

The book cover features a vibrant green background. On the left side, there is a vertical green panel with a stylized sunburst icon at the top and several vertical lines below it. The right side of the cover is dominated by a photograph of a waterfall cascading down a rocky, forested mountain slope under a blue sky with white clouds. The author's name is printed in white at the top right.

Бектурсун Алымов

КЫРГЫЗ 9
АДАБИЯТЫ

УДК 373.167.1
ББК 83.3 К я 721

А – 59

Экинчи басылышы 2002-жылы чыгарылган.

Рецензиялагандар:

Кыргыз Республикасынын улуттук илимдер академиясынын мүчө-
корреспонденти, филол. илим. доктору *А. Садыков*,
пед. илим. доктору, проф. *К. Иманалиев*,
пед. илим. доктору, проф. *Н. Ишекеев*,
филол. илим. докт. проф. *С. Байгазиев*.

Жооптуу редактору – пед. илим. канд. *А. Муратов*

Альмов Б.

А 59

Кыргыз адабияты: Кыргыз орто мектептеринин 9-кл. үчүн
окуу китеби. 3-бас., «Билим-компьютер», 2007. – 416 б.

ISBN 978-9967-426-31-6

А 4306020400-07

УДК 373.167.1
ББК 83.3 К я 721

ISBN 978-9967-426-31-6

© Альмов Б., 2007
© КР билим берүү жана илим
министрлиги, 2007
© «Билим-компьютер», 2007

КӨРКӨМ АДАБИЯТ ДЕГЕН ЭМНЕ?

Жаш окурман, сен али окулбаган китепти барактай баштайсың. Анан андагы окуяларга аралашып, татаал тагдырлар, карама-каршы мүнөздөр, ар кыл адамдар менен таанышасың. Бул кокустук эмес. Чыныгы көркөм чыгармага татыктуу болгон сөз өнөрүнүн сыйкырдуу сыры дал ушундайда билинет. Ал гана эмес, ошол окулган чыгармадагы айрым каармандардын сүйлөгөн сөзү, үнү кулагына угулгандай, жандуу элестери, күрөшчүл, тынчы жок аракеттери сени зор иштерге чакырып жаткандай да сезилет. Көркөм адабият – адамдын ыйман-жанын тазартып, дайым жамандыкка каршы күрөшүп, жакшылыкты даңазалаган өзүнчө бир кең дүйнө. Адабият – бардык искусствонун ичинен адам көңүлүнө эң бир узак уялаган сөз өнөрү. Адам баласы жаралгандан баштап, бүгүнкү күнгө чейин легенда-мифтердин, макал-ылакаптар, санат-насыяттардын атадан балага, муундан муунга айтылып келе жатышынын негизги себеби да ал чыгармалардын ар кандай доордогу алдыңкы адамдардын мүдөө-тилегин чагылдыргандыгынан улам болуп отурат. Көркөм чыгарма ар кандай курактагы, ар башка кесиптеги, ар кыл мүнөздөгү адамдардын баарына бирдей түшүнүктүү. Мына ушул карапайым адамдарга жугумдуулугу, элестүүлүгү менен ал искусствонун башка түрлөрүнөн айырмаланылат.

Тентип жүргөн күндөрдүн биринде Максим Горький кокусунан Флобердин¹ бир аңгемесин окуп калат. Анын баш каарманы жөнөкөй эле ашпозчу аял китептин бетинен анын көзүнө кадимкидей көрүнө баштайт. Ошондо көзүмө кандай балекет көрүнүп жатат деп, Горький китептин ар жак, бер жагын жарыкка салып караган экен. Албетте, мында эч кандай деле «балекет» жок. Анын себеби мындай. Адегенде адам баласы өзү жашаган коомду, табиятты, өзүнө жамаатташ, кандаш адамдарды, ошондой эле өзүнүн жекече иш-аракетин жана ички дүйнөсүн андап тааныйт, ачыгыраак айтканда, дүйнөнү практикалык жана руханий жактан өздөштүрөт. Анан ошол андап тааныгандары, өздөштүргөндөрү өзү жасаган эмгек куралдарында, тиричилиги менен жашоо образында, эң негизгиси аң-сезиминде чагылдырылат. Адамдардын объективдүү дүйнөнү өздөштүрүшүнүн, андап билишинин формалары көп. Тагыраак айтканда, адам дүйнөнү ар кандай жол, ык, форма менен таанып билет. Адам дүйнөнү биринчи практикалык жактан өздөштүрөт, өз муктаждыктарына баш ийдирет, ошондой эле дүйнөнү руханий жактан акыл

¹ Флобер Гюстав (1812 – 1880) – белгилүү француз жазуучусу.

менен да тааныйт. Кыскасы, адам дүйнөнү илимий жол менен да, көркөм өнөр аркылуу да өздөштүрөт. Дүйнөнү мындай ар кыл жол менен таанып, өздөштүрүүнүн өзгөчөлүктөрү да бар.

Арийне, эл-жер үчүн жалтактабай, кара жанын аябай, карч ургандарды да, майда мүдөөлүү ыплас, пастарды да ириде турмуштун өзүнөн көрөбүз. Алар менен кадыресе аралашып да жүрөбүз, бирок аларды демейде анчалык байкабайбыз. Анан ошол эле адамдар жазуучунун кыялынан кайрадан жаралып, кагаз бетине түшөт, көркөм образга айланат. Сүрөткердин сыйкырдуу калеми ошол эле адамдарга бөлөкчө бир элестүү өң-түс, кыял-жорук берет, ошондо бетөнчө бир ажайып татаал турмуш, элестүү образдар бардык жагынан терең ачылып чыга келет. Баягы «бейтааныш таанышыбызды» (В.Белинский) эми турмуштан эмес, китептен көрөбүз. Ошондуктан Флобердин ашпозчу аялын Горький китеп беттеринен издеп олтурат. Ошондуктан адабият – элдин тарыхый турмушунун күзгүсү. Ал эми тигил же бул чыныгы болгон тарыхый окуялар көркөм чыгармалар аркылуу кабыл алынса, бул материалдар адамдардын социологиялык, тарыхый, философиялык түшүнүгү кененирээк болушуна ого бетер шарт түзөт. «Эгер Шекспир¹, Вальтер Скотт² сыяктуу улуу адамдар жаралбаганда, Англиянын тарыхын чет элдиктер гана эмес, англичандардын өзү да мынчалык сүйүп окушпайт болчу», – деп жазган Гончаров³.

Искусство ар дайым ички сезимди козгоп, чексиз кубаныч же күйүнүч тартуулайт. Ошондон улам кээ бир адамдар жазуучулардын, композиторлордун, сүрөтчүлөрдүн чыгармаларын жөн эле көңүл ачар бир нерсе катары карашкан учурлар да кездешет. Бирок искусствонун мааниси адам баласынын турмушунда мындан алда канча маанилүү жана олуттуу. Өнөр чеберлери өзүлөрүнүн чыгармалары аркылуу элдин көңүлүн жөнөкөй гана ачып коюу максатын көздөшпөйт. Атам заманда жаралган айрым бир чыгармаларды окурмандар бүгүң да колдорунан түшүрбөй окуп жүрүшөт. Эмнеликтен? Көңүл ачуу үчүнбү? Мунун мааниси да, сыры да терең. Анда анын сыйкырдуу сыры эмнеде? Бул суроолорго жооп бериш үчүн адабий чыгармаларды көркөм өнөрдүн башка түрлөрү, ошондой эле илимий китептер менен салыштыруу зарыл. Ошондо эмне үчүн адамдар адеп-ахлактык тарбияны көркөм чыгармалардан көбүрөөк алат, анын мынчалык таасирдүүлүгүнүн табышмагы эмнеде деген суроолордун ажаты дагы тагыраак, теренирээк ачылат.

Илим жана искусство. Адабият деген сөз кеңири түшүнүккө эгедер. Негизинен ал көркөм жана илимий адабият деп экиге бөлүнөт. Көп учурда окумуштуу менен жазуучу бир эле маселени жазышы мүмкүн. Бирок аны алардын ар кимиси ар башка «тилде», ар кандай өңүттө жазат. Бири илимий көз караш аркылуу турмуш менен тажрыйбага, факты менен философияга таянса, экинчиси ошол эле турмуш менен тажрыйбаны, факты менен философиялык толгонууну көркөм ой жүгүртүүнүн элегинен өткөрүп образдуу берет. Окумуштуу кадиксиз фактыларга таянып, белгилүү ырааттуулук менен тигил же бул кубулуштун өңүгүү мыйзамдарын, анын себебин аныктайт.

¹ Шекспир Вильям (1564 – 1616) – англис драматургу жана акыны.

² Скотт Вальтер (1771–1832) – англис жазуучусу.

³ Гончаров И. А. (1812–1891) – орус жазуучусу.

Ал өзүнүн изилдөөсүнүн натыйжасын цифралар, эрежелер, жоболор менен корутуңдулайт. Ошондуктан илимий китептерди, андагы теориялык эрежелерди окурман терең ойлонуп окуганда гана түшүнө алат. Жазуучу болсо турмуш чындыгын элестүү, жандуу сүрөттөө аркылуу жазат. Илим далилдеп сүйлөйт, адабият (ошондой эле искусствонун башка түрлөрү) турмуш окуяларын көркөм баяндайт, об-раздуу чагылдырат.

Адам дүйнөнү адегенде практикалык жактан өздөштүрүп, өз муктаждыгына баш ийдирип, анан ал жөнүндө толгонот. Ошол андап билгендерин адам көбүнчө физика, химия, философия, тарых ж.б. илимий китептерде баяндайт. Илим көп нерселердин эн урунттуу, эн ири касиеттерин бөлүп алып, анан аны терминдер, түшүнүктөр, категориялар менен жыйынтыктайт. Дүйнөнү адам көркөм өнөр аркылуу да таанып-билет, өздөштүрөт. Бирок көркөм өнөр коомдук турмуш жана табият көрүнүштөрүн, адам тагдырын, иш-аракетин, ой-сезимин элестүү, конкреттүү жекече (айрым-айрым) көрүнүштөр, тагдырлар, кыймыл-аракеттер, ой-пикирлер аркылуу туюндуруп түшүндүрөт. Көп илимдердин ичинен көркөм адабиятка баарынан жакыны тарых, анткени алардын экөөнүн тең изилдөө объектилери – адам турмушу. Ошол адам турмушу жана тарыхый окуялар жөнүндө тарыхчы-окумуштуу менен жазуучу кандай баяндайт?

Мисалы, 1812-жылкы согушту жазып жатып, тарыхчы, сөзсүз, ал салгылашууга катышкан корпус менен дивизияны¹ санап өтөт. Бири-бирине касташкан эки тараптын саясий-экономикалык, тарыхый-согуштук абалдарын так мүнөздөйт. Чоң салгылашка даярдык бүткөн 7-сентябрга караган түнү француз солдаттарына Наполеондун² чакырыгы окулганы да айтылат. Ал эми мына ушул эле катаал түн, кыргын согушту Лермонтов «Бородино» аттуу чыгармасында кандай сүрөттөйт? Эң эле биринчи жогорудагы материалдар акынды кызыктырбайт, аны кызыктырганы ириде адам тагдыры. Дал ошол кандуу казатка катышып, чоң трагедияны өз көзү менен көргөн артиллерист окуяны баяндай баштайт. Бел чечпей эки күн кан кечип, кирпичинен тартса жыгылчудай болгон артиллерист лафетке³ келип жыгылат. Үргүлөп бараткан жоокерге алыстан француздардын кыйкырганы угулат. Ал айланасын караса, жолдоштору эртеңки согуш жөнүндө ойго чөмүлгөндөй: бири мылтыгын тазалап, экинчиси кыңырак кылычын кайрап үнсүз олтурат. Тыптынч түн койнундагы тунжураган эл... Мына ушул тынчтыкта, мына ушул орус жоокерлеринин олуттуу үнсүз олтурушунда: туулдук-өлдүк, өлүм же жеңиш! Кандай болсо да Ата Журтту сактап калуу керек деген чечкиндүүлүк байкалат.

Адамдардын мындай ички абалы тарыхчыны кызыктырбайт, ал эч кандай эмоциясыз салгылашуунун айрым учурларын жана анын жалпы жыйынтыгын, эки тараптын коргонуу жана чабуул коюу аракеттерин болгонун болгондой так жазат, кол башчылардын буйрук-

¹ Корпус, дивизия – согуштук ири бирикмелер, буга солдаттар, бардык техника да кирет.

² Наполеон I (Наполеон Бонопарт, 1769–1821) – француз императору, мамлекеттик ишмер, полководец.

³ Лафет – замбирек коюлуучу станок.

тары жөнүндө өз оюн билдирет. Француздар 60 минге жакын солдатынан, анын ичинде 47 мыкты генералынан, орустар 40 миң кишинен ажыраганынан кабар берет. Ал эми акын болсо буларды айтып олтурбайт, бирок жүрөктү мыжыткан оор кайгынын картинасын элестүү тартат. Акын-сүрөткер атайын тандалган кыска, так сөздөр, таамай тартылган сүрөттөр аркылуу кызыл-кыргындын так эле өзүн көз алдыга элестетет.

Ар бир чыгармада жазыла турган турмуш сүрөттөрү сүрөткердин сезими, ой-чабыты, учкул кыялы менен кайрадан жанданып жаралат. Ошондуктан адабий чыгармалар (бүт искусство чыгармалары) адамдын сезимин козгоп, ар кандай аракетке салат. Бирок жазуучу болгон окуяны болгондой баяндоо менен чектелбейт. Ал ошол өткөн турмуш окуяларын эми гана болуп жаткандай кайта калыбына келтирип, көзгө элестете сүрөттөйт. Демек, качантан берки ой-сезиминде терең уялаган чыныгы турмуштук окуялар жазуучунун жанын жай таптырбай, коңул кушун көтөрүп, кыялынан кайра жаралып жазылса, ал көркөм элес деп аталат. Адамга тиричилик берген күндү эле алалы. Эгер адабият күндү илим сыяктуу жарык жана жылуулук берүүчү энергиялык булак катары баяндаса, анда күн Белинский¹ айткандай, зор фонарга же мешке окшоп калмак. Акын-жазуучу үчүн күн чексиз нерсе. Анда жакшылыктын бардык белгилери бар: ал бирде өмүр менен жашоонун түбөлүктүүлүгүн элестетсе, бирде чыныгы адамгерчилик менен мээрмандыктын, таза сүйүү менен сулуулуктун, достук менен тынчтыктын символу катары сүрөттөлөт. Ошентип, деги көркөм адабияттын илимий китептерден негизги айырмасы эмнеде? Көркөм чыгармаларда троптун түрлөрү (эпитет, метафора, салыштыруу ж. б.) көп кездешет. Бирок бул анын негизги белгиси боло алабы? Жок, боло албайт. Ырас, адабий чыгармаларда көркөм сөз каражаттары көп колдонулат. Андай болсо Пушкиндин «Дубровский» повестинде Троекуров конокторун үйүнөн чыгарбай койгон эпизоддо (X глава) эмнеликтен бир да салыштыруу, бир да метафора жок. Буга карабастан, аны эмне үчүн көркөм чыгарма дейбиз. Мындай болгондон кийин көркөм адабияттын негизги белгисин анын образдуулугунан, эмоционалдуу-экспрессивдүүлүгүнөн издөөгө туура келет.

Көркөм образ кеңири түшүнүктү камтыйт. Ар түрдүү турмуш кырдаалдары, пейзаждар, сүрөттөөлөр, портреттер да өз алдынча образ боло алат. Деген менен алар типтештирилип жалпыланганда гана чыныгы көркөм образдын денгээлине жетет. Адабиятта жеке образдар аркылуу турмуш жалпыланып көрсөтүлөт. Конкреттүү түшүнүктөр менен гана жазуучу жалпы нерсеге мүнөздүү касиеттерди, белгилерди ача алат. Сүрөткер адам турмушун, тагдырын сүрөттөп жатып, анын башынан өткөргөндөрүн ийне-жибине чейин терип-тепчип тизмелеп отурбайт. Анткени жазуучу турмуштун жөнөкөй гана катчысы-регистратору эмес, турмуштун картинасын дал өзүндөй кылып түшүргөн көчүрмөчү-фотограф да эмес, ал – эң ириде жаратуучу. Чыныгы сүрөткер адам турмушунун эң урунттуу, мүнөздүү жактарын гана тандап алат.

Ушундан кийин гана жазуучу фактыларды өзүнүн чыгармачыл элегинен өткөрүп, аны көркөм жалпылаштырат. Андай кылбаганда

¹ Белинский В. Г. (1811 – 1848) – орус сынчысы.

жазуучу көрсөткөн адам турмушу жөнөкөй бойдон калар эле. Мисалы, «Саманчынын жолу» повестиндеги Майсалбектин көрсөткөн эрдиги – ошол кездеги жаш жоокер-жигиттер үчүн мүнөздүү болгон каармандыктын бир көрүнүшү. Эл башына кыйын кезең түшкөндө мындай баатырдыкты жүздөгөн жаштар көрсөтүштү. Бул – Улуу Ата Мекендик согуш берген тарыхый факт. Эгер Толгонай, Майсалбек, Танабайдын эрдик иштерин Ч. Айтматов көркөм жалпылаштыра албаганда, эстетикалык жактан окурманга таасир эткендей деңгээлде эмоционалдуу-экспрессивдүү жазбаганда, «Саманчынын жолу», «Гүлсарат» повесттери көркөм чыгарма болбой эле, жайынча турмуш убагындагы же согуш мезгилиндеги кыргыз адамдарынын эрдигинин кадыресе фактысы катарында кала бермек. Ошондуктан жазуучу шакардай кайнаган турмуштук фактылардын ичинен негизги, эн зарыл окуяларды гана иргеп алат. Бирок негизги нерсени тандап алуу дегенди да бир беткей түшүнүүгө жарабайт. Ириде турмуштук материалдар жазуучунун жан дүйнөсүнө таасир этип, бүлүк салат. Анан жазуучуда фактыдан жалпылоого, жалпылоодон фактыга кайрылуу сыяктуу чыгармачыл түйшүк башталат. Кыскасы, илимден айырмаланып көркөм адабият «чындыкты далилдебейт, аны көркөм чагылдырып көрсөтөт» (Белинский). Көркөм адабият башка илимдердей (анатомия, биология, физика ж. б.) болуп адам турмушун майда-майда бөлүкчөлөргө бөлүп отурбайт. Тескерисинче, көп тармактуу адам турмушун типтүү кырдаалдарда жалпылаштырып көрсөтөт.

Көркөм адабият – искусствонун бир тармагы. Искусство деген кенири маанидеги түшүнүк. Анын ар кыл түрлөрү бар. Искусствонун кандай гана түрү болбосун, анда айтайын деген ой (идея) образ аркылуу берилет. Бул – искусствонун ар кандай түрүнө ортоктош мүнөздүү белги. Демек, искусство чыгармаларында окуялар менен көрүнүштөр жалпылаштырылат, адам мүнөздөрү типтештирилет. Ачыгыраак айтканда, биз билип-көрүп жүргөн кадыресе эле адамдар жазуучу, сүрөтчү, композитордун кыялында, чыгармачыл өнөрканасында көркөм образ болуп кайрадан жаралат. Ал образдар оң-терс, жакшы-жаман кыял-жоруктары менен көрсөтүлүүгө тийиш. Искусство өнөрүнүн ар биринин өзүнчө туюнтуу «тили» бар. Музыканын тили жети гаммадан¹ турган дабыштар, сүрөттүкү (живопись) – боёк, кинонуку – фотосүрөттөр, адабияттыкы – сөз. Мына ушул өңүттөн Гапар Айтиевдин «Ысыккөлдүн көрүнүшү» деген сүрөтүн элестетип көрөлү. Андагы көл элесинин ажайып көркү, суйкайган сулуулугу көз алдындан таптакыр кетпей, анын шарпылдаган добушу угулуп тургансыйт. Ушул эле көрүнүштү акын-жазуучу сөз менен сүрөттөйт. А. Осмоновдун Ысыккөл жөнүндөгү ырлары буга ачык мисал боло алат. Бирок сүрөтчү менен жазуучу да жеткилең бере албаган турмуштук окуялар менен табият кубулуштары кездешет. Аны дал өзүндөй кылып берүүгө музыканын гана кудурети жетет.

...Баскынчылык согуштан хандын жалгыз баласы кайтпай калды. Аны угузууга эч ким даабайт. Баласынын көз жумганын ким

¹ Гамма – октава арасындагы добуштар тартиби. Гамма ар түрдүү добуштардан курулат.

угузса, анын оозуна коргошун куюлмак. Шерт ушул. Ал гана эмес, ачууну ачуу менен басып көнгөн ырайымсыз хан капкалуу шаарын кыйратып, бүт элин кырып салуудан да тартынбайт. Ошол учурда дасыккан бир комузчу комузун колуна алып, кулагын толгойт. Бир ирмемде жүрөктү эзген муңдуу кайрык, боздогон үн кандуу казаттан кайтпай калган жалгыз бала жөнүндө кабар берет. Анан ал өлүмдүн улуулугун, ак экенин, не бир кемеңгер менен акылмандар, баатырлар менен эрлер өлүмгө моюн сунарын, бирок адамдын өлбөстүгүн айтып хандын көңүлүн жибитет... Ал эми ушул эле окуяны сүрөттөөдө сүрөт менен адабият да өзүнчө сырга эгедер. Айрыкча сөз өнөрү искусствонун кайсы түрүнүн ордуна болсо да колдонууга жарамдуу, ийкемдүү.

Боек менен тартылган сүрөттөр, архитектуралык жасалгалар өзүнүн көз тайгылткан көркү менен адамды эстетикалык ыракатка бөлөйт. Деген менен сүрөтчү турмуштун бир гана учурун камтый алат. Анын жараткан чыгармаларынан буга чейин эмне болгонун жана мындан нары эмне болорун биз божомолдоп гана билебиз. Ал эми сөз өнөрү адам турмушунун мурдагысын да, турмуштун бир эле учурун да, бүтүндөй бир элдин тарыхын да, бир окуяны да, эң татаал окуяларды да берүүгө кудурети жетет. Ал адамдын сырткы кейпин да, ошондой эле көзгө көрүнбөгөн ички дүйнөсүн да, жаратылыш кубулуштарын да сүрөттөй алат. Көркөм адабият менен музыка затты, көрүнүштү, адам турмушун сүрөт өнөрүндөй даана, так өзүндөй көрсөтө албаган менен абстрактуу турмуш көрүнүштөрүн, адамдардын ички рухий дүйнөсүн, кайгы-капасын, кубаныч-күйүтүн, тилек-максатын терең сүйлөп же күү кайрыктары менен бере алат. Демек, көркөм адабият дегенибиз – сөз өнөрү.

Адабияттын предмети – адам жана анын турмушу. Бирок көркөм чыгарма көп тармактуу адам турмушун кургак тизмелөө менен чектелбейт, тескерисинче, аны көркөм каражаттар аркылуу элестүү, экспрессивдүү чагылдырат. Жашоодогу жакшылык менен жамандык, өлүм менен өмүр, сүйүү менен жек көрүү сыяктуу бой тирешкен карама-каршылыктарды айра билүүгө, асылдыкты баалоого үндөйт. Байыртадан бери эле сөз өнөрүндө адам турмушу баяндалып, ошондон бери адам концепциясы негизги орунду ээлеп келет, бирок көркөм чыгармада жалаң эле адам жөнүндө айтыла бербестен, анын тиричилигинин фонундагы жаратылыш, айлана-чөйрө жөнүндө да сөз болот. Ал көрүнүштөр кейипкерлердин мүнөзүн ачуучу каражат катары кеңири пайдаланылат. «Табигаттын чексиз кыймылы, токойлордун шуудурашы, күн нуруна чагылышып жылтылдаган түлкүнүн булакташы, жайкалган эгинди термелтип эрке желдин жортушу, ырчы булактын чулдураган үнү – ушулардын бардыгынан адам кээде арфанын үнүндөй жалгызсыраган муңдуу күүнү угса, кээде асман алдында шапар тээп, жыргалчылыктын ырын ырдаган боз торгойдун жомогун угат. Адамдагы поэзия мындан дагы молураак...», – деп жазат Белинский. Ошентип, сынчы адабият, анын предмети деп адам, анын турмушу, тиричилиги – бүт ааламды түшүнгөн.

Акын-жазуучулар кээде символикалуу кейипкерлерди да жаратышат. Ж. Бөкөнбаевдин «Ажал менен Ар-Намыс» поэмасындагы образдар дал ушундай. Ар-Намыс – өмүрдүн, баскынчыларга каршы

күрөшкөн элдин символу болсо, Ажал – өлүмдүн, мыкаачылардын символу. Поэзия өлүм менен өмүрдүн кармашуусун көрсөтүү менен башталып, Намыстын Ажалды жениши менен аяктайт. Муну элдин жениши деп түшүнөбүз. Акын шарттуу түрдө алынган символикалуу эки күчтүн элесин реалдуу турмуштук окуялар жана адамдар менен айкалыштырган. Ал эми айрым учурда пейзаждык лирикада адам көрсөтүлбөй да калат. Ж. Бөкөнбаевдин «Жайкы кеч» деген ырын алалы. Мында акын жайкы кечтин кайталангыс керемет көрүнүшүн сүрөткө тарткандай берет. Анда адам аттары аталып, кылган иштери баяндалбаганы менен чыгарманын башкы предмети адам экенин байкоо кыйын эмес, анткени ырда көрсөтүлгөн пейзаждык көрүнүштөргө (асман, дайра, булбул, тоо, карагай, күүгүм ж. б.) автор баа берип жатат. Кыскасы, адабият – «адам жөнүндөгү илим», ал эми сөз зергери жазуучу – «адам жанынын инженери».

Мазмун менен форма бири-бирине активдүү таасир эткен, бирин экинчисинен бөлүп кароого болбой турган ажырагыс түшүнүктөр. Көркөм баяндалган турмуш окуялары, адам мамилелери чыгарманын мазмунун түзөт. Анан ошол мазмунда кандайдыр бир калктын үрп-адаты, салт-санаасы, жашоо-тиричилиги, улуттук өзгөчөлүгү камтылып, өз эне тилинде жазылат. Мына ушул белгилер адабияттын формасын да аныктай алат. Акын-жазуучулар башка тилде, бөтөн эл-жер жөнүндө да жазышы мүмкүн.

Мазмундун өзгөрүшү ар дайым жаңы форманы талап кылат. Повесть, роман, драма сыяктуу жанрлар кыргыз адабиятында 20 – 30-жылдарда гана пайда болду. Кыргыз жазуучуларынын дээрлик көпчүлүгү адегенде ырдан башташканы белгилүү. Бирок ошол учурдагы ири өзгөрүштөр поэзиянын бешигине сыйбай, арымына батпай жаңы форманы талап кылды. Ошондуктан ырдан баштаган Т. Сыдыкбеков алыскы тоо арасына кирип келген жаңылыктарды кучагына камтып, боюна синире ала турган форма катарында роман жанрын тандап алып, «Кенсууну» жаратты.

Сөз өнөрүнүн коомдук мааниси. Сүрөткер өз чыгармасында белгилүү бир ой-пикирди, кандайдыр бир алдынкы үлгүлүү адамдардын мүдөөсүн жан алакетке түшүп жактайт, кээ бирлерин күйгүлтүктөнө жектейт. Айрыкча башка мүшкүл түшкөн кыйын кезеңдер эл-жер үчүн өзүн курман чалууну, жогорку инсандык сапатты адамдар көркөм чыгармалардан үйрөнүшкөн. Бул адабияттын кандайдыр бир прогрессивдүү коом үчүн кызмат кыларына жандуу күбө боло алат. Ошентип, искусство элдин баатырдык кайрат-күчүн, жүрөк сезими менен акыл-эсин, социалдык түшүнүгүн курчутуп жетилтет. Коомдук турмуш, айлана-чөйрө жөнүндө адамдарга ары оңоной, ары тымызын түшүнүк берүү менен алардын ой-сезимин, көз карашын калыптандырат, сулуулук менен көркөмдүккө болгон ышкы отун тутантып, сүйүүсүн ойготот, чындык менен адилеттүүлүктүн жениши, салтанаты үчүн күрөшкө чакырат. Мындай күрөштө адабият эзелтен зор мааниге эгедер болуп келген, ошондой боюнча кала берет.

Көркөм адабият – турмушту таанып билүүнүн өзгөчө бир формасы. Н. Г. Чернышевский адабиятты «турмуштун окуу китеби» деп атап, анын үч милдетин белгилеген. Биринчиден, адабият турмуш чындыгын өзүндөй кылып чагылдырат; экинчиден, турмуш чынды-

гын көркөм туюнтуп, ал чындыктын кайдан, кантип чыгышынын жүйөсү менен себебин ачып, түшүндүрөт; үчүнчүдөн, турмушка өзүнүн өкүмүн чыгарат. Демек, адабият көп кырдуу коомдук турмушту кенири камтыган жандуу тарых, адам жашоосун, сезимин кылдат талдаган татаал эсеп. Ошондуктан Ф. Энгельс бекеринен Франциянын социалдык-экономикалык абалын жүздөгөн социологдорго, статисттерге караганда Бальзак¹ алда канча так, ишенимдүү, элестүү бергенине суктанбаса керек.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Көркөм адабияттын негизги бөтөнчөлүктөрү эмнеде?
2. Илим, искусство, адабият – үчөөнүн жакындыгы жана өзгөчөлүктөрү.
3. Практикалык жумуштар: көркөм чыгарма жазып көрүп аны илимий адабият менен салыштыргыла.

¹ Бальзак Оноре де (1799 – 1850) – атактуу француз жазуучусу.

КАСЫМ ТЫНЫСТАНОВ
(1901–1938)

Жашаган доорунан, өз мезгилинен озуп илгери жүрүп, замандаштары туя албаганды туюп, келечектин күрөө тамырын кармап, анын бир кылымдык болмушун боолголоп көрө билген көрөгөч даанышмандар чыгат. Бирок көп учурда андай адамдардын таалайы тайкы болуп, бакты базары тез тарайт, тагдыры кейиштүү аяктайт. Андайлар заман капшабынын курмандыгына чалынып, көп убакыттар бою тарых барактарынын бир бүктөмүндө кала берет. Кийин келечек урпактар, тарыхтын калыс тарзасы өз ордуна коюп баалабаса, мындайлар убагында өз баасын ала албайт. Дал ушундайлардын бири – Касым Тыныстанов. Ал Ысыккөл районундагы Чырпыкты айылында 1901-жылдын 10-сентябрында дүйнөгө келген. Ата-энесинин тек-жайы, турмуш-абалы туурасында так маалымат жок.

К. Тыныстанов жөнүндө жазылган кээ бир макалаларда анын кедей үй-бүлөсүнөн чыккандыгы айтылса, бир даары Тыныстанды кадыресе оокаттуу адамдардын катарына кошушат. Муну алар Тыныстандын өз убагындагы мусулманча сабаттуу болгондугу, жети жашар уулунун сабатын ачкандыгы, айылынан алыс мектептерге окутууга каражаты жеткендиги менен далилдөөгө аракет кылышат.

Касым жети жашка чыкканда эле атасы сабатын ачат. 1909 – 1912-жылдарда Чырпыктыда мусулманча окуп, андан кийин Сазановка айылындагы өзбек медресесине кирет. 1914 – 1916-жылдары Караколдогу орус-тузем мектебинде окуп, аздыр-көптүр орус маданияты, адабияты менен таанышат. Бул мектеп Тыныстановдун келечектеги бүт чыгармачылык ишине табылгыс көрөнгө болгону да талашсыз.

1916-жылкы боштондук күрөштө бетөн жерге качкан кара-ламан калктын арасында Тыныстандын да үй-бүлөсү бар эле. Бирок анын бала-чакасынан үркүндө кимдер болгону, бул жылдарда кандайча, кантип жан багып күн көргөнү туурасында да

маалымат жок. 1918-жылы гана Касым эл менен бирге туулган жерге кайтат. Кандайдыр бир себептер менен киндик каны тамган Чырпыктыга келбестен көл башындагы Тепке айылындагы таякелериникинде бир жылча байырлап, буурусун менен жер чийип, оокат кылат. Дал ушул башына түшкөн зор трагедия зирек, сабаты да, зардасы да бар баланын шыгын ойготуп, жүрөк сезимин сыртка чыгарууга түрткү берип, «революцияга чейин эле элдик поэзиянын салтында ырлар чыгарып, а түгүл 1916-жылкы көтөрүлүшкө байланыштуу кайгы-муңга ширелген оозеки дастан токуган экен... Болжолу, Касым зирек акыл, күчтүү жөндөм менен жаралып, бала чагынан өз элинин тил байлыгын, ыр өнөрүн, руханий дөөлөттөрүн кан-жанына терең синирген, сөзгө өзгөчө ынак, жамактатып ыр чыгарууга өтө ышкылуу болгон. Экинчиден, бармактайынан кат-сабатын ачкан, окууга дилгир бала түрк тилиндеги адабият үлгүлөрү, орус классикасынын айрым чыгармалары менен да эртелеп таанышса керек. Айтор, бир жагынан улуттук көркөм сөз, бир жагынан башка калктардын жазма адабий мурастары катарлаш таасир этип Касымдын акындык жөндөмү, көркөм ойлому, чыгармачылык кыялы жашынан козголгон, күүгө келген, сыртка чыга баштаган деп жоромол курганга аздыр-көптүр негиз бар. Бирок, ал революцияга дейре кагаз кармап ыр жамактагандан нары барбагандай...»¹. Эмне болгондо да мына ошол буурсун кармап, өгүз жетелеп жүргөндөгү оор турмуш: «Колумда дөөлөтүм жок, жонум жука, быйыл жаз соко айдадым сонундукка...» деген ыр саптарынын жаралышына себеп болгондой.

Он жетиге чыгып калган боз жигит кыз оюндарга барып, ыр чыгара коюп жүрдү. Болочокту боолголоп билген жигитти бул турмуш канааттандыра албады, окууну эңседи. Акыры Садыбакас деген таякесинин жардамы менен 1919-жылы Ташкенге келип, Казак-кыргыз агартуу институтунун даярдоо бөлүмүнө алынат. Ойлоп көрсө, он сегизге чыгып, далай убакытты өткөрүп жибериптир. Кийин акын бул жөнүндө:

Сулк жатууга жүрөк жанып койбой тур,
Бура кысып заман чиркин болбой тур.
Жаш да жетти, иш да жетти иштөөгө,
Көз коркунчаак, көөдөн тайыз оңбой тур.
Түпкү максат чын чыгарын билемин,
Мезгил жетип кулач урбай мухитке
Он сегиз жаш, бекер кеттиң күйөмүн!..

– деп жазат. «Бул... «Күйөмүн» деген лирикалык ыр... Чыгарманын көркөм тулкусун бир бүтүн организм, ырааттуу ай-

¹ Жигитов С. К. Тыныстановдун акындык өнөрү // Ала-Тоо, 1988, № 10. –116-бет.

тылган өзүнчө бир туташ монолог катары көрсөтүп турган негизги касиет – акындын тышкы дүйнөгө, кала берсе өзүнө жасаган жеке мамилеси. «Мендин» инсандык, атуулдук дараметине... арбалат... Ошондон улам К. Тыныстановдун акын катары эволюциясын, баскан жолун – ылдамдап өнүккөн чыгармачыл жол деп изилдөөгө болот».¹

1920-жылы К. Тыныстанов Кыргыз агартуу институтунун биринчи курсуна өтүп, окуп жүрүп, казак тилинде чыккан мезгилдүү басылмаларда, Түркстан АССРинин Эл Агартуу Комиссариятынын алдындагы Казак-кыргыз билим комиссиясында маяналуу кызматтарда эмгектенип, 1920 – 1924-жылдары «Өрис», «Ак Жол» гезиттеринде, «Жас кайрат», «Сана» журналдарында кызматкер болот. Дал ушул институтта окуп жүргөн төрт жылда К. Тыныстанов кыргыз эли үчүн алгачкы жазуу-чиймени жаратууга, айрыкча мектеп үчүн окуу куралдары менен окуулуктарды түзүп, кураштырууга киришет.

1925-жылы Кыргыз Автономиялуу облусунун Академиялык Борборунун Кыргыз бөлүмүнүн катчылыгына дайындалат. Ал кызматта 1926-жылга чейин иштеп, ошол эле убакта эки-үч ай «Эркин Тоо» гезитинин жооптуу редакторунун милдетин да аткарат. 1927-жылы Кыргыз Автономиялуу Республикасынын Эл Агартуу Комиссары болуп дайындалып, үч жыл иштейт. Ушул эле убакта (1928 – 31-жж.) «Жаңы маданият» журналынын редактору, 1930 – 37-жылдарда Кыргыз маданият курулуш институтунда илимий кызматкер, эки-үч ай анын директору да болуп, мындан тышкары Кыргыз педагогикалык институтунда дарс окуйт. Жергебизде эң биринчи К. Тыныстановго 1932-жылы доценттик, 1936-жылы профессордук илимий наам берилет. Бул жылдары ал бир аз убакыт театрда директор да болду. Белгилүү инсандын коомдук жана жаратмандык иштери кыскача ушундай. Бирок бул кургак цифралардын ары жагында анын көп кырдуу, чиеленишкен, татаал тагдыры жашырынып жатат.

К. Тыныстанов – алгачкы көч баштаган окумуштуу тилчи, акын-жазуучу, котормочу, журналист, коомдук ишмер. Тилеке каршы, ушунчалык жумуштарды аткарган кишинин адабий-чыгармачыл ишке көбүрөөк аралашууга мүмкүнчүлүгү болбоптур. Арийне, анын мына ушул көп кырдуу ишмердүүлүгүнүн ичинен илимий уюштуруучулугу жана тилчи окумуштуулугу өзгөчө даана бөлүнүп турат. Ал улуттук тил илиминин жерпайын түптөп, аны андан нары өнүктүрүп, баарынан мурда кыргыз тил илиминин терминдерин, түшүнүктөрүн, орфографиялык, пунктуациялык эрежелерин биринчи болуп иштеп, окуу курал-

¹ *Ибраимов О. К. Тыныстанов жана ал жашаган доор // Кыргыз маданияты, 1991. – 10-октябрь.*

дары менен окуулуктарды эне тилинде жараткан. Ушул кезде бизге белгилүү көптөгөн терминдер ошол киши тарабынан аталып, аларга колунан келишинче аныктама берүүгө да аракеттенген. Кыскасы, «ал тил илиминин кыргызча түшүнүктөрүн, терминдерин, эрежелерин Касым Тыныстан уулу акылынан сыгып чыгарып, европалык лингвистиканын миң жылдык тажрыйбасына, ошондой эле салыштырмалуу дурус өнүккөн түрк жазма тилдериндеги тил илиминин үлгүлөрүнө таянуу менен ойлоп тапкан. Кыргыз оозеки речин жазма түрүндө туюндуруунун, тактап айтканда, улуттук жазуунун, орфографиянын, пунктуациянын эрежелерин адеп иштеп чыккан да ошо киши».¹

К. Тыныстанов адегенде араб тамгасын колдоп, кийин латын тамгасына, андан орус тамгасына өтүүгө алгачкылардан болуп үндөгөнүн замандаштары эскеришет. «Эркин Тоо» гезитинин 1926-жылкы 8-апрелдеги санында анын «Баку калаасында боло турган түркология съезди жана анын кадыры» деген макаласы басылып, ал курултайда өзү түзгөн латын алфавитинин долбоору боюнча баяндама жасаган. Бул мезгилде жергебизде жаңы мектептердин массалык түрдө ачылышы да анын чыгармачылыгынын гүлдөп турган учуруна туш келди. Ал мектептер үчүн эне тилибизде окуу китептери түзүлүшү зарыл эле. Дал ушул маанилүү маселени чечүүнү Касым жарандык-атуулдук милдетим деп эсептеп, окуулуктарды түзүп, кураштырууга биротоло отурат. 1924-жылы «Окуу китебин» түзүп, 1926-жылы «Чоңдор үчүн алиппе», 1927-жылы «Эне тилибиз», 1933-жылы «Социалдык-экономикалык сөздүк», 1934-жылы «Кыргыз тилинин морфологиясын», 1936-жылы «Кыргыз тилинин синтаксисин» жаратты. Ошондой эле «Эне тили», «Жаңы айыл», «Тил сабаты», «Кыргыздын адабий тилинин жаңы долбоору», «Жаңы алфавит түзүүнүн жаңы принциптери», «Биздин тил» ж. б. ушул сыяктуу макала, эмгектерди жазды. Булардын айрымдары бүгүнкү күндө да өз күчүн жогото элек.

Орошон ойлорго баш оту менен кирип кеткен К. Тыныстанов эки-үч эр-азаматтын жумушун жалгыз өзү аткарып, суткасына 18 сааттан иштеп, бир эле убакта бир нече жерде эмгектенет. Анын канчалык далилдүү экендиги жогорудагы маалыматтардан да даана көрүнөт. Ал жаш чагында кургак учукка чалдыгып, анын азабын тарткан. Тыным албай, күндөп-түндөп иштөөнүн натыйжасында 30-жылдардын башында Касымдын сүзөктүү эски дарты күчөп кетет. Акыры дарыгерлер аны эс алууга көндүрүп, бир жылча айыл аралап дарыланат. Кеселинен кадыресе айыгып, эс алуудан кайткандан кийин кайрадан көжөлүп иштөөгө киришет. Бирок чыгаан окумуштууну тагдыр-

¹ С. Жигитовдун аталган макаласынан, 115-бет.

дын тамашасы улам чакмак алып калчап, акыры «эл душманы» деген жалаа жабылып, отуз жетиге гана чыкканда атылып кетти.

Ал кандайча болду? 1925-жылы жарык көргөн «Касым ырларынын жыйнагы» ошол кездеги жаш адабий коомчулуктун да, жаныдан көз жарган жаш сындын да назарын өзүнө бура албады. Китеп жарык көргөндөн үч жыл өткөндөн кийин гана Айткулу Ыбыке уулунун «Касым ырларынын жыйнагы» деген макаласы «Кызыл Кыргызстан» гезитинин 1928-жылдагы № 20-санында жарыяланды. Акын жөнүндөгү бул алгачкы макаланын жолу өтө катаал болду. Ага удаа ошол эле гезиттин № 27-санында Карабулактын (Токчоро Жолдошевдин псевдоними) «Көрктүү адабият жана акындарыбыз» деген макалаларынын түрмөктөрүндө «Касымдын ырлар жыйнагында» алашчыл күү чертилгени, анын себептери да, кыскасы, андагы оош-кыйыштар көрсөтүлүп, автордун чыгармачылык дараметине, кесиптик камылгасына, жалпы эле талант-шыгы менен дасмиясына калыс баа берилет.

Ушундан кийин төрт жыл бою К. Тыныстанов жөнүндөгү сын-пикирлердин изи суугансып, басаңдай түштү. Кийинчерээк анын жетекчилиги менен жазылган «Академиялык кечелер» театрда коюла баштаганда гана 1933-жылдын 24-февралындагы, анан 6-мартындагы «Кызыл Кыргызстан» гезитинде А. Токомбаевдин «Академиялык кечеси тууралуу» жана «Академиялык кечесинин тыянагы» деген эки макаласы басылды. Өзүнө карата айтылган бул сын-пикирлерге жооп иретинде жазылган Касымдын «Мен баскан жол, менин чыгармам, менин бетим»¹ деген макаласы жарыяланды. Бир жагынан кемчиликтерин мойнуна алып, бир чети өзүн-өзү актаган маанайда жазылган ал макала мурдагы талаштардын чырагына ого бетер май тамызып, кеп учугун кайрадан чубап чыгууга жем таштады. Мына ушундан көп өтпөй 1933-жылдын 22-августундагы «Кызыл Кыргызстан» гезитинде А. Токомбаевдин «Касымдын каты» аттуу макаласы басылды. Бул жана «Академиялык кечелер» жөнүндөгү А. Токомбаевдин жогорудагы эки макаласында айтылган ойлор андан кийинки «Кызыл Кыргызстанга» жарыяланган. «Адабият жат идеядан тазалансын» (1933, 8-август), «Жаңы жолбашчылыкка жаңы темп» (1933, 24-декабрь), «Адабият кыймылынын ар кайсы учурунан» (1934, 8-апрель) деген макалаларында, «Мазмуну сотсиалдык жана боруму улуттук болгон Кыргызстандын адабияты өсүп жана чындалып жатат» (1934, 22-апрель) деген докладында да кайталанды.

¹ Тыныстанов К. Мен баскан жол, менин чыгармам, менин бетим // Кыргызстан, 1932. - 9-июль.

1920-жылдардын аягында А. Убукеев, К. Рахматуллин, Ы. Тойчунов, А. Мыктыбеков, М. Дөгдүров сыяктуу журналисттер, жаш сынчылар улуттук адабият майданына келип кошулушат. Алар ошол учурдагы калемгерлердин чыгармаларынан кандай болсо да идеологиялык кемчилик табууга аракеттенишкен. Ырасында да «ошол мезгилдин сынын окуп отурсаң эски... акын-жазуучуларга коюлган саясий күнөөлөр булар: «бай-манапчыл», «контрреволюциячыл», «улутчул» ж.б. А аргументтер кайсылар? Эгер чыгармада бай-манаптар сүрөттөлсө, анда автор «бай-манапчыл», эгер пролетариат диктатурасы данкталбаса «контрреволюциячыл», өткөн турмуш көрсөтүлсө, «өткөндү көксөйт», «улут» деген сөз кездешсе «улутчул» болот ж. б. ...Экинчиден, алар «аксакал» акын-жазуучулардын чыгармаларындагы «идеологиялык-саясий» каталарды гана издешип, жакшы жактарды, өрнөктүү салттарды эч бир эске алышкан эмес... Адабият майданында башталган мына ушул жагымсыз көрүнүштөр бара-бара партиялык-мамлекеттик деңгээлге көтөрүлгөн».¹

«Арийне, «Касым ырларынын жыйнагы» менен «Академиялык кечелерге» бай-манапчыл, улутчул, эскичиликти көксөгөн, панисламизм, пантүркизм идеяларына сугарылган деген айып коюлуп, чубалжыган чырга айланышынын мындан башка да себептери бар. Тыныстанов казактын «Алаш-Ордо» партиясы, анын идеологиясы, ураандары менен тааныш болгон эмес деп терс кайрык какканга эч кандай жүйөө жок», – деп жазат С. Жигитов. Анан сынчы: «Студент чагында ал алашордочул интеллигенттерден дарс угуп, алардын карапайым калк мүдөөсүнө кайнаса каны кошулбаган опурталдуу саясий иллюзияларына таасирленип, казак буржуазиячыл улутчулдарынын адабият жаатындагы идеологдорун ээрчимиш болгонун; алашордочул идеяларга жаш чагында кадыресе азгырылган Касым өзүнүн айтылуу «Мен баскан жол, менин чыгармам, менин бетим» деген актануу макаласында мойнуна алып, саясий тобо келтиргенин; ошол азгырылуунун издери анын «Алашка» деген ырында, «Жаныл Мырза» поэмасынын лирикалык чегинүүсүндө таасын бардыгын; анын кээ бир жерлеринде автор «кой үстүнө торгой жумурткалаган» мезгилдин кайра таптырбай жылас кеткенине канырыгы түтөп, ошо замандын арманын айтып зарлап да жибергенин; мунун баарын ал өтмүш хандар доорун идеализациялаган, панисламизм жана пантүркизм жагынан үгүт айткан казак акыны Магжан Жумабаевдин чыгармаларынан кабыл алгандыгын» айтып келип, андан ары Касымдын жаңылыштыгынын себептерин чечмелейт².

¹ Эркебаев А. Жаны маданиятыбыздын көч башы. – Китепте: Касым Тыныстанов уулу. – Бишкек: Адабият, 1991. – 189–190-б.

² Жигитов С. Кечээкинин сабактары, бүгүнкүнүн талаптары. – Фрунзе: Адабият, 1991. – 76–82-беттер.

Касым өзүнө коюлган саясий айыпка уугуп, мүнкүрөбөдү. Илимдеги уюштуруучулук, ага тикеден-тике сүңгүп кирүү, агартуу тармагындагы өндүрүмдүү орошон иштер окумуштуунун жашоо-тиричилигине ак шоола чачып, келечекке үмүттүү каратты. Бирок «Касым ырлар жыйнагынын» тегерегинде болгон далай оош-кыйыш сөздөр, үстү-үстүнө айтылган бир беткей каралоолор кайран кишинин жүрөгүн түпөйүл кылып, ак тилек менен алдыга койгон максаттарынын, көп иштеринин аткарылышына кедергисин тийгизди. Мына ушундан кийин ал көпкө чыгарма жазбай, кийин отузунчу жылдардын башында Кыргыз драма театрында эки-үч ай директор болуп турганда «Академиялык кечелер» деген пьесалардын түрмөгүн жазууга башчылык кылат.

Аны жазууга көп кишилер катышкан экен. С. Жигитовдун жазганы боюнча «Академиялык кечелердин» адабий материалын жазууга К. Жантөшев, К. Карасаев, А. Сопиев ж.б. катышкан, бирок орчундуу драмалык сценалар К. Тыныстановго тиешелүү.¹ Экинчи бир адабиятчы А. Эркебаев бул пьесаны жазууга А. Сопиев, Ш. Көкөнов, К. Жантөшев катышканын² айтат. Ошентип бул спектаклдин жазылуу тарыхы ушул кезге чейин так эмес. 1991-жылдын 17-январындагы «Кыргыз маданиятына» жарыяланган К. Карасаевдин макаласында «Академиялык кечелер»: «Алмамбет менен Чубактын жол талашканы»; «Шабдандын эшик молдосу Сыдык уулунун «Тарыхы Кыргызыяны» жазып отурушу»; «Айчүрөктүн Үргөнч жээгинде кырк кыз менен турушу»; «Баатыркан манаптын көзү тирүү кезинде өзү жөнүндө «кошок коштурганы» деген бөлүмдөн турушу керек эле деген божомол айтылат. Ал эми К. Тыныстановго тиешелүү пьесаны «Капитализм доору» (кошумча аты «Көз көргөндөр») деген бөлүмүн автор өзү орусчага которуп М. Горькийге жиберген. Бирок «Академиялык кечелердин» бүт түп нуска «оригиналы» жок болгондуктан К. Тыныстанов өзү жазган «Көз көргөндөр» деген бөлүмдүн орусча котормосунун тактыгы жөнүндө кандайдыр бир ой айтуу да кыйын.

Эми ошол К. Тыныстановдун жана башка айланасындагы чыр-чатактар кандайча мамлекеттик деңгээлге чейин көтөрүлүп кетти? Айрыкча адабият менен маданият партиянын буйрукчул системасынан өзгөчө жабыр тартканы белгилүү. 1932-жылдын 4-мартында Кыргызстан обкомунун секретариатында Жаманкулов баяндама жасап, кыргыз адабиятында орун алган кемчиликтер боюнча сөз болуп, ал докладдын негизинде «Кыргыз адабияты жөнүндө» атайын резолюция чыгарылды. Анда

¹ С. Жигитовдун аталган китебинен, 70-бет.

² А. Эркебаевдин аталган макаласынан, 186-бет.

К. Тыныстанов алаш-ордочул контрреволюциялык, буржуазиячыл-улутчулдук идеяларды кыргыз адабиятына алып келген; ал эми Көкөнов, Карачев, Кененсарин ж.б. пролетариатка жана анын авангарды коммунисттик партияга каршы бай-манаптык идеологияны чагылдырган...; К. Тыныстановдун ырлар жыйнагы мындан ары пайдаланылбасын деген токтом¹ кабыл алынды.

Көрүнүп тургандай бул жерде «Академиялык кечелер» туурасында али сөз жок. Бирок ал сахнага коюлгандан көп өтпөй, пьеса жөнүндө бир жактуу пикирлер айтыла баштады. «Пролетардык интернационализмдин туусун жогору көтөрөлү» жана «Буржуазиячыл-кулактык улутчулдуктун калдыктарын акыраягына чейин талкалайлы» деген «Правда» гезитинде жарыяланып, түз чакырык таштаган макалалар К. Тыныстановдун айланасындагы чырды ого бетер ырбатып, андан ары алоолонуп кетишине себепкер болду. Касымдын башына түшкөн кара түн барган сайын улам коюулана берди. Ал жазуучулар ассоциациясынан (Кыр АПП) чыгарылды. 1933-жылдын мартындагы Кыробкомдун бюросунда «Правда» гезитинде ал жөнүндө жарыяланган макалалардын адилеттүүлүгү, Тыныстанов башында турган топ Көкөнов, Сопиев, Жантөшевдер «Академиялык кечелердин» туусуна жамынып алып, театрдын сахнасында ачыктан-ачык улутчулдук пропаганда жүргүзүп, бай-манаптык идеологияны, феодалдык түзүлүштү кайра калыбына келтирүү үчүн аракеттенгендиктери белгиленди. Буга байланыштуу обкомдун бюросу: «Манас» жана «Шабдан» пьесалары Кыргыз улуттук театрынын сахнасынан алынып салынсын; кыргыз адабияты жөнүндөгү обкомдун мурдагы чечими боюнча өзүлөрүнүн улутчулдук жаңылыштыгы үчүн айыпталган Тыныстанов менен Көкөнов жолдоштор эгер мындан ары партиянын улут саясатынан кичине эле кыйшайып, жаңылыштык кетирсе партиянын катарынан чыгарылары эскертилсин; ал экөө каталыктарын мойнуна алып, өздөрүн өзү сындаган сын жазышсын», — деген бүтүм чыгарды².

Арийне, бул жөн эле сес көрсөтүп, коркутуу эмес экенин Касымдын жүрөгү түпөйүл туюп турду. Айласы түгөнүп, амалы кеткенде кемчилигин мойнуна алып жыйындарда сүйлөдү, макалалар жазды. Бирок булардын эч биринен оң натыйжа чыкпай, обкомдун 1933-жылдын июнундагы 7- пленумунда Касымга мурдагыдан да катуу айып коюлуп, баш көтөртпөс сокку урулду. Бир болсо ушул кишиден айла болор деп үмүттөнгөн Касым 1933-жылдын 8-октябрында М. Горькийге кат жазды. Кат менен бирге өзү орусча таржымалдаган «Академия кечеле-

¹ *Партархив*, фонд №10, опись 1, дело № 415.

² *Партархив*, фонд №10, опись 15, дело № 2743.

ринин» текстуалдуу котормосун кошо жиберди. Бирок чоң үмүт менен таяныч, калканыч издеп, андан жардам болоруна ишенген улуу адам деп эсептеген кишиден жооп келбеди. Катта Касым өзү жөнүндө толук маалымат берип, анан негизинен мындайча бир маанилүү маселелерге Горькийдин көңүл бөлүүсүн өтүнөт: «...Урматтуу Алексей Максимович! Жергиликтүү мекемелердин чечими боюнча менин пьесам буржуазиялык-кулактык, улутчулдукту жана пролетариат табына каршы идеологияны ачыктан-ачык жар салган чыгарма катары бааланып, театрга коюуга тыюу салынды. Ошондуктан менин ошол эмгегим туурасында борбордук басылмалардын бирине өз пикириңизди жазып берүүңүздү Сизден пролетариат искусствосунун чоң билерманы катары көптөн-көп өтүнөм». Андан ары бул чыгармасы үчүн өтө ырайымсыз жазаланганын, жазуучулардын катарынан айдалып, партиялык маселеси каралып жатканы айтылат. «Большевикче ачык айтайын, – деп улантат Касым, – мынчалык катаал айыптагандай аталган чыгармам аркылуу пролетариат табына кандай кылмыш кылганымды өзүм да билбейм... Котормо маанисине карата адабий жактан кайрадан иштелип чыккан жок. Ошондуктан бул чыгарманы көркөмдүк нарк-насиле баа берүүдө анын сөзмө-сөз текстуалдуу таржымалданганын, ошондой эле кыргыз драматургиясынын жупуну тажрыйбасын, дегеле, ал 1929-жылдан кийин гана жаралганын эсинизге алууңузду өтүнөм...» Катта Горький ага сөзсүз жооп берерине, үн кошоруна терең ишенери, эгерде жооп бербесе али тажрыйбасыз драматург кыжалаттанып көңүлү чөгөрү жөнүндө да ачык эле сөз болгон. Өзү жөнүндөгү жергиликтүү мекемелердин чечимдери, айрым адамдардын сын-пикирлери да кат менен бирге жиберилген.

Жогоруда айтылган 1933-жылдын июнундагы Кыробкомдун VII конференциясында бул кат туурасында да оош-кыйыш пикирлер айтылды. Касымдын каршылаштары аны дароо илип ала коюп, өз пайдасы үчүн пайдаланышты. Мына ушундан кийин силердин койгон айыбыңар туура, мен жаңылган экенмин дегенден башка Касымда арга калбай, бул жалаадан кутулуунун амалын издеп жан далбаска түштү. Жаңылыштыгымды мойнума алсам, бир шыпаа болор деген ой менен: «Мурда буржуазиячыл-улутчул болгондугун; өткөн турмушту, бай-манапты мактап идеализациялаганын, аны кой үстүндө торгой жумурткалаган телегейи тегиз заман катары көрсөткөнүн; муну менен карапайым элди алдаганын; эл агартуу комиссары болуп турганда контрреволюциячыл ырларын жок кылбаганын; дал ошондой маани-мазмундагы ырлар менен эл макалдарын окуулуктарга да кийиргенин; «Үч доор» аттуу пьесадагы кемчиликтер-

ди; эл агартуу комиссары болуп турган убакта пролетариат кадрларына жетишээрлик жардам бере албаганын» мойнуна алат. Ошондой эле «контрреволюционер Б. Турусбаевге эч кандай байланышы жоктугун; чыгармаларын Ж. Абдрахмановго бербегенин; А. Сыдыковдун¹ тобуна кошулбаганын; оппортунист жазуучулар Кененсарин, Көкөнов, Карачевдердин жанылыштыктарын ачуу үчүн өмүр бою күрөшүп келе жаткандыгын айтып, кемчиликтеринен арылып тазалануу үчүн партиялык уюмдун жардам берип, иш жүзүндө сынап көрүүсүн» суранат. Бирок мындай актануу аракетинен эч нерсе чыкпай, Касымдын айланасындагы окуялар чиеленип, татаалдана берди.

Ал эми 1934-жылы ГПУга² жазган көлөмдүү түшүнүк катында Идрисов, Тойчунов, Рахматуллин, Токомбаев, Кененсарин ж.б. менен болгон пикир келишпегендиктерин мындайча баяндайт: «Биздин пикир келишпегендигибиздин түпкү тамыры негизги үч маселеге барып такалат жана ал 1926-жылдан бери созулуп келе жатат. Биринчиси – Токомбаевдин «Ленин тууралуу» деген ырлар жыйнагы боюнча, экинчиси – манап Кененсариндин чыгармалары, үчүнчүсү – помещиктин уулу Идрисовдун илимий кызматка орношконунан болду». Түшүнүк катта алардын ар бирине кенири мүнөздөмө берилген. Мына ушул жерде мындайча бир маанилүү жагдайды эске алуу орундуудай көрүнөт.

Кээ бирөөлөр ошол убактагы шарт-абалды териштирбей туруп эле, Касымдын каргашалуу трагедияга кабылганына айрым бир адамдарды тикеден-тике күнөөкөр катары эсептешет. Бирок чындыгында Касым деле өзү жөнүндөгү сөздөргө кулак жапырып, кол куушуруп олтура бербегени, керек болсо каршылаштарын колунан келишинче жерине жеткире каралоого аракеттенгени да ачык эле байкалат. Ал Касымдын жогорудагы каттарынан да ачык эле көрүнүп турбайбы. Эми ушундан кийин, ачыгыраак айтканда, «1926-жылдан баштап Токомбаевдин ырларын контрреволюциячыл, Кененсариндин ырлары бай-манапчыл, Идрисовду помещиктин уулу болгондуктан илимий ишке жолотпош керек», – деп жаткан кишини ал үчөө жактайт беле? Же Б. Турусбаевди контрреволюционер, Кененсаринди, Көкөновду, Карачевди оппортунист деп жатса, алар да карап жатпаган чыгар. Деги бул чатактын ажатын ачып, калыс бүтүм чыгарыш кыйла татаал.

¹ Б. Турусбаев – контрреволюциячыл деп эсептелген топтун ири өкүлдөрүнүн бири. Ж. Абдрахманов менен А. Сыдыков – өз мезгилинин билимдүү, улуу инсандары. Кыргыз өкмөтүнүн башчылары, ак жерден айыпталып, 1937-жылдын капшабында атылып кетишкен.

² ГПУ – Государственное политическое управление – Мамлекеттик саясий башкарма.

Бул катаал жазалоо менен репрессиядан, алаамат трагедиядан эч ким кутула алган эмес. Кыргыз эли үчүн чоң эмгек синирип, нар көтөргүс иш иштеген чыгаан мамлекеттик ишмерлер А. Сыдыков менен Ж. Абдрахманов ж. б. белгилүү инсандардын репрессияланышы, дегеле баш көтөргөн кыргыз уулдарынын кыргынга учурашы, ошол эле А. Токомбаевдин өзү да бул жазалоого кириптер болуп, набакта отуруп чыгышы буга кадиксиз далил. Ал кезде партияга, бийликте отургандарга жагыныш үчүн же көпчүлүккө келген алааматтан кандай жол менен да болсо да эптеп аман калыш үчүн көрүнгөн эле бирөөнү жамандоону, ага саясий айып коюуну адатка айландыргандай сыяктанат. Мисалы, Токомбаев жөнүндө: «Контрреволюциячыл-улутчулдар Аалыны өздөрүнүн таасири алдында жыгышып...ууландырышкан. Токомбаев жалгыз гана Тойчунов менен эмес, кийинки кездерде бир канча буржуазиячыл-улутчулдар менен байланышып, аларды жазуучулардын тегерегине топтой баштаган. Кыргыз элинин душманы Токчоро Жолдошев жазуучулар союзунун мүчөсү болуп келген. Партиядан чыгарылган Көкөнов жазуучулар союзунан жардам алып, ар күнү сөөк андыган итче Токомбаевдин кабинетинин эшигинен кетпейт. Сокулуктан чыккан чоң манап совет өкмөтүн көргүсү келбеген душман Бөрү Кененсариндин да Токомбаев менен байланышы жаман эмес, ал экөө бирге бешбармак жешип, тамашалашып жүрүшөт»,¹ – деп жазат Т. Үмөталиев. Ал кездеги ашынган ак жүрөк Ж. Бөкөнбаев болсо: «Токомбаев адабияттын жетекчи кызматында отуруп алып, Ленин – Сталин партиясынын ишине берилген жаш жазуучуларды кууп, өзүнүн тегерегине Шүкүрбеков, Байжиев, Бектеновдорго окшогон улутчулдарды топтоп, ошолорго ишенип, ошолорго таянып иштеген. Токомбаев эл душмандары Тойчуновду, Каралаевди мактап контрреволюциячыл ырларды жазган. 1927-жылы капитализмдин кандуу дөбөтү Троцкийди мактап ырдаган»² – деп жазыптыр. Жүрөк түшүрүп, үрөй учурган мындан ашкан да айып коюлушу мүмкүнбү? Эч кандай негизсиз мындай жалаалар канча бир бейкүнөө адамдын башын мүлжүбөдү... Ошентип, К. Тыныстановдун трагедиясы боюнча тигил же бул адамды кескин айыптоого болбойт.

Дал ушул маселе туурасында А. Эркебаев эң сонун айтыптыр. «Албетте, бул үчүн К. Тыныстановдун тегерегиндеги кайсы бир адамдарды күнөөлөш туура болбойт, – деп жазат ал. – Анткени К. Тыныстановдун трагедиясы жеке эле анын трагедиясы эмес. Ооба, эң кейиштүү, эң өкүнүчтүү нерсе ушунда: К. Тыныстановдун

¹ Үмөталиев Т. Жазуучулар союзундагы чириктер // Ленинчил жаш, 1937. – 21-сентябрь.

² Бөкөнбаев Ж. Адабияттагы улутчулдукту аягына чейин талкалоо керек // Ленинчил жаш, 1937. – 23-сентябрь.

трагедиясы – бүткүл совет элинин, анын ичинде өзүнүн эң биринчи мамлекеттик-партиялык ишмерлерин, жаңы маданият түзүүчүлөрүн жок кылып алган кыргыз элинин трагедиясы»².

Айрыкча 1933-жылдан катуу азапка малынган К. Тыныстанов ж. б. шоруна отузунчу жылдардын ортосунан баштап «партияны жат элементтерден тазалоо» деген саясий компанияга тушма-туш, оро-пара келди. Бул үчүн «тазалоочулар» да көп убара тартышкан жок, анткени Тыныстанов сыяктуулар бул саясий компанияны ишке ашырууда бардык жагынан бап келип турду. 1937-жылдын 27-февралындагы Эл Агартуу Комиссариатынын партиянын катарын тазалоо боюнча жыйынында К. Тыныстановдун өздүк баракчасына «1901-жылы туулган, 1926-жылдан партиянын мүчөсү, жогорку билими бар, кызматчы, кедей-дыйкан тегинен, партиялык жазасы жок, 1931-жылы атасы кулакка тартылган, партиялык-коомдук иштерди аткарбайт, контрреволюциячыл «Алаш-Ордо» партиясынын мүчөсү болгон» деген маалыматтар жазылды. Бул жыйында ага «Сыдыков менен Абдрахмановдун контрреволюциячыл тобуна кошулган, идеясы бузук макалаларын окуу китебине киргизип, директор болуп турган учурунда кыргыз драма театрын өз кызыкчылыгы үчүн пайдаланган, терминдерди которууда саясий ката кетирип, өз тегерегине Турусбеков, Элебаев, Абдукаимов сыяктуу жаш жазуучуларды топтоп, алардын арасында бузуку иштерди жүргүзүп, буржуазиячыл-улутчул идеяларды тараткан» деген каардуу саясий айып коюлду. Анын негизинде: «Эки жүздүү жана буржуазиячыл-улутчул Тыныстанов ВКП(б)нын катарынан чыгарылсын» деген чечим кабыл алынды.

Партиянын катарында калтыруу жөнүндөгү Касымдын өтүнүч арызы 1937-жылдын 7-майында каралып, мурдагы чечим өз күчүндө кала берди. Ал Борбордук партия комитетинин алдындагы текшерүү комиссиясына кайрадан кайрылды. Бул жолу оңдой берди болуп, «мүчөлүккө өтүүдө «Алаш-Ордо» партиясында болгондугун жашырбагандыгын» эске алып Тыныстанов партиянын катарында калды. Эми ага иштеш үчүн аз да болсо шарт түзүлгөндөй болду. Ал бардыгын жыйыштырып таштап, неченден бери толгонуп жүргөн ойлорун жүзөгө ашырсам деген максат менен Москвага жөнөдү. Бирок 1937 – 38-жылдардын алааматы жакындап, Касым Москвадан чакыртылып, 1937-жылы 1-августта камалды. Изин суутпай тез эле Эл Агартуу Комиссариатынын партиялык уюму К. Тыныстановду кайрадан партиянын катарынан чыгарды. Аны партиянын катарынан чыгаруунун себебин көрсөтпөстөн туруп 1937-жылдын 4-августунда Фрунзе шааркомунун бюросу ал чечимди бекитти. Адегенде аны

¹ А. Эркебаевдин аталган макаласынан, 190-б.

коопсуздук комитетинин түрмөсүнө камашат. Андан кийинки К. Тыныстановдун тагдыры белгисиз.

Белгилүүсү бул: 1938-жылдын 5-ноябрында СССР Жогорку Аскердик сотунун жабык көчмө сессиясында К. Тыныстановго 1921-жылдан баштап улутчул «Алаш-Ордо» уюмуна, андан кийин буржуазиячыл-улутчул, диверсиялык зыянкеч, чыккынчы террордук «Социал-Туран» партиясынын борбордук жетекчилик тобуна кирип, ага кадрларды даярдап, өзүнүн чыгармаларында контрреволюциялык, улутчулдук идеяларды чагылдыруу менен идеологиялык майданда бүлүндүргүч иш жүргүзгөн деген саясий айып коюлуп, атууга өкүм чыгарылды.¹ Өкүм тез аткарылды. Кээ бир маалыматтарга караганда, ал 1938-жылдын 7-ноябрында атылган.

Ырас, ак ийилип сынбайт, акыры кечигип болсо да Касым Тыныстан уулу биротоло акталды. Бирок бул чындыктын жолу узак жана татаал. Адегенде, 1956-жылы августта К. Тыныстановдун аялы Турдубүбү жубайын актоо жөнүндө өтүнүп, тиешелүү органдарга кайрылды. Ушундан бир жылдан ашык убакыт өткөндөн кийин 1957-жылдын 1-октябрында баягы эле бизге тааныш СССР Жогорку Сотунун Аскердик коллегиясы мурдагы 1938-жылдын 5-ноябрындагы өзүнүн өкүмүн жокко чыгарып, К. Тыныстановду күнөөсүз деп тапты. Ал эми 1958-жылдын 22-январындагы Кыргызстан Борбордук партия комитетинин бюросу аны партиялык жактан актады. К. Тыныстановдун тегерегинде мындан кийин да өкмөттүк-мамлекеттик деңгээлде ошкыйыш сөздөр айтылды, далай чечим-токтомдор кабыл алынды. Бирок юридикалык жана партиялык жактан толук акталганына карабастан, К. Тыныстановдун адабий жана маданий мурастары жарыкка чыкпай, калың элдин катмарына жетпей калды. Себеп дегенде жогорудагы К. Тыныстанов жөнүндө өкмөттүк-мамлекеттик деңгээлдеги чечим-токтомдорунда бул белгилүү инсандын мурастарына – бүт жаратмандык чыгармачылыгына «этият», «ойлонуп» мамиле кылуу зарылдыгы тымызын, астыртан эскертилип турду. Буга 1958-жылдан баштап тоталитардык бийлик тыйпыл болгонго чейинки Кыргызстан Компартиясынын К. Тыныстанов жөнүндөгү көптөгөн документтери ачык күбө. Дал ушундай себептерден улам К. Тыныстановдун бүт мурастарына көрмөксөн, байкамаксан мамиле жасалды. Акырында, кайра куруунун, айкындуулуктун шарапаты менен гана өкмөт 1989-жылдын декабрында К. Тыныстановдун мурасы туурасындагы өзүнүн көп жылдык жаңылыштыгын мойнуна алып, анын чыгармалары элибизге кайтарылып берилди.

¹ Мамлекеттик Коопсуздук Комитетинин архиви, т.1, л.д. 212.

Ошентип, бир кезде аргасы түгөнгөн акыйкаттык менен чыркыраган чындык акыры жеңди. Качан, кай жерде атылганы да белгисиз кыргыздын белгилүү уулдарынын сөөгү Чоңташта жатканы кийин гана белгилүү болду. Отузунчу жылдардын аягындагы репрессиянын курманы болгондордун сөөгү массалык түрдө көмүлгөн жер табылып, 1991-жылдын күз айында гана Чоңташ капчыгайында тоталитардык системанын баш кесер желдеттеринин колунан ак жеринен атылып, шейит болгондордун тизмеси такталды. Дал ошол жылы К. Тыныстановдун 90 жылдык мааракеси биринчи жолу мамлекеттик деңгээлде белгиленди.

...Кадимки Чоңташ капчыгайынын оозу. Бул жерде эл үчүн эч нерсесин аябаган, ак жеринен шейит болгон кыргыздын зор инсандарынын, асыл адамдарынын сөөгү жатат, алардын арасында Касым да бар. Бир кездеги ит өлүмүндөй атылып өлүп, массалык түрдө көмүлгөн эсил кайран эрендердин сөөгү мурдагы ордуна алынып, кадимкидей каада-салт менен жер-энебизге кайрадан көмүлдү. Ал Атабейит көрүстөнүнүн алдында гүлдөрдүн дестелери үйүлүп жатат. Элибиздин бактысы, келечеги үчүн иштеп, ак жерден курман болушкан уулдарын эскеришип, алардын арбагына атап куран окуу үчүн көрүстөнгө жергебиздин бардык бурчтарынан жыл сайын жүздөгөн адамдар келишет...

Суроолор жана тапшырмалар

1. К. Тыныстановдун көп кырдуу таланты, жаратмандык ишмердүүлүгү туурасында китептеги кыскача өмүр жолунан башка дагы кандай маалыматтарды билесиңер?

2. Кыргыз профессионалдык адабиятынын жерпайын түптөшкөн чоң окумуштуунун жана акындын өмүрү менен трагедиялык тагдыры үчүн айрым адамдарды күнөөлөшкө болобу? Ал жөнүндөгү бир жактуу сын-пикирлер боюнча сенин жекече оюң кандай? Анын айрым чыгармаларында алашчыл кайрыктар, эски заманды мактоо менен көксөө барбы? Болсо, анын себептери эмнеде?

3. Окумуштуу-акындын айланасындагы жекече талаш-тартыштар мамлекеттик деңгээлге чейин кандайча көтөрүлүп кетти?

4. К. Тыныстановдун өмүрү, чыгармачыл жолу жөнүндө жазылган А. Эркебаевдин, С. Жигитовдун, О. Ибраимовдун, Ж. Жусаевдин, К. Абакировдун макала-эмгектерин, С. Станалиевдин романын, жубайы Турдубүбү, шакирти М. Мураталиев ж. б. эскерүүлөрүн окуп чыккыла. «Жашында жайрап калган жаркын талант», «Жаңы маданиятыбыздын көч башы», «К. Тыныстанов жана ал жашаган доор», «К. Тыныстановдун акындык өнөрү» деген темалардын биринде дилбаян жазгыла.

Кечиккен соң зарыгып,
«Унутту» деп таарынып.
Коргоол менен күн санап,
Жүргөндүрсүн камыгып.
Түндө жатып уктабай,
Күндүзүндө токтобой,
Жолоочудан жол сурап,
Тургандырысың Алатоо!

Баламдан кабар укчу – деп,
Санаймын эрте-кечти – деп,
Кагылбаган жаш балам,
Кандай жолго түштү – деп.
Зардап ыйлап, үн салып,
Башына түшпөй күн чалып,
Дөңдөн түшпөй эрте-кеч
Тургандырысың Алатоо!

Айлар, жылдар өттү – деп,
Кабарсыз болуп кетти – деп,
Катпаган балтыр баламды
Кимиси мерт этти – деп,
...Жайлоого көчүп өткөндө.
Көч үстүнөн селкиге,
Көз ымдап өтө кеткенде.
Чыдабай селки: «ойт! чу! ай!»
Деген кезде капчыгай,
Үнүн созгон чыдабай
Баары эсимде, Алатоо!

Кийин кандай күн болду,
Кимдер көчтү, ким конду.
Неге десең боорунда
Тура албадым мен ондуу.
Мурун сенден көргөндүн,
Сен эсептеп бергендин,
Чып-чыргасы коробой,
Баары эсимде, Алатоо!

Каргыш шамы жанганда,
Жазыксыз кан тамганда,
Таяныч издеп тырмалап,
Жөөлөп жолго салганда.

Булуттан жоолук оронуп,
Ак чачың музга боёлуп,
Көз жаш менен сай-сайды
Жуугандырысың Алатоо!

Балама залал болор – деп,
Кийимсиз болсо тоңор – деп,
Жолдо болсо жаш балам,
Жүрүүгө болсун оңой – деп.
Каршы туруп ызгаарга,
Күч көрсөтүп муз-карга.
Түштүк, түндүк катташын
Буугандырысың Алатоо!

Жер сагынбас эл болбос,
Эл сагынбас эр болбос,
Жатка моюн сунгандай,
Эр жүрөгү кир болбос.
Какпаган кирпич көзүңдү,
Мунканып айткан сөзүңдү
Ким унутуп кетмекчи.
Зарыкпагын Алатоо!
Долуланып, солкулдап,
Алай-дүлөй толкундап.
Узатып салган Ысыккөл,
Зары эсимде, Алатоо!

Мен аманмын барамын,
Мүнөзү бар балаңын,
...Эң биринчи саламым,
Сага арнап жазгамын,
Жакшы саатта күтүп ал,
Бул белегим, Алатоо!

Көп жашадың, көп көрдүң.
Ачуу-таттуу жеп көрдүң.
Тагдыр чапкан балтага,
Кыңк этпедиң, эп көрдүң.
Илгерки күндөр үрөйүн,
Жемдегендей жүрөгүм.
Эркелетип сүйлөсөн,
Бул белегим, Алатоо!

«Касым ырларынын жыйнагындагы» дагы бир орошон ыр «Алатоо» деп аталат, – деп жазат С. Жигитов – мында акын зангыраган тоолордон бүткөн Ата Журттун булуттан жоолук салынган, алыста жүргөн уулун сагынып күн сайын моюн созуу жол караган, бейпайга түшүп кабатыр болгон, көз жаштарын сай-сай дайра кылып агызган ак чач эне элесинде ырга кошот. Арийне, бул образ түпкүлүгүндө жаңы, оригиналдуу деле эмес. Тууган жерди эне деп ырдоо жөрөлгөсү дүйнөлүк адабиятта атам замандан бери эле бар. Бирок ошол эски поэзиялык туюнтма бул сапар капылет ийкемдүүлүк касиетин алып, жасалмасыз эркин созулуп, улам жаңы кырларын чыгарып, улам жаңы мааниге өтүп кубулуп отуруп, акырында ашмалтай мүнөзүнөн арылган жаркын символдун даражасына көтөрүлүп барат. Баарынан абзели – бул образ авторго өз жерине деген перценттик мээрин, урмат-сыйын, ак тилегин от-жалынынан өксүтпөй айтуу үчүн толук мүмкүнчүлүк берет.

«Эркисизден ажырашканда» менен «Алатоо» экөө Касым Тыныстановдун акындык таланты, ыр токуу жагынан дурус эле бай тажрыйбасы, тилдик өткүр туюму, жандуу көркөм табити барын айкын күбөлөйт. Болжолу, Касым кагаз бетин каралап ыр жаза баштаганча эле ырдын речь менен сүйлөө жөндөмүн жамакчылык денгээлден өткөрүп, үйрөнчүк төкмө ырчыныкына жакындатып барса керек. Ошону менен катар ал башка тилдеги китептик поэзиядан да таалим алып, төкмөлүк шыгын андан ары өстүргөн сыяктуу. Ушундай жоромол кылганга өйдөкү эки ырдын өз ичине элдик поэзия менен китептик ыр өнөрүнүн салттарын камтып турганы негиз берет»¹.

КЫШКЫ ТҮНДӨ

Чыкылдап, темир аяз түндү бийлеп,
Так куруп, атар таңга каршы сүйлөп.
Бук кылат, ич бышырат, отко салат,
Бир эсе тынч жүрөктү мыкчып, сүйрөп.

Шам жанат жалкоолонуп бүлбүлдөгөн,
Түшүрүп начар шоола үлбүрөгөн.
Кыз ырдайт кубулжутуп, ачуу-таттуу,
Үн менен ал жибектей үлпүлдөгөн.

Айткан ыр түпкү сырын жүрөгүнүн,
Көрсөтөт тилегинин неде экенин.

¹ С. Жигитовдун аталган китебинен, 88-б.

Кээде ыйлап, кээде жандан аша кечип,
Зарданып кээде эркиндик тилегенин.

Чарчанкы чалган комуз толкунданып,
Бир төмөн, бир жогору күүлөр чалып.
Бирде какшап, бирде таңшып, кээде так-так,
Эмизип, энем айткан үнгө салып.

Тууган күү каргылдантып саймалуу үнүн,
Өрөпкүп, токтото албай муун-жүнүн.
Сыр төгөт жара жапкан көкүрөгүнөн,
Тамшанып сагынганын өткөн күнүн...

Кыз, комуз зардап айткан үнүн угуп,
Элирип, эт жүрөгүм катуу булкуп.
Секирет найза тийип, туз куйгандай,
Кабынан чыгуучудай үзүп-жулкуп...

Чыкылдап темир аяз түндү бийлеп,
Так куруп, атар танга өкүм сүйлөп.
Бук кылат, ич бышырат, отко салат,
Бир эсе тынч жүрөктү мыкчып, сүйрөп.

* * *

«...Бүдөмүк психологиялык сүрөтү бар «Кышкы түндө» деген ырда пейзаждык элементтер аз эмес... Ырда дайын-дареги ачык айтылбаган бир кыздын кандайдыр бир кайгы-касиретин айтып берүү демилгеси бар. Бирок ал кайгы-касиреттин өтүү процесси, маани-маңызы, себептери табышмактуу бойдон калат. Баамга даана илингени ушул ырдын аты жок каарманы бир үйдө, чырак жарыгында кыңылдап обон салып отурат, анын «кээде ыйлап, кээде жандан аша кечип» зарлаганын комуздун кейиштүү күүлөрү коштойт, а тышта болсо «чыкылдап темир аяз түндү бийлеп, «бук кылат, ич бышырат, отко салат». Бул ырда жаш акын адамдын психологиялык абалын мундуу табият кубулуштары аркылуу экилентип туюндуруу ниетин көздөгөн сыяктанат¹.

¹ С. Жигитовдун аталган китебинен, 88-б.

Сай-сайдан чымырканып, кулатып таш,
Омкоруп кедергини кылган талаш.
Башталып Алатоодон Чүйгө карай,
Күзгүдөй суусу тунук агат Талас.
Урматтуу көз жаш менен ал күмбөзгө,
Коюлган өткөн күндө баатыр Манас.

Күмбөздүн салынганын кандайчалап,
Болгонун нечен жүз жыл мурун эбак.
Манастын эл бакканын, эл чапканын,
Кимдигин, кандайлыгын чын аныктап.
Мурун да окуучуга сүйлөп берген,
Айлана дубалына жазылган кат.
Бул күндө ырайымсыз жат колуна,
Мурунку жазуу, сызуу түшкөн урап.

Али да турат күмбөз таңыркатып,
Көргөндү ойлондурут көңүлүн тартып.
Алыста көрбөгөндү данкы менен,
Өзүнө куса кылат кумардантып.
Эрте-кеч тоонун жели жомок кылып,
Күмбөзгө толуп жаткан сырлар айтып.
Бул күнкү урпагынын жайын сүйлөп,
Уйкуда жаткан эрди кайраттантып.

Алатоо асман менен деңгээлдешип,
Көтөрүп көкүрөгүн, бой тирешип.
«Манасым эл ичинде экилтик» деп,
Талашкын Айга, Күнгө теңештирип.
Капчыгай, бийик зоока, чер карагай,
Күмбөздү күзөтүшөт кезектешип.
Жылгадан туйлап аккан тунук булак,
Манастын сөзүн курат маектешип.

Элинин эт жүрөгү жараланып,
Эбаккы өткөн күндүн изин чалып.
Ырчысы ырга кошуп атын жаттайт,
Комузчу күнгүрөнтүп күүгө салып.
Уулу зар болгон күнүн сүрөттөсө,
Жашынын каны кызыйт, ичи жанып.
Какшаган комуз менен муңдуу,
Жоктошот эр Манасын эсине алып.

К. Тыныстанов өзүнүн 37 жыл өмүрүнүн эс тарткандан кийинки бөлүгүнүн көбүн практикалык жумуштар менен алектенип, алпурушуп жүрүп, адабий чыгармачыл иштерге көбүрөөк көңүл бөлүүгө мүмкүнчүлүгү да, убактысы да болбой калды. Анын көркөм чыгармалар жаратуу үчүн белсенип киришкени 1919 – 24-жылдарга туура келет. Ташкенде чыккан «Өрис», «Жаны өрис» гезиттеринде 1919 – 21-жылдарда бир нече ыры казак тилинде жарыяланды. 1922-жылы кыргыз элинин өз эне тилинде басылмасы жарык көрөрү белгилүү боло баштагандан кийин ал биринчи жолу кыргыз тилинде ыр жазууга киришти. Анын биринчи өз эне тилинде токулган ыры «Алатоо» 1922-жылы жазылды. Дал ушул мезгилде К. Тыныстанов бир жагынан окуп билим алып, бир жагынан мезгилдүү басылмаларда маяналуу иштерде иштеп, ого эле көп коомдук жумуштарды аткарды. Анан окуу китептерин жазып, окуулуктарды кураштыруу жөнүндө алдына чоң максат койду. Ошентип, Касым убактысынын тардыгына карабай көркөм чыгарма жаратуу үчүн белсенип киришет. Поэзия менен бирге кара сөз өнөрүндө да өз күчүн сынап көрүүнү чечет. Анын бул максаты ишке ашып, Ташкенде чыкчу «Жас кайрат» журналынын 1924-жылкы төрт санына (№ 1 – 4) катары менен «Мариям менен көл боюнда» деген көлөмдүү аңгемеси «Келгин» деген ат менен жарык көрөт. 1919-жылы С. Карачевдин «Үйлөнүүдөн качты» аңгемеси басылганына карабастан адабиятчылар Касымдын бул аңгемесин кыргыз прозасынын алгачкы үлгүлөрүнүн бири катары баалашып, андагы «...пейзаж, биринчи жактан баяндоо, портреттерди түзүүнү жаңылык» деп эсептешет¹.

1924-жылы К. Тыныстанов «Окуу китебин» жарыкка чыгарып, анда мектеп окуучулары үчүн көлөмү өтө чакан аңгемелерди, тамсил менен жомокторду өзү жазып кийирген. Өзү таржымалдаган «Интернационалдын» кыргызча котормосу да орун алган. Бул факт-материалдар «Мариям менен көл боюнда» аңгемеси жалгыз чыгарма эмес деген бүтүмгө келүүгө негиз берет.

1925-жылы Москвадан чыккан «Касым ырларынын жыйнагы» акындын 1919 – 24-жылдары жазылган бардык ырларынан кураштырылган. Ага удаа поэзиялык котормолор топтому «Өзгөрүш ырлар» деген ат менен 1926-жылы Фрунзеде басылды. Анын биринчи жана жападан жалгыз жыйнагында казак тилинде жазылган он эки, кыргызча жыйырма бир ыры жана «Жаңыл Мырза» поэмасы кирген. Бир жагынан отузунчу жылдардын башындагы өзүнүн айланасында жүргөн талаш-тартыштан улам, экинчи жагынан илимий уюштуруучулук жана өтө

¹ А. Эркебаевдин аталган макаласынан, 182-б.

маанилүү коомдук жумуштар колун байлап, чолосу тийбегендиктен К. Тыныстанов көркөм чыгармаларды кез-кезде гана жазчу болду. Анан айланасындагы чыр-чатак, талаш-тартыш курчугандан-курчуп, ага катуу саясий айып коюлуп, чыгармалары жарык көрбөй, ал гана эмес мурдагы жазгандарына да тыюу салынып, колдонуудан алынды. Мына ушундан кийин бардык басмаканалар менен басылмалардын эшиги Касым үчүн жылчыксыз бекем жабылды. Жарым кылымдан ашык убакыт өткөндөн кийин гана анын 90 жылдык мааракесине карата адабий чыгармаларынын топтому жарыяланып, элибизге кайтарылып берилди. Жыйнак «Ырлар», «Аңгемелер», «Академиялык кече» жана «Көркөм котормо» деген төрт бөлүмдөн турат. Китепте К. Тыныстановдун бизге белгилүү чыгармаларынын бардыгы жанрына, хронологиялык тартибине ылайык жайгаштырылган.

Кайран кишиге «эскиликти көксөйт», «бай-манапчыл», «контрреволюциячыл», «улутчул» деген саясий айып коюлушунун негизги себептеринин бири да дал ушул «Манас күмбөзү» сыяктуу ырлары эле. Бирок элибиздин энциклопедиясы, руханий дүйнөбүздүн туу чокусу болгон улуу жомок, укмуштуу «Манаска», ага байланыштуу окуяларга, дегеле элдик мурастарга К. Тыныстановго окшогон чоң окумуштуу-сүрөткер кайдыгер карай албайт болчу. 1933-жылдын жазында М. Белоцкий Кыргызстан обкомунун биринчи катчысы болуп дайындалып келери менен К. Тыныстановду «феодалчыл акын» деп атайт. Ошондой болсо да ал К. Тыныстанов менен көзмө-көз сүйлөшүп баарлашкандан кийин анын терең билимдүү адам экендигине ыраазылыгын билдирет. Касым улуу жомок «Манасты» дүйнө элине таанытуу үчүн орус тилине которуу жөнүндөгү тилегин айтат. Буга Белоцкий да макул болуп, аны орусчага которуу үчүн каражат бөлдүрүп, Касымдын жетекчилиги менен У. Абдукаимов, К. Карасаев жана Т. Саманчин «Манастын» «Чоң казат» бөлүгүн сапма-сап которушат. Аны адабий жагынан иштеп чыгуу үчүн Липкин, Тарловский, Пеньковский сыяктуу белгилүү акындар Москвадан чакыртылат. Котормонун редактору да Касым болуп, баш сөзүн да өзү жазат. «Академия кечелери» пьесалар түрмөгүндө «Алмамбет менен Чубактын жол талашканы» жана «Үргөнчтүн жээгинде Айчүрөктүн кырк кыз менен турушу» деген эки көрүнүш жазылган. 1935-жылдын жайында «Манас» боюнча илимий конференция өткөрүлдү, анда «Манас» жомогунун кыргыз эли үчүн мааниси» деген биринчи баяндаманы да К. Тыныстанов жасайт. Ошентип, улуу эпосту дүйнө элине таанытыш үчүн К. Тыныстанов өзүнүн бүт өмүрүн сайгандыгы байкалат. Ал эми «Манас күмбөзү» акындын ошол аракетинин кичинекей бир акыбети.

Суроолор жана тапшырмалар

1. «Алатоо», «Кышкы түндө» деген ырларда табият көрүнүшү кандайча сүрөттөлгөн? Көңүл күүсү жагынан бул эки ыр бири-биринен эмнеси менен айырмаланат? Ал ырларга анализ жүргүзүп, өз ара салыштыргыла. Бул ырлар кандай шартта жазылган?

2. Ошол мезгилде акындын «Манас күмбөзү» сыяктуу ырларына «өткөндү көксөйт, эскини мактайт» деген айып коюлган. Буга кандайча карайсыңар? Деги ыр эмне жөнүндө? Анда ата мураска берилген мамиле кандайча берилген? Ырдагы табияттын ролу кандай мааниге ээ? Касымдын дагы кандай чыгармаларын билесиңер? К. Тыныстановдун китептерин окуп чыккыла. Бүгүнкү күндүн талабы боюнча Касымдын ырларын кандайча баалайсыңар?

3. «Касым жана Аалы» деген темада толгонуу сочинениесин, «К. Тыныстанов – тилчи-окумуштуу» деген темада реферат жазып, сабак-семинар өткөргүлө. Адабият мугалиминин жетекчилиги менен «Академиялык кечелердин» бир көшөгөсүн мектеп сахнасында койгула.

СЫДЫК КАРАЧЕВ
(1900–1937)

Улуттук жазма адабияттын, журналистика жана котормо өнөрүнүн жерпайын түптөшүүдө кадыресе орду бар тунгуч калемгер Сыдык Карач уулу чейрек кылымдан ашык убакыттан бери жамы журтчулугубуз гана эмес, адабият күйөрмандарынын арасында да дарексиз, кабарсыз болуп келди. Арадан отуз жыл убакыт өтүп, Сыдык жалган жалаадан, саясий айыптан толук арылгандан кийин гана ал жөнүндөгү алгачкы маалыматтар басыла баштады. Айрыкча демократия менен айкындуулуктан кийин бул белгилүү инсандын чыгармачылык жолун иликтөөгө ыңгайлуу шарт түзүлдү.

Сыдык Карач уулунун чыгармалары туурасында алгач сөз айткан ошол кездеги жаш жазуучу Сатыбалды Нааматов болуптур. Ал кыргыз жазма адабиятындагы алгачкы прозалык чыгарма «Эрксиз күндөрдө» повестин «жаңы салт-санаа үчүн бетке чиркөө болгон чыгарма» деп баалаган. Андан ары Сатыбалды: «Карач уулу «...он чакты жыл мурун, байлар адабияты чарк айланып турганда, андан таалим алган, пролетариат адабиятынын негизги сыры менен мүдөөлөрүнө тааныштыгы жок», ошондуктан ал «баткакка малынган бутун кайра тарта албай жатат»,¹ – деп бүтүм чыгарат.

Бул сын повестке биротоло кара көө жапты. Ошо макаладан төрт жыл өткөндөн кийин, 1932-жылдын 7-мартында ВКП (б)нын Кыргыз обкомунун «Кыргыз адабияты жөнүндө» деген өзүнүн токтомун кабыл алды. Далай калемгердин өмүрүнүн забын болушуна себепкер болгон бул каргашалуу токтомдун кара санатайлык зыяны туурасында «К. Тыныстанов» деген бөлүмдө да эскертилген эле. Дал ушул токтомдо «Эрксиз күндөрдө» да «контрреволюциячыл, улутчул, бай-манапчыл идеологиядагы» чыгарма болуп чыга келди. Мына ушундан кийин Карачевдин бүт чыгармаларына, айрыкча «Эрксиз күндөрдө» повестине кара көлөкө түшүп, жаманатты жалаа жабылды да калды. Уйгактай жабышкан бул жалаадан ал 50-жылдардын ортосундагы желаргыдан кийин гана кутулду. Болжолу, жогорудагы токтомдон кийин Сыдык Карачев «Эркинтоо» газетасынын жооптуу катчылыгынан бошотулуп, Оштогу район аралык «Кызыл пахтачы» газетасынын жооптуу катчылыгына дайындалган окшойт. Эмнеси болсо да дал ошол каргашалуу токтом Сыдык Карачевдин тагдырын тозоктун айлампа иримиңде айланкөчөк айлантып, баш

¹ Сатыбалды. «Эрксиз күндөрдө» // Жаңы маданият жолунда, 1928. – № 5. – 41 – 43-б.

көтөргүс кылды. Борбордон алыстап, Ошто жүргөнүнө карабастан байма-бай сындала берди.

С. Карачев жөнүндө экинчи болуп сөз айткан А. Токомбаев. Ал өзүнүн бир макаласында: «Сыдык өз убагында байчыл, улутчул жазуучу эле. Бирок партия комитетинин токтому чыккандан кийин өз убагында өзүн бир аз кайра куруп келет. «Мен баштагы Сыдык эмесмин — «жаңы» Сыдыкмын, өзүмдүн кайра жасалып, жаңырганымды иш жүзүндө далилдеш үчүн «Эки агым» деген пьеса жазып жатамын», — деп Оштон жазган катында көрсөткөн. Бирок Сыдык Оштон Прунзага келгенде эски жолдошторунун арасында «мен эски эле Сыдыкмын, мен жаңы Сыдык боло элекмин, Аалы кысып жаз деген үчүн жаздым», — деген сөздөрдү айтып жүргөн көрүнөт. Сыдык жолдошторунун көзүн көрүп, көңүлүн кыйбай эски Сыдык болгусу келсе да, биз алардан куткарып, кайра бери жетелеп, жардам берип жаңырытып, тарбиялап алуубуз керек»,¹ — деп жазат. Бул макаланы А. Токомбаев жолдоштук, калемдештик маанайда жазгандай таасир калтырат. Бирок ал кезде өзүн жалчылар адабиятынын жалындуу жарчысы, көзгө саяр найзакер-жоокери деп санаган А. Токомбаев Сыдыкка жолдоштук кам көрүп, ылым санашкан жогорудагы оюна акыры аягына чейин тура албагандыгы байкалат. Ошондон төрт ай өткөндөн кийин эле «Жаңы жол башчылыкка жаңы темп» («Кызыл Кыргызстан», 1933, 24-декабрь) деген макаласында: «18-жылдан баштап «милдетим»... деп Карач уулу Сыдык чыкты», — деп жазыптыр. Ал эми Кыргыз жазуучулар уюмунун I курултайынын болор алдындагы дагы бир макаласында: «Кыргыз басма адабиятынын аксакалы, 18-жылдан бери жазып келе жаткан Сыдык Карачев, андан үч жылдан кийин адабият майданында өзүнүн төбөсүн көрсөтө баштаган Тыныстан уулунун... чыгармаларынын саясий беттерине караганда биринчисиники — улутчул, кайбир убактарда пантүркчүлдүк негизде курулган. Экинчисиники — бейадалчыл жана көрүнөө төңкөрүшкө каршы...»² — дейт.

Муну Ы. Тойчунов, К. Рахматуллин сыяктуу кызыл камчы сынчылар туу тутуп, жан-алы калбай колдоду. Ага удаа эки күндөн кийин Ы. Тойчунов: «Тыныстанов менен бирге чыккан Карачев, Көкөнов, Баялинов, Жамгырчиев, Кененсариев жана башкалар дагы буржуазиялык улутчулдуктун күчтүү таасиринин астында жүрүшкөн, алар чындыгында жаңы экономикалык саясаттын алгачкы учурундагы адабияттагы байлар менен ма-

¹ Токомбаев А. Адабият жат идеядан тазалансын // Кызыл Кыргызстан, 1933. — 8-август.

² Токомбаев А. Адабият кыймылынын ар кайсы учуруна // Кызыл Кыргызстан, 1934. — 18-апрель.

наптардын өкүлдөрү эле», – деп жазды («Советская Киргизия», 20-апрель).

Сыдык Карачев туурасындагы алгачкы маалыматтардын бар болгону ушулар. Буга окшогон «жылдыз түшүрүп, эс энгиретип, жүрөк үшүн алып койгон сындар жаратмандык кудуретин мокотуп, калемгердик демилгесин какшатып салгандан» (С. Жигитов) кийин С. Карачев өзүнчө оригиналдуу чыгармаларды жаратууга даабай, көбүнчө котормо иши менен убараланып, эрте-дир-кечтир капканга чалынарын жүрөгү божомол сезип, коркуп жүрүп эптеп күн өткөрүп, акырында 1937-жылдын каардуу капшабына кабылып, ак жерден атылып кетти. Ошондон кийин алгачкы калемгердин дареги таптакыр чыкпай жүрүп, биротоло акталгандан кийин 1967-жылы гана «Кыргызстан» басмасынан биринчи жолу чыгармаларынын топтому жарык көрдү. Китеп «Эрик таңында» деп аталып, ага «Эрксиз күндөрдө», «Эрик таңында» деген аңгеме, повести, «Тендик жолунда» пьесасы, «Эркинтоого», «Эл менен бүгүн биргебиз», «Эмгек таңында», «Күрөш учкундары», «Биздин эл» сыяктуу беш ыры, «Бекетчи» аңгемесинин, «Дубровский» повестинин котормолору кирген. Жыйнак «Сыдык Карачев» деген Түгөлбай Сыдыкбековдун кириш сөзү менен ачылат.

1970-жылы адабиятчы З. Мамытбеков «Кыргыз совет жазма адабиятынын алгачкы саамалыктары» («Алатоо», 1970, № 5, 148 – 151-б.) деген макаласында 1918 – 1924-жылдардагы өзбек, татар, казак басылмаларында кыргыз калемгерлеринин чыгармалары жарыяланганын маалымдоо менен бирге, алардын арасында эң өндүрүмдүү эмгектенген С. Карачев экендигин баса көрсөтөт. Андан он эки жыл өткөндөн кийин дагы бир макаласында («Алатоо», 1982, № 8, 124 – 127-б.) Сыдык жөнүндөгү мурдагы айткандарын толуктоого аракеттенет. Так, кыска энциклопедиялык тил менен жазылса да мына ушулардын баарына караганда «Кыргыз Совет энциклопедиясында» Сыдык Карачев туурасында кеңири маалымат берилген. Булардан тышкары аз да болсо ал боюнча жазылган мемуардык материалдар да бар. Ачыгыраак айтканда, 1966-жылы А. Токомбаев¹ калемдеши С. Карачевди эскерип макала жазган. Бул эскерүүнү унутулган адам туурасындагы отуз жылдан кийинки алгачкы кабар десе болчудай. Мындан кийин С. Сасыкбаев менен К. Карасаевдин² да эскерүүлөрү жарыяланган. Ал мемуардык макалаларда

¹ Токомбаев А. Эниен тили. – Китепте: Турмуш күзгүсү. – Ф.: Кыргызстан, 1966.

² Сасыкбаев С. Адабиятыбыз телчиккен жылдар // Кыргызстан маданияты, 1981. – 3 – 10-сентябрь; Карасаев К. Баштан өткөн мажаралар // Алатоо, 1988, – № 9.

Сыдык чыгармачыл инсан катары сыпатталып, анын өзгөчө касиет-сапаттары туурасында кыскача кабар берилген.

Сыдык Карачевдин бүт чыгармачылык жолун кенири анализге алган белгилүү адабиятчы Салижан Жигитов болду. 1984-жылы «Илим» басмасынан жарык көргөн «20-жылдардагы кыргыз адабияты» деген эмгегинде ошол мезгилде адабият майданына жаңыдан келип, аздыр-көптүр эмгектенип, өз салымдарын кошушкан, бирок кандайдыр бир себептер менен белгисиз болуп унутулуп бараткан бардык калемгерлердин чыгармаларына токтолуп, алардын арасында айрыкча Сыдык Карачевдин өмүрү жана жаратмандык ишине кенири орун берген. Ал эми 1991-жылы «Адабият» басмасынан чыккан «Кечээкинин сабактары, бүгүнкүнүн талаптары» аттуу изилдөөлөр жана макалалар жыйнагында Сыдык Карачевге бөтөнчө көңүл бөлүп, «Тунгуч калемгер» деген өзүнчө атайын бөлүм арнап, ал жөнүндө мурда жазгандарын оңдоп, тактап, толуктап да чыккан.

«Кыргыз Совет энциклопедиясындагы» жана З. Мамытбековдун макаласындагы, ошондой эле С. Жигитовдун эмгектериндеги маалыматтарга караганда С. Карачев азыркы Түп районундагы Жылуу-Булак айылында 1900-жылы көз жарып дүйнөгө келген. Кээде аны 1901-жылы туулган деп да жазып жүрүшөт. Ата-теги, кандай үй-бүлөдөн экендиги да азырынча белгисиз. Кээ бир божомолдорго таянсак, анын теги итке минген бир бечара кедейлерден да эместей. Ымыркай кезинде эле ата-энесинен айрылып, жетим калыптыр. Эс тарткандан кандайдыр бир белгисиз себептер менен Каракол шаарына келип, Салих аттуу татар мугалимдикине үй кызматкери болуп орношот. Ошол мугалимдин жардамы менен шаардагы татарча жаңы тартип (жадид) мектебинен окуйт. 1919-жылы граждандык согуш курчуп турган мезгилде жергебиздеги улуттук жигиттерден кызыл гвардия бөлүмү түзүлгөндө Сыдык да ага катталат. Бул жерде ал улуу манасчы Саякбай Каралаев, белгилүү темир комузчу Адамкалый Байбатыров менен бирге аскердик машыгуудан өтүп, Казакстандын Лепси аймагында, анан атаман Анненков башчылык кылган ак гвардиячыларга каршы согушуп, кийин Бухара эмирин кулатууга катышкан. 1920 – 1922-жылдары Ташкендеги аскер мектебинде окуп, ден соолугуна байланыштуу окуудан чыгып, Караколдогу Союз кошчу уюмунда иштейт. «Эркинтоо» жарык көрөр алдында аны Ташкенге атайын чакыртышып, жооптуу катчы кылып дайындашат. Мунун да өзүнүн жүйөсү бардай, себеп дегенде ал буга чейин эле, Алматыда чыкчу «Көмөк» газетасында 1919-жылдары аз убакыт болсо да иштеген деген божомол бар. Эгер бул маалымат чын болсо, анда мезгилдүү басылмаларды кантип чыгаруу техникасын Сыдык кадыресе билген дешке болот.

«Эркинтоодо» Сыдык Карачев алты жыл иштеп, 1930-жылы Оштогу «Кызыл пахтачы» газетасына жооптуу катчы болуп которулду. Кыскасы, 1924-жылдан баштап анын бүт өмүрү басма жана чыгармачыл иштер менен байланышта өттү. Мына ушинтип, «өмүрүнүн мерчемдүү муунактары белгилүү болсо да, Сыдыктын жеке адамдык жана калемгердик тагдырына тиешелүү фактылар али бүдөмүк. Маселен: ал кандай үй-бүлөдөн чыккан, Караколго кантип келип, татар мектептин канчанчы классына чейин окуган, уруулаштары менен чет элге үркүп барганбы же жокпу, кызыл аскердин катарында кандай милдет аткарган, аскердик окуу жайын эмне себептен таштап ийген, «Көмөк» газетасында кызматкер болгону ыраспы же жоромолбу? Бул суроолорго азырынча бир жаңсыл жооп табуу мүмкүн эмес».¹

З. Мамытбеков С. Карачевдин биринчи ыры 1918-жылы татар тилиндеги «Шуро» гезитинде жарык көргөнүн, адегенде жалаң татар жана казак тилинде жазганын, 1919-жылы «Көмөк» газетасында «Сүйгөнүнө кошула албады», «Үйлөнүүдөн качты», ал эми 20-жылдардын башында ар түрдүү темалардагы «Армандуу эки жаш», «Алданган нур кызы», «Күкүк менен Зейнеп», «Ысыккөл боюнда» деген аңгемелери басылганын жазат.² Буга С. Жигитов кошула албай С. Карачев бардык алгачкы чыгармаларын дээрлик татар тилинде жазган деген толук бойдон чындыкка дал келбегенин, 1919–1924-жылдары Сыдык көркөм аңгемелерин баштан-аяк татарча, ал эми айрым макалаларын жана ырларын кыргызча эле жазганын айтып келип, «Сыдыктын 1924-жылга чейинки поэзиялык туундулары кандайдыр бир идеялык оош-кыйыштардан таза деп болжолдоого негиз жоктугун, ошол кездеги өтө эле өгөйчүл, жаасы катуу идеологиянын ашкан кыраакы, ашкере активдүү жоокери Аалы Токомбаев курулай жокту бар кылып, жөнсүз, жүйөсүз эле С. Карачевдин чыгармаларын айыптабаганын, Сыдыктын татарча жарыяланган бирин-экин ырларында жаңылыш идеялык жаңырыктардын бар экенин»³ да көрсөтөт.

Арийне, качанкы бир кездерде жаздым басып, жаңылыш жазылган «Ах, миллетим!⁴», «Өткөн күндү сагынып» деген ырлары, прозалык чыгармалары үчүн «улутчул, феодалчыл, майда байчыл, контрреволюциячыл» деген саясий айыптардын Сыдыкка коюлушу жалган жалаа экени бүгүн аныкталды. Чынында да бул ырларда өткөн мезгилде өз элинин бирөөгө күнкор болгонуна, сабатсыз түркөйлүгүнө кейүү же тээ бир заманда паразаттуу,

¹ С. Жигитовдун аталган китебинен, 24 – 25-б.

² Мамытбеков З. С. Карачев // Алатоо, 1982. №8. – 124 – 125-б.

³ С. Жигитовдун аталган китебинен, 30-б.

⁴ миллет – улут.

нускалуу карыялар, баатыр, ары айкөл эр азаматтар өткөнүнө, элинин мурдагы тарыхына сыймыктануу бар. Бирок өткөн күндүн онунан чыкпаган иштерине наалып же мактанч менен белгилей турган даңазалуу жактарына сыймыктанып койсо эле, андан «улутчулдук менен феодалчылыкты», «чыккынчылыкты» көрө коюу бүгүнкү күндө акылга сыйбачу иш.

С. Карачев «Шандан жүрөк», «Аялдар салтанаты», «Айылдагы курбума», «Досума», «Эл сагынуу», «Күзгү түн», «Эркин-Тоого», «Май», «Жаңы турмуш – жарык күн», «Эл менен бүгүн биргебиз», «Эмгек таңында», «Күрөш учкундары», «Неге алдадың?», «Өткөн өмүр – бир өлүм» деген граждандык жана махабат ырларын жазган. Алардын бардыгы ошол кездеги бири-бирине окшош ырлардан кескин айырмаланбаганы менен эстетикалык жагынан али жармач экенине карабастан, акын аталган туундуларында тап душмандарынын айыгышкан күрөшүн туура сүрөттөөгө, жаңы замандын артыкчылыгы менен жеңиштерин, эркиндик алган элдин көңүл күүсүн, эркин эмгегин даңазалоого аракеттенет. С. Жигитов саналган ырлардын көпчүлүгүн мисалга тарта отуруп, Сыдыктын поэзиясындагы жылт эткен жаңылык-табылгаларды, оош-кыйыштарды да таасын көрсөтүптүр. Ырасында да бул ырлардын айрымдарында «...Сыдык башка акындар жылаңач бойдон түз эле айтып таштаган идеяларды санжыргалап, өзгөчөлөп, кайманалап, жаңыча троптук каражаттар, ритмикалык курулуштар, строфалык уюшмалар аркылуу туюндурууга далбас кылган. ...Кыргыз ырын жаңыча ритмикалык алкактарга салып, жаңыча уйкаштыруу ыктарын колдонуп, бир кыйла татаал формада сүйлөтүүгө күч үрөгөнү таасын байкалат. ...Жыйынтыктап айтканда, Сыдык Карачев 20-жылдары акын сыпатында да басма сөздө көрүнүп, улуттук жазма поэзиябыздын түптөлүшүнө аздыр-көптүр кол кабыш кылган. Бирок бул жагынан анын ийгиликтери анча бараандуу да, орошон да эмес.»¹

С. Карачев тунгуч прозаик катары чоң аброй күткөн. Кээ бир маалыматтар боюнча 1918–1919-жылдарда ал «Көмөк» газетасында «Окуу керек!», «Биз качан адам болобуз» аттуу макалаларын жарыялаган. Изилдөөчүлөр «Эркинтоонун» 1924–1934-жылдардагы сандарында Сыдыктын ар кандай темадагы макалалары, фелъетондору, очерктери жарыяланып, ал эми «Кара чаар менен болдомочун иттик кылды» жана «Бөдөнөнүн бейрөгүнөн, торгойдун толорсугунан» сыяктуу жанытмалары кадыресе публицистиканын денгээлине жеткенин жазып жүрүшөт. Бирок С. Карачевдин прозаик катары адабий чөйрө менен

¹ С. Жигитовдун аталган китебинен, 34 – 40-б.

журтчулукка тааныткан «Үйлөнүүдөн качты», «Сүйгөнүнө кошула албады», «Эрик таңында» аңгемелери, бөтөнчө «Эрксиз күндөрдө» повести болду. Булардын ичинен «Эрксиз күндөрдө» (1928-ж.) менен «Эрик таңында» (1929-ж.) өзүнчө китеп болуп чыккан.

Өз өмүрүндө ал үч пьеса жазган. Анын биринчиси «Борч»¹ деп аталып, качан жазылганы, канча көшөгөдөн турганы белгисиз, кол жазмасы да дайынсыз. Жаштардын демилгеси менен анын Караколдо коюлганын калемгердин замандаштары эскерешет. Ал эми «Теңдик жолунда» жана «Төрага Зейнеп» пьесалары 1928–29-жылдары удаа басылган. Эки эле жылда (1928–1929) С. Карачевдин төрт китеби жарыяланганы 20-жылдардын аягында анын жаратмандык эмгегинин өтө өндүрүмдүү болгонун айгинелейт. Сыдыктын котормолору да арбын. Ал Л. Н. Толстойдун «Шалпаң кулак» аңгемесин, А. П. Чеховдун «Талаа» повестин, Н. И. Островскийдин «Болот кантип курчуду» романын, Брет Гарддын «Самед кызы» жана Ромен Ролландын «Жан Кристоф» деген романдарынын үзүндүлөрүн которгон. А. С. Пушкиндин «Бекетчи» аңгемеси менен «Дубровский» повести Сыдыктын котормосунда 1937-жылы өз алдынча китеп болуп чыккан. Бул анын акыркы эмгеги. Ошентип, жүрөктүн үшүн алган саясий айыптар Сыдыктын жаратмандык кендирип кесип, оригиналдуу чыгарма жазуудан алыстатты да, өмүрүнүн акырында жалаң котормо иши менен алек болуп калды.

Арийне, анын поэзиясынан, прозалык жана драмалык чыгармаларынан кыргыз профессионал адабиятынын жаңыдан көз жарып, жаралуу мезгилине мүнөздүү бирин-экин изденүү, саамалыктар, жакшы жышаандар менен бирге жаза баскан жаңылыштыктар, кемчилик-мүчүлүштөр – кыскасы, оош-кыйыштар ачык эле көрүнүп турат. Бирок ал өзүнүн калемдештеринин арасынан суурулуп, бөлүнүп чыгып, эки жылда төрт китепти жазып да, жарыялап да жибергенин көрмөксөнгө салуу адилетсиздик болор эле. Бөлөгүн айтпаганда да элибиздин тарых-тагдырындагы тунгуч газетабыз «Эркинтоонун» жарык көрүп, жаралышына бүт акыл-эсин, жөндөм-шыгын пайдаланып, топтогон тажрыйбасынын чыпчыргасын калтырбай жумшап, жанын үрөгөнү үчүн, дегеле газета, журнал, ар кандай басылмаларды чыгаруу өнөрүнө биринчилерден болуп чыйыр салып, жол-жобосун көрсөткөндүгү үчүн Сыдык Карачевге чоң милдеткербиз. Дал ушундай практикалык иштер, күндөлүк көйгөй менен колу байланып, оригиналдуу чыгарма жаратууга чолосу тийбей жүрүп анын кырчы өмүрү өтүп жатты. Эми кесиптик камылга көрүп,

¹ Борч – милдет.

тажрыйба топтоп, чыгармачылыгы кадыресе бир нукка түшүп келатканда тигиндей куткарбас кара балаага кабылып, азаптуу, армандуу айлар, жылдар башталды. Сыдык күнөөсү жоктугун билип турса да, ушундай кылсам бир айласы табылар деп Кыргызстан жазуучуларынын I курултайы ачылар алдында: «Эгер партия Борбордук Комитетинин адабият уюмдарын кайра куруу жөнүндөгү 1932-жылкы токтомуна чейин мен майда буржуазиячыл маанайдын туткунунда жүрсөм, кийинки учурларда улутчул көз караштарыма катуу, катаал карап, андан биротоло кол үздүм», – деген маанидеги интервью берип далбастады («Советская Киргизия», 1934, 21-апрель). Бирок бул далбастан эч нерсе чыкпады, кайта айыптын үстүнө айыптар кошулуп көбөйө берди. Эми Сыдык калем кармоодон заарканып, жүрөгү даабай, чыгармачыл иштен көңүлү калып, кайт боло берди. Анан адилетсиздик менен аксымдыкка жаны кашайган кайран киши чыгарма жазууну биротоло токтотту. Анын себептери жөнүндө маалымат болжолду С. Жигитовдун аталган китебинен табууга болот... (61 – 62-б.)

Убагында Сыдыктын бир дагы чыгармасы калыс иликтенип, өз баасын ала албады. Өлөр-өлгүчө, ал гана эмес көзү өткөндөн кийин да, чейрек кылымдардан ашык убакыттын аралыгында анын атын атоого тыюу салынды. Эки жылда төрт китеп чыгарган өрпүкүгөн демин өчүрүп, дымагын басып, ышкы отуна суу сээп, көкөлөгөн көңүл кушунун кош канатын кайрып, жекече жаратмандык ишинин кендирип биротоло кесип таштоо, эң негизгиси жаш жандын жазыксыз кыйылышынан кабар берген айдындуу саясий айыптар – Карач уулунун өз алдынча чыгарма жаратууга көңүлү жар бербей калышынын башкы себептери болду. Эгер эчен жылдар бою ыбырсыган практикалык иштер менен убараланып, убактысынын көбүн журналистика жумуштарына кетирбегенде өтө оор саясий айып коюлуп, куугунтук жеп, күнүмдүк оокаттын айынан акыркы бүт өмүрүн котормочулук менен өткөрбөгөндө, акыры 1937-жылдын калайман капшабына кабылып, ак жерден мезгилсиз атылып кетпегенде, балким, Сыдык бараандуу да, орошон-омоктуу да оригиналдуу чыгармаларды жаратат беле, ким билсин... Бирок эмне болгондо да кыргыз профессионал адабиятынын жанрларынын салааларында эмгектенип, поэзия, проза, драма, улуттук журналистика жана котормо өнөрүнүн жерпайын түптөшүп, жаралышына өз салымын кошкон Сыдык Карачев кыргыз адабиятынын, журналистика жана котормо өнөрүнүн тарыхында өз ордун ээлөөгө арзыйт.

ЭРКСИЗ КҮНДӨРДӨ

(Повесттен үзүндү)

V

Күн себелеп жаап өттү. Жайлоонун көркү ачылды. Көк шибер сыдырым менен термелди. Көк кашка, тунук суулуу булактар шылдырап, таштан-ташка секирип, төмөн карай кулашты. Бадалдан кийик бакырып, балдарын түнөккө чакырды. Күн бою үнкүрдө жатып зериккен түнкү каракчы карышкыр тумшугун көтөрүп, созолонтуп улуду.

– Сарбайдын кызынын күйөөсү кечээ келиптир. Бүгүн оюну болот экен. Оюнга Жыпарды ала кетелик деп келдик, – дешти айылдагы кыналышкан кыздар.

– Жыпар бара албайт го. Ажы үйдө жок. Ал кечигип калса ачуусу келет. Баланы бейбаш үйрөтөсүн... деп жаман көрөр, – деп Кулан байбиче шылтоо тапты. Жыпар кыздарга көзүн ирмеп, амалдап жатат, асылып сурасанар эле жиберет дегендей кылды. Байбиченин ак көңүл, жумшактыгын билген кыздар жалынып-жалбарышып, этек-жеңден алышты. Кулан байбиче туш-туштан жаалаган кыздарга күлкүсү келип, «бырс» күлүп, Жыпарга уруксат берди.

...Үйдүн ичи кыз-келин, бозойлор менен жык толгон. Орун тардыктан бир топ жигитти эшикке чыгарышып Жыпарларга жай беришти. Жыпар киргенде жигиттердин баары ага карап суктанышты. Жыпар уялып төмөн карады. Күйөө менен жолдошу экөө түртүшүп, Жыпарды тиктешти. «Сонун куш экен, ээ...» деп далайы ичтен кымыйышты.

Оюн башталып, кызыгандан кызыды. Кыз-келиндер кезек-кезек токмок салууда. Жайлоонун таза абасы, серүүн жели, зериккен бозойлордун черлерин таркатты. Селкилердин көздөрү оттой балбылдады... Күлүк санаа алда кайда – ыраакка карай учту. Жаш көңүл, жаш жүрөктөр толкунданды... Эчен жайдары селкилер кымырылып ордуна турат. Сыпаалык, чеберчилик менен көңүлү сүйгөн бозоюна токмок салат. Ордуна туруп, буралып, ийменгенсип бозоюнун көзүнө көзүн түшүрөт. Бозойду калтыроо, кайрат аралайт.

...Жыпар баятадан бери ырдаган жигиттерди ичинен сынап өттү, жүрөктүн түпкү жеринен кайнап, жалындап чыккан мундарын укту, жаштык-мастыгы жайлоону жаныртып барып, алда кайда жоголгон мундуу үн боюн балкытты. Өзүн алда кайда ыраакта булуттар арасында жүргөндөй сизди. Ана, жигит эчен-эчен күүгө салып мунданат. Анын үнү сайраган булбулдун үнүндөй

жагымдуу, мундуу, бойду эритти, көнүлдү көтөрдү... Ана, жигит сонку сөзүн айтты. Эл кобур-кобур болуп толкундады. Жигит ордунан козголду, токмок салган селкинин жанына келип колун жайып, талпынган бүркүттөй болуп, көз жумганча күймөлдү. Жар көрүшүп жигит менен айкалыша бергенде кыздын беттери албырып, муундарын билинер-билинбес калтырак да басат. Көжүлгөн көздөр дароо учурашып, дароо четке кагылат. Көкүрөккө көкүрөк жакындаган сайын жүрөк дүпүлдөгүн күчөтөт.

Мындай бозой, селкилердин оюнунда Жыпар далай болгон, жар көрүшкөн. Далай жигиттердин муну менен термелген. Бирок ал бүгүн өзүн башкача сезди. Бүгүн турмушунда бир чон өзгөрүш болордой жүрөгү алып учат... Кылт этип өзүнө кезек келгенин эстеди. Ойлогон ойлору алда кайда тарады. Көзү чайыттай ачылды. Олтургандарды сындап көзүнөн өткөрдү. Баятадан кыз-келиндерди шылдындап, сөздү туурасынан тебе качып олтурган күйөө жолдош жигитке көзү түштү. «Баятан бери кыздар ага неге токмок салбады?» – деп ойлоп дагы күйөө жолдош жигитке карады. Ыманы ысык, жанга жакын көрүндү. Мурун көрүп, тааныбаса да көптөн берки сырдаштай көрүнүп кетти. Ишенген, үмүт кылган кишисиндей жакын өндөндү. «Турмуштун бүтүн көркү, кызыгы, жыргалы – бел байлап ишенүүдө», – деп ошол жигитке чын ниети менен жазмышын тапшырды. «Эмне болсо – болсун!...» деп ордунан турду. Жүрөгү опколжуду. Ирени кубулуп ийменгенсиди. Бир азга дейре батына албай кынжылды. Көздөгөн жигитине кылгырган карагат көздөрүн түшүрдү. Уялгансып, көзүнүн асты менен телмире карап илгери басты.

Үйдө олтургандардын баары жымжырт. Жыпардын кадыры, анын сулуулугу далайга маалым. Аны баарысы урматтап ызаат кылышат. Адамгерчилигине, сылык мүнөзүнө кызыгышат. «Кимге... Кимге токмок салат?» дешет ар кимиси өз ичинен. Кепке кирип кеткен күйөө жолдош да кымырына түштү. Илгери аттаган Жыпарга азыраак таң калгандай болуп карады. Дагы бир, дагы бир кадам... Мына токмок күйөө жолдошко салынды. Бүткөн бою дүркүрөй түштү. Жыпардын жалдыраңкы тарткан көзүнө көзү туура келди. Көзү ымыр-чымыр болуп кетти. Жыпардын атагын, кылык-жоругун жанындагы теңтуштарынан угуп олтурган. Анын элге жайылган жакшы атагын угуп өзү да кубанган. Бирок ойлобогон, күтпөгөн жерден эле мындай боло коёрун сезген эмес. Жыпардын мындай капыстан кабыларына көзү жетпеген. Азыр сүрдөдү, чекесинен бир нече тамчы тер да чыга түштү. Олтургандардын баары ал экөөнү карашты. Күйөө жолдош биринчи келген бала, анын ал-жайы, сыры көп кишиге маалым эмес. Жыпар олтуруп жатып аны дагы бир

карап алды. Күйөө жолдош бирдемени эстегенсип, азыраак ойлонуп турду... Кайраттанып өзүнүн бактысын бир сынап көрмөкчү болду. Жыпарды дагы бир карап алды.

– Айт, айт, Жунуш!.. Сени биз жакшы билебиз! – дешти бир топ бозой. – Жыпар да сизди билгенинен...– деп келиндер кобурашты. Бул сүрөөндөн кийин Жунуш көп маалката албады:

Жайлоонун башы жашылдан, Жаралган кандай асылдан?!
Ай, жылдызы жашынган. Армандамын кой көзүм,
Айдай сулуу, муң көздүү, Таанышып албай башынан!...

Жигиттин мундуу, угумдуу, коңур үнү түнкү тынчтыкты жарып зоо жаңыртып, жүрөктүн эң ичке жерлерине барып кадалды. Мемиреп жаткан жайлоого жан киргендей болду. Айыл-ападагы олтурган карыялар кулак салышып, жаш чактарын эскеришти. Үйдүн тегереги зоокчуларга толду. Жылчыктар жылдызданып көбөйдү. Жунуш созолонгондон созолонду. Ар түрдүү күүгө салып сабаларды. Жаш жүрөктөр козголду, ойноду, туйларды... Айткан ыр, чыккан муң далайдын черин жазып, көңүлүн чайыттай ачты. Далайды ого бетер муңкандырып, терең ойго салды...

Жыпар өзүн унутту, алда кайдагы сыйкырдуу туман арасына кирип жоголду... Көптөн бери күткөн, күзөткөн үмүтү каршы алдынан чыккандай болду. Караңгы булут астына кирип жашырынган чолпону жаркырап чыкканы ушу да. Турмуш чиркин эми күлдү, эми сырын чечти, изденген жаш жүрөктүн оту дүрүлдөдү. Жадыраган көздөрүнөн сүйүү учкундары чачырады, элеп-желеп болуп, бою балкып тамырларына жылуу кан жүгүрдү. Ичи-тышынын баары «сүйүү, сүйүүлүү» үмүттөрү менен толду.

Жунуш созолонгон сайын Жыпарга башкача жан кирди. Анын үнү мундуу, жагымдуу сезилди. Улам уккусу келип, жүрөгү алып учту. Анын кирсиз, таксыз жүрөгү үмүт менен толду. Түпсүз-чексиз кыял дарыясына кирип, сүзүп кетти...

Кайгысыз, муңсуз көпөлөк, Ойносо, учса көкөлөп:
Гүлдөрдү өпсө бөпөлөп, Биз да ойносок, кошулсак
Турмушту мактап, кубаттап, Айкалышып экөөлөп!.. –

деп Жунуш ырын мундантып барып токтотту. Жыпар үмүт, бакыт толгон көзү менен Жунушка карады. Олтурган элдин баары күрсүнүп, онтойлонуп олтурушту...

Кыз-жигит экөө тең козголушту. Жунуштун колу колуна тийгенде Жыпардын денеси делбеленди. Жар көрүшөрдө жыргал турмуш элестеди. Түбөлүк ырыс-кешик алдында тургандай көрүндү, көңүлү көтөрүлүп, турмуш кызыгына көмүлүп турган

Жунушту көрдү. Жунуш күлүмсүрөп, көзүн жайнатып жымыйды. Жыпар уялды, кысылды... Мала кызыл бетине кечки баткан күндүн кызылындай кызыл жүгүрдү. Бети албырып келбеттенди... Алар жар көрүштү, айкалыша келгенде эки жүрөк эки жактан дүпүлдөп, түрсүлдөдү. «Биз сүйүшүүгө, кошулууга, жашоого ылайыкпыз!» депкенсиди. Жыпардын мууну бошоп, көз алды тумандады, көктөн жылдыздар учкандай болду. Турмуш кызыгы, өмүр жыргалы башын айландырды. Ашык болгон Айына дагы бир муңа карады да, ичинен терең күрсүнүп, ордуна олтурду.

Түн жарымы эбак өткөн, жайлоо тымтырс. Ой-тоонун баары талыкшып, терең, таттуу уйкуда. Жаштардын баары жай-жайларына тарашкан. Жылдыздар баштагыдан да айбаттуу, ажардуу жымындашат. Ай жайнап аскадан ооп баратат.

... Ак кар, көк муздуу мөңгүдөн мөпмөлтүр тунук суу таштан-ташка ыргып, ай жарыгында күмүш тамчылар чачыратат...

Жунуш менен Жыпар суунун боюнда олтурушат. Эки жаш жүрөк биринчи мертебе беттешип көрүштү. Жунуш көк шиберде чалкасынан жатып, ички сырларын тышка чыгарды. Жыпар жыгылган карагайдын үстүндө олтуруп, колундагы узун чыбык менен жер чукуп, Жунушту тыңшайт. Ал Жунуштун ар бир сөзүнө, аракетине баа берет, сындан өткөрөт. Жунуш ар бир сөзүн абайлап, өлчөп сүйлөйт.

Дегдеген жүрөк издегенин тапты. Далайдан бери тышка чыкпаган муң дарыядай ташып, четке жайылды, ойлогон ой, күткөн тилек тымызын келип алдынан чыкты. Келечек турмуштун бүткүл жашырын сырлары ушул жерде козголду. Ушул жерде жаңы турмушка негиз салынды. Жунуш алдыдагы тилек, алдыдагы турмуш тууралуу туюндурду. Жыпар этияттык менен этибар кылып баарын укту, кулагына куйду. Эки жаштын бири-бирине берген убадаларына асмандагы жылдыздар, жердеги өсүмдүктөр күбө болушту. Алар түбөлүк бирге болууга, түбөлүк ажырабаска убада беришти...

Сайдагы суунун шарылдаган күмүш үнүнө кошулуп, «чоп-чоп» добуш угулду. Бул эки жаш жүрөктүн айтышкан антынын айныбас шарты.

VII

Жыпардын Мамырбайга төртүнчү катын болуп келгенине бир жылга жакын болду... Жаштыгынын эң кымбаттуу, кадырлуу чагы өткөндөн бери далай суулар акты. Өмүрүнүн бүткүл жыргалы, бүткүл ыраматы артта калды... Жаштыгынын эң кымбаттуу учкундары Жунуштун жалындуу жүрөгүндө калды. Ал

күндөр эми кайта келбейт, бүткүл дүйнөсүнөн, жан-тениринен артык көргөн Жунушту эми көрмөй жок. Мундуу конур үн мындан кийин Жыпарды элжиретип турбайт.

Жыпардын кабагынан ар качан кар жааганы жааган. Келгенден бери анын кабагынын ачылганын көргөн киши жок. Мурунку толгон айдай жайнап, балкып турган ажардуу өңү өчүп, саргыч боёк каптаган. Кылгырган кыялдуу көз мурункудай нур чачпайт. Кайгылуу, мундуу, сырдуу күйүт менен капталган. Ичтеги арман жалындап-жалындап Жыпардын жүрөгүн өрттөйт. Анын ичинде жалын балбылдап жатканын ар бир киши сезет. Жыпар өзүн ырайымсыз турмуштун, алдамчы жазмыштын алданган, кордолгон кулу деп эсептейт. Жаш тилеги кара ташка тийген, канаты сынган кушка окшойт. Ак кар, көк музда адашып арманда өткөн жолоочуга теңейт өзүн, ээн талаа, эрме чөлдө калган, эл-журтунан айрылган, душмандын колуна түшкөн эркин Жыпар.

Жазмыш Жыпарды алдады, куткарбас торго, түпсүз орго салды. Ошол шумдуу, сааттуу түндөн бери сүйгөнү Жунуштан дарек жок. Анын жазмышы эмне болгону, кимдердин колунда жалдырап байлоодо жатканы Жыпарга белгисиз, эл арасы ыраак, жол алыс. Эч нерсенин аңырты угулбайт. Үй-бүлөдөн эч кимиси Жыпарга сырын айтпайт. Баары аны жек көрөт. Шектүү, күмөндүү көз менен карашат. Койчу Жумайдан Жыпардын айырмасы жок. Абысындары Жумайды кандай тилдеп каргаса, Жыпарды да андан кем кылышпайт. Жыпар Жумайды агасындай көрөт, аны ар качан жылуу-жумшак сөз менен каршы алат. Өзүнүн үлүшүнө тийген эт-мет, сорпо-морподон ар качан Жумайга алып коёт.

Жыпар Жунуш менен качпаса, балким, Мамырбай Жыпарга тил тийдирбес эле. Бирок айып Жыпардын өзүнөн кетти. Бир дубан элдин жакшысы, атактуусу Мамырбайды чанып, томаяктын топору менен качышы бардык ишти бузду. Мамырбайдын да, өз атасынын да наамын булгады. Элдин баарын уят кылды. Наам булгаган Жыпарды Мамырбай албай турган болду. Мындан башка кыз элде түгөнүп калыптырбы?.. Мамырбайдан кыз аёочу ким бар? Бирок: «Катын намыс үчүн кара киет. Мамырбай колуктусун бир томаяктын топоруна тарттырып жибериптир», – деген сөз андан жаман. «Намысты колдон чыгарбоо керек. Эмне болсо болору болду, кызды алып намысымды кайтарам», – деп Макең кайта сабыр кылды. Намыска чыдабай эки жаштын тагдырына балта чаап, кызды колуна алды. Кыз Мамырбайды сүйөбү жокпу? Бул оюна да келген жок.

Адегенде Мамырбай Жыпарды эзүү, жанчуу оюнда жүрдү. Андан кандай болсо да өч алгысы келип, кыйкым таап, уруп-

согуп алды. Көр жемени көбөйтүп, ата-бабасынан эч нерсе калтырбай боктоп, Жыпардын сай-сөөгүн какшатты. Күн-түн дебей жемелеп жүрөгүнө сары суу куйду. Сабап-сабап эшикке чыгарып таштаган күндөрү да көп болду. Мурун оюн-күлкүдөн башка уруу-согууну билбеген, турмуштун каарын көрбөгөн жаштын үрөйүн алды. Жыпар амалсыз, айласыз көндү, турмуштун ысык-суугуна моюн сунду, кайнар жаштарын төгүп, таң атканча солкулдап ыйлап, көз жашы менен бетин жууп өзүн-өзү сооротту. «Жазмышым ушу болгондон кийин кимге таарынам, кимден жардам сурайм!» – деп кулагын жапырып, укпамыш-көрбөмүшкө салды. «Бешенеге жазганын көрүү керек. Кудай тагдырыңды ушундай жазгандан кийин көнмөйүнчө чараң барбы?!.. Көн, чыда!.. Тагдырың ушундай!» –деп жазмышка моюн сунду...

Эки жашты ажыраткан эркисиз күндөр

«Эркисиз күндөрдө» повести – сегиз бөлүмдөн, чакан эпилогдон турган кыйла көлөмдүү чыгарма. Анын I бөлүмүндө жалаң гана табият көрүнүшү сүрөттөлөт: ачык аяз, күзгү түн. Табиятты күмүш нурга бөлөгөн, мелтиреген ай, бүт табият таттуу уйкуга талып жымындашкан сан жылдыздар. Ана, алыстан-алыстан бирөөнүн мундуу үнү угулду. Жүрөктүн терең түпкүрүнөн чыгып, камыккан бул муң-зар табияттын кол тийбес ошол аялуу тынчтыгын бузду. «Бул үн – жазмыштын жарамсыз чөңгелинде жаны-тени жат бир душмандын колуна эркисиз бара жаткан кешиги жоктун үнү. Бул үн – дүйнөнүн таш боор, залым адамдарынан тоюп, турмушунан аша кечип, келерки өмүрүнө айласыз кол шилтеп, жанынан кечкен адамдын үнү. Бул – эски каада, жорук-жосундун бузукулугу менен кесепетинен жадаган күчсүз пенденин күйгөндөгү үнү... Жаныдан бүрүн төгүп, гүлдөп, атыр жытын буркурагып, үлбүрөп ачылып келе жаткан байчечектин мезгилсиз соолуп, куураганы ушул. Бул – көккө мелжиген асказоолордон чыккан сан булактардын көк кашка тунук суусун ичип, көк шибердин көгүн оттоп, убайымсыз, кайгысыз жүргөн кийиктин ырайымсыз мергендин огуна кабылган учурда карагаттай кара көздөрүн моймолжутуп карагандагы каргыш үнү... Бул мундуу үнү менен табиятты таң калтырып, таңшып-таңшып сайраган акын булбулдун ашык жары кызыл гүлдүн таң алдындагы ачылганын көрбөй калган кездеги зардуу, мундуу арманы». Табияттын сырдуу түнүндө угулган бул аянычтуу конур үн бирде көтөрүлүп, анан озондоп ыйлагандай болуп, акыры таптакыр басылып калды...

Чыгарманын биринчи бөлүгү табият сулуулугунун, анын тынчтыгын бузган, жазыксыз жаш жандын жан талашып жардам

издеп, зар какшаган ушундай үнү менен башталат да, жазуучу ошол таскагынан жазбай жүрүп отуруп, бул бөлүмдү ошондой арман-муң менен бүтүрөт. Бир караганда бул жалпы өзөк окуяга тиешеси жоктой, жазуучу аны жөн эле бир көбүрүп-жабырып шилтеп салгандай көрүнөт. Ал эми чыгарманын андан наркы бөлүмдөрүн барактап, анын баш каармандары Жыпар, Жунуш, Мамырбай, Кендирбайлар менен таанышкандан кийин I бөлүмдөгү табият көрүнүшү, карангы түн түпкүрүнөн угулган шумдуктуу арман менен муң-зар повестке бекеринен киргизилбегендиги ачык боло баштайт. Бул зарлап-какшаган шерттешкен убадасына жетпей, атасы Кендирбай менен тең Мамырбайга үч аялдын үстүнө эрксиз токолдукка сатылган, анан үркүн учурунда сүйгөнү Жунушка түбөлүккө кошулуу үчүн качып чыгып, ат-маты менен аскадан кулап, кырчын өмүрү кыйылган Жыпар эле.

Повесттин II бөлүмүндө адегенде Мамырбайдын айылы баяндалат. Чыгарманын сегиз бөлүмү тең дал ушундай лирикалык чегинүүдөн башталып, табият көркүн сүрөттөө менен аяктайт. Дегеле С. Карачевдин бүт прозалык чыгармаларын табият сөөлөтүн чубалжытып жаза берүү же «ичкени кызыл чай, жегени май, көңүлү ар качан жай» деген сыяктуу уйкаш сөздөрдү атайлап издөө мүнөздүү. Бир уруу элге өзүнүн байлыгы, манаптыгы менен даңкы чыккан Мамырбай беш-алты жыл удаа болуш, бий болгон. Эки дубан элдин ортосундагы чыр-чатакты бүтүрүп оёзго жаккан. Өзү айткандай «өлбөгөндөй оокаттуу»: үч жүздөй жылкысы, үч миндей кою, 25 төөсү бар, мингени жорго, кийгени асыл. Кедейлер менен кандай сүйлөшүүнү, кантип бөйпөндөтүүнү беш колундай билет. Саанын беримиш болуп, аларды куп гана пайдаланат, терин кургатпай иштетет. «Баатырдын өмүрү узун болсун, дөөлөтү артсын,» – деп шору арылбаган кедейлер байдыкынан бир жолу шам-шум эткенине ыраазы.

Убагында Мамырбай энеси өпсөгөн кырчындай үч кыз алган. Азыр пайгамбар жашында болсо да эки бети кыпкызыл, чүйлүсү казандай, тепсе темир үзгөндөй күч-кубаты бар, алы да арбын. Өмүр базары өтүп баратса да жүрөгү жаш, кырдын кызыл гүлүн эңсейт. Өз оюнда бир капшыты али бөксө, «жигиттиктин» бир жери толбой «аттиң» дегизет. Жан кишиге айтпаган катылуу сыры бар. Ал сыры беш убак намаз окуп жатканда да эсинен кетпей жаңылтып, кудайга күнөкөр, пайгамбарга шерменде кылчу болду. Шариятка тууралап, «пайгамбардын сүннөтүн өтөө үчүн» Мамырбайга бир аял жетпей, кемчил турат. Ошондуктан анын эч кимге айтпаган купуя сыры, бассатурса ойлогон «сооп иши» – көңүлүнө толгон кыз алып, шейшеп жаңыртып, аялдын санын төрткө жеткирүү. Ал бул тиле-

гин бирөөгө айтууга көпкө даабай жүрүп, акыры улуу байбичеси менен кеңешти.

Нускалуу байбиче: «Мен көнгөн менен эрке токолдорун көнбөйт», — деп шылтоолоп, адегенде боло койбоду. Бирок карт бөрү кекселигине салып, байбиченин жанын койбой жатып акыры көндүрдү. Чын эле берки эрке токолдору Мамырбайдын коркутуп-үркүтүп, уруп-сабаганына да болбой тыраалашты. Токолдорунун көнбөсүнө көзү жеткен Мамырбай: «Атасынын көрү, катынга жалынгандай мен акмак бекемин. Көнүшпөсө көнүшпөсүн, үстүнөргө токол алып сазайынарды берейин», — деп аларга кол шилтеди да дөбөгө чыкты, терebelге көз жүгүрттү. Көйкөлгөн көл берметтей жылтылдап термелет. Төбөсү көк тиреген тоолор калкыйт. Ана, тигинде: «Асылсам деген мойнуна, азаптуу арман менде бар», — деп терең күрсүндү. Жаш өтүп баратканда ашыглыктын күйүтү ушунчалык күчтүү болот белем, өмүрү жашып койбогон Мамырбайдын көңүлү жибип, көзүнө жаш тегеренди.

Эртеси эле улуу баласы Жапар менен байбичеси экөөнө акылдашып, айыл аксакалдарынан кеңеш суроого макулдашышты. Дасторконун дүйүм тамакка толтуруп, олтургандардын сырын тартты: «Тузdash, даамdash, тилектешпиз. Менин ак тилегиме ак батаңарды бергиле», — деп Мамырбай аксакалдарды сөзгө алды. Анын бул сөзүнө эч ким каршы болбоду. Тескерисинче: «Мунунуз жакшы кеп, Маке! Ак тилегиң орундалсын, самаган муратына жет! Мунун эч бир арсар жери жок, ата-бабанын жорук-жосуну, шарияттын жолу. Пайгамбарыбыз Мухаммед алейхис-саламдын да — төрт, Бухара эмиринин жетимиш аялы болгон экен. Урум султанынын сарайындагы жайнап жаткан жарыяларын (ордо аялдары) айтпайсыңарбы!» — деп аксакалдар ак батасын беришти. Кеп бүттү. Мамырбай көп күткөн жок, тынчын алган тилегине жетти. Чыгарманын II бөлүмү да С. Карачевге мүнөздүү каармандын көңүл жайына, маанайына төп келген: «Мамырбай бир жерге олтургусу келбеди, дөбөгө чыгып, аба жыттагысы келди. Сууга бир тийип, бир чыгып, күн нуру менен жаркылдап, ак чардактар өзөндү өрдөдү. Тегерек, адыр, булун, жыбыт-жылганын баарынын ыйманы ысык көрүндү. Баары Макендин «ак тилегине» тилектештигин билдиргендей мунайым. Сүйгөнүнө көңүлү толуп, Макен да мас, Макеме кошулуп уялгансып, толукшуп табият да мас», — деген баяндоо менен бүтөт.

Повесттин III бөлүмү адаттагыдай эле узак лирикалык чегинүүдөн, Кендирбай ажынын айылын сүрөттөөдөн башталат. Кожодон бир топ жыл окуп, «чоң молдо» деген наам алган Кендирбай «Сэполдияр», «Чаар китеп», «Бадал» сыяктуу китеп-

терди, фарсча, арабча хадис-тапсирлерди уктап олтуруп да жатка айтат. Бухара, Самаркан, Анжиян, Кокондон келген чоң мударис молдолор да ажы менен жаакташуудан жалтакташат. Кендирбай эки мертебе Мекеге барып, пайгамбар-саабалардын тукумуна кол берген. Мекеден Мединага келип, пайгамбарлардын мүрзөсүнө бата кылган. Барган жерлеринин «касиеттүү топурагын», Мекеден замзамдын суусун ала келген. Буга кошумча Кендирбай эл арасына: «Түн киргенде ажы кубулуп ак буурага айланат. Бул кереметке ишенбеген кишинин Дыйканбайдай оозу-мурду кыйшайып калат», – деген сөз тараткан. Муну уккан карапайым карангы эл келме келтирип, Кендирбайдын «олуялыгына» биротоло ишенип, кулдук уруп, этегин өбүшөт.

Ошентип ажынын барк-мартабасы жылдан-жылга көтөрүлө берди. Акысын алып, бала окутат. Бейтап адамдарга дем салып, төрөбөгөн аялдарга бала тилеп дуба окуп, тумар чийгендиги үчүн алганы өзүнчө. Аштыкка – үшүр, битирге – акча, зекетке – мал алып, чөнтөгү – акчага, кампасы – данга, короосу – малга толот. Мындан тышкары доорон, куран түшүрүү дегендер бир башка. Кендирбайсыз эч ким жаназа окутуп өлүгүн коё албайт. Ансыз окулган жаназа – жаназа эмес, өлүм – өлүм катары саналбайт. Ажы өзү гана эмес, бүт үй-бүлөсү бейиш жыргалында, убайымсыз. Дал ушундай ыргыткан ташы жогору кулап, ашыгы алчы туруп, байпагы макмал болуп турган чакта кереметтүү ажынын кызы Жыпарга Мамырбай куда түшүп жуучу жиберди. Тагдырдын буйругун кара, дубандагы жакшылардын – жакшысы, мыктылардын – мыктысы деп эсептелген дал Мамырбайдын өзү ошончодон анын кызын жактырып, жуучу жибергенин көрбөйсүңбү. Буга жетине албаган Кендирбай: «Мамырбайдай жакшы күйөөнү дүйнөнү төрт айлансаң да таппайсың. Кызды бергендей жерге бериш керек... Баатырга айткыла, мен ыраазы – Кудай ыраазы. Баатырдан кыз эмес, андан чонду да аябаймын. Эки «жаш» тилектерине жетип, мураттары кабыл болсун... Жусуп-Зулайкадай болуп өмүр сүрүшсүн!» – деп күн мурун ак батасын берип, алакан жайды.

«Жыпар – Кендирбайдын бирден-бир көрөр көз кызы, өз жанынан артык көргөн чолпону, турмуштагы эрмеги, эркеси, өмүрүнүн өбөксүз күндөрүндөгү көңүл ачары. Турмуштун ээликтиргени менен Кендирбай жолдон жазды. Күнү менен айындай көргөн Жыпарын кадыр, наам үчүн курман кылды». Жайнаган турмуш Жыпар үчүн бүтмөк болду. Атыр жыт буркурап, ачылып келе жаткан гүлдү керимсел сокту, тамырына убактысыз балта чабылды, мезгилсиз соолуп, үлбүрөгөн гүл үзүлдү. Эми ал жан-дили жат, жалынсыз, отсуз жүрөктүн буйругун аткармак, жашоо кызыгы жоголуп, жүрөк жалыны жалп этип өчмөк.

Жыпарга эч ким бир ооз сүйлөшүп, ыраазылык алган жок. Сатылган малдай бир кол кагышуу менен тагдыры чечилди. Кендирбай үчүн кызы Жыпардын ыраазылыгы, сүйүп-сүйбөгөнү сокур тыйынга арзыбайт. Неге мындай? Же турмуш заңы түбөлүккө ушундай чийилгенби?! Кыздын ыраазылыгы, каалоосу менен эсептешпей, сыртынан бийлеп сатып жиберүү – эч ким, эч качан буза албай турган заңбы?..

IV бөлүм көл кылаасында ойлуу олтурган Жыпардын өмүр жолун иликтөөгө арналган. Автор 20-жылдардагы жазма адабиятта каармандын сырткы келбетин сүрөттөө ыкмасын ошол калыбында пайдаланган. Мисалы, жазуучу окурманга Жыпарды мындайча тааныштырат: «Башында кере карыш кундуз кармаган кызыл тукаба тыштуу тебетей. Үстүндө кытай тубарынан тиккен ак койнок, жашыл тукаба бешмант. Көкүрөгүнө бермет, шуру, седеп, күмүш тумар тагынган. Бутунда күмүш зым менен саймаланган кепич, намыркен маасы. Мала кызыл түстүү. Жаңы аткан таңдай маңдайы жарык. Ачык чырай, кыр мурун. Чийилген кара каштуу, оймок ооз. Ойчон, кылгырган кой көздүү. Ачылган кызыл гүлдөй үлбүрөгөн эки эрди, тал чыбыктай бураң бели анын сөөгү таза экенин билдирет. Жыпар бүгүн ойчон, муңайыңкы. Кой көзү кийиктикиндей муңдуу, жалынычтуу».

Жыпардын сырткы түрү жогоркудай сүрөттөлүшүнүн себеби бар. Жаңыдан көз жарган жазма адабияттын өкүлдөрүнүн дээрлик бардыгы каармандын тышкы келбетин дал ушундайча сүрөттөшкөн. Кээ бир сынчылар мындай сүрөттөөлөрдү жактырышпай, «чыгармадагы кыз жомоктогудай, кадимки эле перинин кызындай болуп калган» деген доомат коюшкан. Бирок мында баары туура, баары өз ордунда. Себеп дегенде жаныдан жаралган жазма адабиятка адам портретин жогоркудай тартуу, дегеле чыгармадагы көтөрүлгөн проблема, анын көркөм чечилиши, андагы адам концепциясы, эң негизгиси бул маселеге байланыштуу сүрөткердин көркөм ойлоосу мындан башкача болууга мүмкүн эмес эле, бул мыйзам ченемдүү көрүнүш. Мына ушундай себептерден улам «Эрксиз күндөрдө» повестинде элдик оозеки чыгармадагы айрым бир эң тамгалуу касиет-сапаттар, өзгөчө белгилер ошол калыбында, өзүнүн санжырга шаан-шөкөтү менен көчүрүлүп келип олтурат. Бирок бул үчүн анын авторуна айып коюуга болбойт. Анткени 20-жылдардагы көпчүлүк туундулар дал ушунусу менен, оозеки чыгармачылык жана жазма адабияттын ортосундагы өткөөл-көпүрө болуп бергени менен баалуу.

Автор андан ары Жыпарды көл жээгинде олтургузуп алып ойлонтот. «Аркы четине жетпеген терең көл эчтеме көрбөгөндөй тим жатат, эч кандай өзгөрүш болбогондой мелтирейт. Көл терең. Анын ичинде эмнелер жок дейсиң? Анда да турмуш кайнайт,

анда өзүнчө турмуш бар. Бирок ал бул турмушка, бул дүйнөгө окшобойт. Анда тынччылык, азаттык, эркиндик. Мындагыдай зомбулук, адилетсиздик анда жок, анда дүйнө кең, турмуш эркин», – дейт Жыпардын жаш жүрөгү. Ал жакшы тарбия алды, сүйкүмдүү кыз болуп өстү. Жети жашынан кат таанып, жазууну үйрөндү. Үйдөгү китептерди окуп бүткөндөн кийин шаардан өлөң китептерди алдырчу болду. Ага өтө кызыгып, өлөң ырлардын сырын тартты. «Арышуу, махабат» деген керемет сөздүн маанисин чечмелөөгө аракеттенди, али жок нерсени, өзүнүн махабатын издеди, бирок аны таба албады. Ошондо – махабат жок нерсе, бош кыял, түндө көргөн түш, «айлуу түндөгү алдамчы көлөкө», – деди Жыпардын кыялы. Күндөр өтүп жатты, анан Жыпар кургак, жугумсуз кыялдан качып, көңүлүн бөлүп жарым эс кылган ойдон кутулууга далбастады. Жүрөк түпкүрүндө уялаган дартты кубалап, «өзүнө ишенүү – мына адамдын турмуштагы заңы ушул», – деди анын дагы бир кыялы. Ангыча жыл айланбай турмуш дөңгөлөгү башкача, жаңыча тегеренди. Жыпардын да мурдагы ойлогон ою, кыялы өзгөрдү. Махабат учкундары аны жүрөгүнө орноп, кирсиз көңүлүнөн орун тапты. Ал учкун учкун бойдон калбай, ич күйдүрүп, чок жалаткан жалынга айланды. Жыпар ой-кыялында белгисиз бирөөнү сүйдү, күттү. Зарыккан Жыпар акыры сүйгөнүн тапты.

Чыгарманын калган бөлүмдөрүндө көбүнчө Жыпар менен Жунуштун махабаты, арзуу-тилектерине көбүрөөк көңүл бөлүнгөн. Мисалы, V бөлүмдө бүт бойдон Жыпар менен Жунуштун биринчи таанышканы, жаш кыздын зарыга күткөн белгисиз сүйгөнүн табышы баяндалып, VI бөлүмдө Жунуштун жекече турмушу иликтенет. Чала молдолорго барбай, балдардын баары Жунуштун мектебине кеткенине, эл арасында анын баркы күндөн-күнгө өсүп баратканына, карангы элди алдап, эптеп окутумуш болгонунун сыры ачыла баштаганына, баарынан мурда оозундагы жеминен ажырап калганына молдолордун жини келди. Аны жок кылмак болушуп, уезддин, приставдын тилмечтерин паралашты. «Жунуш балдарды динден чыгармак болду» деген айып коюп каматышты. Бир жума камакта олтурган Жунуш, суракта анын окуткандарынын баары өкмөт өзү уруксат берген китептер экенин айтып далилдөөгө аракеттенди. Сурак жүргүзгөн зөөкүр үстөлдү муштагылап жатып, мындан ары түрк ырларын, динден чыгарчу сабактарды балдарга окутпашка, тизгинди тарта жүрүүгө убада алып, андан ары кармап турууга болбосуна көзү жеткенден кийин Жунушту бошотууга аргасыз болду. Ушундан кийин Жунуш Жыпарга жолугуп, биротоло убадаларын бекемдешти. Мамырбай той берип, алып кетер алдында, андан куткаруусун өтүнүп, Жыпар Жунушка кат жазды.

Бирок Жунуш бактысыз кызды чалдын чеңгелинен куткара албады. Жыпарды ала качып баратып, куугунчулардын колуна түшүп, өлөрчө тепки жеп, кала берди. Бул үчүн жаза тартып, беш ай камакта олтурду.

VII бөлүмдө Жыпардын Мамырбайдыкындагы оор абалы, ал эми VIII бөлүмдө элдин азаттык күрөшү, эл үркүнү жөнүндө сөз болот. Кырылгандан калган эл Турпанга, Текеске карай бет алууга камынып, сырттагы Сарыжазга келип тыгылышты. Үрккөн элдин арасында шордуу Жыпар да бар. Дал ушул жерде ал Жунуштан кат алды. Жунуш бул катта Жыпардан түбөлүк кол кармашып бирге өмүр сүрүүгө макулдугун сурап, ашуунун алдында күтүүсүн өтүнгөн. Элеп-желеп болгон Жыпар эбин таап көчтөн калып, болжошкон жерден Жунушун күттү. Эмнегедир ал убагында келбей кечиге берди. Ангыча карышкырлардын улуганы угулду, алар жакындап келаткандай сезилди. Жыпар карышкырларга жем болом го деп коркуп, көчтү пааналап илгериледи. Алдыда аны ач карышкырлардан да катаал, ырайымсыз, тилсиз жоо күтүп турган эле. Ошентип повесть зоодон учуп өлгөн Жыпардын аянычтуу өлүмү менен аяктайт.

Суруолор жана тапшырмалар

1. С. Карачевдин өмүрү жана чыгармачылыгы туурасында кандай кошумча маалыматтарды билесиңер?

2. «Эрксиз күндөрдө» повестинен башка дагы кандай чыгармаларын окугансыңар? Анын макалалары, жанытма, очерктери, котормолору менен таанышыңарбы?

3. Кесиптик даярдыгы, көркөм ойлоосу, талант-шыгы, жаратмандык кудурети боюнча С. Карачевдин өзүнүн замандаштары жана калемдештеринен айырмасы барбы?

4. Анын кайсы чыгармаларына жүрөк түшүргөн саясий айыптар коюлду? Катаал сын-пикирлер айткан кимдер? Ал сындардын кайсынысы калыс, кайсынысы калпыс?

5. Жыйырманчы жылдардын акырында С. Карачев өтө өндүрүмдүү иштеп, анан эмне себептен жалаң котормочулукка ооп кетти?

6. «Эрксиз күндөрдө» повестин бүт бойдон окуп чыккыла. Чыгарма сага жактыбы, жакпадыбы? Жакса-жакпаса анын себептерин далилдер менен түшүндүр. Же бул чыгарма сени таптакыр ойлонтуп, толгонто албадыбы? Автордун «Сүйгөнүнө кошула албады» аттуу аңгемесин окуган чыгарсыңар? Эмне үчүн «Эрксиз күндөрдө» повестин бул аңгеменин кайра иштелген варианты деп жүрүшөт? Каада-салт жөнүндө сенин оюң кандай? Алардын баарын кабыл алууга болобу? Мансап-амал, колдун кириндей дүнүйөнүн кулу болуп, бул үчүн баласынын бактысын байлап, курмандыкка чалган адамдар бүгүнкү күндө барбы? Силер андай адамдарды билесиңерби?

7. Чыгарманын эпилогунан эмнени баамдадыңар? Бир кезде «ансыз жашоо мүмкүн эмес» деп касам ичип, ант берген Жунуш менен Жыпардын сүйүүсү кандайча бүткөнү жөнүндө сөз болгондо эмнеликтен Жунуш: «Жашчылык – масчылык, акмакчылык. Азыр сүйүү туура-сында ойпонууга убакыт да, чама да жок», – деп жөн салды, кайдыгер күңк этти. Буга карап, Жунуш Жыпарды кирсиз, таза сүйгөнүнө ишенүүгө болобу? Чыгармада түбөлүктүү махабат барбы? Эгер берешен табият сага чыгармачылык талант, жөндөм-шык берерин унутпаса, сен мындай трагедиялуу окуяны кандайча жазмаксың?

8. Сыдыктын жаратмандык, пендечилик касиет-сапаттары туура-сында кошумча кандай маалыматтарды билесиңер?

9. Бүгүнкү күндөгү жеткилең, көркөм өнүгүүбүз, чыныгы адабият карманып-тутунган бийик талаптар боюнча караганда, туңгуч калемгердин поэзиясы, прозалык жана драмалык чыгармалары эмне үчүн камсоо көрүнөт? С. Карачевдин котормочулук өнөрүндөгү, кыргыз профессионал адабиятын баштоодогу орду кандай мааниге ээ экендигин айтып бергиле.

ААЛЫ ТОКОМБАЕВ
(1904–1988)

Залкар сөз зергери, кыргыз профессионал адабиятынын баштоочуларынын жана негиз салуучуларынын бири Аалы Токомбаев 1904-жылы азыркы Кемин районунун Кайыңды айылында туулган. Атасы Токомбай чорт мүнөз, айтканынан кайтпаган адам болсо, энеси Уулбала мунайым, сүйкүмдүү жан болуп, элдик чыгармалардын бардык түрлөрүнөн кабардар, аларды кыябындай кынаптап айта билген ыр жандуу аял экен. Энесинин ошол ширин сөзү жаш Аалынын шыгынын эрте ойгонушуна чоң шарт түзгөн. Баланын турмуш жөнүндө толгонуп ойлонушуна, улуу сөздү урматташына Урак аттуу дубанаманасчы айрыкча таасир калтырган.

Жазуучунун эскерүүсүнө караганда бул адам нукура турмуш-тиричилик жөнүндө нөшөрлөтүп ырдаган, «Манас», «Семетей», «Курманбек» эпосторун өзгөчө бир берилип ынтаа менен айткан акылман акын болгон. Өзү сабатсыз адам болсо да, Токомбай уулун окутууну эңсейт. Ал мезгилде мектеп жок, айрым адамдар гана балдарын молдого окутушчу. Аалыны да көп катары Жсамаке молдого окууга беришет. Бирок бала канчалык ээздүү болсо да, эки кыш окуганы менен сабаты ачылып, кат тааныбады. Ата-эненин алдейинде өскөн алтын балалык да өтүп баратты. Ангыча 1916-жылдын алаамат күндөрү кирип келип, кыргыз элинин зордук-зомбулукка каршы азаттык күрөшү башталат. Начар куралданган, жетекчисиз аламан элди падышалык жазалоочулар катуу жазалап, калың букара кыргынга учурайт. Кырылгандан калган эл жанталашып, Кытай жерине качты. Ал жерде деле эл катуу жабыр тартты. Ушул алааматта Аалынын беш бир тууганы бөтөн эл, бөтөн жерде көз жумат.

Падыша тактан кулаптыр деген кабар тарап, самсыган эл менен бирге Токомбайдын үй-бүлөсү да тууган жерге кайтат. Көздөн учкан тууган жер деле жыргап турган эмес, бүт кыргыз элин ачарчылык менен жугуштуу оору каптап, жабыр тарткан калк бир четинен өлүп, тирүүлөр эптеп өлбөстүн күнүн көргөн опаасыз күндөр өтүп жаткан. Мына ушундай күндөрдүн биринде Кытайдан келе жаткан Токомбай киндик каны тамган жерине жетпей, Ортокоюдо өлүп, көп узабай Уулбала да дүйнөдөн

өтөт. Бир үй толо үй-бүлөдөн он үч жашар Аалы жападан жалгыз калат. Бул кейиштүү окуялар кийинчерээк жазуучунун көп чыгармаларында орун алган.

Көп жылдар бою жаш бала кыргыз жеринин түндүк өрөөнүн тентип кыдырып, 1919-жылдын аяк ченинде гана Ысыккөлдүн күнгөйүнөн аталаш туугандарынын бирин таап, ошол жерде туруп калат. Ал жердеги мектепке акы төлөп киришке мүмкүнчүлүгү болбойт. Баланын окууга өтө дилгирлигин байкап калган Төлөгөн деген мугалим аны мектепке акысыз кабыл алат. Окуу китептин жоктугу мындай турсун, кагаз, калемдин табылышы да машакат эле. «Түгөнбөс кагаз мага кум болду, – деп жазат акын ошондогу окуусун эскерип. – Көлдүн жээгиндеги кумга боортоктоп жатып, керели-кечке колумду машыктырам. Чопо кагаздын милдетин аткарды: жазам, өчүрөм, кайта жазам». Бирок ал окуусун уланта албады. Кочкордогу жездеси алып кетип, ошол бойдон 1922-жылга чейин окуй албады.

Кыргыз балдарынын, айрымдары ошол мезгилде эле Пишпек, Ташкен сыяктуу шаарларда окуп калышкан. Жайкы дем алышка кайткан балдардан Аалы жетимдерди өкмөт өзү багып, окутат дегенди угуп, Ташкенге окууга барсам деп көксөйт, бирок каражаттын жоктугу аны далайга өксүтөт. Атасынын иниси Курманалы да жармач. Ал бирөөнүн жоор атын карыз алып: «Эптеп ушуну жол кире кыл, калганын бактыңдан көр», – деп окууга узатат. Ташкенде Түркстан Борбордук Аткаруу Комитетинин жардамы менен интернатка орношот, андан бир нече баланы советтик-партиялык мектепке тандап алат, алардын арасында Аалы да бар эле. «Мен бул жерден чарчабаган, тил алгыч дудук таап алдым, ал электр жарыгы боло турган. Элдин баары толук уктаган кезде, мен колумду машыктырам... Кайта туруп окуйм, олтурган жеримде уктайм, ойлоном, ыр жазам, кайта окуйм. Эртең менен коңгуроо шынгыраганда биринчи болуп көзүмдү ачам», – деп эскерет белгилүү сүрөткер. Ал сабактан тышкары убакта казак жана татар тилинде чыккан көп китепти окууга үлгүрөт. Ушунчалык ынтаасын коюп окуган А. Токомбаев 2-класска сыйлык менен көчүрүлөт. 1923-жылы Орто Азиядагы Коммунисттик университеттин даярдоо курсуна кабыл алынат. 1927-жылы аны бүтүрүп, Атажуртуна кайтат.

А. Токомбаевдин чыгармачылыгынын башталышы Ташкенде окуп жүргөн жылдарга туура келет. Ал кат тааныры менен эле ыр жазууга киришет. Ырас, ал ырлар кусалык менен сагынычты билдирген арман ырлар эле. Акын өзү айткандай «бул ырлар фольклордун ыкмасы менен жазылган, коомдук мааниси жок, жалпы сезимдин жарды чабыты боло турган». Сүрөткер Ленин деген атты уккандан баштап, ал жөнүндө жазууну ойло-

гон, бирок кандайча, кантип жазууну билбей далай уйкусуз түндөрдү өткөргөн. Мына ушинтип убараланып жүргөн учурда күтүлбөгөн жерден «Ленин өлдү» деген кабар угулат. Бул жөнүндө акын мындайча жазат: «Ленин өлүүгө мүмкүн эмес эле, өлдү деген кабар дүйнөнү бүркөп жибергенсиди, жүрөк өрткө айланды, көздөн аккан жашым менен бирге көтөрүлүп, кошок ырлар чыга келди, таң атканча кирпич какпай отуруп ыр жаздым. Ленинге болгон элдин махабатын, мунун жана анын өлбөстүгүн баяндаган «Ленин жөнүндө» деген эки дептер ыр таң атканча даяр болду. Ал менин тунгуч ырларым жана биринчи китебим. Бул китеп канчалык жупуну, үйрөнчүк болгону менен мага кымбат, унутулгус окуя болуп калды. Ошентип, адабияттын дарбазасын Ленинди данктоо менен ачтым. Ленин менин түбөлүк жана бүтпөй турган темам, ал теманы бүтүрө да албайм...»

Ошол эки дептер ыр кийин, 1927-жылы Ташкенде өзүнчө китеп болуп чыгат. Акын андан кийин революция, Ленин, партия темасына арнап далай чыгармаларды жаратты. Бирок бүгүнкү күндө орус элинин «агалык камкордугуна», Октябрь революциясына, Ленинге, ал түзгөн партияга, социалисттик системага болгон көз караш да, мамиле да түп-тамырынан бери өзгөрдү. 70 жыл бою илим менен искусствонун бардык салаалары буларды жерге-сууга тийгизбей көкөлөтө мактап да, ашыра данктап да келген. Карапайым дыйкан менен жумушчудан да, атактуу окумуштуу менен жазуучудан да, элдин тагдыры менен чакмак алып ойногон куу чирен, мансапкор партиялык жана өкмөттүк жетекчиден да саясат менен социалисттик идеология ошону талап кылды. Бул саясат менен идеологиядан кичине эле тайсан дайынын табылбай, ың-жыңсыз жок болчусун. Ырас, нечен жылдап адабиятты буйрукчул заман тескеп, томоголоп турган катаал мезгилде деле дайыма эле партияны мактай бербестен, зомбулуктун быкыйын чукуп, чындыкты чырылдап жактаган көк жал, кашкөй сүрөткерлер болгон. Бирок алардын тагдыры эмне менен бүткөнү да белгилүү. Ошентип, өзүнүн замандаштары менен калемдештериндей эле А.Токомбаев да бул темада өтө көп жазды. Сынчылар менен адабиятчылар анын 20–30-жылдардагы чыгармаларын мезгил талабына жооп бербеген «тарыхый китеп» деп бекеринен айтышпаса керек. Эмнеси болсо да бүт кыргыз жазуучуларынын, анын ичинде А. Токомбаевдин чыгармалары өзүнчө тарых-тагдыр. Ал эми тарыхты биротоло өчүрүп салууга мүмкүн эмес. Ошондуктан ал мезгилде жаралган көркөм дөөлөттөргө ошол учурдун коомдук-социалдык талабын эске алуу менен, оош-кыйышын таразалап, бүгүнкү күндүн талабы боюнча баа берүү абзел.

Аалы Токомбаев адабияттын бардык жанрында ийгиликтүү иштеген сейрек таланттардын бири. Ал өз өмүрүндө адамдын жүрөк сырын таба билген, анын турмуш-тиричилигин, кудурети күчтүү табият табышмагын не бир кайрыктарга салып, ажайып ырларды жарата алды. Анын ырларынан адамгерчилик менен айбандык, акылдуу-паразаттуулук менен айбандык, айкөлдүк менен кечиримсиз-кекчилдик, бийиктик менен пастык, терендик менен тайыздык, баарынан мурда өмүр, турмуш, жашоо жөнүндө кемеңгер ойлорго жык толгон бир шилтемдерден тарта кыргыз элинин бир кылымдык тарыхын таамай тарткан не бир толгонууларды табууга болот. Адабиятчылар Токомбаевди акыл менен ойдун акыны дешет. Эгер анын жалаң гана лирикасын акыл таразасына салып көрсөк, андан не бир укмуш көөнөрбөс, көркөм дөөлөттөрдү таба алабыз. Ал адам турмушунун, кудурети күчтүү адамдын не бир жабык сырлары туурасында толгонот. Акынды адамдын улуулугу, өмүрү менен өлүмү ойлондурут.

Албетте, А. Токомбаевдин туруктуу кошуну – поэзия. Бирок анын чыгармачылык жолу кеңири жана көп кырдуу. Ал «Ленин кошоктору», айтылуу «Октябрдын келген кезинен» баштап, «Өз көзүм менен», «Таң алдында» сыяктуу кыргыз элинин турмушун ар тараптан көрсөткөн кеңири полотнолуу роман-эпопеяга чейинки ары татаал, ары түйшүктүү узак чыгармачылык үзүрлүү жолду басып өттү. «Биз балапан кездерде» очеркинен, повесть жанрын биринчи баштаган «Жапардын канынан» тартып, «Мезгил учат», «Жараланган жүрөк», «Солдат элек» ж.б. повесть, аңгемелерди, «Токтогул» романынын айрым үзүндүлөрүн жазды. Анын «Ант», «Токой кожоюндары», «Тергөө жүрүп жатат», «Өлбөстүн үрөнү», «Күндүн чыгышы» сыяктуу драмалары менен далай театрдын көшөгөсү ачылды.

Ал көп жылдар бою Кыргызстан жазуучулар уюмун жетектеген. Аалынын айтымында поэзия чыныгы чебер акындарды дайыма «ооруга» чалдыктырып, жан дүйнөсүнө тынчтык бербей, жазбайын десе жаздырууга мажбур кылат. Өмүр бою ушундай бактыга кездешип келген акын «Таң алдында» сыяктуу керемет чыгармасын 30 жыл бою бел чечпей иштеди. Бул романда бүткүл кыргыз элинин жүрөгүн жаралап, көңүлүнө так калтырган 1916-жылкы кайгылуу окуяны акын таасын да, таамай да тарткан. Аны окуп жатканда энесинин эмчегине умтулуп, ошол умсунган боюнча жетпей калган ымыркайлар, алардын чурулдаган ыйлары кулакка угулуп, адамдардын додолонгон өлүгүнө уулугуп жинди болуп кеткен кишинин элеси көз алдыбызга тартылат. Бирок эл жеңилбейт, алардын үмүт-тилеги, ишеними ар дайым келечекке, жакшылыкка шыктандырып, бактылуу турмуш үчүн кандуу кармашка чакырат. Азап-

туу турмуштагы кыргыз элинин улуу күрөшүн, жеңилбес күчүн даана, көркөм жана таамай, элестүү чагылдырган чыгарма катары «Таң алдында» романы кыргыз адабиятын жогорку деңгээлге көтөрө алды. Ал роман үчүн акын Кыргыз Республикасынын Токтогул атындагы Мамлекеттик сыйлыгынын лауреаты болду.

«Эркинтоонун» биринчи санына жарыяланган «Октябрдын келген кезинен» тартып, атактуу «Таң алдында» романына чейинки чыгармалары кыргыз адабиятында өзүнчө бир доорду түзгөн чебер акын, прозаик жана драматург улуулуугун, турмуштун түбөлүктүүлүгүн кереметтүү көркөм дүйнө аркылуу эл жүрөгүнө жеткирүү үчүн тынымсыз эмгектенип келди.

Көркөм ойлоосу менен дүйнөсү бай, ары көп кырдуу сейрек талант, бардык жанрда жазган чоң сүрөткер көркөм котормого да өз үлүшүн кошту. Пушкин менен Лермонтов, Гейне менен Шиллер, Низами менен Церетели, Абай менен Жамбул, Маяковский менен Маршактын ырларын кыргыз окурмандарына алгачкы тааныштырган да А. Токомбаев. Ал эми көркөм адабий сындын өнүгүшүн ансыз элестетүү кыйын.

Адабияттын ар түрдүү жанрында алтымыш жылдан ашык эмгектенип, элибиздин кечегиси, бүгүнкүсү, келечеги жөнүндө учкул ой жүгүртүп, мезгил талабына ар дайым үн кошкон кылым жарчысы, заманыбыздын залкар сөз зергери Аалы Токомбаевдин чыгармалары – бул улуттук көркөм сөз өнөрүнүн өткөн тарыхы жана бүгүнкү сыймыгы.

АДАБИЯТ ТЕОРИЯСЫНАН: Адабий каарман жана прототип

«Мезгил учат» повестинде А. Токомбаев кыргыз интеллигенциясынын алгачкы өкүлдөрү кандайча жаралгандыгы, аларга эмнелер таасир эткендиги жөнүндө баяндап, сүрөтчүнүн басып өткөн жолу аркылуу 1917-жылкы төңкөрүш кыргыз элинин турмушуна жаңы нерселерди алып келгендигин көрсөтөт. Ырасында да, элибиздин интернат, окуу, сүрөт өнөрү, айкел (монумент), бедиз (скульптура) дегендерден түшүнүгү жок эле. Чыгармада Айтике менен уулу Жапардын оор күндөрүнөн, ар кимге жалданып иштеп жүргөнүнөн тартып, кийин баланын белгилүү сүрөтчү болгонуна чейинки өмүр жолунун урунттуу учурлары камтылган. Жазуучу башкы каарман Жапардын образын жаратууда белгилүү сүрөтчү Гапар Айтиевдин турмуштук өмүр жолун негиз кылып алган.

КСЭде ал киши жөнүндө төмөнкүдөй маалымат берилген: «1912-жылы Ош областынын Төлөйкөн кыштагында туулган.

Кыргыздын тунгуч сүрөтчүсү, улуттук профессионал сүрөт өнөрүнүн негиздөөчүлөрүнүн бири. СССР эл сүрөтчүсү (1971), СССР көркөм академиясынын мүчө-корреспонденти (1973), коомдук ишмер... Фрунзедеги Агартуу институтунун (кийин борбордук педтехникум) тарых-коомчулук бөлүмүн бүтүргөн (1932). Сүрөтчүлүк өнөр боюнча атайын билимди Москвадагы «1905-жылдын эстелиги» сүрөт окуу жайында Н. П. Крымов менен П. Петровичевден алган». Ошентип повесттин башкы кейипкери турмушта чыныгы жашаган Гапар Айтиев экени белгилүү болду. Мындай болгондон кийин чыгарманы окуудан мурда адабий каарман жана прототип деген эмне экенин билүү зарыл.

Чыгармаларда катышкан адамдарды адабий каарман дешке болот. Бирок алардын бардыгы эле образ боло албайт. Адабий каарман образ болуш үчүн анын өз башына гана таандык ачык-айрым мүнөзү, кыял-жоругу, иш-аракети, аздектеген идеалы, максат-тилеги, ошондой эле өзүнөн башка адамдардан айырмаланган, бөлөкчө өң-түсү, кебете-кешпири – портреттик сүрөтү да болууга тийиш. Образ-каарман деген түшүнүк тип деген мааниде да колдонула берет. Ал эми адабий каарман тип катары көрсөтүлүп, ошол деңгээлге жетиш үчүн, анын өзүнө гана мүнөздүү, бөлөктөрдөн айырмаланган сапаты да болушу зарыл. Бирок турмуштагы ар бир адамдын жеке башына гана таандык мүнөзү, кыял-жоругу болушу менен бирге, ал өзү жашап жаткан коомдун, адам чөйрөсүнүн моралдык мамилелерин, идеялын, жорук-жосунун, салт-санаасын да кошо ала жүрөт.

Сүрөткер чыгармасында өзүнө тааныш, өзү билген бир адамдын кыял-жоругун, кулк-мүнөзүн көрсөтүү менен гана чектелбейт. Жазуучу ошол киши жашап, өсүп-өнгөн чөйрөнүн, адамдар коомуна таандык жана мүнөздүү болгон моралдык мамилелер менен иш-аракеттердин, салт-санаа, кыял-жоруктардын эң мүнөздүү деп эсептелгендерин да иргеп алып, анын баарын бир кишиге таандык мүнөз катары көрсөтөт. Кээде сүрөткер кандайдыр бир каармандардын тагдыр-таржымалын, мүнөзүн ж.б. белгилерин көркөм иликтөөдө турмушта чыныгы болгон окуяны негиз кылып алат. Прототип деген «образга негиз болгон» деген маанини билдирет. Прототип жана прообраз – маанилеш түшүнүктөгү сөздөр. Ачыгыраак айтканда, жазуучу тарабынан жалпыланып көрсөтүлгөн ошол адабий образды жаратуу үчүн өмүр жолу, мүнөзү, кыял-жоругу, түспөлү негиз кылынып алынган, турмушта чыныгы жашаган адам – адабий образдын прообразы же адабий типтин прототиби болот.

Айрым учурда жазуучу прототиبتин атын өзгөртүп да коёт (Гапар Айтиев – Жапар Айтикеев), кээде өзгөртпөй, өз аты менен да бере берет. Чыгармага прототип болгон киши адабий

каарманга айланганда айрым өзгөрүүлөргө учурайт, алымча-кошумчалар киргизилет, бир канча адамдардын орток белгилери бир кишиге топтоштурулат. Ошентип Жапардын образын жаратууда жазуучу турмушта чыныгы жашаган Гапар Айтиевди негиз кылып алган.

МЕЗГИЛ УЧАТ

(Повесттен үзүндүлөр)

Үчөө

Айтике ара талаада отуруп, күнгүрөнө берди.

– Мен таалайдын изине түшүп кубалап баратам, ал көлөкөсүн көрсөтпөйт, менден качат, коркот!.. Жок, мен күнөөкөр болдум окшойт. Бул сөзүм кудайдын кулагына жетпесин... Ооба, күнөөкөр болдум, кечир кудай, мендей кулуңа ырайым кыл. Мени мындан ары кордобо, таман акым, маңдай терим менен тапканыма өзүм ээ болоюн, ушул жашка келгенче ууру кылганым, ушак сүйлөгөнүм жок. Бирөөдөн суук тилди көп уксам да, бирөөгө катуу айткым келбейт. Балким, бул менин кемчилигимдир, – деп катуу улутунду да, дагы бирдемелерди айтмакчы болду. Бирок этеги тилик эски мата чепкендин үстүндө мемиреп жаткан бала уйкусунан чукуранып жиберди. Айтикенин оозундагы сөз учуп кетти, баланы жалт карады. Китирейген сары баласы эки колун ээгине такап, бүрүшкөн бойдон тишин кычыратып: «Апаке дейм, бутум, апаке, бутум, бутум», – деп назик үнүн чыгарып соолуктап ыйлап жиберди. Көзүнүн жашы кадимкидей тамчылап, эски чапанга төгүлө берди. Атасы баладан көзүн алган жок, сол колу менен жер таянып, эңкейе түшүп, алдында жаткан баланы арбап жаткандай болду. Бала колдорун жазып, бирдемени кучактагандай, бирөөнү чорбойгон эриндери менен өпкөндөй чопулдатып, жылмайып койду. Бала жылмайганда Айтике да жылмайды, бирок анын чекчейген кичинекей сары сакалы ысык жаш менен эчак жуулган болчу, бала жылмайганда атасынын башына таалайдын жылдызы түшкөндөй болуп кубанды, бүткөн бою эриген коргошундай балкыды. Эмне кыларын ойлогон жок, ымдалышкан сакалын баланын бетине басып кучактай жыгылып, өпкүлөп жиберди. Бала чукуранса да ойгонгон жок, Айтике эки алаканын баласынын эки жаагына басып:

– Айланайын Жапарым, кагылайын кулунум, менин таалайым, медегим, жакшымдан калган керээзим, – деп бети-башынан көйнөк-көнчөгүнө чейин өпкүлөдү. Жапар көзүн ушалап күлүп ойгонду. Айтикенин моокуму канган жок. Жапарын боо-

руна кысып кобурай берди. – Сенсиз менин күнүм жок, сен киши болор бекенсиң? Кетпейбизби? Карачы, түш ооп кетти, кардын ачтыбы? Тын терип берейинби? – деп койду да, баласынын сыйрык бетинен, тумшугунун учунан өптү. Жапар чочуган эмедей атасын карады:

– Чакалың чуу экен, – деп атасынын сакалын кармалады.

– Ооба, суу, – деди Айтике сакалын сылап. Үнү каргылданып, көзү жашка толо түштү. Жапар атасынын ыйлаганын биле койду да, төмөн карап ойлонгондой болду.

– Эмне, айланайын, эмне төмөн карайсың, мен сакалымды сууга жууп келдим, сенин кардың ачтыбы?

– Чок, и, кайдым ачкан чок, – деди Жапар, – атасынын сакалын дагы сылап. Жапар энесинен айрылганын элес-булас боолголот: анын үстүнө атасынан дайыма угуп жүргөндүктөн энесинин элеси тирүүдөй сезилет, ал азыр эле келип эркелетип, тамак берчүдөй үмүтүн үзбөйт. Бала энесинин өлгөнүн, анын көмүлгөнүн, атасынын ыйлаганын, кичинекей колу менен энесине салган бир ууч топурагын эсине түшүрдү, ал чоочун болуп туюлса да, баланын кичинекей жүрөгүн муздатып жиберди. Кичинекей Жапардын башында аянычтуу сагынуу бар эле. Айтике баласынын жүрөгүндөгү кайгыны сезип, билмексен болгусу келсе да, жашырууга күчү келбеди. Ызаланган баладай кемшендеп:

– Таалайсыз атандын таалайы, апанды сагындыңбы? – дей бергенде, бала шолоктоп ыйлап жиберди. Айтике далайга чейин сүйлөгөн жок, баласын тиктеди, бала да унчукпады. Шолоктоп ыйлаган бойдон атасынын мойнунан кучактап, башын анын арык ийнине коюп жерди тиктеп жалдырады.

Ээрчитип жүргөн кара тайганы тыттын көлөкөсүндө жаткан эле, ал ата менен баланын кайгысын сезе койгонсуп, башын көтөрүп, баланы тиктеди. Көзүнө конгон чымындардан коргонуп башын силкти да, узун тили менен жаланып-жаланып тура калды. Бала эркелетип үйрөнгөн итин көргөндө: «Учай, Учай, ме!» – деп колун сербендетти. Ит куйругу менен камчыланып, кыңшылап жүгүрүп келип, баланын колу-башын жалмалап, эркелей баштады. Бала атасынын мойнунан жылбышып түшө калып, тайганы менен күрөшө кетти... Айтике өзүнүн сооронгонун байкабай да калды.

...Айतिकенин эрки да, өмүрү да, бактысы да баланын колунда сыяктуу эле. Бала көңүлсүз болсо, Айтике кайгынын дарыясына түшөт. Баласы көңүлдүү болсо, таалайдын тактысында олтургандай кубанат. Баласы ыйласа, өзүнүн сөөгүн бирөө чагып жаткандай сыздайт. Өзүнүн жашыктыгын дайыма каргайт «Бала үчүн менин көз жашым оор» деп түшүнөт, бирок аны баладан

жашырууга күчү келбейт. ...Кээде чоң киши менен сүйлөшкөнсүп, баласы менен акылдуу сөз сүйлөшөт. Сөзүнүн көпчүлүгү: «Сен эптеп адам болор бекенсиң, баякынын баласы дедирип чоноёр бекенсиң, мен сен үчүн гана тирүү жүрөм», – деген өңдүү тилектерин айтып, андан кийин сонун окуя, жомок сүйлөйт. Айттикенин бул сөзү Жапар үчүн жаңылык эмес, анткени бул сөздөрдү күнүнө беш-алты ирет кайталап берет. Баласынын тили «р», «с» тамгасына али келе элек кези, анын ошол кемчилиги баланы өтө жаш, өтө жылуу көрсөтө турган...

Эмгектүү кулда чарчоо жок

Таң кашкайып сүргөн кезде Рават дарбазанын босогосунда аянычтуу бирөөнүн элеси көрүндү. Ал муңайып олтурган Айтিকে эле. Кучактаган тизесине ээгин такап, үшүгөн күйкөдөй түктүйүп жер тиктейт. Мунаранын башынан: «Алло акбар, алло акбар», – деген сопунун үнү Айтикенин кулагына шак дей түштү. Азанчынын жаңырыгындай заңгыраган үн сол жагынан да угулду, ал үн: «Ысык нан! Кимге ысык нан», – деген наабайчынын үнү болчу. Айтике азанды тыңшабастан, наабайчынын үнүн улап, телмире карап, тура калды. Бийикте турган сопу селдесин сүйөп Айтикени карады да:

– Ой, кафир, нанга карабай кудайдын үйүнө кара! – деди. – Айтике мунарага кылчайып, кыялы менен: «Кудайдын үйү топурактан жасалган мечит болсо, мага берери кайда? Мага андан көрө бир сындырым токоч кымбат. Жок, жок! Жаңылдым, күнөөкөр болдум, кечир, кудай, күнөөмдү кечир! – деп жакасын кармап: «О, жараткан, сен мени күнөөлөбө, мен ойлогон пикирди сен өзүн бердиң. Буйрук берип ойлонткон өзүңсүң, өзүң айткызып, өзүң кыйнайсың, кечир күнөөмдү, кечир!» – деп күбүрөдү. Ал ушул сөздү айтып жатканда жеңилдене түштү, оор улутунду... Ангыча быжыгыр кара сакалын кармалап солдойгон узун чапандуу сопу да көрүндү. Айтике унчуккан жок. Анын башында: «Сопунун селдеси канча көйнөк чыгар эле?» – деген пикир бар эле.

– Ой, кафир, салам айтканды билбейсиңби? – деди сопу.

– Салам айтышты кудай мага буйруган жок. Сизге да буйруган жокпу? Салам айтыш – сиздин да милдет, же кудай силерди күнөөлөбөйбү? – деди Айтике күлүп.

– Астафирулла, сиз шайтан болсоңуз керек. – Сопу мукактанып кетенчиктей түштү.

– Жок, домулла (молдоке), – деди Айтике билимдүү молдолорчо, – сиз менен шарият айтышууга болор бекен, балким, мен сизден көбүрөөк билермин. – Сопу өзүнүн чабалдыгын билчү. Ошондуктан каршылык кыла албады.

– Бар, бара бериң дангаса (бекерпоз), – деди да, чапанын шөлбүрөтүп мечитти көздөй жөнөдү. Айтике мөрөйү үстүн болгондой, өзүнө алымсына түшсө да: «Бар, бара бериң дангаса», – деген сөзү анын кыжырын келтирди.

– Тайпак себетке ысык нанды толтура салып, чокусуна көтөргөн наабайчы эки колун делдендетип, буттарын бийлеген немедей жеңил шилтеп өтө берди да: «Ысык нан, кимге ысык нан!» – деп Кокондун тар көчөсүн жаңыртып жиберди. Баятан бери ышынып жаткан Жапар башын көтөрүп:

– Атаке, атаке, нан, нан, – деп чыңылдап коё берди.

– Ой, наабай, токтонуз, – деп Айтике ордуан турду. Наабайчы жетип келип, себетти жерге коюп, нандарды колу менен салмактап: «Кайсынысын аласыз, канча аласыз?» – деп илбе-ринки болуп кетти.

– Биттаны бериңиз, – деп өзбекче айтты да, – углум, пул ёк, – чапанын чечип, мойнуна илинген сабы жок кетменин көрсөтүп, – ушуга нечта нан бересиз? – деди Айтике.

Наабайчы баланын колундагы нанды жулуп алып, себетке сала койду, бала колун сунуп телмирген бойдон... Ыйлап жиберди. Айтике калтырай түшүп:

– Куда үчүн бир нан бериңиз, – деп жалбара карап, кетменди сунду... – Акыры бир нандык нархы (баасы) бардур, алын, углум, алын, – деди өзбекчелеп.

– Мен наабайчы эмесмин, сиз дубал саласызбы?

– Салам, углум, дандыр да, үй да жасаймын, ээр да чабамын, дутар да жасаймын, ашула да айтамын...

– Ал ала бериң. – Бала нанга жабыша калды.

– Ырахмат, углум, ырахмат, – деп Айтике кетменди суна койгондо: «Жок албаймын, жүрүңүз, кожоюндун жасай турган дубалы бар, сиз жуда туура келсеңиз керек», – деп жигит себетти башына көтөрүп, тигилерди ээрчите жөнөдү. Тар көчөнү айлана бергенде, ысык нандын жыты бур этти. «Ушул жер экен го», – деп ойлоду да, Айтике көөдөнүн көтөрүп, боюн түзөп менменсине басты.

– Ассалом алейкум, – деди дандырга нан жаап жаткан кишиге. Ал киши алик алуунун ордуна:

– А, Ташбай, таптыңызбы? – деди Айтикени тиктеп, – колунан бир нерсе келер бекен, а? Кыргызбайлардан болсо керек, – деди көк ала сакал кексе наабайчы, – мейли балаңыз бар экен, мына ушул жерде жатасыз, мына бул дубалдарды согуп бүтөсүз, үч сом элүү тыйын акча аласыз.

– Куп болот, – деди Айтике баласынын маңдайынан сылап, – бардык аракетим ушул балам үчүн, баламдын карды ток болсо эле болду, мен мээнеттен коркпоймун, сиздин да балаңыз бардыр?.. Наабайчы ичкериден чыгып келатып:

– Сиздин атыңыз ким болот? Мени Ашымахун наабай дешет. Биздин бабабыз Кашкардан келген таранчы (уйгур) миш. – Айтике ага ылакап атын айтты.

– Аб, бали, Айтике Сарык десек болор экен да? Суу жүда алыс. Ме, – деп чаначты берип, – Рават дарбазага карай жүрөсүз, анын ары жагынан казынын аузу (көлмө) бар, ошондон суу алып келесиз, – деди.

...Жүнүн албаган чоң серке чаначка суу толгондо, анын бою Айтикенин омууроосуна жете түштү. Айтикенин сөөктөрү ичке, кодо чалыш болгону менен турна тарамыш кубаттуу киши эле. Килейген чаначты шалактатып көтөрө жөнөдү, орто жолго келгенде сейрек сакалынан тер тамчылап, көзү карангылады. Темтендей түшүп, тура калды да: «Күчтүн аздыгынан эмес, карындын ачтыгынан» деген ойду улам-улам ойлоп, «эмгектүү кулда чарчоо жок» деп мекчендеп жүрүп кетти.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Ата менен баланын башына кандай жабырчылык түшкөн?
2. Атанын баласына болгон мээрими кандайча көрсөтүлгөн?
3. Таалай издеп келген Айтике Рават дарбазадан эмне тапты? Сырты кооз дарбазада жашагандардын адамгерчилиги кандай?
4. «О, жараткан, сен мени күнөөлөбө, мен ойлогон пикирди сен өзүң бердиң» – деген Айтикенин сөзүнүн маанисин чечкиле.
5. Сүрөт көрүп, талдоо: Г. Айтиев «Фронттон кат».

Шыктын жаралышы

Балким, бир жыл өткөндүр, балким, андан да көптүр... Жердин бети жашыл тукаба менен чүмкөнүп жаткансыйт, арыктын боюндагы гүлдөгөн жийделердин аңкыган жыттары талааны каптап кеткендей сезилет да, адамдын көңүлүн алда кайда закымдатат. Иштелип жаткан алты пакза коргондун түбүндө топон аралашкан баткак үй ордундай чункурду ээлейт. Эки жагын кылдаттык менен имерип койгон баткак ачыган камыр сыяктанат, тумшугун буурул чалган кара тайган боортоктоп, дубалдын түбүндө баткак менен ойноп олтурган Жапарды анда-санда карап коёт.

– Чен төө алачыңбы? – деп бала төөнүн сүрөтүн иттин тумшугуна ары-бери сүрө баштады. Ит тажагандай ордунан тура калып, бирөөнү сагынган эмедей, озондоп улуп жиберди. Короодон чыгып бараткан Ашымахун чочуп кетти.

– Акмак жолбун, башынды жут, – деп муштумдай топурак менен итти бир койду, ит бир бутун көтөрүп алып, канкылдап кача бергенде:

– Тийбе, тийбе! – деп Жапар чынырып жиберди. Суу көтөрүп келе жаткан Айтিকে чаначын таштап, баласына карай жүгүргөндө, колунун топурагын тазалаган Ашымахун Айтикени көргөн жок, чынырган балага карап:

– Ай, жубарымбек, падарыңа наалат, – деп сөөмөйү менен таптап койду да, чайпала басып кете берди. Айтিকে үнүн өкүм чыгарса да, ачууланбастан:

– Ашым аке, эмне болду? – деп сакалын сербейтти.

– Сиздин итиниз, – деди Ашымахун, – кыямат кайымды чакырып улуганын кара! Аны өлтүрүш керек, өлтүрүңүз, – деди. – Бала озондогон бойдон тайганын кучактап:

– Байкушум, Куткайбасым, байкушум, бутуң оойуп калдыбы? – деп анын кулагын сыйпалап, – атаке, кайачы, тетигил уйду, – деп атасына даттанды.

– Кыямат кайымды чакырып келтирсе, мен эчак эле чакырат элем, сизге кыямат кайым болбойт, кыяматты кудаы биздей мусапырларга калтырса керек. – Айтикенин бул сөзүнө Ашымахун багжандап күлгөн болуп: «Капа болбоңуз, иттин улуганы сизге гана зыян, мейли эмесе, кор болсоңуз сиз болосуз», – деди да басып кетти.

Ашымахун дубалды айлана бергенде, жалтанып турган бала атасын карай чуркады. Ушул сыяктуу ыгы жок түйшүк Айтикенин кыжырына тиер эле. «Кор болсоңуз, сиз болосуз» деген сөз чучугуна жете түштү. Баласын кучактап, жаңылбаган жалбарышын дагы баштады.

– Менин таалайым, сен адам болуп, баякынын уулу дедиртер бекенсиң, же кордукта жүрүп жайрап өлүп калар бекенсиң, айтчы кулумум? – Бала бул сөздү миң ирет уккан, атасынын оозун тиктеп, кичинекей кир колу менен анын сейрек сакалын миң ирет кармалап томсоргон, ал андан башканы билчү эмес. Балага эс кирген сыяктуу... Жапар чедирендеп келип, топурактан жасалган эшегин, тактекесин, ээрин, итин чогултуп, бирөөнү колуна кармап:

– Мына менин күчүгүм, – деп чоподон жасаган томпойгон күчүктүн сүрөтүн, – тоочум да бай, – деп татынакай жасалган топурак каламасын көрсөттү.

– Тигил эмнен? – Айтике жылмайып, бирдемени көрсөтүп, – киши го? Же сенсиңби? – деп жаңы жасаган оюнчуктарын карады. Чондугу жаңы төрөлгөн баладай, буту кыска, кыйшык баш кишинин сүрөтүн көрдү, ал сүрөттүн аркасына дөңгөч өңдөнгөн бирдеме жасалган, анын ар кайсы жерине майда чөптөрдү жапшырып койгон оюнчук эле.

– Ал чен, чен чанач көтөйүп келатачың, чага токоч жачап койдум, – деп токочун көрсөтүп мактана баштады.

Кубангандыктанбы же баланы аягандыктанбы, Айтикенин бою чымырап кетти, боз топурактын алдында түбөлүк жаткан аялы да эсине түштү. «Ушунун ыраматын көрбөдүң, ушул сени бакпайт беле... Кантейин», – деп күбүрөп койду да, капкайдагы ойлорду кербендей чубатып, комузун алып, назик үндүү кылдарын диридетип, тактекени ойготуп черте баштады. Бала атасынын алдында тыбырчылап, секирип жаткан тактекени далайга чейин тиктеди да:

– Атаке, мүйүчүн чоң кылчы? – деди. – Баякы Атабекке бейгендей кылып бейчи. – Чынында да тактекенин мүйүзү токол боло турган. Атабекке берген тактеке атайлап сонун жасалган эле. Сыртына кулундун терисин каптап, мүйүзүн каркайтып даана жасаган болчу.

– Мен аны өрүктөн жасаймын, сен Атабекке берген тактеке ни унуткан жок экенсиң, сен акылдуу болосун, айланайын, мен сага андан сонун кылып жасап берем, болобу?

Бала башын ийкеди. Алар дайыма дубалдын түбүнө жатышчу. Жатарда Жапар куурчактарын жыйнай баштады. Анан жакшы көргөндөрүн койнуна алып, калганын мандайына коюп, алар менен өзүнчө сүйлөшүп, кээде атасына суроо берип жатып уктап кетчү. Бала бүгүн да ошентти. Баласы уктаганда кайра туруп, чылгый чанач менен суу алып келчү эле, бүгүн анткен жок, далайга чейин комуз чертти. Ашымахундун нан саткыч жигити Ташбай дайым чоң өрүктүн түбүндө жатчу. «Ысык нан кимге, кимге ысык нан!» – деп жүгүрүп, аябай чарчап келип, жатары менен эле «кыр» этип конурук тартчу. Ал бүгүн негедир уктаган жок, комуздун үнүн таңыркап тыңшап жатты да, ордунан туруп, Айтикенин жанына келди.

– Бүгүн сизге илхам пайда болду шекилди, сиз бүгүн бир нерсеге курсантсыз же капасыз?.. Сиздин колунуздан бардык нерсе келер экен, үй-жайыңыз болгондур, бала-чакаларыңыз кайда? – деди Ташбай. Айтике комузду жерге коюп, Ташбайга жооп бере баштады...

– Ушундай экен да, хабба, – деп анда-санда кубаттап коюп, Ташбай Айтикенин сөзүн тыңшады...

– Мына, азыр кайырчыдай болуп калдык. Жалгыз танап жеримди Атабек тартып алды. Бул баланын энеси өлгөндөн кийин, өзүм сыяктуу жайсыз сандырактаган байкуштардан үч катын алдым, бирөө да жакпады. Ооба, бардыгы ушул баланын айынан болду. Аларды бир-эки айдан кийин эле жай-жайына жиберип турдум. Өгөй эненин чертип койгону, баланы балта менен чапкандай озондотот... Жок, жок, катындын бардыгы эле

ажаан эмес эле. Баланы жүрөгүн түшүргөн мунун апасынан кийинкиси болду. Анын колунан аш да, иш да келчү, бирок тили да жанда жок эле, адамдын сөөгүн жылан чаккандай сыздатчу... Менин жалгыз эле тилегим бар, ушул ыйлабаса экен, ушул кор болбосо экен дейм. Баякынын уулу адам болду деген сөз калса болду. Караңызчы, уста боло турган, – деди баласынын жасаган топурак куурчактарын көрсөтүп, – өлбөсө оокат кылып кетет да, ким билсин, бала чегилбеген жумуртка менен бирдей, оймолоп-кыймалап Рават дарбаза жасай турган уста болор, – деп куурчактарды бир-бирден көрсөтүп, баласынын оюнчугуна корстон боло сүйлөдү.

Апакемди да жасам алам

Фергананын талаасындагы мөмөлүү жыгачтар ырыскысына мас болуп, магдырап үргүлөгөндөй сезилет. Бөтөнчө өрүк сейил үчүн тизген чөлмөктөй болуп, жоон бутактарын тоо текенин мүйүзүндөй ийилтип, жерге карай салмагын салып тургансыйт, болор-болбос жел жүрсө, мөндүрдөй дыбырап, жердин бети өрүккө жайнап калат. Эзиле бышкандары жерге жетер менен сапсары болуп жытын буркуратат. Жемиш бөтөнчө сонун болсо да, быйыл Ашымахундун тилегине каршы мурункудай жумушчулар табыла койгон жок. Кетмен-чотун көтөрүп көчөдөн көчөгө кыдырып: «Арзан! Арзан! Арзан иштеймин, кимде жумуш бар?» – деп кыйкырып жүрчү жигиттердин бирин да кармап албай калды. Алар кетмен-чоттун ордуна беш атар көтөрүп, бүркүттүн томогосундай жылдыздуу шлём кийип, мекен коргоп, Бухара фронтуна кетишкен эле. Ошентип тизилип олтуруучу жигиттер Ашымахун үчүн келгинден кайткан куштай жымжырт болду. Эптеп тапкан үч кемпир, эки чал жана Айтике менен Ташбай Ашымахундун кыжырын кайнатпаса, көңүлүн көтөргөн жок. Алар канчалык аракет кылып иштесе да, Ашымахун аларды кекете турган болду. Карылар көлөкөгө олтура калган кезде Ашымахун боргулданып, көк чай ичип жаткан эле, тигилерден олтурганын көрө коюп, чок баскандай ыргып туруп, бакырып жиберди.

– Э, даңгасалар, биздин нанды жакшылап жейсиздер, иштеген убакта жүдө тез чарчайсыздар, бу кандай кеп! – деп колун аркасына алып чалкалап туруп: – тур, турунуз, – деп демитип калды. Баласы менен басып бара жаткан Айтике себетин коё коюп, кожоюнду карай бергенде: «Атаке, чен муну алып бейчи?» – деп кайрылды Жапар.

– Макул, айланайын, кана, кайсыны, тетиги чоң өрүктүбү? – деп баланын колундагы узун жыгачты ала коюп, көрсөткөн

өрүктү көздөй колун созду. Ал бутунун башы менен тура калса да, көрсөткөн өрүккө колу жеткен жок, салбырап, ыргалып майышып турган шакты сол колу менен төмөн тартып, оң колу менен таякты сунганда беш-алты өрүк катары менен кулады. Жинденип турган бай чалдарды таштай салып, короздой мойнун созо:

– Э, дангаса! Жерге түшкөнүн жесениз кардыңыз жарылабы?! – деди. Айтикенин эң жаман көргөн сөзү «дангаса» боло турган, бүткөн бою дүркүрөй түштү да, мукактана калып, сабырдуулук менен:

– Э, кожоюн, капа болбонуз, балаңыз, – деди да, баласын кожоюнга таандык кылып, урматтагандай болуп, – балаңыз каалап калган экен, – деди.

– Балаңыз, дейсиз да... Куда балаңызды таалайсыз жараткан болсо, ошого канаат кылыш керек. Албетте, сиз таалайсыз адам, иншалла, балаңыз да таалайсыздур...

– Кафир болбонуз! – Айтике мындай сөздү көп уккан болсо да: «Иншалла, балаңыз да таалайсыздур», – деген сөзгө чыдай алган жок, – кожоюн, сиз куда эмессиз, таалай сиздин колунузда эмес. Менин таалайым ушул – ушул бала менин өмүрүм, баламдын таалайы, балким, алдыдадыр, балким, таалай сизден кача баштагандыр.

Ашымахундун көзү чанагынан чыгып, чын эле анын таалайы качып бараткандай сезилди, шаасы жетпей төгүлгөн өрүктөр: «Сенин таалайың элем, эми мен жок болдум» – деп сүйлөп жаткандай, таалай андан чындап кете баштагандай туюлду. Белгисиз көрүнбөгөн коркунучту көрө койду, бүткөн бою калчылдап, көзү тунара түштү да: «Кет, акмак, кетиниз!» – деп Айтикени шилиден алып, сыртка карай сүйрөдү. Айтике акарат кылган жок, мойнун жикийтип бир аз барганда: «Эсептешиңиз, кетем», – деди.

– Эсеп! Эсепти мен шура (кеңеш) өкмөтүнө берем, ал сенин өкмөтүн, бар, бара берин, – деп тилдеди. Жапар күнөөкөр өңдөнүп, мурдун шуу-шуу тартып, тура калды да: «Атамды жибей, ме өйүгүңдү» – деп колундагы өрүктү таштап, ыйлап жиберди да, кир колу менен Ашымахунга жабышты. Ал «А, иттин уулу, кийимди булгаба!» – деп түртүп жибергенде, бала чыңырып барып көмөлөнүп кетти. Айтике баланын чыңырганына чыдай алган жок.

– Сакалың өрттөнгөн эшек! – Ал жулкунуп барып, дардайган Ашымахунду дубалга жапшыра түрттү.

– Ой, дат! Ташбай кайдасың карма, өлтүр! Өлтүрөм! – деп бакырып тура калды. Семиз колу менен тез-тез муштап, Айтикени жулмалай баштады. Бала: «Куткайбас! Куткайбас» – деп

бакырды. Буурул тумшук кара тайган элендеп тура калып, көз ачып-жумганча жетип келди, мушташып жаткан Ашымахунду балтырдан алып силкип-силкип алды.

– Ал, Куткайбас, ал! – деп Жапар тегерене чуркады. Эстүү тайган күрөшкөн кишидей Ашымахунга бойлошо түшүп, кыжырданган бойдон тамандай калып, омууроодон алып көтөрүп уруп, талап жиберди. Өрүк жыйнагандар «чала» дегенсип, жай басып арачага жеткиче Ашымахундун эттүү башын Айтике тулуп кылып жиберди. Ал Айтикенин өмүрүндөгү биринчи мушташы эле. Айтике чыга бергенде, тайган да чыга берди, бала атасын кучактап:

– Жүй, атаке, өлтүйөт, кетебиз, – деп атасын жетелеп бышактады. Ашымахун эсин жыя албай жатып, кызыл ала болгон омууроосун басып, көмкөрөсүнөн түштү. Корккон кемпирлер паранжыларын ачпастан:

– Ой, кандай кылай, ой кандай кылай, – деп чалдарды жаңсап, – тургузуңуз, – деп тегерене берди. Чалдын бирөө белгисиз бирөөнү сөгүп, кылчактаган бойдон Ашымахундун үйүн карай жөнөдү. Калгандары Ашымахунду ордуна тургузуп, бактын көлөкөсүнө жеткирип, бирдемелерди сурагандай болушту. Ашымахун онтойт. Анда-санда «Ой, дат, ой, дат», – дегенден башка эчтеке айткан жок.

– Суу алып келиң, – деп чалдын бирөө Ташбайды жумшайды. Ташбай Айтикеге акырая бир карап койду да, элпек чуркап калың өрүктү аралап кетти. Айтике мурдундагы канды сүртүп, чалдарды бир аз тиктеп туруп, баласын ээрчитип балаганды көздөй жөнөдү... Баласы менен балаганга жете бергенде, чайдоос алып, таяк кармап чуркап келе жаткан Ташбайды көрдү да, жүрөгү шуу дей түшүп, тура калды, тилин сунуп, ээрчип келе жаткан кара тайган Айтикенин көзүн карап жаланып койдуду да, боортоктоп жата кетти.

– Атаке, Ташбай сени уят, – деди баласы.

– Урбайт, урса мен да урам, – деп оозу айтса да, ичинен кооптонуп койдуду. – Сен ыйлаба, сен жигит болдуң, ал урса мага болуш, шыйрактан ал, – деди. Бала унчукпай башын ийкеди. Айтике өзүнчө даярданып, какырынып барып олтура калды. Ташбай жакындай берип, эки жагын жалт-жалт карап: «Суу ичесизби? – деди чоң өрүктүн түбүнө олтура калып, – ичиңиз, жуда жакшы кылдыңыз, эми сизге кетиш керек, сизди өлтүрүп коёт. Сиз урушпасаңыз да акыңызды бербес эле. Анын эсеби боюнча сиз андан эч нерсе албайсыз, балким, бересиз, – деди. Айтике унчуккан жок, чайдоостун чоргосунан каадаланып, суу жутуп жатып, анын оозун тиктеди, кумганды коё коюп:

– Брахмат, ардагым, биздин жерди Төлөйкөн деп аташат. Беш жыл бир жүрдүк, кожоюндан беш пулдук пайда тапканыбыз жок. Иштин акыры ушул болду, – деди.

– Мен шуранын батрактарына жазылган элем, балким, мен да кетермин... Кош болуңуз, балким, көрүшөрбүз, – деп Ташбай кумганын кармап жөнөй берди.

– Кош! Ташбай, аман бол, – деп Айтике көзү менен узатып, – замана чын эле биздики болуп жүрбөсүн? Мен эмне болсо да айылга кеттим, – деди.

– Атаке, кайда байабыз? – деди Жапар. Айтике өкүнүчтүү жалооруп карады да, салкын гана:

– Элге кетебиз, уулум, жүр, – деди. Коркуп турган бала атасынан мурда жетип, ылайдан жасаган эсепсиз оюнчуктарын жыйнап, куржунга сала баштады.

– Балам, мунун баарын ташта, барган жерден дагы жасап аласың. Бала кыйыктанып туруп:

– Эмече мына муну алалы, – деди эшектин сүрөтүн кармап. – Мен муну айылдагы балдайга көйсөтөм, алайга үйөтөм... – Айтике баласын кучактап өөп-өөп алды.

– Алалы, көрсөт, – деп эски көйнөккө ороп куржунга салды. – Мына эми айылга барабыз, – деди Айтике, топурактан жасаган тактекени колтуктап.

– Айыл кайда? – деди Жапар. Айтике сербейген сакалын жогору көтөрүп, куржунду ыкшап койду да:

– Биздин айылбы? Биздин айыл тээтиги тоонун арасында, сен ошол жерде төрөлгөнсүн. – Айтике куржунду мойнуна салып ылдамдай басты. Жапар атасына жете барып:

– Апам ошол жакта өлгөн ээ, атаке! Атаке дейм, муну кайачы, мен ушундай кылып апамды да жачап алам, анан апамды үйгө коюп коём, – деди тактекени көрсөтүп, бактылуу жылмайып.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Жаратылыш көркү кандай максатта сүрөттөлгөн?

2. Ашымахундун адамдык сапаты кандай? Айтике менен Ашымахундун диалогун окуп, мүнөздөрүн ачыкыла. Каармандын речине көңүл бургула. Ашымахун менен Жапардын сөздөрүнөн эмнелерди байкадыңар? Ташбайдын адамдык сапаты кандай?

3. «Шык» деген сөздү кандай түшүнөсүңөр? **Жөндөм, талант, шык, илхам, чыгармачылык** деген сөздөрдүн лексикалык маанилерин аныктагыла.

4. Ашымахун менен урушкандан кийин Айтике уулуна жалооруп карап: «Элге кетебиз, жүр» – деди. Бул эпизоддун маанисин ачыкыла: неге ата балага түз эле «элге кетебиз» деди? Мурда эмне үчүн

антпей жүргөн? Ал кабарга бала неге кубанды, оюнчуктарын эмнеликтен жыйнады? Баланын «ылайдан апамды жасап алам» дегенин кандай түшүнөсүңөр?

5. Сүрөт көрүп, талдоо: а) Г. Айтиев: «Кыргызстандын түштүгүндө», «Ысыккөлдөгү чак түш», «Тоодогу чөп чабуу», «Кайыктар» ж.б. пейзаждык сүрөттөр; б) Г. Айтиев: «Акындар», «Саякбай», «Токтогул», «Жылкычы» ж.б. портреттик эмгектер.

Мен жок болсом атам ыйлайт

Көп жашаган жалгыз түп мырза терек тоодон соккон назик желге термелип, көшүп бараткансыйт. Анын сейрек жаш жалбырактарынын ар бирөө жашыл сыя менен жасаган жүрөктүн сүрөтүндөй болуп көрүнөт, кыбылжыган жел сансыз жашыл жүрөктөрдү тыбыратып көрсөтөт. Теректин өмүрүн эч ким билбейт. Ал теректин замандаштары, балким, жоктур, ал жүзгө чыккан чал сыяктуу жападан жалгыз, жогору жагындагы кырчын талдар өтө жалтанчаак, жел жүрсө баштарын ийип, бабасына кулдук кылгансып, теректи көздөй жапырылат. Бул терек өткөн кишилердин көңүлүн качан болсо да өзүнө карай тартып турар эле. Кай бирөөлөр анын жападан жалгыз, теңдеши жоктугуна таңыркаса, кай бирөөлөр «муну ким тикти экен» деп ойлор эле, бул теректи ыйыктап, төрөбөгөн аялдар мал союп, бала сурай турган.

Өткөн кишилер бул терекке бүгүн башкача көңүл бурушту. Анткени анын жанында чөптөн жасалган кичинекей кепенин босогосунда өзү менен өзү алек болгон самтыраган сары бала, айланасы толгон топурак куурчактар: эшек, күчүк, төө, тактеке, тоок, мышык жана бир канча адамдардын сөлөкөтү. Бала куурчактардын ортосунда өзү менен өзү сүйлөшүп, кумдун үстүндө бирдемелерди чиймелеп олтурат. Жогортодон келе жаткан эки киши теректин тушуна келишти.

— Ой, бала, — деди экөөнүн бирөө. Бала анын үнүн уккан жок, боортоктоп жата калып, кумду сылап, тооктун сүрөтүн тартып жатты. Атчандар бура тартып, кепенин жанына келгенде, баланын ары жагында жаткан кара тайган үрүп, тура калды. Бала көңүлсүз кылчайып итти карап:

— Эмне, коркуп жатасыңбы? Кел, кел! Муну карачы, — деп күлүп койду да, кумун чиймелей баштады. Карап турган кишинин бирөө камчысын бүктөп туруп, баланын алдына таштап жиберди. Бала жыландай буралган камчыны көрө коюп: «Атаке!» — деп ордуна ыргып турду.

— Ай, коркпо, — деди сакалын кырдырган кара жигит, — сен кимдин баласысың? Кайдан келдиңер? — Бала чоң киши менен эмес, балдар менен да аз сүйлөшкөн... Ал узун кирпичин үкүчө

ирмеп, мукактанып, унчукпай төмөн карады. Жигит бир топ сууроо берсе да, жооп ала албады, бала жер тиктеп сөөмөйүн оозуна салып, көзүнүн кыйыгы менен уурдана тиктеп, чоочуркай берди.

– Сен жакшы баласың го, оюнчуктар сеникиби? Мына бул төө экен го, сонун оюнчук турбайбы, – деди кара жигит. Ал аттан түшө калып, куурчактарды кармалап: – Бул мышыкпы? – деди. Бала сөөмөйүн оозунан ала коюп:

– Ооба, бул эшегим, тактекем, бул апам, – деди. Кара жигит баланын жоругуна жараша мамиле кылганына мактангансып, жолдошуна жылмайып, балага бурулду.

– Сен кимдин баласы элен? Сенин атың Казакбай беле? – Бала таалайлуу жылмайып «жок» дегенди созуп:

– Жоок, – деп эркинирээк сүйлөдү. – Менин атым – Жапар. Сен кимсиң, байке? – Атчан турган киши ээрдин кашына өбөктөп жылмайды. – Менби? Мени тааныбайсың. Мен Сатар Төрөбаев деген сенин агаң болом, сен мени көргөн эмессиң. Анда сен мына мындай эле болчусун, – деп бала топурактан жасаган куурчагын көрсөтүп, – мына бул бала го ээ, – деди. Жапар жигитке таңыркай карап «ии» деп, Сатардын сөзүнө кыска жооп берди.

– Мен тааныбай жатамбы, атаңдын аты ким?

– Тааныйсың эле, – деди бала ишеничтүү карап, – сен ойноп жатасың. Атам Айтике эмеспи.

– Кайсы Айтике, – деди атчан бүкүр киши. – Айтике Сарык эмеспи? Бала атасынын «сарык» деген ылакап кошумчасын жактырчу эмес.

– Жоок, Айтике эле.

– Атаң комуз чертеби? Тактеке ойнотобу?

– Ооба, тактекени комуз менен ойнотот, тетигине, тетиги атамдын комузу, – деп кепенин ичин көрсөттү.

– Кана, алып келчи. – Атчандын көк сакалы шамал тийген бедедей сеңселе түштү. Бала чиймеленген кумдан акырын атап, комузду алып, чуркап чыкты. Чал аттан түшүп, комузду алып, алкымындагы күмүш кыялды эркелеткенсип, сылап-сылап алды да: «Атаң кайда, айланайын?» – деп баланы бооруна кысып, өпкүлөп жиберди. – Бул менин досумдун баласы, 1915-жылы Атабек тентитип жиберген, анда мени Темирбек дебестен, кедей зергер дешчү. Мына бул күмүш кыялды мен өзүм жасагам. Ушул баласы төрөлгөндө ушул комуз менен өзүм жентектеп баргам... Бар бол, айланайын, бар бол, атаң кайда?

– Атам эртең келем деп, таякемдикине кеткен, анан көчүп кетebиз деген. – Сатар Төрөбаев бала менен чалдын сөзүн тыншап, баланын куурчагына шүйшүнүп, биринен сала бирин кармалады. Кедей зергер балага толгон суроолор берип, Жапар Маргалан, Кокондо жүргөндөрүн, атасы менен Ашымахундун уруш-

канын, кара тайган атасына кантип болушканын, куурчактарынын бардыгы балаганда калгандыгын улам эстеп, улам токтоп, «анан, анан кийин» деген сөздү улам кайталап, биртопко чейин сүйлөдү.

– Сиз эрий баштадыңыз, бул тууганым менен өзүм да сүйлөшөт элем. Сиз Айтике менен көпөлөк кубалашып, жардан балапан издешип өскөн окшойсуз.

– Ооба, айланайын, ээ, Сатарым, бизди сен билбейсиң, бир буудайды бөлүп жешкен дос элек. Мен мындан көп улуумун. Байкуштун көрбөгөнү жок. Унутпа, аны кийин жолдон айтам, – деп кедей зергер комузду кыңгыратып жанына койду да, шадыларын санап, – о, биртоп жыл болгон экен. Бул байкуш эмдиге оңолбоптур, – деп Сатардын колундагы тактекени карап. – Ботом, бул чын эле тактеке го, бери кылчы, – деп олурайып карап калды да, Жапардын жасаган оюнчуктарын көрө баштады. Анан Сатар Төрөбаев: «кичинекей бөбөгүм, кел, кичинекей сүрөтчүм», – деп баланы эркелетип, бир топ суроолор берди. Бала Сатардын сөзүнүн көбүнө түшүнгөн жок. «Интернатка барсаң пионер болосун, кызыл галстук тагынып шыгыр (ыр, хор) айтасың, балдарга печенье берет, шоколад берет» деген сөздөрү балага таптакыр чоочун угулду. Кыргызча сүйлөсө да эчтеме түшүнбөдү. Ошондуктан бала таптакыр унчуккан жок.

Сатар баланын түшүнүгүн биле койду да, «байкуштун атасы эмдиге эзилүүдөн чыга элек экен го» деп ойлоду, баланын жасаган оюнчугу менен маданий түшүнүгү бир-бирине төп келбегендигине таныркабады. «Кан тырмак бирөөнүн колунда калган батрактын бири да, мындайлар али да болсо көп», – деп мурунку ойлогон оюн дагы бир ирет бышыктап, ошого токоорутуп (ыйгарып) койду.

– Жапар, сен кедейдин баласысың, сени окууга аламын. Сага жакшы кийим, тамак беребиз. Жакшы үйгө жатасың. Бардыгы бекер болот. Окуйсунбу? Сендей балдар бизде абдан көп, мен ошол балдарды бага турган чоң кишимин, – деди Төрөбаев. Анын бул сөзүнө Жапар эми гана түшүндү. Жалооруган кичинекей көзү чекирейип чонураак ачылды... Бетинин оту чымырап. Ачыган камырдай көтөрүлүп бараткансыды. Мандайындагы мезгилсиз жыйрылган наарлары ого бетер тереңдегендей болду.

– Айтчы, айланайын, окуйсунбу? – Төрөбаев баланын башын сылап. – Карачы, сенин топуң абдан эски турбайбы, мен сага жаңы топу берем, карандаш, китеп, кагаз – бардыгын берем, барасыңбы?

Бала бир далайга чейин унчуккан жок атасынан айрылса жоголуп кетчүдөй, ачка болуп талаада калчудай сизди. Ошондой болсо да, Сатардын айтканына аябай кызыкты, «бар, бар» деп ичинен бирөөлөр шыбырап жаткансыды.

- Атамчы, атамы да аласыңарбы? - деди Жапар.
- Атаң чоң эмеспи, ал сага барып турат...
- Мен бул куурчактарды да ала барам ээ, байке.
- Ооба, ала барасың, анда мындан да сонун жасайсың, - деп Сатар жылмайып өөдө турду. Бала ага эркелегенсип:
- Атам издебесе, мен кете берет элем, мен жок болсом атам ыйлайт, - деп улутунуп койду.

Бул - талант

Мойнунда кызыл жибек жагоосу бар, сулуу кара бала интернаттын жатаканасынан чыгып, бирөөнү күткөндөй кылчактады. Эски дубалга жашынып турган, аксай баскан жалпак кара бала ышкырып коюп, олтура калды. Галстукчан бала улактай секирип, жакындай берди.

- Уруну эми кармайбыз, ойнойлу десем болбой койду, менин көйнөгүмдү ошол эле алды, - деди да, дубалдан башын чыгарып, жатакананы акмалады.

- Жок, ал ушул кезде уурдап жаткандыр. Сатар агайга барып айталыбы? Анын атасы да ууру, көрөсүң го.

- Билбейм, жалган болуп жүрбөсүн, - деди аксак бала. Көнөчөк кармаган арык, сары киши келди.

- Ай киши, айран сатасыңбы? - Сулуу, кара бала тигил киши жалт карай бергенде, чочугандай жолдошун нукуп койду. Берки бала эчтемени байкаган жок.

- Жок, балам, - деди чал. - Айран ичесиңерби? Келгиле жуткула, силер интернаттын балдарысыңарбы? Айттикеев деген бала аман-эсен барбы? - Балдар бири-бири карап, дубалды чукуп, унчукпай калышты.

- Ой, айланайындар, силер эмнеге унчукпайсыңар? Же аны тааныбайсыңарбы? Чоң курсак, сары бала, мында келгенине бир жыл болду, же силер жаңы балдарсыңарбы? Келгиле, айланайын кулундар, бери келип, айран жуткула.

Айтикенин жүрөгү дүкүлдөп кетти. Балам өлүп калса керек, же катуу оору болсо керек, балдардын дубал чукуп калышы жакшы жөрөлгө эмес деген ой Айтикенин жүрөгүн оюп жиберди. Балдар «сен айт, сен айт» дегенсип, баштарын ийкешти. Бирок эч кимиси унчуккан жок. Айтике: «Ме, айланайындар, кичине-кичине жуткулачы», - деп аларга көнөчөктү бере койду. Сулуу кара бала мурдун чүйрүп:

- Мен ичпейм, көнөчөгүң эски экен, сени таанып турам, - деп кайра түрттү. Экинчи бала жолдошун жаман көзү менен карап, кылкылдатып жутуп жиберди.

– Сен кимдин баласысың? Ич, көнөчөк эски болгон менен таза, – деди Айтике. Аксак бала жолдошуна шыбырап: «Сен» дебе, Сатар-агай «сиз» деп сүйлөгүлө дебеди беле!» – деди. Сулуу бала унчукпай, Айтикеге тике карады.

– Мен Атабектин баласымын. Сен Айтике Сарыксыңбы?

– Мм, ооба, Айтике Сарыкмын, сен качан келгенсиң? Атан сени жетим деп өткөрсө керек, миң башынын балдарын албайт дечү эмес беле?

– Билбейм, – деди сулуу бала. – Атамдын жерин алып коюшпадыбы. Азыр миң башы эмес да.

Интернатта кимдер болорун бала билчү эмес. Бирок атасын туурап, Аитикени «куу таман, кызыл шайтан» деп түшүнчү... Атамдын жалгыз эле душманы ушул киши деп билүүчү. «Бул кызыл шайтанды өлтүрбөй, жан тынбайт», – деп Атабектин айтканы баласынын эсинен чыга элек эле. Атабектин баласы Айтике менен сүйлөшкөндө куду Атабек сыяктуу кемитип, шылдыңдай сүйлөдү.

– Сенин балаң ууру, азыр аны кармайбыз. Мен Сатар агайга айтам, – деп дубалдан аттай жөнөдү. Аксак бала Аитикени бир карап алды да, анын аркасынан жүгүрдү.

– Ай, бала, – деди Айтике, – анын муундары калчылдап, сакалдары сербейип, көзү тунара түштү. – Айтчы, айланайын эмне уурдады? Ал уурдабайт!

– Мен билбейм, аке, мен айткан жокмун. Бала жерди тиктеп илкий басып, жөнөп кетти. Айтике олтурган жеринен козголбоду, коркунучтуу кыялдарга бөлөнө берди. Көпкө чейин эси оогондой олтурса да, «ууру» деген сөздү ойлогондо, көзү умачтай ачылды. Бирок ордуна тура албады. Кулагына баланын чыңырганы, «ур, ур!» деген үндөр угулгандай болду. Терезеге келип шыкаалаган кишилерди көргүсү келбеди. Анын башында тилсиз, добуш чыкпаган сөздөр сүйлөнө берди.

– Сатар деген жигит урдурбас... Жок, Кенеш өкмөтү калыс. Ууруну, байды, басмачыны аябайт. Ооба, баланычы? Баланы бакпаса аларды кайдан жыйнасын. Алда кулунум ай, эл катарына киргенибиз эки жылга толо элек го. Кийими бүтүн, карды ток эле, бирөө азгырган чыгар. Жок, ал өзү эч убакта ууру кылбайт. Мен сураштырам... – Корккондуктанбы же уялгандыктанбы, кара терге чөмүлгөнүн Айтике турганда гана сезді, кайраттанып басты.

Сатар менен бирге эки-үч киши кошо чыкты. Атабектин баласы алардын алдына түшүп, интернаттын жатаканасындагы Жапарды көздөй жөнөдү. Ал «токто» деген белгиге караган жок, мышыкча басып Сатарга келип, шыбыраган добуш менен «тигине, уурдап жатат», – деп кытылдап күлүп жиберди. Сатар

терезеден көзүн албай, шыбыраган балага колун жаңсап, «акырын» деген белги берди.

Сатар терезенин экинчисине барып, бир топко тиктеди да, билинер-билинемкесен кылып, терезени черткиледди. Ар жактан белги болгон жок. Сатар «келгиле» дегенсип колун жаңсады, кроваттын төшөнчүлөрү жерде жатат. Анын алдына салган аппак тактайлардын бети карала-торала. Жапар жаңы ойгонгондой, анын кичинекей жапкак көзү кроваттын тактайына кадалып турат. Ал дүйнөдө кандай чуу болуп жатканын сезбегендей. Кишилер шыбыраша баштаганда, анын тактайын калың кара көлөкө каптап калды. Жапар ошондо гана башын көтөрүп, терезеге бурулду. Ордунан туруп талыган мойнун ары-бери козгогондо гана кишилердин жабалактаган көздөрүн көрө койду. Алар балага таңыркаса, Жапар аларга таңыркады.

Шыкаалап тургандардын баары үйгө кирди. Жапар ого бетер эзилип кеткендей болду, жандуудай балбырап тердегени болбосо, суроолорго жандуудай жооп берүүгө жараган жок. Айтике кишилердин үстүнө кирүүдөн уялды... Ошондуктан үйдү имериле басып, тигилер шыкаалаган терезеге келип, көзүнүн кыйыгы менен карады. Сатар Айтикени жазбай тааныды, терезени ачып жиберди да: «Аксакал, быягынан келиңиз», – деп колун жаңсады. Айтике аны байкаган жок. Беш-алты кишинин ортосунда турган баласын көрө койду. Ал боргулданып, кирпичин мышыкча жартылап жай ирмеп, жөлөп койгон төрт тактайдын бетин тиктейт да, калтыраган үнү менен бирдемелерди айткан болот. Атасын да байкабады. Айтике көнөчөгүн коё коюп, дубалга сүйөнүп баланы карап олтура калды.

– Сиздин баланыздан бөтөн касиеттер чыгып жатат, – деп Сатардын шыбыраганы Айтикенин кулагынын кырынан кетти. Өңү бузулуп, сейрек сары муруту каадасынча бириндей түштү. Бетинен кулаган мончоктой тер узун бырышкан ичке мойнун көздөй шорголой берди.

Наташа кол жоолугун ала коюп, боргулданган баланын бетин сүрүп, быйпыйган кичинекей мурдунан чымчып эркелетип, олтургандарга бурулуп: «Вот киргизский Репин, жетер энди» – деди. Айтике түш көргөндөй болду...

Олтуруп бараткан Жапар атасынын үнүнөн таанып, жалт карап, эмне кыларын билбей, акырын жылмайды. Сатар баланы колдон алып, «атаңа учураш» деп, далыга кагып эркелетти. Айтике ар кимди бир карап: «Мен эчтемени билбей калдым, бул эмнеңер?» – деп баланы бооруна кысты. Сатар Наташага карап, тактайдагы сүрөттөрдү көрсөтүп: «Сиз такыр байкабаганысыз. Мына бул сүрөттөрдү кагазга түшүрсө, Фрунзеге көргөзмөгө жиберет элек. Балага эмне керек болсо, бардыгын таап бериш

керек. Кагаз, карандашты каалашынча бериниз», – деп бирөөнө карады да, тактайды көрсөтүп, – бул элдин ырыскысы, бул талант, – деди...

Суроолор жана тапшырмалар

1. Жалгыз түп мырза теректи автор эмне максат менен повестке киргизген? Сатар жана зергер Жапар менен эмнени сүйлөштү?

2. Айтикенин интернатка келгендеги абалын баяндагыла. «Ууру» аталган баласы атасын кантип сүйүнттү?

3. «Вот киргизский Репин» деген сөз эмне үчүн айтылып жатат? Репиндин кандай сүрөттөрүн билесиңер? Репин жөнүндө «Өрнөктүү адамдардын өмүрү» түрмөгүнөн чыккан китепти окугула.

4. Кандай адам сүрөтчү болот? Сүрөтчү болуу үчүн эмнелер керек? Сен билген сүрөтчүлөр жөнүндө сүйлөп бер.

5. «Достук» дегенге сен кандайча түшүнөсүн? Бул тема чыгармада кандайча, кимдердин образы аркылуу чагылдырылган?

6. Сүрөт көрүп талдоо: Г. Айтиев «Керметоо», «Жымжырттык», «Тоодогу күүгүм».

Мезгил жана сүрөткер

«Мезгил учат» повести 1948-жылы конкурска жазылып, сыйлыкка татыктуу болгон. Чыгармада Жапар аттуу кедей баланын кандайча атактуу сүрөтчү болуп, өсүп жетилген өмүрү баяндалат. Анын атасы Айтিকে – турмуштун оор запкысын өз башынан өткөргөн кыргыз кедейлеринин бири. Ал – эмгекчил, чебер комузчу, колунан көөрү төгүлгөн уста, ар нерсеге ышкы-боз. Бирок тагдыры тайкы, бактысы ачылбайт. Муну жазуучу: «Ал таалайдын изине түшүп кубалайт, таалай болсо көлөкөсүн көрсөтпөйт, андан качат, ал андан коркот» – деп жазат. Кай заманда болсо да теңдик деген оңой менен колго тийбестигин карапайым Айтике кайдан билсин. Ошондуктан ал: «Ушул жашка келгенче ууру кылганым, ушак сүйлөгөнүм жок. Бирөөдөн тилди көп уксам да, бирөөгө катуу айткым келбейт. Андай болсо, мен эмне үчүн таалайсызмын?» – деп кудайга арманын айтып наалыйт. Эмнеликтен таалайсыз болуп калганынын себебин билбейт, аны билүүгө аракет да кылбайт.

Айтике жанындай көргөн жары Уулбаладан айрылды. Үй турмушун кайра калыбына келтирүүгө ниеттенип, жесир жеңсине үйлөнмөкчү болду. Жеңеси атанган сулуулардын биринен эле, ал да Айтикенин оюна каршы болбоду. Бирок алсыз кедей айтылуу сулуу менен баш кошуу кайда? Кедейдин ниетин билген Атабек манап үйүн өрттөп, өзүн өлтүрүүгө буйрат. Ошондо

Айтике жалгыз баласын жетелеп, жан далбастап, Фергана өрөөнүн аралап, тентип жөнөйт.

Эмгекчилер гана бири-бирине күйүмдүү, бири жыгылса экинчиси аны колтуктап тургузат, колуна келген жардамын аябайт. Бул повестте да кедей зергер Айтикенин кайгысын бөлүшүп, кайрат айтып, жанындагы бар болгон эки сом пулун берет. Кичинекей Жапардын көзү ачкалыктан карангылап турганда, нан сатуучу Ташбай кайрылышат.

Ашымахундун кол алдында баш көтөрбөй иштесе да, Айтикенин курсагы нанга тойбоду. Ак төөнүн карды жарылып, ансыз да жерге төгүлүп жаткан өрүктөн бирди Жапарга үзүп бергени үчүн Ашымахун аябай сөгүп, аны катуу капа кылды. Ошондо Айтике мындай кордукка чыдабай, Ашымахунду уруп, Ташбайдын жардамы менен качып чыгат. «Беш жыл кожоюндун алдында иштедим, беш пулдук пайда таппадым». Ууктурган заар тил, көргөн кордуктан кийин Айтике ушундай жыйынтык чыгарды. Ырасында ал оозуна даамдуу аш албай, үстүнө илделүү кийим кийбей, шордоп жүрүп өттү.

Атасы көргөн бул кор турмуш жалгыз уулу Жапардын да шыбагасы болуп, пешенесине жазылмак. Бирок жаш баланын багын жаңы заман ачты, интернатка алынып, окуй баштады. Мектеп Жапардын талантынын өнүгүшүнө шарт түздү. Ал Фрунзеде, анан Москвада окуду. Талантынын андан ары өнүгүшүнө москвалык чоң устаттар таасирин тийгизип, белгилүү сүрөтчү болушуна камкордук көрсөтүштү. Тынымсыз эмгектин, чыгармачылык изденүүлөрдүн натыйжасында Жапар чебер сүрөтчү болууга жетишти.

Бир кезде атасы Айтике өлбөс оокат үчүн кара жанын карч урса да, жалгыз чүрпөсүн тоюндуралбай, өмүр бою өксөп өтсө, эми кара жандын кайгысы Жапардын оюна да келип койбойт. Анын акыл-эсин алек кылган башкы нерсе – чыгармачылык татаал изденүүлөр. Бирок ал өзүнө ыраазы эмес. Анткени эзилген эмгекчи элге берилген азаттык канчалык зор, канчалык улуу болсо, жаңы адамдардын жан дүйнөсү ошончолук татаал жана кооз. Жапардын буга чейинки чыгармалары ошол улуу ийгиликтерди, адамдардын жан дүйнөсүн жеткилең көрсөтө албай жатты. Ошондуктан ал көп эмгектенип, талбай изденип, эмнени иштери жөнүндө кыялданчу болду. Жапардын кыялы менен алпурушкан мындай убарагерчилигин жетекчи кызматкер Болотбек: «...Менимче, искусствонун адамдарын көбүнчө талант шыктандырат. Алар сулуулукка да, турмушка да өтө соргок болот. Чын чеберлердин кайгысы өздөрүнө алымсынбагандыктан чыгат», – деп белгилейт. Жапар канчалык эмгектенбесин, чыгармачылык жактан өзүн алсыз, чабал, жармач сезет.

Чыгармачылык ийгилигине ыраазы болбой толгонот, кыйналат. Албетте, мынчалык эмгектенип изденген адам келечекте издегенин таап, өз доорунун талабына арзыгандай, өмүрлүү, көөнөрбөс дөөлөттөрдү жаратаарына окурман ишенет.

Повесттин каамандарынын иштери, кылык-жоруктары кадыресе турмуш чындыгынын чегинде чечилген, апыртылып көрсөтүлгөн окуя, сүрөттөөлөр кездешпейт. Чыгарманын көркөмдүк күчү баарынан мурда дал ошол турмуш окуяларын конкреттүү жана элестүү көрсөтүшүндө. Айткенин өз бою менен тең келген серке чанач сууну челкилдетип, тарамыштуу арык бутун илмедетип көтөрүп бара жатканы, Жапардын жол боюндагы чөп алачыктын алдында ылайдан куурчак жасап, эч кимди капарына албай өзү менен өзү болуп олтурганы сүрөттөлгөн беттер сүймөнчүлүк менен окулуп, көз алдыбыздан көпкө кетпейт.

Жазуучу каармандардын портретин таамай тартуу менен бирге, алардын психологиялык мүнөздөрүн ачууда да көп эмгектенген. Айтিকে – чекчейген. Сейрек сакал, колу-буту тыртайган, кодо чалыш, тарамыштуу, арык сары киши. Куржунунун бир көзүнө кетмен-чотун, комузун, бир көзүнө баласын салып алып, жылаңайлак буту менен чаңды бурулдатып, кыдындай басып бара жаткан шордуу адамдын элеси улам кайталанып көрүнө берет. Мына, Керметоодон алыстап, чөлдү бет алды... Кара тайгандан башка адалдуудан түк жок. Бирок Айткенин бул түрүнө карап, бир шордуу экен дешке да болбойт. Анын алдында келечектен күткөн зор үмүтү бар. Ал кичинекей мыштыйган сары уулу – Жапары. Айтিকে канчалык шордогон кедей болсо да уулун, ага кумары канбаган кубанычын эч кандай дөөлөткө, байлык менен мансапка алмаштырмак эмес. Ал ушул уулу менен гана бактылуу, турмушу кызыктуу.

Айткенин жан дүйнөсү, аталык мээрим ченемсиз бай. Жаман чапанынын үстүндө уктап жаткан баласын телмире тиктеп олтуруп: «Айланайын Жапарым, таалайым, жакшымдан калган керээзим... Сенсиз менин күнүм жок, сен киши болор бекенсиң?» – деп ага кагылып-согулуп жалбарат. Ангыча уктап жаткан баласы ойгонуп, күлүмсүрөйт. Ошондо Айтিকে «башына таалайдын жылдызы түшкөндөй кубанып, бүткөн бою балкып кошо жылмаят. Ичи элжиреп кеткен байкуш» ымдалышкан сакалын баланын бетине басып өпкүлөйт. Мынчалык аталык мээримге эгедер адам эч качан жакыр эмес. Ушул мээрим, ушул кубаныч ага күч-кубат, дем берет. Мындай адам эгер турмуш талап кылса, арстандай кайратка ээ боло калышы шексиз.

Ата-баланын турмушун жазуучу ишенимдүү берүүгө аракеттенген. Ошондуктан окурман алардын кайгысын кошо тартып, алар кубанса кошо кубанат. Бирок повестте көрсөтүлгөн тур-

муш Айтিকে менен анын баласынын гана тагдыры эмес. Бул төнкөрүш учурунда жашаган көпчүлүк кыргыз кедей, жалчыларынын турмушу деп айтууга болот. Чыгармада ата-баланын турмушу менен бирге миндеген кыргыз кедейлеринин турмушу көрүнөт. Бул жалгыз Жапар Айтикеевдин турмушу гана эмес, жаңы замандын шарапаты менен чыгармачылык таланты, багы ачылган ушул повесттин автору А. Токомбаевдин, Элебаев менен Баялиновдун, Турусбеков менен Бөкөнбаевдин... алгачкы жамы кыргыз интеллигенттеринин турмушу. «Мезгил учат» повестинин көркөмдүк мааниси, нарк-насили мына ушунда. Залкар жазуучу А. Токомбаев мезгил талабын өтөгөн замандашы залкар сүрөтчү Гапар Айтиевдин өмүрү, чыгармачылык жолун бул повестте көркөм жалпылоого жетишкен.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Чыгарманы бүт бойдон окуп чыккыла. Жапардын согуш жылдарындагы жана андан кийинки тагдыры жөнүндө айтып бергиле. VII класста окуган «Жараланган жүрөк» менен «Мезгил учаттын» идеялык-тематикалык жагынан кандай окшоштугу бар? 40-жылдардагы чыгармалардан бул повесть эмнеси менен айырмаланат?

2. Сочинение жазуу үчүн болжолдуу темалар: «Мезгил учат» – повестиндеги Айтикенин турмушу; Жапардын образы; Г. Айтиев кыргыздын туңгуч сүрөтчүсү; Мен эмне себептен Айтиевдин сүрөттөрүн жогору баалайм?; Сүрөтчүнүн чыгармаларында – Ысыккөл; Түштүк Кыргызстандын табияты Г. Айтиевдин чыгармачылыгында; «Акындар» картинасындагы образдар; «Фронттон кат» – алыскы согуштун жаңырыгы.

3. Төмөнкү схема боюнча Жапар, Айтике, Ашымахун, Сатарды текстке жакындатып мүнөздөгүлө. Мисалы, Айтике: мүнөзү; сырткы көрүнүшү; сүйлөгөн сөзү; адамдарга мамилеси; иш-аракети ж.б.

КАСЫМАЛЫ БАЯЛИНОВ
(1902–1979)

Кыргыз профессионал адабиятынын түптөлүшү белгилүү жазуучу Касымалы Баялиновдун ысымына тыгыз байланыштуу. Анын «Ажар» повести – туңгуч прозалык чыгармалардын бири. «Мурат», «Бактылуу жылкычы», «Жетилген жетим», «Курман жылга», «Көл боюнда» сыяктуу аңгеме, повесттери, «Боордоштор» романы жалпы коомчулукка таанымал. Ал 1902-жылы азыркы Ысыккөл районундагы Көкмөйнок айылында орто дыйкандын үй-бүлөсүндө туулган. Эки жашка чыкканда энеси Жөргөлөктөн, тогуз жашында атасынан ажырайт. Үркүндө эл менен бирге Кы-

тай жерине качат. Жетишсиз жетимдик турмуш жаш баланы далай көйгөйгө салды. Эл ата конушуна кайта баштаганда, эки инисин жетелеп, Касымалы да жөнөйт. Удаалаш иниси Абдылда ачкалыктан жолдо каза болот. Абдыбекти ээрчитип, эптеп Атбашыга жетет. Андан Токмокко келип, инисин балдар үйүнө киргизип, өзү орус, өзбек кулактарына малай жүрүп күн өткөрөт. Бир айласын таап малайлыктан кутулуп, ат багуучу, аптеканын кароолчусу, басмакананын кагаз ташуучусу, жол бөлүмү мекемесинде жумушчу болуп иштейт.

1919-жылы өкмөттүн жардамы менен Ташкендеги алты айлык курска кирет. Аны бүткөндөн кийин областтык комсомол комитетинин тапшыруусу боюнча Атбашы, Кочкор райондорунда, Нарын шаарында комсомол уюмдарын уюштуруу иштерине катышат. 1920-жылы Ташкендеги мугалимдердин алты айлык курсун бүтүп, анан Алматыдагы Казак-кыргыз мугалимдер институтуна өтүп, бул окуу жайын 1925-жылы аяктайт. Жазуучунун чыгармачылык ишинин башталышы дал ушул институтта окуп жүргөн учурга туура келет. Бардык акын-жазуучулардай эле ал да адегенде ырдан баштайт. 1923–24-жылдары «Жетер бекем максатка», «Биз ким элек, ким болдук» деген ырлары казак тилинде жарыяланган. Анан ал биротоло прозалык чыгармаларды жазууга өттү. Анын алгачкы жазгандарында элдик адабий мурастардын баалуулугу жана аларды жыйноо жөнүндө да кадыресе пикир айтылган. «Эсиң барда этегиңди жап», «Түлкү менен суур», «Чабалекей менен жылан» аттуу аңгемелери ошо мезгилдеги окурмандарга кеңири белгилүү.

Мугалимдер институтун бүтөр менен аны Кыргызстан областтык партия комитети Москвадагы Борбордук басманын алдындагы кыргыз секциясына редактор кылып жиберет. 1926-жылы Фрунзеге келип, Кыргызстан Мамлекеттик басмасынын башкы редактору болуп иштейт. 1928-жылы «Ажар» повестин жарыкка чыгарат. Ушул эле жылы К. Баялинов Москвадагы Бүткүл Союздук журналисттер институтуна кирет. 1933-жылы аны бүтүп, МТСтин (Машина-трактор станциясы) саясий бөлүмүнүн башчысы, Кыргызстан Мамлекеттик басмасынын редактору, Главлиттин башчысы, «Советтик Кыргызстан» журналынын редактору, Кыргызстан Жазуучулар Союзунун башкармасынын төрагасы болуп иштеди.

Согуш жылдарында айылдагы эмгекчилердин эмгегин көрсөткөн «Көл боюнда» аттуу көлөмдүү повестин жазды. Бул чыгарма «Жапар менен Жамыйла» деген ат менен чех тилине которулган. Өмүрүнүн акыркы жылдарында элдердин достугун көрсөткөн «Боордоштор» аттуу үчилтигин жана «Курман жылга» повестин жазып, жарыкка чыгарды. А. С. Пушкиндин «Евгений Онегин», М. Ю. Лермонтовдун, М. Горькийдин чыгармаларын алгач которгондордон.

1968-жылы ага Кыргыз ССРинин Эл жазуучусу деген ардактуу наам берилген. 77 жаш курагында белгилүү жазуучу дүйнөдөн кайткан.

АЖАР

(Повесттен үзүндү)

...Калың бейитти бет алган жалгыз аяк жол менен үч аял келе жатты. Бирөөнүн үстүндө шайы, ала чапаны бар, жоолугу бош, ийинине түшүп, башы жылаң баш, аягында кепич-маасы, өңү саргайыңкы, жүдөнкү, ак жүзүнүн көркү кетип, көзүнүн алды карарган. Жашы 15–16 чамасында, сенделип буту араң гана шилтөөгө келип, көз жашы тыйылбай, үшкүрүгү таш жарат. Бул – Ажар деген кыз, беркилери ошол жердик аялдар. Булар көп бейиттин четинде турган бир кичирээк мүрзөгө келип токтошту. Ал – Ажардын энесинин мүрзөсү. Ажар аны көргөндө токтоп тура албай, мүрзөнү кучактап, буркурап-боздоп ыйлап жиберди.

– Жаным, апа! – деди Ажар. Үн жок... Жымжырт. – Жаным, апа, тур! Жетим тайлактай боздоп, жетимсиреп, артында калган жалгызың келип, жалооруп жаныңда олтурат. Жалгызыңдын сөзүн ук, ая! Жалгызың бүгүндөн баштап, ата-бабасы тааныбаган бөтөн журттун бирөөнө башы байланганы, ага сатылганы жатат. Андан кутказ, ал азапты көрсөтпө, койнуна ал, ач койнунду!..

Сенин өлгөнүңө кайгырып, кан жутуп, санаа тартып жүргөн кезимде, багат-көрөт деген тууганың мени бир жат кишиге сатып кетип, сай-сөөгүмдү сыздатты, зарлантты, мундантты, мага да өлүм керексинтти. Бирок сага берген ажалды кудай мага ыраа көрбөдү. Жасаган ай, мунуң эмне?

Кантейин, эң болбогондо тентуш болсо, кыздын барар жери күйөө дегендей, жаттыгына карабай, «мейли» деп коёт элем. Бирок ал маркум атаман да карыган киши экен. Ага канткенде барам? Кантип аны өмүрлүк жолдош кылам? Андан канткенде кутулам? Кимден кенеш, кимден жардам сурайм? Айт, апа! Мага айла тап! Менин сенден башка таянар тоом, жашынар караган-бутам калбай калды. Бирок сен, апа, жоксуң... Сен боору суук кара жердин койнунда түбөлүк уйкуда жатасың... – деп боздоп ыйлады...

* * *

Ажар – 16-жылкы үркүндө кытай элине сатылган кыргыз кыздарынын бири. Атасы Айткулу үркүндө окко учкан, энеси Батма кечээ жакында, кытай жеринде өлдү. Ажар Айткулунун карыганда көргөн жалгызы болчу... Үркүнгө чейин эч бир жаманчылык көрбөй, бир үйдүн эркеси болуп өстү. Эл үрктү, Коңур-өлөң, Алабашты каптап конушту. Түтүнгө бир кишиден ирет болуп, аскерликке чыксын деп манаптар буйрук кылышты. Айткулу андан калмакчы болуп, айыл манабы Сагындын алдына барды.

– Баатыр, мени иретке чыксын депсиз, бирок мен чыга ала турган эмесмин... Чычкандай жалгыз кызымдан башка бүлөм жок. Минтип журт бүлүнүп, жоо жакадан алып турган кезде, катын-баламды чыркыратып кайда, кимге таштайм? Мен бара албайм, мени коюуз, башка бүлөлүү элден жибериниз. Тиги Алымкулдун ортон колдой эки уулу да барбай калып олтурбайбы? Адилеттик кылып, ошого окшогондордон чыгарыңыз, – деди Айткулу.

– Чык эшикке, ит! Сен Алымкулга тең келгиң барбы?! Сен ким, Алымкул ким?.. Эртеңден калбай аттанасың, – деп Сагын Айткулуну үйүнөн кууп чыккан. Алымкул – Сагындын байы. Сагын Алымкул гана эмес, ага окшогон өзүнө жакын далай бай-манаптын балдарын иретке чыгарткан жок. Иретке чыккан өңчөй кедейдин балдары...

– Айткулу, аттан! – Эртең мененки алачыктын сыртынан чыккан Сагындын жигитинин ачуулуу үнү Айткулуну уйкусуна ойготту, төшөгүнөн шашып турду. Кийинди, белин мыктап курчанды. Куруна күзүндө бир кап арпа берейин деп, Эдилбай устага жасатып алган айбалтаны кыстарды. Алдына алып, Ажар-

ды бетинен өптү. Ажар жумшак, ичке үнү менен ыйламсырап: «Атаке, кайда барасың?» – деди.

– Садагасы, ыраак барбайм, келем. – Бирок анын үнү каргылданып, жүрөгүндө бир коркунуч бар экендигин билгизет. Ал азыркы кеткен бойдон үйүнө кайтып келбестей, Ажарды бүгүнкүдөй сүйбөстөй, мындан ары Батма менен ойноп-күлүп өмүр сүрбөстөй жүрөгү элеп-желеп болуп, алып учуп токтолбоду. Эшикке чыгып бара жатып:

– Эл көчүп калса жүгүндү көк өгүзгө жүктөп, Ажарды үстүнө мингизип ал. Көчтөн калба, – деди Батмага.

Айткулунун кеткенине үчүнчү күн болгондо, эл эртең менен бака-шака түшүп, жапырт көчүп калды. Аскерге кеткен жигиттер да качып, айыл-айылына тарады. Айткулу менен бирге кеткен жигиттер да келишти. Бирок Айткулу жок. Айткулуну көрүү ордуна, «Айткулу окко учту» деген суук сөз Батманын кулагына угулду. Батма бакырып ыйлап жиберди. Ажар да ыйлады. Айыл-ападагылар келип:

– Нээти дурус киши эле, шейит болду, жаны жаннатта болсун. Мындай өлүмгө ыйлаган болбойт, ыйлабагыла! – деп, Батма менен Ажарга кайрат айткан болушту, ырайымдуу жылуу жүз менен каршы алып, жер каратпай, аларды көптөп багып ала турган сыяктанышты.

Батма менен Ажардын ыйына кошулуп, экинчи айылда дагы бир ый пайда болду. Көбөгөн абышканын баласы Жапаркул да окко учкан. Бирок ал душман колдуу болбой, өз колдуу болуп өлгөн. Бул тууралуу сөз укмакчы болушуп, Жапаркул менен бирге барган Кулубайды айылдагы абышка-кемпир, катын-балдар тегеректеп алышты.

– Беш жүзгө жакын киши элек, – деп сөзүн баштады Кулубай. – Биз көлгө түшүп, Желтийбестен Кулумбайдын багына келип токтодук. Ичибизде беш гана барданке, он чакты кара мылтыгыбыз бар, калгандарынын колунда найза, кылыч, айбалта, союл, чокмор, шалк этме. Ар кайсы шектүү жерлерге кароолчулар чыгардык. Өзүбүз жаттык.

Экинчи күнү эртең менен «казак-орус келип калды» деген кабар алып, жапырт атка минип алардын келе жаткан жолун тостук. Бир аз жөнөй түшкөнүбүздө Бозбармактын талаасын каптап, жер-сууну бербей, бизди көздөй келе жаткан солдаттар көрүндү. Алардын карааны эки жүздөй киши эле. Шашып калдык. Тарсылдатып ата башташты. Эки кишибиз окко учту. Биздин мергенчилер да атышкан болушту. Бирок аны солдаттар тоотпой, жакындагандан жакындап, койчо жайылып келе беришти, бизди курчап, айлантып ала турган болушту. Биз ки-

Йин чегинип, мурунку багыбызга келдик. Көтөргөн ханыбыз Жакыпбек:

– Ушул жерден аламан койгула. Качкандар болсо атып таштайм, – деп жигиттери менен элди камчынын алдына алып кекетти. Бир мезгилде солдаттардан кырктай киши бөлүнүп, келген жолубузду бет алды. Сыягы, биздин жолду буумакчы болсо керек. Журт дүргүй түштү. «Аламан койгула» деген хандын үнү чыкты. Кимди ким көрдү, аламандап кыйкырып, солдаттарды качыра бердик. Алар да шашып калды, кайта качышты. Ай, биз оңбойбуз го! Эгерде биз иреттүү, тартиптүү ошол солдаттардай болсок, аларды алып коймокчу элек. Солдаттарга жакындап кирип барганыбызда, бир-эки киши кайта качып жөнөдү, аны көрүп биз да качтык. Качып бара жаткан солдаттар кайта бурулуп, тарсылдактын алдына алышты. Көзүң жамандыкты көрбөсүн, туш-тушубуздан ок зуулдап өтүп жатты. Чиркин, жан деген таттуу го, атына ок тийип, кишиси жөө калып, аттуулар менен тең чуркагандар, кишисине ок тийип, атынын бооруна сүйрөлүп жүргөндөр да көп болду. Кыскасы, биз боо түшүп калдык. Эсептесек 72 кишибиз өлгөн экен. Журт кача турган болду. Хан: «Жакын келсин, эми бир аламан коюп көргүлө!» – деп каарын төктү.

– Жакын келтирип союлуң менен уруп ала тургандай сен аларды бөдөнө көрүп турасыңбы? Алар – биз эмес. Алар баштуу, тартиптүү солдат деген болот. Колдорунда биздикиндей союлу жок, мылтыгы бар, жабдыктуу. Биз аларга тең боло албайбыз. Ушунча кишинин убалына калганың да жетишер, – деп Жапаркул хан менен уруша кетти. Хандын бул кезде каны суюлуп, урушууга киши таппай турган кези эле. Жапаркулду жон талаштыра камчы менен эки-үч чаап жиберди. Мындай кордукка Жапаркул кантип чыдайт, тосуп туруп кайра аны бир чапты. Жапаркулдун камчысы хандын бетине тийип, айрып кетти. «Жеп салды, ат!» деген хандын үнү угулду. Мылтык тарс этти. Карай салсам, Жапаркул жерде сулап жаткан экен. Эл чогулуп калды. Мен түшө калып, Жапаркулдун башын желөдүм, ыйлап жибердим. Журт өлүккө үймөктөшүп турган кезде, солдаттардын топту байлап аткан мылтыктарынын үнү чыкты. Арабыздан эки киши аттан кулап, Жапаркулдун жанына жыгылды. Токтоп тура албадык, качтык... – Ушинтип Кулубай сөзүн бүтүргөндө, Көбөгөн кемпири экөө боздоп, өксөп ыйлаган. Экинчи айылдагы ый дегенибиздин мааниси ушул.

Эл кымкуут болуп көчүп калды. Батма бирин-экин жүгүн Айткулу айткан көк өгүзгө жүктөп, Ажарды анын үстүнө мингизип, эл менен бирге жөнөдү... Бир күнү Батманын өгүзү мүдүрүлүп кетип, үстүнөн Ажар учуп түштү. Батма бакырып барып баласын кучактады, анын бактысына Ажардын эти гана

ооруп, эч бир жери майып болбоптур. Батма боз ала чаң болуп, аман-эсен ордуна тура калган баласын көрүп кубанды. Ажарга өгүздүн мурунтугун кармата коюп, канча аракет кылса да, жүктү жалгыз арта албай койду. Кимге ким карасын, тиги көчтөгүлөр да, бул көчтөгүлөр да Батмага кылчайып карашкан жок. Көчтүн артында кырчаңгы арык тору атка эмерегин артып, кемпири жетелеп, өзү атты айдап, бүкчүндөп кетип бара жаткан Көбөгөн абышка кездешти. Батманы башта эле таанычу. Айткулунун өлгөнүн да уккан. Ал токтоп кемпири экөөлөп жатып, Батманын жүгүн артышып берди... Батма Көбөгөн менен бирге жөнөдү. Бир кезде асынган мылтыгы бар бир топ атчан кишилер булардын жанынан кыя салып өтө беришти. Алардын бирөөнө барып, Көбөгөн:

– Өлтүр, мени, мени да өлтүр! Мандайыбызга бүткөн жалгыз балабыздан ажыратып, минтип бизди боздоттуң, кудай сени боздотсун. Катын-балаңдын күнүн көрбөй ач бел, куу жондо өл! – деп чылбырына оролуп, сүйрөлүп калды. Бул – Жапаркулду өлтүргөн Жакыпбек хан. Ал илгери бастырайын десе да Көбөгөн бастырбады, буркан-шаркан түшүп, кыйкырып-өкүрүп, ыйлап жатып алды. Жакыпбектин ачуусу келди. Атынан түшүп, абышканын эки колун эки жигитине карматып алып, аябай сабады. Шордуу кемпири да абышкасына болушуп, колундагы сынык ыргай сабоосу менен ханды чаап жиберди. Ал «ханга колу тийди» деп, жигиттери кемпирди да тепкинин алдына алышты. Жакыпбек абышка-кемпирди моокуму канганча аябай урду да, кылчайбастан кете берди. Артынан каргап-шилеп, боздоп ыйлап абышка-кемпир калышты. Аларга кошулуп Батма да ыйлады. Батманы көрүп Ажар да ыйлады.

Күн кечтеди. Эл арасына ызы-чуу түштү, кыйкырык-өкүрүк көбөйдү. Мал-жан жоготуп издегендер толуп кетти. Бирок Батма менен Ажарды издеген жан болбоду. Батма ал күнү айылын таппай, Көбөгөн менен бирге конуп, эртеси кечке сурамжылап, желектен улам өз айылын араң тапты.

Беш-алты күн өттү. Сагынды кордук көргөн бир топ кедейлер андан бөлүнүп, башка Тоң болушуна кетмекчи болушуп, сөз байлашты. Алардын ичинде Көбөгөн, Батма, Айткулунун кыйыр тууганы Козубек да бар. Козубекти жана дагы бир жигитти бир топ мал менен түн катырып, бир коктуга жашырышты. Таң атты. Журт жапырт алачыктарын сыйрып, көчө баштады. Көбөгөндөр көчүшкөн жок. Сагындын көчсүн деп жиберген кишисине:

– Түндө бир топ малыбыз жоголуп, эки кишибиз ошону издеп кетишти. Алар келбей, малыбыз табылбай, көчө албайбыз, – деп жооп беришти. Булар Сагындын көчү узагандан кийин

каткан малын алдыртып, Тоң болушуна жөнөшөт. Бирок муну куйту Сагын билип калып, артынан куугун жетип, Көбөгөн менен Козубекти баш кылып бир тобун урдурат. Шордуулар «жаңылдык-жаздык» дешип, Сагындын алдына Козубектин маңдайына бүткөн жалгыз кер атын тартышты. Кер ат жакшы ат болчу. Буга мурда эле Сагындын көзү түшүп: «Кедейге мындай аттын эмне кереги бар, мага берсин», – деп киши жиберип, атты алалбай: «Ай, сени!» – деп кекенип жүргөн. Эми Сакендин иши оңдой берди болуп, кер ат опоной гана колуна тийди. Сакен атты алып, ачуусу таркап, буларды кайта көчүрттү.

Бир топ күн өттү. Эл Тяншандын Бедел, Көкирим, Акөгүз деген ашууларына бөлүндү. Батманын айылы Акөгүздү ашмакчы болуп, ашууну шыкап келип конушту. Эртеси көчтүн алды белге чыга берген кезде күн бүркөлдү, борошолоп кар жаады. Шамал болду. Журт шашты. Кар аралаш ызгаардуу суук шамал туманга аралашып, аскадан-аскага тийип, белдеги бардык карды ойго карай учуруп, көчтү жөнөтпөдү. Ордунан кыбыраган мал-жандын бардыгы тайгаланып, төмөн карай учуп жатты. Ар кайсы таштын кычыктарында жүнүн жеп, маарап турган кой-эчкилер; башын жерге салып, суулугун чайнап, калчылдаган жылкылар; чөгүп жаткан төөлөр; жүгү оогон уйлар; бутун үшүтүп, кан какшаган катын-балдар. Бирок буларга караган киши жок... Көч арасы да ызы-чуу, күрү-гүү... Кар жаап турат... Түн түштү. Эл турган-турган жерлерине кийизге, жуурканга оронуп жатышты. Таң атты. Күн мурункудай алай-дүлөй. Малды да, жанды да кар баскан. Карга көмүлгөн малдар араң гана кыбырап көзгө илинет. Кардын алдында үйдөй болуп, төмпөйүп жаткан жүктүү төөлөр, уйлар көрүнөт. Жамынган кийиз, жууркандары менен бирге тоңуп, сырайып өлүп жаткан кишилер да көп.

Үчүнчү күнү күн ачылды. Туман тарады, шамал басылды. Аман калган эл эптеп, жөөлөп-жалаңдап олтуруп белди ашты. Батма да аман-эсен Ажары менен бирге ашты. Туу белге чыга бергенде, Батма өлүп жаткан бир жүктүү жылкыны, анын жанынан эки адамдын өлүгүн көрдү. Бул кемпири менен Көбөгөн абышканын өлүгү болчу. Журт Турпанга түштү. Шаар-шаарга тарап кете баштады. Батма, Козубек болуп Турпанда калышты. Экөөнүн тең колдорунда малдан түгү жок. Батманын жалгыз көк өгүзү ашууда калган. Козубектин бирин-эки кой-эчкиси да жолдо жоголду. Турпандык Сабитахун дегендин ат кепесин жумуш кылып бермек болуп, Козубек батирге алды. Ал терезесиз, эшиксиз, үстүндө жарык түшө турган киши баткандай гана тешиги бар, асты жер. Ымдашып, аттын чыласы жыттанат. Эшигине кийиз калап, жерине курмушу төшөп, эки үй-бүлө

сарайга киришти. Күн өттү, ай өттү, кыш түштү, турмуш кыйындады. Жагууга отун, кийүүгө кийим, жешке тамак керек. Бирок аларды кайдан, кимден алмакчы? Тегерегиндегилер да «өлбө жаным, өлбө!» деп, өздөрүнө окшоп, ач олтурган качкындар. Турпандыктардан алуу үчүн бир нерсе сатуу керек. Сатмайынча алардан алуу кыйын иш.

* * *

Кыштын ызгаардуу түнү агарып, таң белгисин бере баштады. Чыгыштан жумуп-ачкан көз сыяктуу жылтылдап, Чолпон жылдыз көтөрүлдү. Берметтей тизилип, көктө жүргөн көп жылдыздар, «биз эми кетебиз, келерки күнгө чейин аман-эсен тургула» дегенсип, удургуп үркүп алып, батыш жакка тарады. Көп кечикпей анын артынан алтын нурга боёлуп, акырын гана козголуп, күн да чыкты. Дүйнөгө тирилик кирди. Журт оокатка кам урду. Бирок күн суук. Жер – тушардан кар. Тышка жан чыга албайт. Ажар, Козубектин балдары: Талып, Мурат төшөктө. Козубек эртең менен эле жаман керкисин алып, отун издеп кеткен. Кайта элек. Батма, Айша (Козубектин катыны) болсо, колдорун жеңине катып, бүрүшүп калчылдап, балдардын жанында олтурушат. Бардыгынын кабактары салыңкы, үнсүз-сөзсүз, өлүм кайгысы бар. Бир жактан чыкылдап кыштын ызгаардуу суугу да ач курсакка бычактай тиет. Бир кезде эшикке каланган курмушу кийиз ачылып, кар аралаш суук жел төр жакка согулду. Аркасына көтөргөн азын-оолак отуну бар, бүткөн бою кар, сакал-мурутуну муз тонуп, Козубек кирди.

– Эртеден бери жүрүп, алып келген отунуң ушулбу? – деп Айша жемелей баштады.

– Анан кантейин, керкимди турпандыктар тартып алды. Ушуну башка жерден колум менен жулгулап алдым, – деп Козубек ыйламырап, терең үшкүрдү. Отунду Козубек шашкелик жердеги Кумарык дарыясынын жээгиндеги токойдон алып келүүчү. Бирок кийинки күндөрдө турпандыктар аны коруй баштап, качкындарды жолотпой койгон. Козубек анысына деле карабай, тосмочуларга көрүнбөй, таң заардан барып, жаш чырпыктарды көтөрүп келе турган.

– Апа, үшүп кеттим, – деп Ажар бир кезде ыйламырады.

– Садагасы, үшүсөн кантейин, – деп Батма Ажардын жуурканын кымтылаган болду. Алып келген Козубектин отунун эптеп жагышмакчы болушту эле эшикке жабылган кийиздин тешиктеринен кирген борошо отту күйдүрбөй, үй ичи түтүнгө толду. Тонгон бубак эрип, үйдүн ичин көлдөтүп суу кылды. Ач жатып калышты. Эртеси Козубек дагы отун издеп кетти. Батма

менен Айша тамак издеп кыдырышты. Кечке жүрүп бирөө жарым чака жүгөрү, бирөө бир топоч, бир чыны жүгөрү ун таап кайтышты. Бирок Козубек кечикти. Үйдөгүлөр: «Козубек отун таап келер, от жагарбыз, жылынарбыз, ысык тамак жасап ичербиз», – деген ойдо эле. Бир кезде колу-бутун суукка алдырып, эшиктен кирген Козубекти алар билбей да калышты. Ал аябай үшүгөн, тили сүйлөөгө келбейт, колу тытылган, айрылган, ка-наган...

– Ээ, сага эмне болду? Отунун барбы? – деди аялы.

– Отуну курусун, – жалооруп Козубек, – жер-суунун баары кар, колго илинген эч нерсе жок. Кардан кылтыйып башы чыккан чекенделер кездешти, жулгуласам былк этпейт. Чычырканак, алтыганалар көрүндү, бирок жабдыксыз эч бир алына турган эмес. Куру кайттым.

Үйдөгүлөрдүн ишенгени Козубек эле. Анын «куру кайттым» деген сөзү ийне менен сайгандай жүрөктөрүнө такалды. Жүгөрү унду укканда шилекейи чубуруп, Козубек келгенде тамак жасап ичмекчи болуп, үмүттөнүп төшөктө жаткан балдар кыңкыстап ыйлай башташты. Айшанын эки баласы: «Апа, курсагым ачты, тонуп баратам», – деп ыйлап жиберешти. Ажар да араң турду эле, аларга кошулуп ал да ыйлады... Козубектин куру кайтканын көрүп, Батма эбак эшикке чыгып кеткен. Ал бир боо куурай көтөрүп кирип келди. Үй ичине шаттык, кубаныч кирди.

– Кожояндун катынына жалбарып жатып сурап алдым. Акысына кир жууп бермекчи болдум, – деди Батма. Куурайдын жартысын, унду эртеңкиге калтырышып, жүгөрүнү кууруп жешти. Козубектин кичи баласы Мурат андан көп жеп коюп, ичи көөп, эртеси ичи өтүп ооруп калды. Батма да кожоюнунун кирип жууп, кечке тышта болуп ооруга чалдыкты. Бир үйдө эки оорулуу. Батманын оорусу күчөдү. Төшөктөн тура албай калды. Бүткөн бою ысып, кыңкыстап, онтолоп, таң атканча жөөлүп чыгат. Айтканы – Ажар... Батма тилден калды. Ажар ыйлап, энесинин башын кучактап:

– Апа, жаным апа! Ойгонсоң, көзүңдү ачсаң... Мени карачы, мен кантем? Менин күнүм эмне болот? – деди.

Батма көзүн акырын ачып, Ажарды карап, бир нерсе айтмакчы болуп, «А-а-жар» деди. Бирок тили күрмөлүүгө келбеди. Сөзү токтоду. Көкүрөгүн көтөрүп, эң соңку демин алды. Жан берди... Ажар апакеlep, боздоп ыйлады. Анын көз жашын көрүп, мундуу үнүн угуп, келген качкын кыргыздардын баары ыйлашты. Козубек Айша менен Ажарды ээрчитип, дагы эки-үч киши менен өлүктү жогоруда айтылган көп бейиттин жанына коюп кайтты. Эми Ажар – тоголок жетим. Ажарда ата да, эне да жок.

Ажар – турмуш туткуну, турмуш кулу. Ажарга көрүнгөн ээ, көрүнгөн бий.

Март айы жаңырды. Жаз чыкты, сөөк жукарды. Качкындар бирин-экин малын, буюмдарын сатып, кыштан эптеп чыгышты. Эми кара баштарынан башка эчтемелери калбады. Тамак издеп, туш-туш жакка тентишти. Басууга курсактын тогу, кийимдин бүтүнү керек го, кийим дегенден буларда эч нерсе жок. Үстүлөрүндө мурдагы эле кийимдери. Алары дагы жазгы койдун жүнүндөй самсаалап, тамтыктары кетип жыртылган. Жол боюнда ак шишик болуп өлүп жаткан кыргыздар: ыңгыранып, кынжыйып, арыгынан баса албай келе жаткан катын-балдар; колдон-колго өтүп, сатылып жаткан кыргыздын кыздары, балдары. Баасы – бир кап жүгөрү. Оо, дүйнө ай! Ал күнкү окуялар кайсы кыргыз баласынын оюнан кете коёр экен?

Талыптын оорусу да күчөдү. Бүткөн бою ак шишик. Марттын орто ченинде ал да өлдү. Мүрзөлүк жерди сатып ал деп, турпандыктар өлүктү Батманын жанына койдурдушпады. Сатып алууга Козубекте пул кайда? Өздөрү өлүм алдында олтурушат. Жанга көрүңбөй, таң алды менен барып, бир жерге өлүктү көөмп, Козубек кайтты.

Эл жөөлөп-жалаңдап, Какшаалдагы кыргыздарга кетмекчи болушту. Козубек да кетмекчи болду. Бирок Козубекти Сабитахун көчүрбөдү. Кыштан берки болбогон жалган чыгымын айтып, берген бир чымчым чайы, бир ичим көжөсү болсо да доолады. Козубек анын бутуна жыгылды, жалынды, жалбарды. Акысы болсо да кечип коюшун сурады. Ага Сабитахун болгон жок, каарын төктү. Бербесе, шаңыяга (болушуна) билгизип, набакка солоторун айтты. Козубек кыйналды, эмне кыларын билбеди. Ою алып учуп тоо-ташка урунду. Бир күнү ал Сабитахундун зордугу өтүп кеткенин, Ажарды сатсакпы деген оюн аялына айтты. Айша «койчу» деп секирип, Батма өлөрүндө Ажарды тапшырып, айтып кеткен керээзи эсине түшүп, эрине бир нерсе айтмакчы болду эле, эшиктен келе жаткан добуш угулду. «Акырын укпасын келе жатат!» – деди Козубек.

...Ажардын сулуу, сүйкүмдүү, ак жуумал өңүн көрүп, Сабитахун мурунтан эле ага кызыгып жүргөн. Анын ою иши кылып Ажарды колуна алууда. Сабитахун ал тилегине жетти. Ажарга баалап Козубекке бир эшек, үч зээр акча, бир пуд жүгөрү ун берди. Андан калганын доолаган акысы үчүн чегерди, Козубек көчүп Какшаалга кетти.

Эң оболу Ажар чоочуркап, ичкен-жегени аш болбой, анын үстүнө ата-энесин сагынып жүдөп кетти. Бирок кийинчерээк Сабитахундун үй ичи менен таанышып, үйүр алышып, оңолуп өңүнө кирди, каткан чери тарап, капасы, муңу жазылайын, уну-

тулайын деди. Ошентип бир жыл өттү. Ажар 15ке чыкты. Ажар десе, Ажар дегендей эки бети алмадай, кара көзү балбылдап, көргөн жанды эркисиз өзүнө тарта турган болду. Сабитахундун тамыры турпандык Чыр деген бир бай дунган бар эле. Сабитахунга ал коңшу турчу. Ажарды ал эки-үч курдай көрүп, бир күнү Сабитахунга келди. Ажардын түп-жайы менен жакшылап таанышты.

– Бир олжон экен, досум. Ажарды мага бер. Бул үчүн эмне алам десең да, мына мен даярмын, – деди Чыр.

– Досум, сенден эмне алмак элем? Колумдан чыккан чыгымдарымды төлөсөң гана болду! – деди Сабитахун.

Чыгымга келгенде, Сабитахун эшегин ат кылып, унун күмүш акча кылып көрсөттү. Андан Чыр качкан жок. Шагыраган накта алтымыш зээр акчаны ага санап берип, Ажарды алды. Аны алгандагы ою – карыганда Ажарга үйлөнүү. Ошентип аны кучактамакчы, сүймөкчү, өмүр кызыгын көрмөкчү. Чырдын мындай суук кабарын уккандан кийин Ажар ошол жердик эки-үч катын менен энесинин мүрзөсүнө барып, капкайдагы бук болгон ичтеги арманын, муң-зарын айтып ыйлаганын аңгеменин баш жагында айткан болчубуз.

* * *

Майдын кечки салкын жели сокту. Кошоктошуп көктө жүргөн ак булуттар каалгып учат. Жел аларды көрүнбөгөн сүйкүмдүү колу менен түртүп учуруп, Тяншандын көк тирешкен аскаларына айдап барып токтотот. Кээде булуттардын үзүлгөн бөлүндүсү, күндүн үлпүлдөп батып бара жаткан көзүн каптап, Какшаалдын элсиз, мейкин талаасындагы нерселердин баарын да кара күүгүм, ала көлөкө тарттырат. Талаа тынч... Булуттардын көлөкөсү Ажар жаткан алтыгананын үстүнө түшүп, улакча ойноду. Коңур жел да Ажарды кытыгылады, эркелетти, ойготту. Ажар кыбырап туруп, жолуна түштү. Түн кирди. Кайрадан сулуу ай мунайып, алтын бууга боёлуп, чыгыш жактан көтөрүлдү. Аппак нур шооласы менен түндүн мээримсиз караңгылыгын алда кайда кубалап, кең талааны кубантты. Талаа да ыйлап сооронгон жаш баладай жылмайып, кучагын жайып, Ажарга жол берди. Аңгыча арт жагынан созултуп улуган, үргөн үн жакындай баштады. Ажардын жүрөгү опкоолжуп, дүпүлдөп алып учуп, оюна ар түрдүү коркуу сезимдер келди.

Бир мезгилде Ажардын айланасына карышкырлар толуп кетти. Баары ач, кабыргалары саналып, кынжыйып эң эле арык, тилдерин салаңдатышып, кыңшылашып Ажарды камап алышты. Ал коркту. Ыйлап жиберди... Жан деген кыйын го, жанын

корголоп жерден тырмалап таш алып, туш-тушка ыргытты. Качты. Жүгүрдү... Колу-буту ташка тийди. Айрылды. Кызыл ала болду. Шордуу ага карабай жаш денесин алып учкан кызуулугуна берилип, жүгүрүп отурду. Бирок илешкен жоо калчубу? Ажарды бура бастырбады, кутказбады. Тийип-качып, алды-артын тороп, бир алтыганага камады. Ажар жан талашып, жанын сыйпалап, жарты боо ширеңке тапты. Оттон карышкыр качат деген бала кезиндеги энесинен уккан сөзү оюна түштү. Ширеңкенин бирөөнү тартып жиберди. Карышкырлар отту көрүп, азыраак алыстады... Айтор, эстен танган Ажар карышкырлар жакындап кирип келген сайын ширеңке тартып жатып, көбүн жерге чачып, ширеңкенин да аягына чыгып, бир гана тал ширеңкеси калды.

– Шамдай жанган жаш жаным, ушул ширеңке өчкөндө, сен да кошо өчөт экенсиз, мына эми мен өчөм, карышкырга жем болом... – деди Ажар. Ал бирөө айткандай, жанындагы алтыганага өрт койду. Алты ай жазы менен жаан көрбөй, күнгө куурап, араң турган алтыгана ширеңке жандырганда эле дүркүрөп асманга чыкты. Оттун жалындуу кызгылт шооласы учуп ыраак кетти. Айланасындагы нерселерди апакай кылып, бадырайтып Ажарга көрсөттү. Карышкырлар жоголуп калышты, кеткендей болушту. Ажардын биртке акыл-эси кирейин деди. Анын меде-ри, жөлөгү жалгыз ошол от. Андан ажырагысы келбейт. Бардык үмүтү, тилеги күн көрүү, өмүр сүрүүсү – ошол отто. Ошого байланышкан. От өчсө, от менен бирге Ажар да өчмөк. Аңгыча от басылды. Кайтып карышкырлар улушту, жакындашты. Ажардын алды-артын тороп, айлантып курчап алышты.

Ажар эми чындап жанынан үмүт үздү. Таянган жалгыз отунан ажыраарын, жоосунун колуна түшөрүн, ырайымсыз жырткычтарга жем болорун билди, көңүлү карангылады. Акылы, алы кетти. Эси ооду. Көзүнө жер, чөптөр, тоо-таш – баары жоо болуп көрүндү. Арбайып-тарбайып, оозун ачып, жакындап келе жаткан сыяктанат. Ага айла кылмакчы, каршы турмакчы болду. Колу менен чоктуу күлдү шилеп, жан жагына ыргытты, чачты. Карышкырлар болбоду, күчүнө алды, кыңшылашып туш-тушунан качырышты.

– Мына эми, мен силердики, алгыла! – деди Ажар. Башка сөз айтууга кубаты келбеди. Жыгылып кетти... Үстүнө карышкырлар үймөлөктөшүп калды. Жемди талашты, ырылдашты, ары-бери сүйрөштү. Чырылдаган Ажардын аянычтуу үнү гана угулду... Асмандагы көп жылдыздар Ажарды аяшты, кызганышты, сулуу ай да мунайып, Ажарга актык нурун берип, кош айтышты.

Кош боорум! Сага окшоп, өз боштондук, өз тендигин талашып, кулдуктан кутулууну самаган эчен миндеген ага-тууган-

дарын, эже-синдилерин канкор падышанын куугуну, сүргүнү астында тепселишти, көбү максатына жете алышпай, арманда кетти. Кыргыздын далай кыздары, балдары жер-суусунан, эли-журтунан, ата-энесинен ажырашып, кан какшады... Сен ошолордун бирөөсүсүң. Сен көздөгөн тилегиңе жете албастан азаттык, тендик жолунда, ээн жер, элсиз чөлдө арманда кеттиң... Кош, боорум Ажар!

Суроолор жана тапшырмалар

1. Чыгарманын прологунан эмнени түшүндүрө? Пролог деген эмне? 1916-жылкы боштондук күрөштү кимдер уюштурган, анын жетектөөчү күчү кимдер? Бул окуяга арналган дагы кандай чыгармаларды билесиңер?

2. Айткулу менен Жапаркулду, ага карама-каршы тараптагылар – Сагын, Жакыпбек, Сабитахун, Чырды мүнөздөгүлө.

3. Турпандагы качкын кыргыздардын абалы чыгармада кандайча берилген? Эмнеликтен Ажар карышкырларга жем болду?

4. Чыгармада пейзаждык сүрөттөөлөргө көңүл бөлгүлө. Прологду жана VI бөлүмдү үн чыгарып окугула.

5. «Ажар – азаттык талашкан кыздардын бири» деген темада сочинение жазгыла.

6. Чыгарманы бүт окуп чыккыла. «Ажар» аңгемеби, повести?

Эркиндик эңсеген кыздын тагдыры

«Ажар» повестинде жазуучу 1916-жылдагы кыргыз элинин азаттык күрөшүн, оор абалын колдон-колго өткөн шордуу Ажардын кайгылуу тагдыры аркылуу көрсөтөт. Энеси өлгөндөн кийин ал таптакыр бейтааныш адамга – Сабитахунга, буюм катары өттү. Адамгерчилик сапаттан куржалак калган Сабитахун жаш Ажарды Чырга сатып жиберди. Карыган чалдын үчүнчү аялы болгондон көрө, Ажар үчүн өлүм жеңилдей көрүндү. Бирок ал өлүм жөнүндө адегенде ойлонбойт. Кантип болсо да, Чырдан кутулуунун жолун издеп, максатына жетпей ач карышкырларга жем болду.

Ажардын образы: Эне да, бала да өз элине келбей, Ала-тоосун көрбөй калды. Батма менен Ажардын бул тагдыры – ондогон кыргыз аялдарынын тагдыры. Ал кезде Батмага окшоп бир чөйчөк талкан же бир боо куурай үчүн өз өмүрүн кыйган кыргыз аялдары аз эмес эле. Ал эми Ажардын тарыхы – тагдырына моюн сунуп, кол куушуруп олтуруп албай азаптан кутулуу үчүн өлүмгө башын байлаган ондогон кыргыз кыздарынын тарыхы. Өзгөчө Батманын өлүмү аянычтуу. Бар болгону бир боо

куурай анын өмүрүнө барабар турду. Турпандык соодагерлердин ат кепеси, бир чөйчөк көжөсү, бир кайнатым чайы, бир боо куурайы үчүн шордуу качкындар өмүрүн баалады. Апасынын мына ушул өлүмү турмуштук тажрыйбасы өтө жарды жаш кыздын өмүр жолундагы чоң сыноо болду. Эч кимиси калбаган жаш жетимди турмуштун агымы кайда алып барып таштары энеге да, балага да белгисиз эле. Энесинин жүрөк сезими Ажардын келечек тагдырын боолголоп байкады. Ошондуктан ал өзү өлгөндөн кийин жалгызымдын күнү эмне болот деп тынчсызданат.

...Сабитахунга барымтага байланып, андан Чырга токолдукка сатылышы Ажардын өмүр жолуна бурулуш жасады. Ый, жаш менен эч нерсеге жетише албасына, өлгөн апасынан эч кандай жардам жок экенине Ажардын көзү жете баштады. Ага «өлүүдөн, болбосо бир жакка качуудан» башка эч бир арга калбады. Ал Чырдыкынан качып чыгуу менен коомдук түзүлүшкө өзүнүн нааразылыгын көргөзгүсү келип, эрк талашып качып чыкты. Бирок Ажардын эрк талашкан жолунда Чыр менен Сабитахундан башка да экинчи бир тилсиз жоо – Какшаалдын суусуз талаасы жатат. Анын азаттык жолундагы бөгөт болгон мурдагы адам карышкырлары эми азуулуу карышкырлар менен алмашылды.

Ажар акыр аягына чейин жашоодон, турмуштан күдөрүн үзгөн жок. Ал керт башынын эркиндиги үчүн баарына кайыл, өлүмдөн да тартынбайт. Табияттын тилсиз күчтөрү: Какшаалдын какшыган чөлү, азуулуу карышкыр менен да кармашты. Эркиндик үчүн болгон күрөш аны баатыр кылды. Акыркы минутага чейин карышкырларга каршылык көргөздү, ага каршы турду. Бир тал ширеңке! Ал өчүп бүтөрү менен Ажар да өчтү. Бир тал ширеңке өчкөн жалындай болуп, Ажардын жалыны да жалп өчүп, эч кимге белгисиз бойдон кала берди.

Бул – азаттык күрөшкө чыккан бүт кыргыз элинин Ажар менен коштошуусу. Бул – бүгүнкү күндө өз алдынча эгемендүү өлкөдө жашаган адамдардын Ажарды ардак менен эскерүүсү. Эркиндик талашып, курман болгон Ажардай кыргыздын кыздары унутулбайт.

* * *

«Ажар» биринчи жолу качан жарык көргөн, повестпи же аңгемеби? Бул боюнча бирдей пикир жок. Ж. Самаганов аны повесть деп атап, биринчи жолу 1926-жылы жарык көргөн десе, Б. Керимжанова бирде аңгеме, бирде повесть деп, 1927-жылы жарык көргөнүн белгилейт. К. Асаналиев, Р. Кыдырбаева, М. Борбугулов жана Б. Кебекова «Ажарды» аңгеме деп эсептешсе, М. Түлөгабылов повесть катары карайт. 1969-жылы чыккан

К. Баялиновдун эки томдук жыйнагынын биринчи томуна жазган баш сөз автору К. Артыкбаев бул маалыматтарды ийне-жибине чейин териштирип чыгып «Ажардын» биринчи жолу 1928-жылы араб тамгасы менен басылганын тактап көрсөтүп, повесть экендигин далилдөөгө аракеттенет. Арийне, «Ажар» повестинин тегерегинде буга караганда алда канча маанилүү, бири-бирине карама-каршы ой-пикирлер да бар. Мисалы, К. Бобулов: «К. Баялиновдун «Ажар» повестинин негизги каарманы... дайыма «көлөкөдө» калат, анын алсыз үнү угулат, бирок өзү алдыга суурулуп чыкпайт», — деп жазып, андан ары мындайча улантат: «...Повестте бир нече оң жана терс каармандар бар. Автор алардын аттарын, ким экендигин, коомдо кандай абал ээлеп тургандыгын гана айтат, бирок алардын ички дүйнөсүн көркөм деталдар аркылуу ачпайт. Биз баштарына каран түн түшкөн шордуулардын ички сезимдерин такыр сезбейбиз. Батма менен Ажардын кайгылуу кабарды уккандагы абалын жазуучу төмөндөгүдөй сүрөттөйт: «...Айткулу окко учту» деген суук кабар Батманын кулагына угулду. Батма бакырып ыйлап жиберди. Ажар да ыйлады». Эң жакын адамынан айрылган кишилердин абалын автор үстүртөн сүрөттөгөн десек, адилетсиздик болор эле. Бул үстүртөн сүрөттөө — жаш адабияттын чабалдыгы.

К. Баялинов өзүнүн Ажарын бардык азап-тозоктордон өткөрөт. Алтурмак кээ бир татаал ситуацияларда ал жөнүндө «унутуп» коёт, бай-манаптардын сөөк какшаткан зомбулугуна наристе кыз кандай реакция кылгандыгына да «көнүл бурбайт». Повесттин адамды калчылдаткан эпизоддорунун биринде, Көбөгөн карыя уулун атып салган ханды ашуудан кезиктирет: «Жакыпбек жигиттери менен абышка-кемпирди моокуму канганча аябай урду да, кылчайбастан жүрүп кете берди. Артынан каргап-шилеп, боздоп-ыйлап абышка-кемпир калышты. Аларга кошулуп Батма да ыйлады. Батманы көрүп Ажар да ыйлады». Жогорку картина чынында эле адамдын ачуусун келтире турган картина. Бирок бул эпизод Ажардын мүнөзүн ачууга жардам бербейт. Автор ушуну өз көзү менен көрүп турган Ажардын ички дүйнөсүнө көнүл бурбайт. Бар болгону «Ажар да ыйлады» деген фраза менен чектелет»¹.

Бул пикирге К. Артыкбаев каршы чыгат: «Чын эле К. Бобулов айткандай, каармандардын сезимдериндеги күрөш, ой-санаркоолор «Ажарда» таптакыр көрсөтүлбөй калганбы? Адабиятчы доомат койгон Ажардын образына кайрылып көрөлү. Ал... Батма өлгөнгө чейин... энесинин жетеги менен калканчында жүргөн кичинекей кыз катары көрсөтүлөт. Ажардын турмуш

¹ Бобулов К. Адабият жана мезгил. — Фрунзе: Кыргызстан, 1973. — 86 — 88-б.

менен бетме-бет кездешүүсү, күрөшүүсү энеси өлгөндөн кийин гана башталат. Энесинин мүрзөсүн кучактап, чыныгы турмуш кыйынчылыгы башына түшкөнүн эми сезип, буркурап-боздоп ыйлап жаткан Ажардын ички психологиясын, ал кездеги жаш жазуучу К. Баялинов өтө кыска эпизод жана таамай айтылган сөздөр аркылуу бере алган. Андан кийин автор Ажардын психологиялык абалын Сабитахундан Чырга сатылып келгенден кийинки кырдаалга жараша көрсөткөн.

Мына, Ажар Чырдын үчүнчү аялы болуу үчүн камалып, андан кантип кутулуунун айласын таппай, Чырдын кирип келишинен коркуп, чала өлүк болгон кишидей эс-учунан танып отурат. Ажардын экинчи жолу турмуштук кыйынчылык менен тикеден-тике бетме-бет келиши ушул... Чынында да... энесинин алдейинен чыкпай жүргөн 15 жаштагы түркөй кыздан дагы кандай чоң философиялык ой-санаркоолорду, сезимдердин күрөшүн талап кылууга болот?.. Демек, «Ажарда» «каармандардын сезимдериндеги күрөш, ой-санаркоолор» жок деген пикир таптакыр жалган экендигин жогорку далилдер толук ырастайт... Кыскасы, «Ажарда» психологизм жок, каармандар эпостогудай бир жактуу сүрөттөлөт, жазуучу фактыларды тиркеп коюу менен чектелген деген пикирлер жана буга «негизденүү» менен «Ажарды» фольклордук поэтикалык салттарынын өлчөмүндө жазылган деген тыянак бир беткей...

...Чырдын үйүнөн Ажардын качып чыгышы – элсиз, мекенсиз калган 15 жашар кыргыз кызынын эзүүчүлөргө каршы жүргүзгөн күрөшүнүн урунттуу учуру. Муну эске албоо чыгармадагы турмуш чындыгын, сюжеттик өнүгүштүн реалдуу логикасын жана каармандардын кыймыл-аракетиндеги, күрөшүндөгү мүмкүнчүлүктөрдүн чегинен ашып кетүүгө болбой турган реалдуулукту этибарга албоо дегендикке жатат. Ошондуктан Ажардан мындан күчтүү, мындан башкача саясий күрөш аракеттерин талап кылуу жана андай болбойт деп авторго доомат коё берүү күлкү келтирерлик жорук. 15 жашар Ажардын эркиндик үчүн жүргүзгөн күрөшү жана адилеттик үчүн өлүмдөн сестенбей, Жапаркул, Көбөгөн өңдүү каармандардын ханга, бай-манаптарга каршылык көрсөтүүлөрү чыгарманын негизги идеялык мазмунун, күрөш багытын аныктайт. Ал эми турмуш чындыгын көркөм образдар аркылуу элестете алуу, предметтик, портреттик деталдарды реалдуу сүрөттөө, сюжеттик элементтерди, композициялык жайгаштырууларды ыктуу колдоно билүү, автордук баяндоо менен каармандардын сөз өзгөчөлүктөрүн, диалогдорун айкалыштыра алуу, пейзажды билгичтик менен кыска, таамай сүрөттөө сыяктуу көркөмдүк касиеттер да бул чыгармада профессионалдуу адабияттын талабына жооп берерлик денгээлде жүзөгө

ашкан. Албетте, муну менен биз «Ажарда» таптакыр эле кемчилик жок деген бир жактуу пикирден алыспыз...»¹

АДАБИЯТ ТЕОРИЯСЫНАН:

Көркөм чыгармадагы пролог жана эпилог

Кээ бир жазуучулар каармандардын типтүү мүнөздөрүн, өз ара мамилелерин, карама-каршылыктарын, талаш-тартыштарын даана көрсөтүш үчүн, боло турган окуяга кызыктыруу максатында болуп өткөн окуянын негизинде пайда болгон натыйжа, жыйынтык жөнүндө алдын ала айтып коёт. Мындай боло турган окуянын келип чыгыш себептерин түшүндүрүү үчүн, кийинки окуянын алгачкы окуядан мурда берилишин же чыгармага киришүүнүн алдында автордук ой менен тааныштыруу максатында берилген алгачкы сөз пролог деп аталат. К. Баялиновдун «Ажар повестинде кийинки окуя болуп өткөн окуядан мурда берилген. Бул – пролог. Башкача айтканда, мында Ажардын мурдагы өмүр жолу айтылбастан, окуя чү дегенде эле ырбаган жеринен – кульминациялык точкадан башталат. Повесттин прологун окугандан кийин: Ажар ким? Аны алдейлеп өстүргөн апасы качан, эмнеден өлгөн? Эмне үчүн апасынын мүрзөсү кедейдин алачыгына окшоп кичирээк, четте? (Бечара, кантсе да бир шордуу го!) Ажардын атасы эмне деген киши? Окуя кайсы жерде жүрүп жатат? Жаш кыз мынча эмне жашоодон аша кечип, өлгөн апасынын мүрзөсүнө жалооруп, койнуңду ач деп жатат? Аны атасынан улуу кишиге токолдукка барышка кириптер кылган ким? Ажардын мындан мурдагы өмүр жолу кандай эле, мындан аркы тагдыры эмне болот деген суроолорго окуучу жооп издейт. Чыгарманы барактаган сайын жогорку суроолор чечиле баштайт.

Пролог автор тарабынан бөлөкчө максатта берилиши да мүмкүн. Анда жазуучу чыгармага киришүүнүн алдында автордук ой менен тааныштырат. Ал эми эпилог адатта чыгарманын акырында берилет. Кейипкерлердин тагдырына байланыштуу убактылуу айтылбай калган айрым окуяларды жыйынтыктап, чыгарманын акырында берүү эпилог болот. VII класста окулган А. Токомбаевдин «Жараланган жүрөк» повестинде башкы каармандар Өмүрбек менен Гүланданын таза сүйүүсүндөгү чыныгы күнөөкөр ким экендиги, Гүланданын жекече турмушу кандай болгону окуучу үчүн убактысынча белгисиз бойдон калат. Чы-

¹ Артыкбаев К. Чыгармалар жана ойлор. – Ф.: Кыргызстан, 1974. – 186 – 189-б.

гарманын акырында автор поездде бара жатып, кокусунан Өмүрбек менен жолугушат. Гүланда менен болгон таза сүйүүсү акыры келип кейиштүү бүтүшүнө ким айыптуу экенин, Гүланданын жекече тагдыры кандайча болгонун Өмүрбектин өзүнөн угабыз. Көркөм чыгармадагы мындай ык эпилог деп аталат. Же С. Карачевдин «Эркисиз күндөрдө» повестинин эпилогунда лирикалык каарман Жунуштун кийинки тагдырын, Жыпарга болгон сүйүү сезимин билүүгө аракеттенет. Жунуш бул суроолорго түз жооп бербей, ар кайсы сөздүн башын чаргытат. Чыгарманын акырында Жыпар аскадан учуп өлгөнү белгилүү. Ал эми эпилогдо повесттин башкы каарманы Жунуштун кийинки иштери, өмүр жолу туурасында кабар берилет.

КАСЫМАЛЫ ЖАНТӨШЕВ

(1904–1968)

Прозаик жана драматург К. Жантөшев «Каныбек», «Хантенирдик чабан», «Жалындуу жаштар», «Эки жаш», «Биздин секретарь», «Менин тагдырым», «Кара чач», «Алым менен Мария», «Курманбек» ж.б. роман, повесть, драмалары менен элибизге белгилүү. Аталган чыгармалардын айрымдары окурмандардын колунан түшпөс китебине айланган. Мунун себеби ал чыгармалардын тили бөтөнчө бир жатык, элпектигинде, андагы окуялардын кызыктуулугунда.

Ал 1904-жылы Түп районундагы Тепке айлында туулган. Ата-энеси жарды адамдар болгон. Ошондуктан жаш кезинен эле турмуштун запкысын көп көрдү, эл башына түшкөн азапты бирге тартышты. 1916-жылкы кыргыз элинин боштондук кыймылына Кытай жерине качып барып, 17-жылкы төңкөрүштөн кийин гана эл менен бирге кайтып келет. Алгач өз айлындагы башталгыч мектепте окуп, андан ары билимин Ош педагогикалык техникумунда улантат. 1925-жылы Фрунзедеги педтехникумга которулуп, аны 1930-жылы бүтүрүп чыгат. Мезгил талабын туура түшүнгөн К. Жантөшев агартуу майданында иштөөнү чечет. Алыскы Ош жергесинин айылдарынын бирине барып, мугалим болуп иштейт.

Устаттык кесипте иштөө анын чыгармачылыгында зор роль ойноду, анткени эл менен бирге болуу, алардын чыныгы турмушун өз көзү менен көрүп, кайгы-кубанычын тең бөлүшүү жазуучунун келечектеги жарала турган чыгармаларына бай материалдарды берди. Мындай бай материалдар, элден уккандары жеринен шыктуу, тубаса таланттуу Касымалыга тынчтык бербей, аны биротоло чыгармачылык ишке өтүүгө аргасыз кылды. Бүгүнкү күндө да зор сүймөнчүлүк менен окулган «Каныбек», «Эки жаш» роман, повесттеринин негизи дал ушул жерде түзүлдү.

Белгилүү сүрөткердин чыгармачылык жолу драма жазуудан башталат. Педтехникумда окуп жүргөндө эле «Койчулар», «Лениндин уулу», «Биз комсомолецтер» деген бир актылуу пьесаларды жазып, андагы айрым ролдорду өзү аткарып, режиссердук да кыла коюп, көзгө көрүнө баштайт. 1928-жылы улуттук

театрыбыздын көшөгөсүн биринчилерден болуп ачкан «Карачач» драмасы аны элге таанымал кылды. Бул пьеса айрым боордош элдердин театрларында да коюлуп, жылуу кабыл алынган. Мындай ийгиликтер драматургду ого бетер шыктандырып, жаңы чыгармаларды жаратууга түрткү берди. «Алым менен Мария», «Жоголсун байлар!», «Дардаш», «Ушундай болду», «Кичинекей баатыр» аттуу пьесаларды удаалаш жазды. Бирок бул драмалар К. Жантөшевдин чыныгы чыгармачылык жүзүн даана ача албады. Аны бөтөнчө бир атак-даңкка жеткирип, калың калктын сүйүктүү жазуучусуна айландырган «Каныбек» романы менен «Эки жаш» повести болду. Мына ушундан баштап ал эки жанрда бирдей жемиштүү иштеди.

Согуш жылдарында жазуучу баатырдык эпостун сюжети боюнча «Курманбек» драмасын жазды. Элибиздин согуш учурундагы баатырдык иштерин чагылдырган «Азаматтар», «Өч», «Биздин пионерлер», «Ким кантти?» деген пьесаларын жаратты. Жогорудагы драмалар учурдун талабына кадыресе жооп берди. Булардын ичинен ушул мезгилге чейин коюлуп келе жаткан «Курманбек» драмасы Жантөшевдин чыгармачылыгында гана эмес, бүт кыргыз адабиятында өзгөчө мааниге ээ. Анын Чолпонбай жөнүндөгү очерки да согуш күндөрүндө жазылган.

Согуштан кийинки жылдарда да сүрөткер чыгармачылык изденүүнүн үстүндө болуп, ири чыгармаларды жазды. Алар тематикасы, жанры боюнча ар түрдүү, сан жагынан да арбын. Бул жылдары «Эл ырчысы», «Бир үйдө», «Каныбек», «Биздин эл», «Азоого чалма» сыяктуу драмалары, «Хантеңирдик чабан», «Жалындуу жаштар», «Менин тагдырым» ж.б. роман, повесттери жарык көрдү. Кичинелердин чоң дүйнөсү да К. Жантөшевдин көз жаздымында калган жок. Айрым элдик жомокторду балдардын жаш өзгөчөлүктөрүнө ылайыктап иштеп чыгып, «Өнөрлүү балдар», «Эркин адашканда», «Кара шумкар» сыяктуу чакан, окуялары кызыктуу аңгемелерди жаратты. Өзгөчө «Тилек», «Ашуу ашкан суу» фантастикалуу повесттери окуучулардын сүйүктүү чыгармаларынан болуп калды.

КУРМАНБЕК

(5 актылуу, 6 сүрөттүү драма)

Катышуучулар:

Курманбек – эл баатыры, 25 жашта.

Аккан – Курманбектин досу, 25 жашта.

Чагыр – Курманбектин жолдошу, 22 жашта.

Айганыш – Дөдөн баатырдын кызы, 19 жашта.

Гүлай, Гүлгаакы – Айганыштын тентуштары, 18 жашта.
Дарыгер – Аккандын жолдошу, 60 жашта.
Дөдөн – Айганыштын атасы, 80 жашта.
Салкын – Айганыштын апасы, 55 жашта.
Ырчы – айылдагы ырчы, 40 жашта.
Эдил – Дөдөндүн айлындагы жигит, 25 жашта.
Тейитбек – хан, Курманбектин атасы, 60 жашта.
Корун – Калмак ханы, баатыр, 50 жашта.
Доргу – Корундун некөрү, 30 жашта.

I АКТ

Мезгил түн. Тейитбектин үйү, бир жагында тактысы, анын бет мандайында Корун, Доргу. Корун кызуулана сүйлөп турган болот.

Корун:

Жаш чакта,
Жанаша жүрдүк.
Кекенгенден кек алып,
Кубанып күлдүк.
Сага болушуп келдим,
Сен мага алым бердин.
Улуң баатыр болду,
Алым бердирбей,
Ажыратып койду.
Эми иш мындай болсун!
Улуң кастыгын койсун.
Кызым Шаазынды алсын.
Күйөө болуп калсын...
А экөөбүздүн убада
Калыбында калсын...

Тейитбек:

Достошконбуз,
Ал анттан жылбайм!
Сага каршы
Кымындай иш кылбайм!

Корун:

Курманбекти
Акканга достоштурба.
Дөдөнгө баш коштурба,
Биздин сөздү уксун,
Аларга каршы чыксын.

Тейитбек:

Дал ошондой болот,

Айтканымды кылбаса,
Жаштайында соолот.

Корун:

Алган алымым үчүн,
Дөдөндү мага каратсын.
Элчиликке барып бер,
Каршылык кылбас үчүн,
Кызы Айганышты
Катындыкка алып бер...
Болбосо... *(Жакалап)*
Корун жайлап салат...
Миң баатыр болсо да
Уулундун эсебин табат...

Тейитбек:

Досум! Убада болду,
Келе колду!..
(Курманбек, Чагыр кирет)

Тейитбек: *(Бөйпөңдөп)*

Эмне мынча
Ачууланып, балам?
Курманбек:

Айып этпе, ата...
Кайгуулга бардым.
Бул карышкырдын
Изин кубалай келип,
Үстүнөн чыгып калдым.

Корун: *(Кылычын кармап)*

Ким карышкыр?

Курманбек: *(Тап берип)*
Сен карышкыр!
Тейитбек: *(Арага түшүп)*
Токтогула!
Үйгө келген кишиге
Тап бербе, балам!
Курманбек:
Корун жолобосун деп,
Акыркы ирет айтам.
Тейитбек:
Корун душман эмес,
Достук менен келди.
Мени кубандырып,
Жакшы кабар берди.
Кызымды алсын.
Курманбек күйөө
Болуп калсын дейт.
Курманбек:
Кар үстүнө көк чыкпайт.
Гүл өспөйт, ата!
Корун:
Мени душман дегениңби?

Курманбек:
Кылганың жамандык!
Болбосо айтчы, Корун,
Ойлодунбу адалдык?
Корун:
Жакшылыгымды
атаң билет.
Курманбек:
Сага атам
Алданып жүрөт.
(Тейитбекке)
Кечириниз, ата,
Сизде да толо ката.
Сизди адаштырып жүрөт,
Доспуз деген бата!
Ата! Бүгүндөн тартып.
Корун көрүнбөсүн.
Алакандай кыргыздар
Уйдун бөйрөгүндөй
бөлүнбөсүн!..
Көшөгө

* * *

I актынын II сүрөтүндө Айганыш нөкөр кыздарына Курманбекти тойдо көрүп, сүйүп калганын баяндайт. Корун аны алам деп Дөдөнгө күнүгө жуучу жиберет. Бул жөнүндө Дөдөн байбичеси Салкын экөө Айганыш менен акылдашып турганда Тейитбек өзү жуучу болуп келет да Дөдөндөн «жок» деген жооп угат. Буга Тейитбек аябай жинденип: «Башыңды кесип шыр-гыйдын учуна саям, элиндин оозун кан менен чаям», — деп кектүү кетет.

II актыда Айганыш жоо кийимин кийинип, чалгында жүргөн Курманбекке жолугуу максатында нөкөр кыздары менен тоого жөнөйт. Ал жерде жаман түш көрөт. Түшүн кыздарга айтса, алар: «Элге кетели», — дешет. Ага Айганыш болбойт. Акыры кыздар да анын айтканына макул болушат. Гүлгаакыны чалгынга жиберип, Гүлайды ошол жерге калтырып, Айганыш калган кыздары менен булакка эс алганы жөнөшөт. Дал ушул учурда Корун нөкөрү Доргуну ээрчитип, Гүлайга кездешет. Мурдагы кеңеш боюнча Гүлай аларга өзүн Айганышмын деп тааныштырат. Корун аны сүйөрүн айтып жалбарат. Бирок Гүлай-Айганыш анын жүрөгү жалгыз гана Курманбекке арналганын билдирет. Корундун ачуусу ашынып, Курманбекти өлтүрүп, элин чаап,

Айганышты аялдыкка аларын айтат. Чатак ырбап Корун менен Доргу экөө кызды жарадар кылып кете беришет. Досу Аккан, нөкөрү Чагыр менен Курманбек жарадар болуп жаткан кыздын үстүнөн чыгат. Аңгыча Айганыштар да келип калышат. Айганыш Гүлайды өлтүргөн Курманбектер деп ойлоп, баатырды жекеге чакырат. Курманбек бейкүнөө айыпка жыгыларда Гүлай көзүн ачып, аны Корундар жарадар кылганын айтат. Айганыш кечирим сурап, Курманбекке таазим кылат.

III акты Курманбек менен Айганыштын тоюнан башталат. Дөдөн менен Салкын жаш жубайларга ак батасын беришет. Бирок Тейитбек келип: «Дөдөн бул жерден кетсин, болбосо мен кетемин», – деп чатак чыгарат. Анын ниети чындап карайганын көргөн Дөдөн Курманбекке: «Бийликти сага бердим, эми элди өзүн асырап ал», – деп ак тилек алкышын айтып кете берет. Тейитбек да каарданып, ордосуна жөнөйт. Дал ушул учурда чабарман келип, Корун баштаган түмөндөгөн жоо каптап киргенин билдирет. Курманбек Телторуну суратып, Чагырды атасына жиберет...

Тапшырма. Окуу китебине кирбей калган драманын жогорку бөлүмдөрүн өзүнөрчө окугула.

III АКТ

Тейитбек ордосунда, өз тагында отурат.

Т е й и т б е к:

Оо, катындар,
Курманбектей бала
тууганча,
Туубас болуп өткүлө!
Оо, эл! Андай бала
өөдө карап,
Кубанып күлбөсүн.
...Уругу көбөйүп, беш
күн өмүр сүрбөсүн!

Ч а г ы р: *(Кирет)*

Алдыяр, хан ата!
Башка мүшкүл түштү!
Батаңызды бер, ата!

Т е й и т б е к:

Ии, чуулгандуу, куйту кул!
Башка мүшкүл түшсө,
Мен силерге хан ата!
Той-тамаша иш келсе,
Мен жаман ата!..

Ч а г ы р:

Алдыяр, ата!
Такыр эле андай эмес,
Угуруз кеңеш!

Т е й и т б е к:

Ии, айта бер, угайын!..

Ч а г ы р:

«Кыргызды бүт чабам», – деп,
Каарына алып Корун,
Келип калды, хан ата!

Тейитбек:

Ырас болуптур!

Ч а г ы р:

Курманбек:
«Сырдакана тору атты,
Атам берсе минем дейт.
Канкор, бузук Корунга,
Ителгидей тиём», – дейт!..

Т е й и т б е к:

Болду!

Айтканың мээме толду.
Бере албаймын атымды!
Менден жакын асырайт,
Кан төгүшкөн жатымды!
Ал деген кызды албай,
Өзүнчө алды катынды.
Менин жоом болгон,
Мага бийлетпей койгон,
Дөдөндү өлтүрүп берсин,
Анан берем атымды...

Ч а г ы р:

Сиз таарынган адамга,
Уулуң кантип жоо болот?
Элин өзү жок кылса,
Курманбек кантип
соо болот?

Т е й и т б е к:

Көксөм суубайт таптакыр,
Курманбек бүгүн өлбөсө!
Атышып жүрүп Корундан,
Өлүп калса арман жок.
Тору атым эмес,
Томуктай берер,
Жардамым жок!

Ч а г ы р:

Хан ата!

Т е й и т б е к:

Кет! Жогол!
Кайран досум Корунга,
Жиберген кишим барган.
Эч кимге шек алдырбай,
Капыстан келип калган.
Эгер кудай берсе,
Курманбекти Корун жеңсе.
Элди чарк имерип алсам,
Курманбекке жакындарды
Курутуп орго салсам!...
(Айганыш, Гүлай таазим
кылышат. Тейитбек тетири
карайт)

Г ү л а й:

Атаке, келиниңиз келди!

Т е й и т б е к:

Эң жакшы болду!

Көрөйүн деген көз
желкеде, кулак чокуда.
Өпкө өз ордуна кетип,
Жүрөк жамбаштан
орун алды.

Айта берсин сөзүн!
Кулактын быягынан
Өтүп, тыягынан чыксын!..

А й г а н ы ш: (Гүлайга)

Мени жек көрөт,
Кайдан көңүл бөлөт?

Г ү л а й:

Атаке!

Атыңды сурап келдик!

Т е й и т б е к:

Өзүм минем.

Өз атымды өзүм билем!

А й г а н ы ш:

Атаке!

Т е й и т б е к:

Укпайм сөзүңдү.
Атаке тебе өзүмдү.
Силердей
шерменделер эмес,
Өзүмдөн туулган
бала жок.

А й г а н ы ш:

Кагылайын ата,
Антип болбо капа!

Т е й и т б е к:

Тарт тилиңди!
Көрсөтпө мага жүзүңдү.
Эл-журтка бүлүк салган,
Элдин кусуруна калган.
Түмөн элди кыдырып,
Күлүн сузган
Уулум Курманбекти,
Абжип кылып бузган
Бузуку!.. Жүзү кара!..
Шерменде!.. Бетпак!..

А й г а н ы ш:

Мейлин, ата,
Тилдеди деп кек кылбайм.
Өлгөнчө кызмат кылууга,

Антыман да жылбайм.
Уулунуз Курманбекти
Атсыз жөө койбонуз!..

Т е й и т б е к:

А Курманбекти соём,
Бардыгын өрттөп...
Ысык канына тоём!..

А й г а н ы ш:

Каршылык кылсак да,
Ырайымга келиңиз!
Жоо камап кирип келди,
Атыңызды бериңиз!..

Т е й и т б е к:

Эшпектен туулуп, –
Итке телинген балам!
Унутпай жүргүн,
Сага деген батамды
Эсиңе салам:

(Колун тетири жайып)

Оомийин!.. Башыңдан
Балакет кетпесин,
Этегиң толорсугуңа
жетпесин.

Сокунду минип...

Туурдугунду салынып,

Туткучунду темингин.

Ичерине тамак таппай,

Куураган сөөктү кемиргин!

Алло акбар!..

А й г а н ы ш: *(Чөгөлөп)*

Кагылайын, атаке!

Антип кылба капа!

Көңүлүң бизди –

Сүйбөсө сүйбөсүн...

Бирок тилиң тийбесин!

Т е й и т б е к:

Тилим жылан болуп,
Уулум экөөңдү чаксын!
Камап келген хан Корун.
Эсебинерди тапсын!

Сенин чачыңды кыркып,
Жерге тикенден каксын!
Корундун болот найзасы
Курманбектин жүрөгүн
Тешип жаралап.

Булак болуп кара кан
Агып турсун салаалап!..
Мага эмес, мага эмес...
Силерге кесир болсун.
Кыргыздын кызы күң,
Катыны жесир болсун!..

А й г а н ы ш:

Койгула,

Атыңарга биз ыраазы!

(Кетенчиктеп кетишет)

Т е й и т б е к:

Булар оңбойт!

Жөн турганым болбойт.

Жоо кийимди кийип,

Телторуну минип

Кетип калайын.. *(Сыртка)*

О, кайдасыңар?..

(Жигит кирет)

Ж и г и т:

Алдыяр, ханым!

Т е й и т б е к:

Бол, чамда,

Телторуну токуп,

Жоо кийимимди камда!

Ж и г и т.

Жарайт, ханым!

(Жигит чыгып кетет)

IV АКТ

Сахнанын бир тарабы – аска таш, экинчи тарабы – көк жайык. Алыста бүркөлгөн асман. Аска ташка жашынышып Корун менен Доргу Курманбекти карап турушат.

Д о р г у:
Жүрү эртелеп,
Баш калкалап,
Кылалы далбас.
Кокус буга кабылсак,
Жаныбыз калбас!..

К о р у н:
Токто, качпа!..
(Далыдан булкат)

Д о р г у:
Качпа, качпа!..
Баатыр, сен
Акылыңдан шашпа!
Бул Курманбек
Эзелки кегин кектейт,
Миң күнү мактансаң да,
Алыбыз жетпейт.

К о р у н:
Акылдан шашып,
Өтүгүндү тетири кийбе,
Өтүмдү боюма таратып,
Акмак, жиниме тийбе!

Д о р г у:
Эмне? Акмак?
Акмак сенин
Эсебиңди тапмак...

К о р у н:
Коркоктуң тили заар,
Бирок күчү жок...
Мен андайлардын
Тилин байлаймын...
Курманбектен мурда
Сени жайлаймын...
(Качырат)

Д о р г у:
Баатыр, баатыр!..
(Тейитбек келет)

Т е й и т б е к.
Ай, ай, жан соога!..

Арба, баатыр Корун!
Курманбекти өлтүрүп.
Ачылсын жолун!
(Кучакташат)
Телторуну бербесем да,
Онбогон Курманбек
Чындап каарына алды.
Аягысы жок, бирок,
Экөөңө жетпей калды.
Күйбөгөндү күйгүзүп,
Кыргын салды.
Эми карагылачы,
Аты жүрбөй калды.
Андып туруп,
Аны женип ал.
Катыны Айганышты,
Өзүң энчине ал!

К о р у н:
Ырахмат,
Досум Тейитбек!
Т е й и т б е к:
Айылга барам,
Өзүңдү тосуп алам!

К о р у н:
Кош досум!
Тилегиң кабыл болсун!
Достугубуз дагы күчөп,
Бакты-таалай консун!
Уулундун башын алып,
Каран түндү салам.
Артыңдан кошо барам!
Келиниң Айганышты,
Катындыкка алам!
Өзүңдү болсо кыргызга,
Хан көтөрүп салам!
Аккандарды талкалап,
Мен да баар табам!

Т е й и т б е к:
Болду,

Болду, ноёнуи!
Айганышты болсо.
Макулдатып коёмун!
А Дөдөндү болсо,
Орго салып соёмун!
(Кетет)

К о р у н:
Көрдүнбү,
Курманбектин колун,
Тороп келет,

Биздин колдун жолун!

Д о р г у:
Эми, баатыр,
Акылды жыялы.
Али дагы күчү көп,
Эптеп амал кылалы!

К о р у н:
Анда жашын,
Абдан жакындасын.
Д о р г у:
Жарайт!

Жашынып калышат. Күн жаап, шамал согот. Чуу көбөйөт. Жоону кууп, Курманбек келет. Чабышкан кол. Чабыш бүтөт. Сахна жарык болот. Өлүп жаткан адамдар. Курманбек найзасын таянып, ойлуу. Жашынып, Корун менен Доргу чыгат.

Д о р г у:
Көрдүнбү, баатыр!
К о р у н:
Бирок бул оңбогур
Өлмөйүнчө кектейт.
Тике качырган менен,
Дагы эле
Алыбыз жетпейт.
Мен... алаксытайын,
Аркасынан качыргыла!

Д о р г у:
Жарайт!
К о р у н: (Аркасынан чыгат)
Аа, Курманбек баатырым!
Жекеге эми чыгалы!
Баатырлардын салты...
Нускабызды кылалы?!
К у р м а н б е к:
Атым жүрбөй калды,

Ары жактан Доргу үч жоокер менен келет, чабышат. Курманбек экөөн жыга сайып, Доргуну качырганда, Корун Курманбекти саят. Курманбектин эси ооп, ташка сүйөнүп жыгылат.

Д о р г у:
Кош, Курманбек!
Эми жалгыз кала бер!..
Эки көзүң чакчайып,
Күнү-түнүн санасын.
Көмүлбөгөн дененди,
Карга-кузгун таласын!..

Жөөгө чыгалы.
К о р у н:
Колума түштүң!
Башыңды кесемин,
Кудай сага баарын
Берсе да күчтүң!
Корун баатыр
Азыр сени соёт,
Бүт эл көрсүн деп,
Өлүгүндү
Жолдун боюна коёт!
К у р м а н б е к:
Арсыз Корун, акмактын
Кебин кыласың!
Баатыр болсоң
Неге карап турасың?
Ким арсыз, ким ардуу,
Аны майдан сынасын!..

К у р м а н б е к: (Алсыз)
Абалаган ак кептер.
Элиме менин айта бар!..
Өлөрчө болуп Курманбек,
Акыл-эстен танды де...
Кайгырбасын эл-журтум,
Курманбектин ордуна,

Дагы баатыр болот де!
(Жыгылып кайра турат)
Душманына алдатып,
Жападан жалгыз өлдү де!
Баса, дагы элиме айт:
Менин атам Тейитбекти
Бүгүн жайлап салсын де!
Тирүү кеткен Корундан,
Кунумду кууп алсын де!..
(Оңоло түшүп жыгылат,
Тейитбек келет)

Тейитбек: (Ыйламсырап)

Курманбек,
Жалгызым, Курманбек!
Өлдү... өлдү...

Корун өлтүргөн жок.
Өзүм өлтүрдүм! Өзүм!..
О, жараткан!
Шумдугумду кара.
Даңкымды көтөргөн,
Баатыр уулум –
Курманбек кана?..
О, шумдук! Эмне үчүн
Сага кастык кылдым?
Неге атымды бербедим?

Корун:

Кош, хан Тейитбек!
Уулуңа жаның ачыдыбы?
Бул кызык элес...
Бирок көңүлүң ак эмес...

Доргу:

Эгер ак болсо,
Бизди мактар эле!
Жүрү, досум, Корун деп
Айылына баштар эле!

Корун:

Мейлиң, уулуңа ыйла!
Көзүнөн жашың тыйба!
Аккан, Дөдөндү чабам,
Каарыма алсам,
Сенин да эсебинди табам!

Тейитбек:

Жок... Жок...
Кокусунан балалыгы,

Эсиме түштү.
А душмандыгым
Абдан күчтүү... Ооба...
Кайгырбайм, мейли...
Курманбектин өлүгү
Көмүлбөй калсын...
Досум, үйгө баралы.
Элге жар салалы.
Мен Дөдөндү өлтүрүп,
Сен Айганышты алып,
Чоң той жасап,
Бир кумардан каналы!

Корун:

Мына, кеп десе!
(Кетишет)

Аккан: (Дарыгер
менен кирет)

О, кошту түшүргүлө!
Курманбек досумдун
Жеринин чети ушул!..
Бүгүн эс алабыз,
Курманбектин үйүнө
Эртең кечинде барабыз!

Дарыгер:

Бул кандай шумдук!..

Аккан:

Капырай десең!
О, жүктү түшүрбөгүлө!

Дарыгер:

Бизди көрүп,
Амалданып жыгылганбы?
Же элдин баары
Өзү кырылганбы?

Аккан:

Уруш болуптур.

Дарыгер: (Ары басып
Курманбекти көрөт)

Канга батып кан жуткан
Мобу кайсы жан?..

Аккан:

Курманбек! Асыл досум!
Сен болбогун!
(Козгоп, араң тааныйт)
Курманбек!.. О, чиркин!

Араң гана жаны калган!

Д а р ы г е р:

Чиркин жигит,
Мойнун ары бурган го,
Адам айла тапкысыз,
Акка моюн сунган го?

А к к а н:

Кагылайын дарыгер,

Жан аяшпас досум эле,
Аралжы болгун жанына!
Отурам десең коёюн.
Кашкардын кара тагына!
(*Дарыгер унчукпай,
дарылай баштайт*).

V АКТ

Тейитбек менен Корун. Ал экөөнүн эки тарабында жарактуу жоокерлер жана Доргу. Сахнада, анын сыртында да эл көп.

Т е й и т б е к:

Башыңар менен ойлоп,
Кулак тосуп уккула!
Мына, Корун баатырды,
Хандык ордуна туткула!

Ү н д ө р:

О, кайран Курманбек!
Эрлерден ажырадык!
Онбогон Корун!..
Биздей болуп калсын!

К о р у н:

Тарт тилинди!
Жоготом, кырам.
Бириң эмес миңиңди...

Д о р г у:

Бул дар ким үчүн?

Т е й и т б е к:

Тил албагандар үчүн!
Ким чекилик кылса,
Же каршы турса,
Анын башын алабыз.
Же шириге салабыз...
Корун хан болду деп.
Кабар салгыла!..

К о р у н:

Атың жаныңда,
Үйүң үстүңдө.
Мага каршы тентекти,
Сен өзүң тыясын..
Айтканымды кылбасаң,
Эгер кыжырыма тийсең
Кыргызды бүт таратам.

Кыргыз эмес,
Дүйнөнү колума каратам!

Т е й и т б е к:

Болду, хан!..

К о р у н:

Андай болсо,
эмки кеп Айганыш
жөнүндө болсун!..

Т е й и т б е к: (*Доргуга*)

Жанагы ордо жаткан
эки кызды чыгар!
(*Доргу кетип, Гүлай,
Гүлгаакыны алып келет*)

К о р у н:

Ак сүйлөгүлө!

Г ү л а й:

Сүйлөр сөз жок!

К о р у н:

Айтканды айттыңарбы?

Г ү л г а а к ы:

Айттык!

К о р у н:

Эмне дейт?

Г ү л г а а к ы:

Көнбөйм дейт!

Т е й и т б е к:

Көнөт! Болбосо өлөт.
Сыйы менен
Биздин ыкка кирсин,
Тул дегенден кутулуп,
Хан Корунга тийсин!
Бар айткыла! Токто...

Экөөн аны көндүр,
Болбосо экөөндүн тен
Башынды алам!..

Гүлаш:

Айганыш өзү билет.

Корун:

Тил алдыргыла.

Гүлгаакы:

Ар кимдин башы
Ийнинде, тили оозунда.

Корун:

Чакырып келгиле!

Тейитбек:

Баргыла!

(Эки кызды алып кетет)

Корун:

Сен чыга тур!..

Тейитбек:

Макул!

Мен Дөдөнгө барам,

Кызынды көндүр деп,

Ага акыл салам! *(Айганыш,*

Гүлгаакы келет)

Гүлгаакы:

Биз келдик...

Корун:

Аны көрдүк.

Гүлгаакы:

Кулак сизде.

Корун:

Экөөн бара тур!

(Кыздар кетишет)

Айганыш:

Кош, Корун баатыр,

Сөзүң болсо башта.

Эрдемсип досуң экөөң,

Түн түшүрдүң башка.

Ага Айганыш зарлап,

Башына кара кийбес.

Курманбек өлдү деп,

Калың эл мөгдүрөп,

Сага башын ийбес!..

Корун:

Сени сүйүп,

Күнү-түнү күйүп,
Зарлаганым эсиндедир?..

Айганыш:

Көптөн бери чапканың,

Арага Тейитбекти салганың,

Курманбекти өлтүрүп,

Атамды орго салганың,

Дагы, башкалар эсимде!

Бирок мойнунду буруп,

Мага түз карап туруп,

Суроомо жооп берчи,

Курманбекти мен үчүн

өлтүрдүңбү?

Корун:

Курманбек

баатыр болгону

Досумдан ажыратты.

Салыгымды бербей,

Көп энчимден какты,

Ошондуктан өлтүрдүм...

Айганыш:

Анда мен ыраазымын!

Корун:

Магабы?

Айганыш:

Бир катын үчүн өлбөй,

Эл үчүн өлгөн

баатыр Курманбекке!..

Корун:

Эрдигим үчүн мага да

ыраазы болорсуң?

Айганыш:

Сизге деген ыраазылык,

ай карарып күйгөндөй...

Корун:

Түшүнбөдүм!

Айганыш:

Башыңа түн түшкөндө

түшүнөрсүң!

Корун:

Сизди чечен

деп уккамын,

Чечендердин сөзү терең,

мааниси кенен...

А й г а н ы ш:
Кыскарта чабыңыз...
К о р у н:
Баатыр Корун атыгып,
Ааламга хандык кылсам!

А й г а н ы ш:
Жылан айды көксөп
тилин сунат...

К о р у н:
Жаш баладай эркелеп,
Өзүндөй сулууга
колду сунсам!..

А й г а н ы ш:
Жору тарпка
тойсо чарбакты эңсейт!

К о р у н:
Сиз менен
өмүр сүргүм келет.

А й г а н ы ш:
Кулаалы кутурса,
Туйгун менен туурдаш
болгусу келет.

К о р у н:
Күн-түн ойноп
күлгүм келет...

А й г а н ы ш:
Жылан канга
тойсо, куркулдайга уя
жасагысы келет.

К о р у н:
Тарт тилинди...
Сөзүң сөөгүмө жетти!
Кулакты куйкалап,
Жүлүндү аралап кетти.
Мага тиесиңби, жокпу?

А й г а н ы ш:
Жакындаба!

К о р у н:
Тиесиңби, жокпу?

А й г а н ы ш:
Жыланга бут жаралса,
Сени сүйүүчү жүрөк
Мага да жаралар!..

К о р у н.
Сыйын, багын!
Болбосо өлтүрөм!..

А й г а н ы ш:
Жүрөк болк этпейт...

К о р у н:
Багын!..

А й г а н ы ш:
Жок!..

(*Тейитбек келет*)

Т е й и т б е к:
Досум, бери кел!
Башка амал таптым!

К о р у н:
Кайта келгиче,
Макул болууну ойлон.
(*Кетишет*)

А й г а н ы ш:
О, асылым Курманбек!
Кыска беле өмүрүн!..
Аш ордуна кайгынын,
Уусун мага жегиздин.
Кара бет тул дегиздин...
(*Кыздар келип,
Айганышты кучакташат*)
Какшап ыйлап боздосок,
Өлгөн Курманбек келбес,
Каруулашып жеңбей...

Г ү л а й:
Таалайды бирөө бербес.

Т е й и т б е к: (*Кирет*)
А-а, Айганыш балам,
ал-жайың кандай?
Көрүнүшүң жаман го,
Үлүңдөп күйгөн шамдай!..

А й г а н ы ш:
Уулуң өлдү деген кабар,
Көңүлүңө майдай жагар?!

Т е й и т б е к:
Абдан сонун!
Балким, сага да жагар?

А й г а н ы ш:
Абдан жагат!

Тейитбек:

Мунун кайгысы,
менин кубанычым.

Эми Телторунун
жаны тынды.

Хан Тейитбек

өз ишин кылды.

Баса, балам,

сага акыл салам!

Эгер макул десен,

Хан Корунду

ылайык табам!

Айганыш:

Мен макул!..

Гүлгаакы, Гүлай:

Эже!.. Кантип?

Тейитбек:

Мына иш онунда!

О, Корун ханым!..

(Кетет)

Айганыш:

Өз кайнатам

Жакшы сөзгө жарабаса.

Жүрөгүмдү уулантып,

Каткырып табаласа.

Жалгыз уулу өлгөндө,

Көзүнө жаш албаса.

Душманым Корунду

Күйөө деп мага

камдаса.

О, эл! Каңдай арга

кыламын?

Эркин учкан кептер элем,

Ажыдаар менен бирге,

Кантип бирге турамын!

Жок, тура албайм!

(Гүлай, Гүлгаакыга)

Кош, Гүлгаакы, Гүлай!

Айганыш антын актасын!

Душманына кор болбой,

Ар-намысын сактасын!

Тинте да болсо колума,

Бекем кармап алайын.

Корунду жайлап

салайын!..

Гүлгаакы:

Кагылайын эжеке,

Эмнени баштадың?

Айганыш:

Ары тургула,

Мага тийбегиле!

Сөзүңөр болсо,

Жөн гана сүйлөгүлө!..

Гүлай:

Сабыр кыл, эжеке!..

Өлүмгө шашпа!

Ойлонбой иш кылып,

Душманга колтук ачпа!..

Тейитбек:

(Корун менен келет)

Мына, Корун баатыр,

Айганыш макул болду.

Айганыш:

Макул эмесмин.

Тейитбек:

А-а, айныдыңбы? Анда,

Силерди, силердейлерди...

Бирден шириге салам.

Ушинтип эсебиңерди

табам.

(Каткырып Айганышка)

Жок, жок, сен жолбун,

Тентиген күң! Кески!

Шерменде,

душманымдын кызы..

Курманбектин

өлгөнүнө кубанасың!

Мен да кубанам!..

(Кайгылуу эл кирет,

Дөдөндү алып келишет)

Айганыш:

О, кара жер!

Кагылайын кулагым.

Ушул сөздү кантип

Чыдап угасың?!

(Жоокерлер келет)

Кагылайын элим!

Күкүгүнөр катты,

Күнүнөр эми батты.

Ажыдаарча оп тарткан,
Көрдүнөрбү мына бу
какбаш чалды?
Эримден ажыратып,
Мени да орго салды!
Кагылайын журт,
Башты төмөн салба.
Бир колуна найза,
Бирөөнө кылыч карма!
Мына бул жыландардан
Өчүндү албай калба!
(Канжары менен Корунду
качырат)

Дөдөн:

Токто,
сабыр кыл, кызым!
Өлүмгө шашпа! (өөп)
Душманга тике кара,
Бирок колтук ачпа!
кагылайын кызым!
Айым, күнүм...
Эки колум байлоодо
Сага жардамым жок.
Душмандан кек алууга,
Атаңдын дарманы жок!
Өлүм алдында турат,
Бир аздан кийин атаң
Өлүмгө моюн сунат!

Айганыш:

Ата!..

Дөдөн:

Кайраттуу бол!

Тейитбек:

Кызынды

Корунга тий де!

Дөдөн:

Өз элин өзү жериген,
Адамды итке телиген.
Өз уулуна көр казган,
Шерменделиктин көөсүн
бетине жапкан.
Сен өңдүү ит мен эмес!..

Тейитбек:

Тарт тилиңди!

Корун:
Алгыла башын!..

Дөдөн:

Кошкула элим!
Ушул өңдүү иттерге
Момурап турбагыла!
Булардан жакшылык
жок, өлсөнөр да
Моюн сунбагыла!

Корун:

Кана, Айганыш!
Атаң өлсүңбү?
Же макулсунбу?..

Дөдөн:

Кызым, намысың болсо,
Макул дебел!
Намыс үчүн өлчү атаңа
Кенедей да кайгы жебел!

Айганыш:

Кагылайын ата!
Кантип өлүмгө кыям?

Дөдөн:

Намыс үчүн
Ажалга тике кара!..

Тейитбек:

Алгыла башын!

Айганыш:

Атакебай!..

Дөдөн:

Жооң мыкаачы болсо,
Аны кутургандык женет!
Корпо, кызым, бу ажал
Кийин сага да келет!..

Корун:

Мага
тийүүгө макулсунбу?

Дөдөн:

Жок де!..

Айганыш:

Ата!..

Дөдөн:

Кызым!..

Айганыш:

Жок!!!

Дөдөн:
Эми сага
ыраазымын кызым!
Корун:
Өлтүргүлө!
(Дөдөндү алып кетишет,
анын өлгөндөй үнү угулат.
Айганыш эси ооп жыгылат.
Эл чуулдап ыйлашат)

Үндөр:
Бул ырайымсыздык!..
Тейитбектин арсыздыгы!
Тейитбек:
Кайдасыңар, келгиле!
(Жоокерлер элди чегинтет)

Корун:
Ким тилди албаса,
Дал ушундай кылам.
Бирин эмес,
баарынды кырам!..

Тейитбек:
Макул бол!

Айганыш:
Арсыз, какбаш!
(Бетине түкүрөт)

Корун:
Алгыла башын!
(Айганышты Доргу
өлтүрмөк болот)

Гүлай:
Кагылайын, эже!
Көрөр күнүбүз
ушундай беле?..

Гүлгаакы:
Эжемди өлтүрбөгүлө!!!

Эл:
Өлтүрбөгүлө!!!
(Аккан кирип келет.
Эл селдейет.

Айганыш экөө тиктешет)

Корун:
А-а-а... Акканым,
Курманбектин
көнүлүнө жакканым!..

Досуң өлүп жатса,
өкүрүп неге келбейсиң?

Тейитбек:
Убагында келдин.
Кашкарлыктардын
кожолору көп...
Курманбек өлдү,
аяшың жесир калды деп,
Бирөө шыбырагандыр.

Аккан:
Ооба, какбаш,
аяш атан өлдү,
Барып, казышкын көрдү.
Тепкилеп көөмп,
Кара ашына той дешти.

Тейитбек:
Тарт тилинди,
Урдум кожо-пиринди!
Бул жер меники,
Кашкардан ала келген
жерин жок! Азыр кайт,
Элине айт, хан Тейитбек
Кашкарлыктарды талайт!

Аккан:
Ит кутурса
ээсин кабат!
Чал кутурса
эсинен танат.
Сыйынгыла алдыма!

Тейитбек:
Эй, загарачы!
Тейитбектин жерин
Сендейлер булгайт!
Чык жекеге,
Күч кары-жашты
ылгабайт!
(Кылыч суурушат,
чабышмак болушат)

Корун:
А-а-а...
Корун баатырды чапканы?
Бирок оюң орундалбайт.
Багын!
Кылычыңды таштап!..
(Курманбек кирип келет)

К у р м а н б е к:
Ким кимге багынат?!

Э л:
Курманбек!!!

К у р м а н б е к:
Малыңарды талап чапкан,
Дүнүйөгө көзүн арткан.
Кызды кордоп,
кызыгына баткан.
Колуна тийгенди,
жыландай чаккан!
Корун өлсүн!..

Э л:
Өлсүн душман!!!

Э д и л:
Кош, Корун,
Тейитбек экөөң
Бирге тургула!
Өзүнөр кылган
шумдук үчүн,
Ажалга моюн сунгула!

(Корун, Тейитбек, Доргу
уйго кире качышат.
Артынан Эдил, Чагыр
ж.б. жоокерлер
кирип, кайра чыгышат)

Гүлгакы, Гүлай:
Жезде!..

К у р м а н б е к:
Жигиттер!
Тилегиңе жетпей тынба,
Кастарын тиккен душманга
Эч ырайым кылба!..

А й г а н ы ш:
Өңүмбү, же түшүмбү!
(Көрүшөт).

Э л:
Эл сыйы эрге консун!

К у р м а н б е к:
Бакты-таалай
Элге болсун!

«Курманбек» драмасы

Драма эпостун негизинде 1942-жылы жазылган. Эпосто басып алуучуларга каршы кыргыз элинин күрөшү көрсөтүлгөндүгү белгилүү. Согуш мезгилинде элдин патриоттук сезимин көтөрүү учурдун өктөм талаптарынын эң негизгилеринен эле. Ошондуктан чыгаан драматург К. Жантөшев элдик чыгарманы драма жанрынын мыйзам ченемдерине ылайыктап, кайрадан иштеп чыкты. Бул белгилүү чыгарма 5 актыдан, 6 сүрөттөн турат. Бирок «Курманбек» драмасы аты уйкаш эпосту карандай кайталаган чыгарма эмес. Драматург элдик чыгарманын сюжетине өзүнүн фантазиясы менен ой-кыялын кошуп, чыгармачылык өнөрканасы менен элегинен кайра өткөрүп, акыры барып оригиналдуу чыгарма жаратты. Антпесе драма эпостун көчүрмөсү гана болуп калмак. Ошентип драмада эпостогу окуянын эң ирилери, негизгилери тандалып алынып, айрым адам аттары, кала берсе анын финалы да өзгөртүлгөн. Бөлөктү айтпаганда да, эпос башкы каармандын өлүмү менен бүтсө, драмада оор жарадар болгон Курманбек сакайып, душмандарынан өч алышы менен аяктайт. Муну менен автор эл үчүн жасалган адилет иш эч качан өлбөсүн, жеңиш дайыма эл тарапта болорун өзгөчө бөлүп көрсөткүсү келген.

Чыгарманын сюжеттик өзөгүн Курманбек баатыр баштаган кыргыз элинин калмак басып алуучуларына каршы жүргүзгөн күрөшү түзөт. Өзүнүн жеке жыргалы үчүн Тейитбектин душман менен тымызын тил таап, эл кызыкчылыгын, ар-намысын сатышы баласы Курманбекти катуу ойлонтот. Ал экөөнүн ортосундагы конфликт жөнөкөй эле ата-баланын кыжын-кужундарынан да эмес. Анын тамыры терең.

Тейитбектин душман менен келишим түзүшү, өз уулуна, эркиндикти эңсеген элге тикеден-тике каршы турушу, буга кошумча Корундун Айганышка үйлөнүүгө жасаган зордукчул аракети конфликтти ого бетер курчутат. Ал эми ата-баланын ортосундагы карама-каршылык – бул турмушка, жашоого болгон эки башка позициядан, көз караштан келип чыккан элдик таймашуу. Эгер Курманбек эркин турмушта жашоону эңсеген, өзүнүн бактысын бүткүл эл таалайы менен ажырагыс бирдикте караган, Ата Журттун көз каранды болбостугу үчүн кара жанын да аябаган чыныгы патриоттун типтүү өкүлү болсо, Тейитбек үчүн баарынан мурда башынын жыргалы жогору, бул үчүн элге каршы турууга да, душман менен келишим түзүүгө да даяр, баарына кайыл. Ошентип Курманбек менен Тейитбектин ортосундагы күрөш жөн гана эки адамдын, же ата-баланын ортосундагы келишпестик эмес, ал ак менен каранын, адилеттик менен адилетсиздиктин, теңчилик менен зомбулуктун ортосундагы катуу күрөш. Мына ушуга карап драманын негизги идеясы кыргыз элинин баскынчыларга каршы патриоттук күрөшүн, анын эр жүрөк баатырларынын эрдигин даназалоо деп айтсак болот. Чыгармада ошондой эле элдердин достугу идеясы да эң сонун берилген.

Драманын башкы каарманы – эл ичинен чыккан баатыр жигит Курманбек. Анын образы аркылуу автор эл башына күн түшсө, анын ысыгына күйүп, суугуна тоно билген, Мекен үчүн керек болсо жанын кыйган патриоттун образын жараткан. Ал эл таалайы дегенде эч нерседен коркпойт, эч кимден тайманбайт. Курманбектин чексиз баатырдыгын, кала берсе анын душмандары да моюнга алууга аргасыз болушат: «Бирок бул оңбогур, өлмөйүнчө кегин кектейт. Тике качырган менен дагы эле алыбыз жетпейт», – деп Корун баатырдык салтты бузуп, артынан келип кол салып, аны оор жарадар кылат. Курманбектин моралдык артыкчылыгы анын адилет иш үчүн, элдин көз каранды болбостугу үчүн күрөшкөнүндө. Дал ушул жагдай аны душмандардан жогору коёт. Курманбек үчүн намыс өлүмдөн күчтүү. Гүлгаакынын жаңылыш айткан сөзү менен Айганыш аны жекеге чакырганда: «Кезек сиздики... актыгым үчүн сизге ырайым кылам, мыкаачы деген сөздү укканча, сиздин колдон өлүп

тынам», – деп мыкаачы атка конгончо, сүйгөнүнүн колунан өлүүнү артык көрөт. Анын намыскөйлүгүн, эл алдында абийирин таза сактоого аракеттенгенин: «Досумду душман, душманды дос деп, калктын алдында кара бет болуп өлбөймүн» деген сөздөрү да айгинелейт.

«Алакандай кыргызды уйдун бөйрөгүндөй бөлгөн» атасына ал катуу нааразы. Курманбек үчүн элдин эркиндиги, көз каранды эместиги менен биримдиги баарынан кымбат, баалуу. Кээде ал эл үчүн жеке жыргалынан да баш тартат. Ошондуктан атасы сунуш кылган Корундун кызына үйлөнбөй койду. Биринчиден, канкор Корундун кызы Шаазынга үйлөнүүнү адепсиздик, эл мүдөөсүнө каршы чыккандык деп эсептесе, экинчиден, дегеле эски салт менен үйлөнүүгө каршы. Ал өз эрки менен каалаган, ошондой эле өзүнүн да сүйөрүн билген, ага ишенген, арзыган адамына гана баш кошууну каалайт. Жүрөгүнүн теренинде Айганышты сүйүп жүрсө да, анын кандай ойдо экендигин билбегендиктен, жүрөк сырын ачууга батына да албайт. Анын ою боюнча «зордуктап жар сүйүү баатырга ылайыксыз».

Курманбек – башына канчалык кыйынчылык менен мүшкүл түшсө да бир мүнкүрөп койбогон кайраттуу, келечекке ишенген; адилет ишинин качан да болсо салтанат курушуна көзү жеткен, ары ашкан баатыр, ары кечиримдүү айкөл адам. Ал өз ишинин акыйкатына көзү жетип, атасы Телторуну бербей койсо да, басып келген душманга каршы теңдешсиз согушка чыгууга тобокел кыла бел байлайт. Өлүм алдында жатса да элдин келечегин ойлойт. Курманбектин образына эр жүрөктүүлүк, баатырдык, намыскөйлүк, адилеттик, ашкере айкөлдүк менен кайраттуулук сыяктуу элдик баатырларга таандык эң сонун сапаттар шөкөттөлгөн.

Дөдөн баатырдын
кызы Айганыш,
Ашкан сулуу деп уктум.
Ар нерсеге тетик,
Акылы жетик.
Сымбаты келген,
Өзү ашкан мерген.
Элге данктуу чеченди,
Бир сөз менен женген,
Укмуш кыз деп уктум.

Эл кызы Айганышка Аккан дал ушундай мүнөздөмө берет. Чынында да Айганыштын сырткы сулуулугуна ички дүйнөсү төп келген кыздардан. Ал бир тойдо Курманбекти сыртынан

көрүп ашык болот. Бирок анын сүйүүсү жеке кызыкчылыкка байланбайт: «Биринчиден, аны сүйөм, экинчиден, элиме күйөм. Курманбек – мен үчүн болсо алтын алка, элибиз үчүн болбойбу, болот калка!» – деп, эл баатырын эмне үчүн сүйгөндүгүн Айганыш ушундайча түшүндүрөт. Өзүнүн бул ишенимине ал өлөр өлгөнчө туруктуу, сүйбөгөн адамына баргандан көрө өлүмдү артык көрөт. Дал ошол эл камын ойлогондугу эзелки салтты бузуп, Курманбекти өзү издеп чыгууга түрткү берет. Мына ошол эл-жерди, Курманбекти сүйүүсү Айганышты ашкан баатыр кылып кайра жаратты. Ушул баатырдык канкор Корундан кайра тартпай, кайнатасы Тейитбек какбаштын бетине түкүрүп, өлүмгө тике карап, кала берсе адилет иш үчүн дал Курманбек баатырдын өзү менен жекеме-жеке чыгуудан да жалтанбоого алып келди. Ал өзүн кордоого жол бербейт. Намыссыздык, коркоктук, пастык өңдүү жоруктарды жек көрөт. **Айганыштын образына кыргыз кыздарына таандык намыскөйлүк, туруктуулук, өзүнүн адилет ишине акыр аягына чейин ишенген оң сапаттар топтоштурулган.** Ал эми Гүлай, Гүлгаакы сыяктуу кыздар анын образдарын ар тараптан толуктап турат.

Элдердин достугу менен ынтымакташтыгы, бир эл экинчи бир элдин каада-салтын, үрп-адатын урматтап сыйлашы **Аккандын** образы аркылуу эң сонун берилген. Аккан – достукту ыйык туткан, Курманбек үчүн бардык кыйынчылыкка даяр турган ак ниет да, баатыр да жигит. Айганыш жаңылыштык менен Курманбекти жекеге чакырганда, досунун ажалына аралжы болуп, тартылган жаага көкүрөгүн тосот. Оор жарадар Курманбектин өмүрүн сактап калыш үчүн колунан келген бардык аракетин аябайт. Кыргыз элинин биримдигин сактап, ички жана тышкы душмандан коргоодо ал – Курманбектин эң жакын жардамчысы.

Кыял-жоруктары, ой-мүдөөсү, максат-тилектери боюнча бири экинчисинен кескин айырмаланып, кайнаса каны кошулбаган **Дөдөн** менен **Тейитбек** – антипод образдар. Тейитбек өз кызыкчылыгы үчүн элден безип, ал гана эмес жалгыз перзенти Курманбектен да кечип кетүүгө даяр болсо, Дөдөн «карысам да элимди душмандардан калкалайм, эл мазар, элден азган азар», – деп дайым ынтымакка үндөп, басып алуучуларга каршы күрөшкө чакырган адам. Дөдөн менен Тейитбектин бири-биринен кескин айырмаланган карама-каршы мүнөздөрүн алардын сүйлөгөн сөздөрү, ички-тышкы монологдору, аракеттери да далилдеп турат.

«Тулпарынар мамыдан качпасын, туйгунунар туурдан учпасын! Асмандан айынар түшпөсүн, маңдайынардан шамынар өчпөсүн!» Эгер Дөдөн эл мүдөөсү үчүн эч нерсесин аябаган Курманбек менен Айганышты дал ушундай чын дилден чыккан ак бата менен алкаса, Тейитбек: «**Курманбектей балалуу болгуча куу баш өткүлө! Оо, эл, Курманбектей балаң болсо өдө карап**

кубанып күлбөсүн, учу узарып, учугу көбөйүп, беш күн өмүр сүрбөсүн», – деп каргайт. Жеке кызыкчылыгы үчүн ал өз элине өзү каршы чыгып, Корунга тизе бүгүп, ар-абийирин сатат. Эл башына каран түн түшкөндө, Телтору атын бербей, жалгыз баласынын оор жарадар болушуна себепкер болот. Мына ушул жерде чебер драматург Тейитбектин биленер-билинбес, карма-лып-кармалбас олку-солку психологиялык абалын ишенимдүү бере алган.

...Теңдешсиз майдан талаасы. Баатырдык антты бузган коркок Корун менен Доргудан оор жарадар болгон Курманбек кансырап жыгылган. Тейитбек өлүм алдында жаткан уулунун үстүнөн чыгат:

Өлдү... өлдү...
Корун өлтүргөн жок
Өзүм өлтүрдүм...
Өзүм...
О, жараткан!
Менин шумдугумду кара!
Менин даңкымды көтөргөн,
Уулум Курманбек кана?

Дал ушул учурда капыстан Корун менен Доргу кирип келет. Корундун: «Кош, Тейитбек, уулуна жаның ачыдыбы?» – деген айбаттуу сөзү Тейитбекти селт эткизет. Эми эле «эмне үчүн мен сага кастык кылдым, неге атымды бербедим», – деп ыйламысыраган Тейитбек: «Жок, жок! Капыстан балалык чагы эсиме түштү. А чындыгында душмандыгым абдан күчтүү! Кайгырбайм, мейли, Курманбектин өлүгү көмүлбөй калсын! Ага каршы асман-жердин арасы жансын!..» – деп басып кетет. Ошентип жалгыз перзентинин өлүгүнүн үстүнөн чыккандагы саамга жылт этип жанган адамгерчилик сезимдин учкундары жалп этип өчөт да, чыныгы Тейитбектин жүзү бүт турпаты менен кайрадан кашкайып көрүнө калат.

Драмадагы Тейитбектен башка тескери кейипкерлер – Корун менен Доргу. Алар кыргыз элинин тышкы душмандары. «Максатсыз элди чабуу, мал тийип пайда табуу. Элди кыйнап зордоо, жазыксыз кыз-келиндерди кордоо». – Корун жөнүндө Курманбек ушундай мүнөздөмө берет. Бул кара кылды как жарган калыс баа, калыс бүтүм. Байлыкты, бийликти баарынан жогору койгон Корундун колундагы эң негизги куралы – зордукчулук, басып алуучулук. Бул максатын ишке ашырыш үчүн ал арамзалык, ач көздүк, мыкаачылык, баскынчылык сыяктуу ар кандай ыпыластыктан тартынбайт, салтты бузуп, баатырдык жорук-жосунга таптакыр ылайык келбеген амал-айлага чейин барат. Анда баатырдык сапатка караганда коркоктук көбүрөөк.

Бирок өзүнө окшогон коркокту да алыстан тааныйт. Ошондуктан Тейитбекти бир чети коркутуп, бир чети алдап, өзүнө тартат.

К. Жантөшев бул драманы жазуу менен элдик эпостун бүт духун, кооздук сапатын сактап калууга аракеттенген. Драматург ар бир кейипкерди кулк-мүнөзүнө, кыял-жоругуна ылайык сүйлөтүүгө көп күч жумшаган. Курманбектин ашкан баатырдыгы, айкөлдүгү, Айганыштын туруктуулугу, Дөдөндүн акылмандыгы, Тейитбектин өзүмчүлдүгү, Корундун зордукчулдугу, коркоктугу, амалкөйлүгү сүйлөгөн сөздөрүнөн эле байкалат.

АДАБИЯТ ТЕОРИЯСЫНАН:

Драмалык конфликт

Коомдогу ар кандай карама-каршылыктардын, адам күрөшүнүн көркөм чыгармада берилиши конфликт деп аталат. Сюжет да мына ушундай кагылыштардын, күрөштөрдүн негизинде өнүгөт. Ошондуктан жазуучу конфликтти таба билип, аны өз орду менен чеберчиликте колдоно алганда гана чыгарманын идеясы даана ачылат. Көркөм чыгарманын жанрдык, тематикалык бөтөнчөлүктөрүнө карай конфликт түзүлөт жана ал ар кандай мүнөздө болот.

Айрыкча драмалык чыгармаларда конфликт бөтөнчө мааниге эгедер. Ал ар кандай драмалык окуялардын, кыймыл-аракеттердин өнүгүшүнүн өзөгүн түзүү менен, каармандардын мүнөзүн ачуучу каражат катары пайдаланылат. Пьесанын идеясы, драматургдун ою да конфликттер аркылуу жүзөгө ашат. Жаныл менен Түлкүнүн, же Курманбек менен Корундун ортосундагы кагылышуулар каармандардын мүнөзүн, алардын негизги мүдөөлөрүн, максатын билдирүү менен, драматургдардын оюн, кайсы тарапты жактаарын да даана көрсөтөт. Кээде каарман өзүнүн начар жактарын, кемчиликтерин сезип, өзүнө өзү «каршы» чыккан учурлар да болот. Өлөр алдында мурунку оюнан кайтып, Түлкүнүн өзүн өзү күнөөлөшү мындай конфликтке ачык мисал боло алат. Бөтөнчө драмалык чыгармаларда конфликт жогорку чекке жетет да, ал күрөш аркылуу гана чечилет.

Бирок бул драмадан башка жанрдагы чыгармаларда конфликт болбойт дегендикке жатпайт. «Жараланган жүрөк» повестинде Бектурган карыя менен Бөкөнчү, Супа молдолордун, «Ажардагы» Ажар менен Чыр сыяктуу байлардын ортосундагы курч карама-каршылык берилген. Мындай конфликт коом, адамдар жашап турган учурда, дегеле социалдык теңсиздик жоюлмайынча улана берет, адамдардын кагылышуусу токтоп калбайт. Кээде мындай кагылыш-келишпестиктин мазмуну менен

мүнөзү өзгөргөн учурлар да болот. Мисалы, Т. Сыдыкбековдун «Тоо балдары» романындагы Омор чал – ак көңүл, адилеттүү, эр жүрөк адам. Бирок окуунун, отурукташуунун маанисин анчалык түшүнө бербейт. Ошондуктан ал көп адамдар менен кагылышат, акырында өзүнүн көз карашы туура эмес экенин түшүнүп, кемчилигин мойнуна алат. Арийне, коомдук түзүлүшкө пейили түз болсо да, мындай өзүнүн караңгылыгы, түркөйлүгү, кежирлиги, чыргайлыгы аркылуу алдынкы адамдар менен кагылышкан учурлар драмалык чыгармаларда да көп кездешет.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Драманын I актысында эмне себептен Тейитбек аркылуу Корун өз кызын Курманбекке таңуулап тартуу кылып жатат? Бул туурасында Курманбектин: «Кар үстүнө көк чыкпайт, гүл жайнап өспөйт», – деген жообунан эмнени баамдадыңар? Эмнеликтен ал Корундун кызына үйлөнүүнү каалабайт? «Алакандай кыргыздар үйдүн бейрегүндөй бөлүнбөсүн!» деген Курманбектин сөзүнүн мааниси эмнеде? Бул ой анын кандай сапатын аныктай алат? Жердештик-уруучулук, бөлүнүп-жарылуу силер жашаган айылда, шаарда барбы?

2. Айганыш жөнүндөгү элдин пикири кандай? Аны Аккандын сөзү менен айтып бергиле. Курманбек Айганышты чексиз сүйсө да, эмнеликтен ага үйлөнүүгө аракеттенбейт? Гүлайды кимдер жарадар кылды? Бул маселе боюнча бейкүнөө айыпка жыгылган Курманбек менен Аккандын кандай сапаттарын байкадыңар?

3. Дос, душман жөнүндөгү ата-бала: Курманбек менен Тейитбектин түшүнүктөрү кандай? Дөдөн менен Тейитбектин элге, Курманбек менен Айганышка берген баталарын көркөм окугула, аларды салыштыргыла. Турмушта, жашоодо Тейитбек баарынан эмнени жогору коёт? Курманбектин аздектеген идеалы эмне жана анын күчү эмнеде, жалаң баатырдыгы менен эрдигиндеби же?..

4. Баатырдык, эрдик деп эмнени түшүнөсүңөр? Корундун Курманбекти оор жарадар кылышы баатырдыкка жатабы? Адилеттик ким тарапта? IV актыдан Тейитбектин кандай сапаттарын даана байкадыңар? Чыныгы достук деп эмнени түшүнөсүңөр? Курманбек менен Аккан достукту кандай баалашат?

5. Драманын V актысында Дөдөндүн мүнөзүнүн кандай белгилери көрсөтүлгөн? Дөдөн менен Тейитбектин образдарына салыштырма мүнөздөмө бергиле. Айганыштын сүйүүгө туруктуулугун, душманды жек көрүүсүн далилдей ала турган үзүндүлөрдү таап, көркөм окугула. Чыгарма Курманбектин: «Бакты-таалай элге болсун!» – деген сөзү менен аяктайт. Бул сөздүн маанисин чечкиле.

6. Курманбек менен Акканды, Тейитбек менен Дөдөндү, Корун менен Доргуну кандайча элестетесиңер? Алардын сүрөтүн кандай тартар элечер? «Тейитбектин образы» деген семинар же практикалык сабакка жана өзүңөр каалаган үзүндү боюнча сахна-сабакка даярдангыла.

7. Драмалык конфликт деген эмне? Эмне үчүн драма көбүнчө конфликттен башталат? «Курманбек» эпосу менен драмасын салыштыргыла. Эпостогу көп окуялар эмне үчүн драмага кирбей калган? Эпос менен салыштырганда драманын идеялык мазмунунда кандай өзгөрүүлөр бар? Эпостогу айрым адам аттары драмада эмнеликтен өзгөрүп кеткен? Бул чыгарманын мисалында драманын эстетикалык табиятына байланыштуу кандай өзгөрүүлөрдү байкадыңар? Эмне үчүн драмалык чыгармада каармандар автордун мүдөөсүнө муктаж эмес, алар өзүлөрүн өзүлөрү «мүнөздөшөт», эмнеликтен кейипкердин тили, ички-тышкы монологу, репликасы, жаңдоо-мимикасы драмада негизги мааниге эгедер болот?

МУКАЙ ЭЛЕБАЕВ

(1906–1944)

М. Элебаев Түп районуна караштуу Чонташ айылында туулуп, эң эле жаш кезинде ата-энесинен ажырайт. Топ жетим Элебайдын агасы Элебестин колунда калышат. Он төрт жандуу үй-бүлөнү багууга Элебестин чамасы жетпегендиктен Мукай жаштайынан эле Ыбыке ажынын коюн кайтарат, орус кулактардын чочкосун багып, уйгур, дунган байларынын пиязын отойт. 1916-жылкы козголоңдо бүт кыргыз элинин тагдырына туура келген азаптуу, оор турмуш Мукайдын башына да түштү. Күндөлүк оокаттын айласы үчүн көрүнгөндүн эшигинде жалданып иштөөгө туура келди. Үрккөн эл туулуп, өскөн жерлерине кайта баштаганда Мукай иниси Беккул экөө эштеп Ысыккөлгө келишет. Бул тентиген турмуштун издери анын «Узак жол» аттуу чыгармасында толугу менен берилген.

Туулган жерге келгенден кийин да Мукай сыяктуу жетимдердин турмушу онолуп кете койгон жок. Анын азаптуу турмушу, өмүр жолу дагы эле уланып жатты. 1921-жылы гана «Жаңы тартип окуусу» деп аталган Жылуубулак мектебине кирет. Ал мектепте эки айча гана окуп, Караколдогу казыналык мектепке барууну ойлоду. Анын бул максаты ишке ашып, Караколдогу жетим балдар интернатына алынат. Кийин эски орус чиркөөсүнүн (монастырдын) чарбагында ачылган Түптөгү айыл чарба мектебинде (техникумда) окуп калат. Бул окуу Мукайдын турмушу үчүн чоң жаңылык болду, анын көзүн ачып, жашоого жаңыча жана терең кароого үйрөттү. Билимдин зарылчылыгына, артыкчылыгына жаш жигиттин чындап көзү жетти. Москва, Ташкент сыяктуу чоң шаарларга барып билим алып, жан дүйнөмдү байытсам деп эңседи. Бирок ошол мезгилдеги айрым шарттарга байланыштуу анын бул тилеги оңой эле ишке ашпады. Акын өзүнүн жана жалпы эле кыргыз жаштарынын мына ушундай билимге болгон куштарлыгын, тилегин чагылдырган «Зарыгам» деген ырын жазды. Көпчүлүк окуу китептери менен илимий эмгектерде ал ыр «Эркинтоо» газетасынын 2-санына жарыяланган делип жазылып жүрөт. Чынында, «Зарыгам» «Эркинтоо» газетасынын 1925-жылкы 16-ноябрдагы 6-са-

нында жарыяланган. Бул ыр жарык көрөр замат эл арасына тез тарап, ооздон түшпөй ырдалып кетти. Ушул эле жылы «Кедейлерге» деген ыры жарык көрөт. Буга удаа «Тоо жаштарына», «Жашка ишенет», «Чамда», «Бай балдары», «Октябрь», «Кубулгандар», «Жаттар», «Өткөн күндөр», «Толкун турмуш», «Далайлар бар», «Он эки жыл» деген тап күрөшүнө арналган агитациялык мазмундагы ырлары жазылат.

Мукай Элебаев 1926-жылы Фрунзедеги Борбордук педагогикалык техникумга келип кирет. Техникумда окуу акындын саясий сезиминин, чыгармачылык ишинин өнүгүшүнө жол ачты. 1930-жылы педагогикалык техникумду бүтүрүүчүлөргө арнап «Жаш балбандар» деген ырын жазат. Ошол бүтүрүүчүлөрдүн бири акындын өзү эле. Анын чыгармачылыгынын такшалган учуру да 1930-жылдарга туура келет. Бул жылдары «Мында кел», «Өлмөк эмес», «Ысыккөл», «Ыр чыгарган бир акынга», «Экөөбүз» деген ырлары жарык көрөт. Ал ырларда кыргыз жеринин таанылгыс болуп өзгөргөнү, жетишкен ийгиликтери сүрөттөлдү.

Акындын 1-ырлар жыйнагы 1931-жылы басылды. Андан кийин акыркы эки жылда жазгандарын бириктирип, 1933-жылы «Майдан» аттуу ырлар жыйнагын чыгарат. Бул эки жыйнакка кирген ырлар топтоштурулуп, 1936-жылы «Ырларынын толук жыйнагы» басылат. 1938-жылы айрым өзгөрүүлөр, оңдоолор, толуктоолор менен «Ырларынын толук жыйнагы» кайрадан жарык көрөт. Акындын мындай эки-үч жылда бир гана ырлар жыйнагынын чыгышынын өзүнчө себеби бар. Анткени ал жазуучулук ишке өтө жооптуу караган. Турмушту үйрөнбөй, көп окубай туруп жаза берүү жакшы натыйжа бербешине терең ишенген. Ошондуктан кээ бир адабиятчылардын байкашында 30-жылдардын биринчи жарымынан баштап М. Элебаев аябай изденет: «Адабий билимин көтөрүүгө көңүл бурат, айыл-кыштактарга көп чыгып, жаңы замандын жандуу процессине тикеден-тике байкоо жүргүзөт. Кыргыз ырларына мүнөздүү, бирдей муундар сакталган көнүмүш ритмикадан баш тартат. Куюлушкан так уйкаштардан оолактап, бири экинчисине араң эле үндөшүп турган уйкаштыктарды, оозеки речтеги карапайым сөздөрдү арбын пайдалана баштайт» (С. Жигитов).

1943-жылы М. Элебаевдин «Улуу марш» деген ырлар жыйнагы чыкты. Бул жыйнакка кирген ырлардын дээрлик баары төгүлгөн кан үчүн өч алууга арналган. Ал өзү да 1943-жылдын ноябрынан баштап согуш майданында жүрдү. 1944-жылы май айында согуш майданында курман болду. Анын «Узак жол», «Кыйын кезең», «Бороондуу күнү», «Зарлык», согуш убагында жазылган «Алыскы тоодон», «Соңку бир күн» деген чыгармалары белгилүү.

А. С. Пушкиндин «Хандын өлгөн кызы жана жети баатыр жөнүндө жомок», Л. Толстойдун «Хаджи Мурат», Н. В. Гоголдун «Өлүк жандар», «Шинел», Ч. Диккенстин «Бастилия туткуну», Ж. Б. Мольердин «Зордоп үйлөнүү», В. Г. Короленконун «Табышмактуу кыз», «Түндөгү от» деген чыгармаларын которгон. М. Элебаев жаңыдан өнүгө баштаган кыргыз жазма адабиятынын негизин түзүп, алгачкы кышын коюшкан жазуучуларыбыздын бири. Таланттуу сүрөткер көөнөрбес, көркөм дүйнөсүн элине калтырып, адабиятка адал кызмат кылып кетти.

КЫЙЫН КЕЗЕҢ

(Повесттен үзүндүлөр)

II

Кыштын толугу. Быйыл кар опсуз калың түшкөн. Чилде барынча күчөп турган кези. Кабылдын Гаврилдикине келгенине да үч айдай болуп калган. Үйдө жүргөндө кылары: күндө тан заарынан туруп, көп малды топуратып айдап сугарып кайра тартат. Кайра келген соң жылкыны бир бөлөк камап, баарына чөп чачуу керек. Ушул кезде бул бекер жүргөндөн бетер: «Кабы-ы-л!» – деп атынын аягын созолонткон бир үн чыгат. Жетип барса, чакырып турган кызы – Наташа. «Суу алып келсеңчи!» – дейт ал.

Арабаны дароо кошуп жиберип, чоң челекти калдыратып жөнөп берет. Мындан келген соң отун жарып, самоор кайнатуу бар. Муну кайнатып, кийирип берип, алар тамакка отурган кезде: «Эми булар ичип болгончо сеп алам го», – деген ой менен Базарбайдыкына барып, тонгон колун отко кактап отура калат. Биртикеден кийин казанга кайнаткан бир кружка чай оозуна тие бергенде анын атын жаңкыдай созуп чакырган дагы бир үн чыгат. Жапырт тыншай калгандан кийин: «Кокуй, жөнө!» – дейт үйдөгүлөр. Барса дагы жаңкы кыз. Кабылды чакырганда кандай алыс жүрсө да крыльцодон бир да төмөн түшүп койбойт.

Бул жолу келип эмнеге чакырганын сураганда: «Чочконуку тамак тартсенчи», – деп кайра бурулуп жүрүп кетет. «Чочконуку тамак» дегени жугунду, нандын күйүк-сүйүгү, картошканын кабыгы сыяктуу толуп жаткан эки челек бирдеме. Баарын бир сапар жеткире албайсың. Мелтиреген эки челектин алгач бирин көтөрүп, жолду катар чайпалтып кетип баратканда камакта турган чочколор тетигиндейден сезе коюп, кыбырап, коркулдап турат. Оор челекти майыша түшүп көтөрүп келип, кашаадан ашыра берерде чычкыланып турган немелер кээде жогору чапчый түшүп, тумшугу менен Кабылдын колун жаза-буза сүйкөп кетет.

Кеч болсо да мешке тезек тартат. Көң сарайдын артында. Беш-алты сапар келет. Ушу жерден күндө кечинде тезек көтөрүп келип, алдынкы үйгө кире бергенде печтин үстүндө бир кемпир мундуу кылып, бир калыптан жазбай акырын гана күнгүрөнүп, мунканып отурар эле. Бул Гаврилдин энеси, жашы сексенден ашып, чөгүп калганына бир топ жыл болгон экен. Шалдыраган бир куу сөөк. Эми өмүрү көргөнү – ушул печтин үстү болгон. Жайы-кышы дебей ушунда үнкүйүп отурганы отурган. Тамакты да ушул орунда берет. Ушу кемпирдин күндө бир убак кеч курун мунарып, күүгүмдөп бараткан таасирлүү жымжырттык алдында мунканып отурганы Кабылдын жүрөгүн жаралап, алда кандай бир белгисиз кыялга түшүрөр эле. Күндө ушул. Эмнеге ошентет? Же кудай мени ушул жашка келгенче неге албай, кыйнап койдун деп касырет айтабы? Билбейсиң.

Кээде Кабыл тезек көтөрүп кирген кезде, келини жок болуп калса, өзүнүн жегенинен артып калган калачтарын калтыраган, көпкөк, тарамыштуу колдору менен ашыгып бере коюучу. Таштап берген этти кагып алган тайгандай умтула берип, сырттан бирөө кирип келгиче, тапкан олжосун Кабыл жымыра коёр эле. Чынында кемпирдин бул рақымы, бечарага жаны ачыгандыктанбы, же өзү көр оозунда тургандыктан мындайлардын сообун ала кетейин дегениби, Кабылдын көзү жетчү эмес. Ушул кемпирден тараган үч киши, үчөө тең бар. Үчөө тең ушул көчөдө. Өзү колунда турган эң кенжеси – Гаврил да көк ала сакал. Ошенткен кемпирдин жаны неден бүткөн?!

...Чөпкө жөнөгөндө эң алдынкы чанага Базарбай, арткы бешинчи чанага Курмаш отурат. Калаанын четине чыгып, талаа башталган кезде түнкү аяздын каарына чыдабай Кабыл дирилдей баштайт. Буту колдоюп тонуп калган. Үстүндө – Алёшканын жалаңкат кара таары. Чындап үшүп келгенде чанадан түшүп алат да жүгүрө берет. Абдан күйүккөн кезде кайтып отурат. Бир аз бара түшүп, тери кургап тонуп келатканда жана түшөт. Ушинтип отуруп күндүн мурду чачырай Аралдагы чөпкө жетишет. Бул жерден беш чанага зыкыйта чөп басып жөнөгөнчө түшкө жакын мезгил болот. Кайра келген соң буларды сарайга үйүш бар.

Ушул көчөдө бир топ кыргыз малайлары бар. Бирок бул заманда жакын, ирегелеш отургандардын да бир-бирине катташуусу кыйын болчу. Күндүз түгүл, бар жумуш бүтүп, жандын баары жаткан кезде бадырайып басып келиш чанда. Булардын өмүрдө көргөнү тынымсыз түйшүк. Кезек-кезек, ара-чолодо түн жамына бир короонун эшигине баш кошо коёр эле. Бирок ошондо да эркин болбойт: «Келатат, бирдеме деп жүрбөсүн», – деп айбыгышат.

Бир күнү түн ичинде бир топ малай Гаврилдин крыльцосунун баскычына чогула калды. Мында Базарбайдан башка да: Жоломан, Ысмайыл, Беки деген бир топ малайлар бар. Буларды көрүп бир кезде Кабыл да басып келди. Бирлери крыльцонун туура жыгачына сүйөнүп, эки-үчөө туруп калып, эми бирөөлөрү крыльцонун баскычына жампайып, өйдө-ылдый болуп акырын гана кобурашып отурган. Сүйлөп жаткандары көбүнчө ар кимдин башынан өткөндөрү. Баарынын тең көргөнү көп, айтууга чама жок, убакыт тар сыяктуу. Күнү-түнү тынымсыз алышкан турмуштан мурча тийбей көптөн жыйнап жүргөн, буулуккан ичине толгон сырларын ар ким ушу жерде бир айтып калгысы келгендей. Айтып турган сөздөрү чын жүрөктөн чыккан сыяктуу.

– Дүнүйө деген кысталагың уктатпайт экен, – деди бир кезде Жоломан деген кара сакал, жайык бет, жапалдаш киши. – Менин кожоюnum бир уктап турса «семирип» калат, бир ай жайлоодо жүргөндөй болуп... Эчтемеге мурчаңды келтирбей анан айдай берет. Асты мындай катаалды көргөн эмесмин, көп эле кишиге жүрүп...

– Э, анын эмнесин айтасың, – деди дагы бирөө кейип кетип, – ал баарыбыздын эле башыбыздагы мүшкүл. Ким бар дейсиң эки бутун сунуп жатып алган.

Бара-бара кызый аңгеменин төркүнү башка түргө көчтү.

– Бул жер бүткөндүн баарын кулактар алып койду, күнүбүз эмне болмок? Кыргызды неге кем жараткан кудай?..

Малайлар баягы баскычта дагы бир күнү күүгүмдө болду. Бирок бул жолу баштагыдай отурушкан жок. Ар кимиси бирин-серин билген жарды «жаңылыгын» аңгеме кылып олтуруп, аздан кийин тарап кеткен. Дагы бир чогулганда:

Бу падыша тактан кулап, убактылык деген өкмөт турду дейт, аның деле жыргатып жиберген жери жок, – деди барбак мурун. – Кайта баягыдан бетер төбөбүздү кандап жатат поселканын жоондору.

– Баарынан да жерди айтсаңчы. Ушунда кептин баары. Биз ушинтип эле өмүр бою малай жүрүп өтмөк белек. Заман оңолуп, элге биртке тынчтык орносо, бир тиричилик кылуубуз керек го, жер чукуп, кетмендесек да. Эми орточулар болсо, минтип көзүнө көрүнгөн жердин баарын алып отуруп, токум ордундай да жер калбады...

– Жаңкы большевик өкмөтү орнойт деген бышык болсо батыраак эле болсо экен деги. Ошондо гана бир жакшылык жышаанасы боло турган көрүнбөйбү...

– Ал да жанын аяп жатпаган неме көрүнөт го, – деди баятан сөзгө катышпай отурган чоң тончон. – Дыйкандын көпчүлүгү

большевик жагына кошулду дейт. Жумушчу, малайлар болсо го башынан ошол жагында экен...

– Акырын... – Жолой болбосо булар али козголмок эмес эле. Ал жогору жактан келе жаткан бир караанды көрүп: «Эми койгула. Бирөө келатат тигинде, тарайлы», – деп обдула бергенде, башкалары да туш-тушка жапырылды.

Бир күнү эртен менен Базарбай, Кабыл болуп үйдө олтурушат эле. Бир кезде көчө калың чууга толуп кетти... Урунарга тоо таппай оолуккан көөдөк мастар... «Эмне болуп кетти?» – деп Базарбай сестее калды. Аңгыча болбой жамырай көчөгө чыкса, жарадар болгон кийиктей жан талашып качып бараткан бир жаман тебетей кыргызга бир тобу жабылып, колуна тийгени менен жиберип калып кууп келет. Жаш гана жигит. Бети-башында бир ийне саяр чолоо жок, күпчөктөй болуп шишип кеткен. Бир жеринен кан дирилдеп жүрөт. Ошого карабай бул шор аяк дагы тиричиликтен күдөр үзбөй жан талашып, бир жерден качып чыккан сыяктуу. Эгер Степан келип ажыратып калбаганда, бул жолу мунун аман калышы арсар эле. Кайдан жетип келгени белгисиз, мына бу тополоңдун үстүнөн бул карп-күрп чыга түшүп: «Айланайындар, ушуну мен үчүн берип койгула», – дегендей жигиттин үстүнө түшө калды. Алар мунун сөзүн тыншабай баратты эле: «Бузулган иттер, жогол көзүмө көрүнбөй!» – деп Степан ачуу менен айланасына карады. Ошенткенде тигилер Степандын катан түскө алганын байкай коюп, кан-жинге тоюп, эми жегиси келбеген иттердей чыга беришти.

Бирөөлөрү муну «бедный Степан» дешчү. Бул ага кедейлигинен коюлган ат эмес, кемитип айткан сөз сыяктуу көрүнөр эле. Жашы кырктар чамасында, көзү чүнүрөйүп чарчы бойлуу неме. Махоркага ышталган жездей сары муруту бар. Үстүндө чолок сары тон. Кыргыз малайлары муну жакшы көрөт. Өзү да кыргыз менен үйүр, тилге суудай. «Сени кудай алсын», – деп келет сүйлөгөндө, кыргыз малайларына кезиккен жерде, көптөн үйүр, сырдаш адамдай жайдандап күлүп, шылдың сөздөр айтып келет. Бирок орус кулактары муну жек көрөт. «Степан бузук, ал бир ант урган терсаяк. Ичкен ашына карасанайт», – деп мунун көзү жокто бүлдүрө берер эле. Мында катын, бала деген жок, керт башы. Өзү көрүнгөндүн эшигинде жумуш кылып жүрө берет. Колу бирдемелерге чебер: үй салат, арабанын дөңгөлөгүн жасайт... Кыргыз малайларына жан тартам деп жүрүп, мунун өзү да зыян тартып калган жери бар.

Бул мындай. Ушул көчөдө Жакып деген бир малай жигит ачтан өлгөнү жаткан бир качкынга түн ичинде бир чака дан салып берет да, чаканы суу бойдон алып барып илип коёт. Эрте-си чакага жабышып калган арпадан улам кожоюну сезип ка-

лат. Жакыпты чычырканакка бөлөп өлтүрмөк болуп токойго алып барат. Степан ушунун үстүнөн дагы чыгып: «Буларды да жан деп жараткан. Сенин өзүңдү ошондой кылса кантер элең?!» – деп бир топ күйгүлтүк сөз айтат. Алар Степанды да жайламак болуп тап берет. Ал качып кутулат. Степан ушул жорукту малайлардын баягыдай бир кечкурун чогула калган жеринде сүйлөп отурду.

– Ачтан өлүп баратса ар ким кылат муну. Кудай аларды сүйгөнүнөн бай кылып, бизди жаман көргөнүнөн кедей кылды дейсинби? Андай эмес. Бул жерде кылдай да жумушу жок кудайдын...

– Степан, ашыра чаап кеттиң го сен...

– Эмнени? – деди Степан кабагын чытып.

– Кудай тууралуу.

Жактырбаган кебете менен Степан жооп берди:

– Ал «кудайың» калыс болсо, кана сени жыргатып койгону? Алар «кудайга» жагып, биз эмне эчкисин уурдаптырбызбы? Сен билесинби: Жер кимде? Күч кимдин колунда? Улуктар, өкмөттөр кимдин сөзүн сүйлөйт? Булар дүнүйөнү кайдан алат? Береги попторду карап көрчү монастырдагы. Сенин карамагында бир чейрек жериң жок. Ал тиги монахтар болсо миндеген теше жерди басып жатат. Бак тигет, гүл эгет, эриккенде сайран курат, миндеген мал монастырдын тегерегинде кыжылдайт, буларга өкмөт берет, сыйынып барган эл берет, ал аз келгенсип: «Кудайга сыйынгыла, колуңардан келгенин аянбагыла. Мунун кайырын тиги дүйнөгө барганда көрөсүнөр», – деп алдайт алар. Ошентип элдин колунда барын кагып алып, аларды тиги дүйнөдөн үмүт эттирип коёт да, өздөрү бу дүйнөнүн жыргалын сүрүп отурат. Ошолбу адилдик деген?..

– Айта бер, кулагыбыз сенде, – деди жанкы киши, Степандын сөзүнө жыгылыштуу болгондой турпат менен...

IV

...Жайдын капортосу болуп калган ченде, бир күнү Кабыл Гаврилдикинен качып чыкты. Кабыл уурданып эл жатканда чыккан. Түптүн чоң көпүрөсүнөн өтө бериште бир жаны чыкты дейсиң, өмүрүндө мындай коркуп көргөн эместир! Ушундан өткөн соң элсиз талаага салды...

Түптөн узап кети. Бир кезде колкулдаган чоң өтүгү бутун жоорутканынан чечип колуктап алган. Ушул кезде жаан төгүп жиберди. Төгөрөктүн төрт бурчу текши бүтөлүп алган, элсиз талаада шимшилеп, мына мында бир ит жүрөт. Асман сөгүлүп жаткандай тириде жок катуу дабыш менен күркүрөп келип,

бирде жарк эте түшкөндө карай калса, кубарган иттен башка жан көрүнбөйт. Бирде жакын, бирде качып. Жердин баары чылпылдаган суу. Бир мезгилде караса, тоонун этегиндеги кара жолго келип калган экен. Ошентип Кабыл Гаврилдикинен чыгып кетти. Эми бул көчөдө мындан өзгө малай калып да жарыган эмес. Кабыл узак жылдар туткунда жатып зарыккан кишидей өзү да жедеп жадаган кези. Гаврилдин катыны Настя бар болгону:

– Кеткенде кайда бармаксың? – деген гана сөздү айтты.

– Бул жагын өзүм билем, – деди кыска кайрып.

Качан да болсо кожоюндан кетеринде малайлардын бир сарсанаасы үстүндөгү кийиминде болот. «Кайсынысын сыйрып калар экен» деген ойдо калат. Бирок Кабылдын анчалык убайым жей турган деле «дүйнөсү» жок. Алёшканын бир жалаңкат эски кара таарын кийип жүргөн. Анын ичинде бир көк көйнөгү бар. Мунусу да чолок, шымы төмөн түшүп кеткенде карды көрүнүп калчу. Ушул көйнөккө келгенде Гаврилдин аялы бир аз кыйылыңкырап турду да, артын ойлонуп жөн болду. Эгер муну чечип кет дей турган болсо, айтар кепти Кабыл да камдап турган. «Эмесе, эки жылдык мээнет акымды сана», – демекчи.

VI

Ушу күздө Кабыл Түптө дагы бир байга туруп кетти. Келерки жылы кош айдалып бүткөн кезде, Бозучукка келип, Антон дегенге туруп, үч айдан кийин мындан куйрук түйгөн. Николаевскиде бир айча кыдырып, тезек куйду. Жетиөгүз, Аксуу, Кызылсууларда болду. Арадан эки жыл өткөн соң, күндөрдүн биринде айланып Чоңташка Базарбайдыкына келди. Бул кезде кыш түшүп калган. Кара жолдун алдында саздын жээгинде бир түптүк бай орустун кырмананынын жанына кыштап калган экен. Төрт түтүн. Үйлөрүнүн баары сокмо там. Мунун бири Үсөнбай деген быйыл Кулжадан жаңы келген. Бүлөсү көп. Башына чымын консо тайгалангандай бир таз иниси бар.

Бул заман жаандын артынан тирилген кумурскадай кыргыз эли жаңы тирдигип келе жаткан кез эле... Ушул жылы ар кай жерге бирин-серин мектептер ачылып, эл ичине «жаңы тартип окуусу» деген сөз жайылып калган. Атам замандан бери биринчи угуп отурган кеп. Корумду, Чоңташ, Арал болуп үч-төрт кыштак үчүн ачылган мектеби Жылуубулактын оюнда экен. Кабыл келген кезде Кайнардан үч бала окуп жүргөн. Койчу эми, ушул жаңы тартип жөнүндө эл эмне деген гана сөз кылбады. Качан да болсо жаңы нерсеге жандын түшүнүгү түрдүү болот го. Мына бу жаңы тартип жөнүндө да ошол болду.

– «Аяк, табак», – деп окутат экен. Ушундай окутканын көргөнсүңөрбү... жан болуп жаралганы?

– Эмки замандын окуусу да бир укмуш. Биринчи, экинчи, үчүнчү!.. Он бешинчиси да болот бекен? Ха-ха-ха!

Ушинтип жаңы тартипке не бир адам таппаган аттар коюлду го! Бирок ушул өңдүү кээ бирөөлөр муну кандай укмуш кылып айтып жатса да, ушундан окусам дегенде Кабыл үзүлүп түшүп, окуп жүргөндөрдү бактылуу санап, өзү келечекте бир чон олжодон кур калгандай көрүндү. Кечинде мектептен кайткан балдардын алдынан утурлап барып, алардан окуунун жөнүн сурайт. Жаңы кабарларга канат. Ушул тууралуу бул айылдан көңүлүнө жаккан бир теңтушу – Абдылда. Жашы жыйырмаларда, күлүмсүрөгөн, капкара көзү бар, бети болтойгон бир кара бала. Тышы жыртылып, каруусунда самсаалап жүргөн бир жаман тебетейи бар. Бирөөнүн сырын тартып тургандай акырын кылмайып гана ошол баса кийген тебетейинин алды менен карайт. Күндө кечинде келер замат Кабыл да даяр. Абдылданын карыган энеси бар. Абдылданын кирдеген, ушаланган кагаздарын экөө жарамсыз жарыкка салып окуп, бир-бирине маталып, эл жаткыча отурушар эле. Кабыл бардык дити менен кагазга кадалып карайт. Канчалык кадалып, жарым түнгө чейин отурса да бир талыгуу деген жок.

– Мына мунуң эмне? – дейт.

– «А». Экөөнү кошуп окуганда «ат» болот. Булар ушинтип окуп отурганда кемпир уктап калган болот. Ошол убакта тиги: «Эми мен жатам. Сен үйүңө бар», – дейт.

Жылуубулактагы мектеп менен Кайнар экөөнүн ортосу жыйырма чакырымдай. Мындан күн бата тараган балдар Кайнарга жылдыз толо келүүчү. Булар караңгы түндү жаңыртып, хор айтып келе жатканда, Кабыл кышкы чыкылдаган суукка карабай тышка чыгып алып, ошолорду тыңшап турар эле. Ошолордун ичинде болуп, хор айтып, көңүлүн өргө айдап көтөрүлүп келаткандай болуп таасирленип, жүрөгү ойноп кетет. Бирок бул заманда кай-кайсы мектептерде бай-манаптардын таасири күчтүү кез. Айтор, кандай болсо да ушул ачылып жаткан мектептерде бир жаңылык бар экенин сезгендей жүрөгү белгисиз бирдемеге көтөрүлүп, жаңы тартиптен окусам дегенди дегдеп жүрдү. Бирок анын бул тилегинин ишке ашмагы кыйын болду. Бир күнү ушул жөнүндө тигилердин ою кандай экенин билейин деп каңкуулаганда Базарбай: «Эми сен окуп эмнеге жетмек элң? Окугандарды көрүп жүрөбүз го», – деп тилегин кесип койду. Мезгил өтүп барат. Кыштын капортосу болуп калган. Кабылды шаштырып бараткан ушул жагы.

Өткөн тажрыйба Кабылды мыктап окуткан. Буга качан да болсо бирөөнүн тегин тамагын ичиш кыйын болчу. Мындай учурларда ошол ичип жаткан тамагын ээси көп көрүп тургандай «ушуну бир жерден кайтарсам, э!» – деп ойлоп отурар эле. Быйыл Базарбайдыкына кыштап чыгышы да кыйынга түштү. Асылкан – албуут катын. Бир күнү төшкө айылчылап кетип кечинде келсе, Асылкан чамынып урушуп олтурган экен. «Арам гана тажаал, мен бир күнү жок болгонго урунарга тоо таппай буулугуп калган экенсиң го!» – деди ичинен. Кабыл кирип баргандан эле сүйлөнүп кирди. Бети түктүйүп, ээрди калбайып кетти.

– Эшикте бир тутам куурай жок. Башкасы тиги... Мен болсом үйдө бала-бакырадан чыга албаймын. Кудайдан коркуп бир... – Соңку кездерде Кабыл да тигинин өзүнө жараша тилин тартпай кырсыгып алган.

– Ошолорду өзүң эле иштеп койсоң эмне болосун?

– Эмне дейсиң, я? – деп, обдулуп келе жатканда Кабыл учукпай тартына берди эле кайтып басылып калды. Ошол ордунда отуруп алып кыйрата тилдей берди.

– Сен мага каяша берчү болдунбу, я? О, узабагыр! Капыр, тозоку! Жетим киши кыйды болот деген ырас экен. Сен билген шумдуктун бирин дагы билбеймин мен...

– Ооба, билбей турган чыгарсың!..

– Бас оозунду! Ушул кычкач менен жөн эле башынды жара коём, мени бүгүн тозокко түртүп жиберсең да. Кылып берип жыргатканынан да, жыласың өтүп кетти сенин. Азар болсо кетип каларыңбы?

– Кеткенден коркот дейсиңби? Карап тур кеткенди...

– Кет! Жогол, көлөкөңдү көрсөтпөй. Айланганы турасыңбы... Сен кеткенде кайсы толуп жаткан жумушум кылынбай калып жатат. Кудай алсын, мындан жаманда да өлгөн эмесмин. Сен жокто да мындагы эл оокат кылып жүргөн. Бир колтук куурайды өзүм да көтөрүп алам.

Асылкандын ушундайынан улам кай бирөөлөр Кабылга: «Адам, ошого чыдап жүргөн сен да бир дулдул экенсиң!» – дешер эле. Чынында да ошондой. Кабыл түгүл ошол кездеги шартка карай эринен да бир айбыккан катын эмес. Эри чачтап, канчалык тепкилеп уруп жатса да, бир тилин тартып койчу эмес. Мунун сырын билген айыл-апанын баары зирилдеп туруучу. Эркектер, ургаачылар муну менен бирөө тартышып калса: «Кокуй, Асылканга теңелбе», – деп жакыны келип, кишисин алып кетер эле. Асылкан далай катындарды басып алып уруп да коючу... Кээде Кабыл менен аябай урушуп алып, артынан ачуусу

тарагандан кийин соолугуп, кичирейип, буга жан ачыгандай болуп коёр эле.

– Анан кантейин теги. Урушпайын десе деле кишинин жинин өзүн келтирген байкушсуң. Бар болсо сенден аяналы деп турганыбыз жок. Сенин бактына биз да минтип...

Кабыл акыры чыдаган жок. Бу көрөкчө бир жакка жоголоюн деди. Бир күнү шашке чен болчу. Бүгүн Асылкан менен аябай урушуп баягыдай «кет, жогол» деген сыяктуу не бир укпаган ачуу тилдерин угуп, чындап жаны кашайып алган. Үймөктүн үстүнө чыкты да, алыска көз жиберип, келечек тагдырын ойлонуп, бир чай кайнамадай отурду. Бир кезде үймөктөн түштү да, чыгышты карай бет алды.

Күндөрдүн биринде айланып, Жылуубулактагы «жаны тартип» мектебине келди. Максаты – окумак. Бирок «кыштын көбү өтүп кетти. Эми бир ай, жарым айда балдар тарайт», – деп бир топко сүйрөп араң алды, бир чапжаак кара киши. Баягы Абдылда деген баланы арага салган. Ал Кабыл үчүн аябай киришти. Ушундан тартып, күндө бир баланы ээрчип конуп келип «окуп» жүрдү.

Жаз келди. Байлардан бошоп, каңгырап калган короо-жайларга, чаңкайган ак сарай үйлөргө алды менен жергиликтүү бечараларды, батырак, кедейлерди орноштурушту. Муну кыргыз эмгекчилери эч качан унутмак эмес.

– Андан көрөк эми ушул өкмөттүн боосун бек кылсын, – дейт бирлери. Кокус бул бирдеме болуп кетчү болсо бизде күн жок дей бер.

Ушул окуянын артынан кечикпей бей-бечараларга жардам келди. Короо-короо малдарды, жылкыларды, өгүздөрдү бузбай-жарбай күтүрөтүп айдап келип, тизме менен үлөштүргөн кездер болду. Унаа шаймандардан өйдө жеткирип, эл ичине «кызыл өгүз», «көк соко» деген сөз жайылып кетти. Ошентип бул жазда өмүрүндө түшүнө кирбеген жоруктар болуп, кыргыз арасында зор өзгөрүш тууду.

Бул кезде мектептер жабылганына бир жарым айдай болгон. Кабыл кез келген жерде жүрө берүүчү. Бирок баягыдай эмес, аз да болсо акыл, ою өзгөрүп калган эле. Ошондуктан минтип жүрө берсе, эчтеме чыкпасына көзү жеткен соң, эми багытын өзгөртмөк болуп, күндөрдүн биринде Тескейди карай бет алып жүрүп кетти. Кеткенде да бул элден биротоло куйрук түйдү. Чынында ушундай болушка тийиш эле. Ушундан тартып, өмүр экинчи сайга түштү...

Y Sam

Кыйын кезеңдеги турмуш

М. Элебаев көпчүлүк чыгармаларында өзүнүн жекече турмушу, бир үй-бүлөнүн ары узак, ары татаал тагдырын сүрөттөп жаткандай сезилет, бирок ал туундуларда бүткүл кыргыз элинин тагдыры, тарыхый-социалдык абалы таасын, даана көрүнүп турат. «Кыйын кезең» аттуу чыгармада да жазуучу өз башынан өткөргөн ошол азаптуу күндөр жөнүндө жазат. 1916-жылдагы кыргыз элинин падышачылыкка жана жергиликтүү эзүүчүлөргө каршы көтөрүлгөн азаттык кыймылынан кийинки турмуштун бир үзүмү повесттин сюжеттик өзөгүн түзөт. Эл-жерин эңсеп-сагынып келген кедей-кембагалдар туулуп-өскөн жерге келгенде деле жыргап кете алган жок. Анткени дүйнөдө болуп жаткан зор өзгөрүүлөрдөн четте калган алыскы тоо арасына жаны замандын шарапаты дароо эле жете койбоду.

Арийне, жазуучунун максаты көргөн-билгендерин ошол боюнча жаза коюу эмес. Ал мына ошол кайнаган окуялардын ирисин иргеп, башкы каармандын айланасына топтоого аракеттенген. Чыгарманын башкы каарманы Кабыл опаасыз турмушка сырттан көз жүгүрткөн байкоочу гана эмес, ал турмуш, адамдар, алардын мамилеси, кыял-жоругу жөнүндө өз алына жараша талдоо да жүргүзө алат. Теңсиз турмушту жек көрүп, өз түшүнүгүнө жараша анын себебин табууга аракеттенет. Кыйырсыз жол басып, жер кезип, азат жолун издегиси келет. Анын өтө кыйын экенин биле туруп, ал жөнүндө жазсамбы деп да ойлойт. Анткени ал азыркы жашап жаткан түзүлүш менен, курчап турган чөйрө менен өзүнүн эч келише албасын билет. Турмушта өз ордун таап, адам болгусу келет, адамча жашагысы келет. Ошондуктан минтип жүрө берүүдөн эчтеке чыкпасына көзү жеткен соң эмки багытын өзгөртмөк болуп, күндөрдүн биринде Тескейди карай бет алып жүрүп кетти. Кеткенде да бул элден биротоло куйрук түйдү. Ооба, ал чоң максат менен билим издеп кетти.

Чыгармада автор атайын көңүл бөлүп, чоң сүймөнчүлүк менен кеп кылган каармандардын бири – **Базарбай**. Ал Кабылга каралашып, колунан келген жардамын аябаган адам. Жер жырттып эгин эгип, кызыл күрөгөн дыйкан, кара жумуштун майын чыгарган иштерман. Колунан көөрү төгүлгөн мына ушул адам орус, кыргыз бай-кулактарына малай жүрүп, уулуу тилин угуп, ачуу таягын да жеди. Бирок Базарбай бул тагдырына моюн сунуп, дилинде аны ылайык көрүп, туура деп да ойлойт. «Кудайдын ушунусуна да тобо, эптеп эсен жүрсөк болгону. Кыштан эптеп чыксак, жер которуп жакшыраак бир байга малай жүрөрбүз». – Анын бар тилеги ушул. Адамдын керт башынын эркиндик-тендиги, окуу, билим алуу деген түшүнүктөр негедир

Базарбайга жат, чоочун, өгөй. Дөөлөттүү менен өкүмдардын күнү тууп, арааны жүргөн кылымдан келаткан бул турмуш, бай-кедейи, алдуу-алсызы бар заман анын түшүнүгүндө эч качан өзгөрбөөчүдөй сезилет. Балким, аныкы туурадыр. Бир жолу Кабыл окуу жөнүндө анын оюн билейин деп канкуулаганда Базарбай: «Эми сен окуп эмнеге жетмек элең? Окугандарды да көрүп жүрөбүз го» – деп кол шилтеген. Мына ушундай аң-сезиминдеги мүчүлүштүктөргө карабай Базарбай – биздин жүрөгүбүзгө жакын, сүйкүмдүү адам, аны аяйбыз, анткени ал – ак ниет, жөнөкөй жана эмгекчил.

Жазуучу Тилекмат, Жумагул, Жоломан өңдүү кедей-кембагалдардын да эсте каларлык мүнөздөрүн түзгөн. Гаврил сыяктуу орус кулактарынын наадандык, таш боордук, зөөкүрдүк сапаттарын ачып, Степан аркылуу орус кедейлеринин адилет, адамгерчиликтүү мүнөздөрүн да элестүү берген. Автор Гаврилдин кыял-жоругун, мүнөзүн атайлап сүрөттөп олтурбайт. Чыгармада ал катышкан эпизоддор да аз. Бирок анын адамдык дасмиясы, турпаты тигил же бул окуянын жүрүшүндө, Кабылдын баяндоосунан улам дааналанып ачылып отурат. Анын кырс, түнт мүнөзү кадыресе ишенимдүү. Анан чолок-чолок буйра сүйлөгөнүнө кичине гана каяша айтсаң, бул орус көпөсүнүн карылуу чоң колдору өз өкүмүн чыгара тургандыгын жазбай сезесин. Анын үйүндө бардыгы шайма-шай болуп тургандай. Бирок Гаврилдин кейпинде зор өкүнүч, ич күйдүлүк бар. Анткени болочок бороондун күчүн ал жакшы билет. Ошол себептүү баштагы ач айкырык, өкүм сөзү, «көк союлдугу» басаңдай түшкөн.

Степан орус болгону менен ар дайым кыргыздарга жан тарткан жапакеч. Анда боордоштук, тилектештик сезим күчтүү, түшүнүгү кең. «Кудай аларды сүйгөнүнөн бай кылып, бизди жаман көргөнүнөн кедей кылды дейсиңби. Бул жерде кылдай жумушу жок кудайдын...» – дейт ал.

Элдин турмуш-тиричилигин эң сонун билген Мукай Элебаев бул чыгармасында өзүнө таандык кыска, деталдык сүрөттөөлөр аркылуу адамдардын жашоо тиричилигин, алардын ички дүйнөсүн, бир-бирине болгон мамилесин бөтөнчө элестүү бере алган.

«Кыйын кезең» – кыргыз элинин тарыхынын эң бир урунт учурун, ошол мезгилдеги кыргыз жаштарынын аң-сезиминде болуп жаткан олуттуу өзгөрүүлөрдү, умтулууларды, жергебизге келген жаңы замандын зор өзгөртүүчүлүк күчүн ишенимдүү чагылдырган чыгарма. Бул баяндан өткөндүн изи айкын көрүнүп, ошол учурдун доошу угулуп, жалындуу илеби уруп турат.

Суроолор жана тапшырмалар

1. «Кыйын кезенди» бүт окуп чыккыла. Чыгарманын идеялык мазмунун текстке жакындатып айтып бергиле. Повесттин образ системасына, нарк-насилине кеңири талдоо жүргүзүлө.

2. Адабиятчылар эмнеликтен Мукайдын акындыгынан прозаиктигин жогору баалашат? «Кыйын кезендеги турмуш» деген темада сочинение же реферат жазгыла.

3. М. Элебаевдин «Жарыяланбаган чыгармаларын», айрыкча «Тартыш» пьесасын окуп чыгып, оюңарды айткыла. Бул чыгармалар кандай себептен өз убагында жарык көрбөй калган? «Күндөлүктөрүндө» ал эмнелер туурасында толгонот? Мукайдын калемдештеринен күндөлүк жазгандары барбы? Жазуучу-сүрөткерге М. Элебаев кандай талаптарды коёт? Бул талаптарды иш жүзүндө, чыгарма жазууда ал өзү кандай аткарган?

4. «М. Элебаевдин өмүрү жана чыгармачылык жолу» деген темада окурмандардын конференциясын өткөргүлө.

ЖУСУП ТУРУСБЕКОВ
(1910–1943)

Биринчи ыры менен эле коомчулукка белгилүү болгон Ж. Турусбеков кыргыз адабиятында жаңычыл акын катары таанылды. Калемдештеринен айырмаланып, ал жаңы формада жазды. Бул жөнүндө: «Жусуптун чыгармачылык жолунун өзүнчөлүгү бар, бөтөнчөрөөк десек болот. Анткени анын алгачкы ырларында, кай бир башка жазуучуларга мүнөздүү болгон фольклордун күчтүү таасири байкалбайт. Анын тунгуч ырларынын... идеялык тактыгы менен чулулугун айтпасак деле түшүнүктүү, ыр техникасынын өзү эле акындын адабий маданиятынын жогорулугун көрсөтөт... Жусуптун чыгармалары доор менен үндөшкөн, жалындуу жана эпкинүү, коомдун маданий прогрессине, эмгегине дем бере турган жаңы турмуштун күүсү болуп эсептелет», – деп жазат А. Токомбаев. Ошентип Жусуп Турусбеков адегенде эле мезгил талабына үндөшкөн мазмунга, көтөрүңкү пафоско шайкеш келген жаңы форманы таба билген жаңычыл акын катары көркөм дүйнөнүн эшигин ачты.

...Кордукка чыдабаган эл кытай жерине качканда, Жусуп бар болгону алты гана жашта эле. Мына ушул алты жашар бала бүт эл менен бирге бардык азап-тозокторду башынан өткөрдү. Үрккөн эл туулуп-өскөн жерине кайтканда, анын үй-бүлөсү да өз жерине келип, 1918-жылдары Караколго байырлашат. Көп узабай эле эне-атасы, карындашы өлүп, бир үйдө тогуз жашар Жусуп жалгыз калат. Көрүнгөндүн эшигинде жүрүп, эптеп жан баккан оор күндөр башталат. Ошол көрүнгөндүн колунда жүргөн азаптуу балалыгы жөнүндө ал кийинчерээк: «Тандан кечке көргөн күнүм: куурай алам, тезек терем, музоо кайтарам. Кокус музоо эмп кетсе, менин шорум... кызылдай союп урат... Отун жагып отуруп, өчүрүп койсом кычкач менен бир коёт. Бир кыш этиме жалаң тон кийип, жылаңаяк суу ташып жүрдүм», – деп эскерет. Акыры 1921-жылы Караколдогу жетимдер үйүнө кабыл алынат, 1924-жылы Түптөгү айыл чарба техникумуна которулат.

Ж. Турусбековдун адабий шыгынын ойгонушу дал ушул техникумда окуп жүргөн учурга туура келет. Ал казак, татар тилдеринде чыккан адабий китептерди көп окуйт, өзүнүн би-

рин-экин ырлары техникумдун дубал газетасына да чыгат. 1928-жылы Фрунзе шаарына келип, «Эркинтоо» газетасынын редакциясына орношот. Чыгармачылыгынын башталышында эле өзүнө катуу талап коё билген жаш акын көңүлүнө толбогон алгачкы ырларын газетага жарыялаган да жок. Билимин көтөрбөй, поэзиянын сыйкырдуу сырын билбей туруп, өмүрлүү, мыкты чыгарма жаратуу мүмкүн эместигин акын эң эле эрте түшүнгөн.

Жаныдан түзүлгөн өкмөт көчмөндөргө билим берүүнү негизги милдеттердин бири деп эсептеди. Бул максатты ишке ашыруу үчүн ал мезгилде кыргыз сыяктуу элдердин балдары ири шаарлардагы окуу жайларына жиберилчү. Жусуп да 1929-жылы кыргыз жаштары менен Тверь шаарындагы советтик-партиялык мектепке жөнөтүлөт. Тоо айлынан келген жаш жигитке бул шаар, анын маданияты зор таасир калтырат. Ал жерде орус тилин үйрөнүүгө, орус адабияты менен таанышууга астейдил киришет. Өзгөчө В. Маяковский, С. Есенин менен Д. Бедный, А. Безымянский менен А. Жаров өндүү орус акындарынын чыгармаларына кызыгып, алардын айрымдарын которуп да көрөт. Акындын «Ук, жер жүзү», «Кызыл жоолукчан», «Эсимде» сыяктуу саясий жана граждандык лирикалары жарык көрөрү менен эл арасына терең синип, композиторлор аларга обон чыгарышып, бүгүнкү күнгө чейин ооздон түшпөй ырдалып келе жатат. Ал эми отузунчу жылдарда жазылган чыгармалардан Ж. Турусбековдун «Энем» поэмасы бөтөнчө айырмаланып турат. Бул лирикалык поэманын мазмунун чыныгы турмуштук окуя түзөт. Анда эне менен баланын турмушу реалдуу көрсөтүлүп, алардын мүнөздөрү, жандуу сүрөттөрү элестүү, ары таамай тартылат.

Ж. Турусбеков драматург жана прозаик катары да белгилүү. «Ажал ордуна» драмасы аны чебер драматург катары да таанытты. Мындан башка «Бешмойноктогу окуя» пьесасын, «Бир болгон иш», «Таза жүрөктөр соккондо», «Айласыз кезигишүү» деген аңгемелерди жаратты. Ал – «Айчүрөк» операсынын либреттосун жазышкандардын бири. 1916-жылкы элдин оор тагдыры атактуу «Ажал ордуна» драмасында бөтөнчө бир эргүү менен жазылган. Ал 1939-жылкы Кыргыз искусствосунун Москвадагы декадасында чоң ийгилик менен коюлган.

Согуш башталганда Ж. Турусбеков өз ыктыяры менен майданга аттанды. 1943-жылы согуш талаасында курман болуп, жеңишти көрбөй калды.

ЭНЕМ

Күткөндүрсүн,
 келдим, эне, аманбы?
 Кучактачы, сүйчү
 беттен баланды!
 Беш жыл бою
 тентип кеттим
 дайынсыз,
 Сагындың го
 бир көрө албай
 карамды!
 Сагынганда
 тентип кеткен
 баланды
 Жүзгө жооруп
 жүгүрттүң го
 санаанды?
 Каттоочудан:
 «Кат жазсын!» –
 деп айттырып.
 Кийинчерээк ала
 бердин мазамды.
 Тентек эле эмне
 болду дединби?
 Күндө ойлоп, асан
 кайгы жединби?
 Кимдер тилдеп,
 кимдер шагын
 сындырып,
 Муңайтты деп,
 кейиттинби
 зээнинди?
 Шалаакы эле
 кандай алда
 жүрөт деп,
 Кейидинби
 үстү-үстүнө
 кайгы жеп?
 Баягы уулун
 дайынын таппай
 кетиптир,
 Деген өңдүү
 уктун бекен
 ушак кеп?

Орой эле,
 алда каткан
 балам деп,
 Эми кайдан,
 кандай кабар
 алам деп,
 Уруп-согуп,
 бирөөлөр
 кыйнады деп,
 ойлодунбу
 «жарам» деп?
 Зөөкүр эле
 эмне болуп
 кетти деп,
 Окуймун деп
 кандай жапа
 чекти деп,
 Кабактарда арак
 ичип, мас болуп,
 Жүрөбү деп,
 ойлодунбу
 тепки жеп?
 Билбестиктен
 иштей берип
 билгенин.
 Бирөөлөрдөн угуп
 жүрөт дединби.
 Ууктурчу
 уудан ачуу
 тилдердин.
 Өжөр эле
 болбос ишти
 талашып,
 Бууркандап,
 ээ-жаа бербей
 жадатып,
 Ойлодунбу,
 көрүнгөндөн
 тепки жеп,
 Жүрөбү деп,
 оозу-мурдун
 канатып?

...Жок, энеке, мындай
иштер болбоду!
Орой, өжөр,
зөөкүрчүлүк мүнөзүн
«тентип» кеткен
балаң өзү оңдоду.
Ай, ушул сен,
кейий берген
энемсин,
Бекер ойлоп,
бекер кайгы
жегенсиң.
Мен кетерде,
беттен өөп
кучактап:
«Кагылайын
кайраттуу жүр» –
дегенсиң.
Энекебай,
кайратыман
жазбадым.
Мен мурунку,
мен эмесмин –
башкамын.
Тентек жана
таарынчаактык
жаман экен
ишен, эне,
таштадым!
Бирөө да жок,
өзүң билген чагымдын,
Баягы мен,
бүгүн бөлөк,
жаңырдым.
Берчи, энеке,
мурункудай
эмейин,
Берчи, энеке,
эмчегинди
сагындым!..
Ха... Ха!.. Ха!..
Чүкө салган
тулубум,
Ташта, энеке,

кереги жок
мунунун!
...Чүкөнү мен
кетерде эле
төккөмүн.
Ташта, энеке,
чүкө ойноодон
өткөмүн.
Үстүбүздөн
зуулап өткөн
беш жылда,
Шайыр жаштар
арасында
өскөмүн!
беш жыл мурун
чүкө ойногон
балаңды,
Тарбиялап,
шаардагы усталар,
Көрдүңбү эне,
балаң кайта
жаралды!
Эч ким менин
сындырбады шагымды,
Эч ким мени
уруп-согуп ыйлатып,
Эч ким менин
кейитпеди жанымды.
Койгун, эне,
кабактарда болбодум,
Кайра курдум,
Мүнөзүмдү оңдодум!
Ой жеңди деп,
Кайдан, эне, эстедин,
Түшүн, эне.
Супсур ойдон
кеткемин.
Ойлой, ойлой, ойлой
келип шаарга,
Ойдун түйүнүн
жетүү менен
чечкемин.
Мени эч ким
Сабабады тепкилеп,

Жулунбады
эч кимиси,
эч качан:
Бычак менен өлтүрөм
деп кескилеп!
Окуп, эне,
Мектебимди
бүтүрдүм,
Шаардагы өмүрүмдө
беш жылдык
Көз ачылып,
Көп нерсеге
Түшүндүм.
Аячу элең жанын
ачып, энеке,
Мен кой айдап
түшкөн кезде
Адырдан.
Мына бүгүн
Ал күндөрдөн
Арылдым.
Берчи, энеке,
Эмчегинди эмейин,
Берчи, энеке,
Ак маманды
Сагындым.
Мугалиммин, мен
Жаштарды окутам.
Карысаң да бизге
Энеке, керексиң,
Сабатыңды ачып
Кетем, окусаң!..
Келдим, эне,
Элди, жерди
Сагынып...
Эмнелер бар
Эл ичинде
Айтып бер.
Туулган жерим
Кетиптир го
Жанырып?..
Бир кезекте

II

Бул айылдын
Жанырганы
жалганбы?
Эмне, энеке,
Сенин оюң
сандалды,
Унуттуңбу
Айыл ичин
каптаган,
Өткөндөгү
Үшкүрүк, муң,
Арманды!
Эмне, энеке,
Мынча неге
Кейидин,
Алигиче кала
элекпи,
жарыктык,
Жөнү жокко
Кейий берчү
пейилиң!
Эмне, энеке,
Эмнелерди
Самайсың,
«Элге, журтка
Бүлүк салган
Балдардын
Сен да бири» –
деген өңдүү
Карайсың!
...Муң-кайгыны
Кечээ баштан
Кечирген.
Бүгүн, эне,
Чыгарыпсын эсиңден.
Жүнүн сабап,
Чийин чырмап,
Ар кимдин
Сен элең го

Эзилген!
Жакшы болгон
Орунбайлар
айдалып,
Суусун куюп,
Отун жагып...
Далай шордуу
Жүрбөдүбү
чайналып,
...Бир окуя
Эсинде, эне,
Бар бекен,
Карылыктан унут
Кылып кетпесең,
Азыр дагы каным
Жаман бузулат.
Ал кордукту эстесем.
Абайлабай
Кысыр эмди
Жабагысын эсирген.
курган атам
бир түнү,
Жанылбасам,
карышкырга
жедирген.
Бул иш үчүн
Аябастан сабаган,
Ал кимдердин
Ал-жайына
караган.
Азыр дагы
Атам көзгө элестейт,
Көзү шишип,
жаагы айрылып,
канаган.
Орунбайдын камчысын
Ким жебеди,
Аны кимдер:
«Окем жакшы» – дебеди.
Бизге окшогон
Байкуштарды
ал айбан,

Качан, эне,
Жанга кошуп тенеди?
Кулактарга
тапшырмалар
берди деп!
Эмне, энеке,
кейийсин
Сен кайгы жеп,
Кечээ күнкү
Эзгендерди аяйсың
Айтчы, энеке,
айтчы, энеке,
кандай кеп?
Булар менен
Дагы алыша
жатарбыз.
Бир майданда
Дагы күрөш
ачарбыз,
Бул өндөнгөн
Артта калган оюнду
Токто, энеке, кайта
Биздер жазарбыз.
Эсиндеби, кечээ
күнкү жокчулук,
Э, энеке, кошко
байлап семирткен
Ат бар беле, бизде
турган кошкуруп.
Көп бечара биз да
бири сандалдык.
Мүдөөбүз көп,
Өмүр бою
каржалдык.
Күчтү саттык,
Көрүнгөнгө
жалдандык,
Дагы, энеке,
Дагы сенин
эмнең бар?..
Кирипсинер колхозго,
Жокчулукту түбү менен
жеңип сал!

Бүбүяны карасаң,
Алтын баалуу Бүкөш
Сенин тамашаң!
Бул жаштардан
Далай айып табасың,
Үмүтсүздөй кээде
Үшкүрүп аласың.
«Абийирсиз өстү
Жаштар бул күндө»
Сезем, эне, деген
өндүү карашың.

Көрдүңбү, эне,
Э, энеке,
Айланды биз
табарбыз.
Бул оюңа,
Далай бүлүк саларбыз,
Колхоздогу шайыр
жаштар биригип,
Сени дагы
шайыр кылып аларбыз!

* * *

Поэма 1933-жылы жазылган. Анын окуясы акындын өз турмушу менен көп жагынан окшош. Жусуп 1928-жылы туулуп-өскөн Ысыккөлдүн жээгинен илим, бакыт издеп жөнөйт. Ошондон тартып бул поэманын жазылышына чейин беш-алты жыл өтөт. Акын ушул убакыттын ичинде газетада иштейт, Тверге барып, советтик-партиялык мектептен окуйт. Анын түшүнүгү, дүйнөгө көз карашы бүтүндөй жаңырат. Акындын турмушунун өзгөрүшү, өзүнүн да тез аранын ичинде мынчалык зор ийгиликтерге жетишкендиги поэманын биринчи бөлүмүнөн көрүнөт.

«Энем» поэмасында ошол учурда өлкөбүздүн айыл чарбасын колхоздоштуруу боюнча жүрүп жаткан окуя орун алган. 1932 – 1933-жылдары айыл чарбаны туташ коллективдештирүү, анын негизинде кулактарды тап катары жоюу саясаты ишке ашырылган. Буга байланыштуу дыйкандардын таптык аң-сезими ойгонуп, аларда жаңы түшүнүк, жаңы коомдук мамиле пайда болот. Ж. Турусбековдун «Энем» поэмасында мына ушул элдин салт-санаасында болуп жаткан өтө терең идеялык, психологиялык өзгөрүүлөр, жаңы коомдук мамилелер көрсөтүлгөн.

Өнүгүүнүн жаңы жолуна түшкөн эл да, жер да бүт өзгөрүлүп жатса, жалгыз гана карт эненин түшүнүгү өзгөрүлбөйт. Анын чексиз боорукер жүрөгү беш жыл кеткен уулун эстеп кейийт. Ал гана эмес, мурдагы өзүн эзген зулум Орунбайды да аяйт. Бул караңгы эненин адашкан боорукердиги эле. Поэмада караңгы эненин адашканы, жаңылыш түшүнүгү ынанымдуу түрдө терең ачылып көрсөтүлгөн.

КАРАКЧЫНЫН ТРАГЕДИЯСЫ

Буулугуп, жээкке урунуп, кемер кылып,
Жаш төгүп, соолуккандай кээде тынып,
Томсоруп колго түшкөн айыпкердей,
Рейн агып калат кээде жылып.
Кимдерден, эмнеликтен улуу өзөндүн,
Кандайча калды экен шагы сынып?

Мини ыйлап, буга маашыр бири күлөт,
Миндердин өнү азып, тирүү сүрөт...
Бул күндө рейндик катын, балдар
Кельнанын көчөсүндө тентип жүрөт.
Алардын арасынан бир кайраттуу,
Берлинге кабак бүркөп, муштум түйөт.

«Балам...» – деп карыялар жашын төгөт,
Кээлери дайынын билбей көөнү чөгөт.
Көчөдө кайырчылар толуп кеткен,
Мундирчен: «Жолдон чык!..» – деп шалпып сөгөт,
Ачкадан бурч-бурчтарда өлгөндөр көп,
Аларга кайыр кылып, кимдер көмөт?!

Булар бир, Фрида бир, көргөн күн бир,
Ичте бук, жүрөк сыздап, көкүрөк кир!
Мукурап кечке сынык нан таба албай,
Отурду кашатында Рейндин.
Жаш бала муун, жүүн жок, «эне, нан!..» – дейт.
Буларга тоюнар күн болобу бир?

Пааналап Фридага Макс мунжу,
Үшкүрүп терең кайгы ойдо турду.
Жанында жалгыз жолдош жыгач балдак,
Ажырап эки буттан калган тулку.
Жалдырайт, карашында бир кайрат жок,
Бүтүндөй кеткен окшойт көздүн курчу.

Ичи өрт, каны качты, жаш акпады,
Сооротор Фриданы жөн таппады.
Алдында улуу Рейн акпагандай,
Алдында өлүү өндүү жан жактагы.
Элестеп болуп өткөн бир окуя,
Дүркүрөп бүткөн бою сөз баштады:

– Фрида, айлаң канча сабыр кылгын,
Курган жан ыйласа да, өлүп тынчыр.
Өлкөнү талоончулар бийлеп турса,
Тынч алып, немец жашын кайдан тыйсын.
Көз жеткис Россия талаасында,
Немецтер миллиондоп тапты кыргын.

Ушул мен сенин жарың Ганс менен,
Өрт кечип, кан майданда болдум эчен.
Кокустан жаралуулар колго түшсө,
Сындырып сөөк-саагын ого бетер,
Өлтүрүп көчөлөргө сүйрөп барып,
Тепкилеп, өлүккө да кылдык кекээр...

Орустун огуна учтук, талаада өлдүк,
Көңүлдү сооротуучу нени көрдүк?..
Уруштун бир опаасын көрдүкпү биз?
Не үчүн дарыя кылып кандар төктүк?!
Жалгыз ок, мас болгончо ичип алып,
Таладык тынч кыштакты, олжо бөлдүк.

Бир күнү бир орусту туткунга алдык,
Штабга уруп-согуп айдап бардык.
Чаргытып суракка жооп бербеген сон,
Ишара менен гана болду жардык.
Көчөгө эл көзүнө алып чыгып,
Кыйнадык... анан кийин атып салдык. –

Деп Макс башын салды жерди карап,
Кыйнады көңүлүнө түшкөн жараат.
Өмүрүнүн өткөндөрү талоончулук,
Алдыңкы күнү улам – карангыраак.
Оор ой басканына чыдай албай,
Үшкүрүп, кайта кирди сөзүн улап:

– Ганс дагы аяган жок канын-жанын,
Майданда өлсө дагы, көргөнү анын...
Баласы ачарчылык тырмагында,
Ыргалып араң сүйлөөр сенин алың, –
Дегенде купкуу эрдин кыбыратып,
Фрида деди Макска: «Болду... айтпагың!..»

Шалактайт колундагы жаткан бала,
Каны сууп, дени муздап, жүрөк сокпой.

Ачкалык алган экен эчак кана!
Түн түштү ушул жерден күн өлгөндөй,
Кайырчы... Рейн кызы Фридага...

— Кайырчы, мунжу азаптуу Германия!
Кызыңдын көргөн күнү байка мына.
Өлүмгө башынды тос же көтөрүл!
Гитлерден күткөн жыргал ушул тура, —
Деп кургур өзөн бойлоп бара жатат,
Каракчы башкарса эгер, иш ушул да!..

* * *

«Каракчынын трагедиясы» — Жусуп Турусбековдун согуш темасына арналган бирден-бир негизги чыгармасы. Поэманын аты анын затына жана мазмунуна толук жооп бере алат, анткени анда каракчы Гитлер, анын жан-жөкөрлөрү, алардын каракчылык иштери жөнүндө кадыресе көркөм жалпылоо да, учкул толгонуулар да бар. Поэмада акын жакыр, самсыган элдин аянычтуу абалын улам тереңдетип жүрүп олтурат. Элдин кайгылуу трагедиясынын улам бир тарабы ачылып, жүрөктү мыжыйт. Бирок фашизм тануулаган кайгы менен азап элди биротоло мүнкүрөтө алган жок. Эл Гитлерге нааразылыгын билдирип, «муштумун түйөт». Буга карапайым немец өкүлдөрү Макс менен Фриданын өмүрү толук күбө. Алардын кыймыл-аракети аркылуу поэманын бүт идеясы, акындын айтайын деген ою ачылган.

Макс менен Ганс талоончул согуштун азабын бирге тартты. Фриданын күйөөсү Ганс кыргын согуштан ошол бойдон кайтпай калды. Макс болсо мунжу болуп, катардан чыгып, эч кимге керексиз, жарым жан адамга айланды. Ошондо ал Гитлердин ким экендигин билип:

«Үч жылы удаа жүрдүм салгылашып,
Ойнодум, суу ордуна кандар чачып,
Гитлерге кокус бирөө сөз тийгизсе,
Койчу элем ит аткандай ордунда атып», —

деп ойго чөмүлөт. Мурда мындай суроону Макс алдына коё алмак да эмес. Согушта көрсөткөн нааданчылыгы менен мыкаачылыгына кайра мактанчу. Каракчылык, айбанчылык, акмакчылык иштерин эрдик деп эсептөөчү. Эми эки бутунан, балакакасынан ажырап, кожоюндарына керексиз болуп калгандан кийин гана баарын түшүнүп олтурат. Макстын андан аркы сөздөрүндө гитлердик фашизмге кыжырлануу да, немец элинин көргөн азабына жаны ачуу да, биздин элдин ченемсиз эрдигине эркисиз тизе бүгүп, таазим кылуу да ачык байкалат. Тут-

кунга түшкөн биздин жоокерлердин тайманбас сөздөрү, кайраты, эч кандай кыйноо алардын эркин майтара албаганы, Макска баатырдык менен эрдиктин, эли-жерин чексиз сүйүүнүн чыныгы үлгүсүн көрсөтүп, мындай элди кул кылууга болбой тургандыгын далилдеди. Ошондуктан ал:

«Кечикпей, Германия, кезиң келди,
Сындырды Россия биздин белди.
Бир атсаң үстү-үстүнө жооп берген,
Көрбөдүм орустардай өжөр элди», –

деп чындыкты моюнга алууга аргасыз болот. Ж. Турусбеков Макстын ички дүйнөсүнүн күрөшүн, чындыкты түшүнүүдөгү татаал жолун ишенимдүү ачып берүүгө аракеттенген. Эки бутан ажырагандан кийин, керексиз болуп калгандыгы жөнүндөгү Макстын кайгылуу монологу фашизмдин чыныгы жүзүн ачып, айыбын ашкерелейт. Турмуштун татаал жолу Макска окшогондорго ак-караны таанытып, акырында «Берлинге кабак бүркөп карап», андагы бийликте отургандарга «муштум көрсөтүүгө» чейин алып келди. Ал буйрукту кың дебей аткарган желдеткен немец элин фашизмге каршы үндөгөн аң-сезимдүү адамга чейин өсүп жетти.

Поэма кайгылуу аяктайт. Фриданын атадан калган жалгыз туягы ачкалыктан көз жумат. Баарынан ажыраган Фриданын башына түн түшөт. Чындыгында бул бүткүл немец калкынын башына түшкөн оор трагедия эле. Бирок Фриданын жакшылыктан үмүтү чоң. Ал немец элин көтөрүлүүгө үндөп, «каракчы башкарса, иш ушундай болот» деп, фашизмге каршы күрөшүүгө чакырат. Мындагы каракчы деген сөздө гитлердик фашизмдин бүт кыял-жоругу, элге тануулаган кайгы-азабы камтылган. Жыйынтыктап айтканда, акын Фрида менен Макстын татаал тагдыры аркылуу бүткүл адамзатка фашизм кандай азап-тозокторду алып келгенин, ал канчалык чыныгы жүзүн жашырса да, акыры эл алдында айыбы ачылаарын жана элдин жеңилбес улуу күчүн даана көрсөткөн. Поэма бүгүн да өз маанисин жогото элек, ал адамдарды фашизмди, талоончулукту жек көрүүгө, эл-жерди сүйүүгө үндөп турат.

АДАБИЯТ ТЕОРИЯСЫНАН:

Поэма жөнүндө түшүнүк

«Поэма» деген термин гректин «иштейм, жаратам» деген сөзүнөн алынып, лиро-эпикалык жанрга кирет. Адабияттык

агымдардын тарыхый өнүгүшүнө байланыштуу поэма деген түшүнүк да улам-улам формасы жагынан да, жанрдык түрү боюнча да өзгөрүп келген. Мурда жазма түрүндөгү ыр менен жазылган чыгармалардын баарын эле поэма деп атай башташкан. Бул жанрга негиз салуучулардын бири – англиялык көрүнүктүү акын Байрон. Ал өз поэмаларында каармандардын жекече турмушундагы капчысынан болгон айрым окуяларды сүрөттөйт. Ошону менен бирге ага карата өзүнүн жан тартуусун, күйүп-бышуусун, көңүл жайын да билдирген. А. С. Пушкиндин «Кавказ туткуну», «Цыгандар» сыяктуу көркөм дөөлөттөрү дал ушундай поэмаларга кошулат. Орус элинин көрүнүктүү акыны Некрасовдун чыгармачылыгында поэма чыныгы реалисттик мүнөзгө ээ боло баштайт. Ал өз каармандарынын жекече турмушун гана көрсөтпөстөн, көбүнчө алардын коомдук абалын сүрөттөгөн.

Бүгүнкү күндө ыр менен жазылган көлөмдүү чыгармаларды поэма дейбиз. Ал сюжеттүү да, сюжетсиз да боло берет. Көпчүлүк поэмалар сюжеттүү келет жана алардын камтыган окуялары да ар кандай. Мисалы, Ж. Турусбековдун «Каракчынын трагедиясы» жөнөкөй, ал эми А. Токомбаевдин «Өз көзүм менен» поэмасы татаал сюжетти камтыган. Айрым поэмаларда сюжет болбойт. Анда акындын – лирикалык каармандын тигил же бул окуяга карата ой-пикири айтылат. Ж. Турусбековдун «Энем» поэмасында белгилүү сюжет жок. Бул поэмада лирикалык каарман өзүнүн, энесинин башынан өткөргөн окуяларын көрсөтүү менен, ага карата жекече ой-пикирин билдирет. Мындай мүнөздөгү поэмада баяндоочу адам ар кандай окуялардын, турмуштук кырдаалдардын баяндалышында, чыгарманын негизги идеялык мазмунун ачууда активдүү роль ойнойт. Акын каармандардын тагдырына карата өзүнүн кубанган, кейиген сезимин да көрсөтөт. Ошентип адабияттын бул жанрында окуя бирде каармандардын ортосунда өнүксө, бирде ал окуяларды лирикалык каарман өзү баяндайт.

Суруолор жана тапшырмалар

1. Сүрөткердин прозаларын, драмаларын окуп чыккыла. Алар боюнча өз оюңарды жазгыла.
2. Замандаштары жана калемдештери Ж. Турусбековдун чыгармаларын кандайча баалашкан?
3. Кыргыз поэзиясын мазмун жана форма жагынан жаңылоодо Жусуп кандай ийгиликтерге жетишкен?
4. «Ж. Турусбековдун өмүрү, чыгармачылык жолу» деген темада окурмандардын кечесин өткөргүлө.
5. «Энем» поэмасынан үзүндү жаттагыла.

ЖООМАРТ БӨКӨНБАЕВ
(1910–1944)

Жоомарт Бөкөнбаевди чоң акын
Алыкул Осмонов:

«Акын ыры таттуу тилдүү бала эле,
Бул замандын чын сүйүктүү жаны эле.
Жорголугун салыштыра келгенде,
Шырдакбектин¹ жоргосундай бар эле», –

деп мүнөздөйт.

Жоомарт бүткүл өмүрүн, талантын
эл-журтуна, ырга арнаган чыныгы патриот
акындарыбыздын бири эле.

Бул көрүнүктүү акын таланттардын
бешиги болгон Токтогул, Эшманбет,
Коргоол сыяктуу ак таңдай акындарды
берген азыркы Токтогул районундагы
Мазарсай айылында 1910-жылы кедейдин үй-бүлөсүндө
туулган.

Турмуш жыргалын аз көргөн акындын атасы Бөкөнбай, энеси Алтынай он алты балалуу болуп, алардан Жоомарт менен эжеси экөө гана тирүү калат. Жоомарт беш жашка чыкканда атасын Борбу бай өлтүртүп, энесин зордук менен токолдукка алат. Ошондон баштап энесинин да, эжеси менен Жоомарттын да абалы оордоду. Жаш бала кой кайтарып, малай катары жүрдү. Ошол кой жайып, балалык чагы өткөн жер, кооздугу менен атагы чыккан айтылуу Арым жайлоосу болду. Анын керемет сулуулугу, шылдырап аккан тунук булагы, көйкөлгөн талаасы акындын шыгын өтө эрте ойготту. Бала дүйнөнү дал ушул жерден таанып биле баштады. Апасы Алтынай эл чыгармаларын эң жакшы билген, сөз багып, аны урматтаган, бир укканын унутпаган куйма кулак, улуу кепти укмуштуудай айта да алган, оозунан бал тамган сөзмөр, ары жез оймок, ургаачынын узу эле. Ал жаш Жоомартка жомоктор менен уламыштарды, элдик ар кандай ырларды айтып берүүдөн таячу эмес. Бул ансыз да талант даарып, табият берген Жоомарттын шыгына ого бетер от жагып, эң эле эрте ыр жаратууга ээликтирди. Жаш кезинен аздектегени улуу акын Токтогул болду. Чындыгында эле Ток-

¹ Шырдакбек – тарыхый инсан, Курманбек баатырдын уулу Сейитбектин баласы болгон делет.

тогулдун бүткүл кыргыз журту тамшанып уккан ыр-күүлөрү акындын чыгармачылыгынын өнүгүшү үчүн чоң таасирин тийгизген. Өзүнүн залкар устатын Ж. Бөкөнбаев өмүрүнүн акырына чейин ыйык тутуп, анын талантына табынып, таазим кылып өттү. Ошентип, кыргыз жергесинин кооздугуна суктанып, Токтогул сыяктуу акындардын ыр-күүлөрүн угуп, Жоомарт жаш кезинен эле поэзиянын ажайып дүйнөсүнүн бешигине бөлөнүп өстү.

Акындын бактылуу жашоосуна, талантынын гүлдөшүнө жаңы заман кеңири жол ачты. Эркиндик, тендик колго тийди, эми билим алып жан дүйнөнү байытуу керек эле. Окусам дегенде ак эткенден так этип жүрүп 1922-жылы Кетментөбөдө жаңы ачылган Арым мектебине кирди. Мында эки жыл окуп, көзү ачыла баштаган Жоомарт окуусун улантууну көксөп, 1924-жылы Жалалабадга келет. Андан Көкарт жетим балдар интернатына жиберилип, ал жерде эки жыл окуйт. Бирок өп-чап билимди дагы тереңдетүү зарыл болчу. Ошондуктан ал 1926-жылга чейин Оштогу, андан кийин 1931-жылга чейин Фрунзедеги педтехникумда окуду. Аны бүткөндөн кийин «Кызыл Кыргызстан» газетасында бөлүм башчы болуп иштеп, жаңы маданиятты курууга, саясатты иш жүзүнө ашырууга чакырган курч макалаларды жазып, жөндөмдүү журналист экенин көрсөттү, чыгармачылыгын өнүктүрдү. Анан Москвадагы журналисттер институтуна кирип, аны 1935-жылы ийгиликтүү аяктап кайтып, андан кийинки бүт өмүрүн биротоло чыгармачылыкка арнады.

Жерге ээ болгон дыйкандардын кубанычын тең бөлүшүп, жаңы заманды сүйүүгө чакырган «Жер алган кедейлерге» деген Жоомарттын биринчи ыры 1927-жылы «Жер төңкөрүшү» аттуу газетага жарыяланат. Анын чыгармачылыгынын андан нары өнүгүшүнө Фрунзедеги педтехникумдун өзгөчө мааниси бар. Бул окуу жайы өз убагында таланттардын уясы болгон. Анда келечекте кыргыз элинин сыймыгы болушкан акын-жазуучулар, сүрөтчү Гапар Айтиев, композитор А. Малдыбаев сыяктуу чоң таланттар тарбияланышкан. Андай адамдар менен бирге болуп баарлашуу, ошол кездеги таланттуу жаштарды бириктирип баш коштурган техникумдун алдындагы «Кызыл учкун» адабий ийримине активдүү катышуу Жоомарттын жаш калемин курчутуп, чыгармачылыгын жетилтти. Жаңы замандын жарчысы катары акын өзүнүн саясий мааниси курч, көркөмдүгү жетик ырларын жаратты. Анда жаңы заманды данктап, эркин эмгектин маанисин зор эргүү менен ырдады. Акындын мындай мүнөздөгү «Эмгек», «Көкөш көзүн ачты», «Забойщиктер», «Жаз» сыяктуу ырлары эл арасына кеңири тарап, таанымал кылды.

Энесинин кордугун өз көзү менен көргөн акындын чыгармачылыгында аялзатына арналган ырлар арбын. Анын алгачкы

ырларынын бири да «Эжеме кат» деп аталат. Жоомарт окуунун артынан түшүп, Фрунзе, Москва сыяктуу алыскы чоң шаарларда окуйт. Иши менен да, акындык сөзү менен да кыргыз жергесиндеги маданий курулуш иштерине белсене киришет. Кыргызстандагы маданий-агартуу иштерине өзгөчө көңүл бөлүп, алдыңкы сапта турган жоокер катары жердештеринин, айрыкча аялдардын ийгиликтерине чексиз кубанат. Бул темада: «Эрик кызы», «Эжеме кат», «Мариям», «Сыргажан», «Кыздын канаты» сыяктуу бир канча ыр, поэмаларды, «Алтын кыз» аттуу музыкалуу драма жазып, басмачыларга каршы эр азаматтарча тайманбай күрөшкөн кыргыз кызынын мыкты образын жаратты.

Драматургия демекчи, адабияттын бул түрүн түптөшүүдө Ж. Бөкөнбаевдин да кадимкидей салымы бар. Убагында анын «Семетей», «Каргаша» пьесалары, «Токтогул» музыкалуу драмасы көрүүчүлөргө аздыр-көптүр эстетикалык рахат берип, өз алына жараша кыргыз драматургиясынын өсүп-өнүгүшүнүн жүгүн көтөргөн. Ал «Айчүрөк» (авторлош), «Токтогул» операларынын либреттолорун жазып, «Кармен» операсынын (Мериме боюнча) либреттосун таржымалдаган. Прозада, котормодо да калемин сынап көргөн. «Токтогулдун өмүрү», «Комуз күүсү» сыяктуу аңгемелерди жаратып, Гете, Лермонтов, Абай, Шота Руставели, Маяковский өңдүү залкарлардын ырларын которгон.

Согуш учурундагы жүрөк теренинен кайнап чыккан жалындуу, патриоттук ырлар Ж. Бөкөнбаевдин чыгармачылыгына бөтөнчө бир көрк берип турат. Согуштун алгачкы эле күндөрүндө чын дилден жазылган акындын «Ата Журт үчүн майданга!», «Антым», «Кош, Ала-Тоо, уулун кетти майданга!», «Жүрөгүм менин – Кызыл Туу!» сыяктуу ырлары Ата-Мекенди сүйүүгө жана коргоого үндөп, жеңишке шыктандырган улуу чакырык катары эл арасына чагылгандай тез тарады. Аларды кан майданга жөнөп жаткандар да, узатуучулар да ооздорунун түшүрбөй ырдашты. Акын согуш талаасында болуп, анын алааматын көрүп кайтты. Адам каны суудай агып, жерди куйкалап кунарын кетирген кандуу майдан Жоомарттын каңырыгын түтөтүп, кайгыга салды. Бирок ушундай апаатта төгүлгөн канга, кыйылган кырчын өмүргө карабай кармашкан каарман жоокерлердин ноюбас күчү, кетилбес эрки акынды толкундатып, адилеттүүлүктү, өлбөстүктү көкөлөтө даңктаган чыгарма жаратууга түрттү. Ал ажал менен ар-намыстын кандуу кагылышын, өмүрдүн түбөлүктүүлүгүн көрсөткөн жүрөк титиреткен «Ажал менен Ар-Намыс» аттуу поэмасын жазды.

Ж. Бөкөнбаев өлкөбүздөгү бардык жаңылыктарга үн кошуп, кубаныч-кайгысына ортоктош болду. Көңүлү тетик, учкул кыял акын эч нерсени жашырбай, куюлушкан жамак сөздүн ыргагы-

на салып айта да, жаза да билген. Анын ырлары адамдын көңүлүндөгү ойду таап, аны ар кимдин жүрөгүнө жеткире билгендиги, жатык тили, уйкаштыгынын элпектиги жана элестүүлүгү менен айырмаланып турат. Күн нуру менен жайдын кечине, шылдыраган булак менен көк мелжиген, аркайган асказоолорго, түбөлүктүү эне мээрим менен наристенин таза күлкүсүнө жүрөгү толкундап, чын дилден кубана билген таланттуу акын Жоомарт Бөкөнбаевди шум ажал чыгармачылыгы гүлдөп турган 34 жаш курагында арабыздан алып кетти.

АЖАЛ МЕНЕН АР-НАМЫС

I

Карагай көккө тирелген,
Калың чер токой арасы.
Карайып түтүн уюган,
Кан жүргөн уруш
талаасы...
Жамгырдай октор
төгүлүп,
Замбирек кулак
тундурат.
Мурункудай нур чапай,
Мунайып карап күн турат.
Булбул кончу кайыңдын,
Бутагы окко тонолгон.
Шылдыраган тунук суу,
Кызарып канга боёлгон.
Ызы-чуу ушул кыргында,
Ышкырып Ажал бийледі.
– Өмүрдү колдо өкчөгөн,
Өзүмдөн күчтүү ким? – деди.
Айлана мунга майышып,
Алсырап турду бул күнү,
Арааны жүрүп Ажалдын,
Адамдын башын мүлжүдү.
Суусаса канды шимирип,
Суктугун Ажал тартпады.
Топон суу жүрө жаздады.
Кылычы колдо жалактап,
Кыдырып Ажал жер кезди.
Кыйлалар менен мелдешти.
Кабагы түндөй салыңкы,

Каяша эч ким айтпады.
Токойду, сазды аралап,
Токтолбой Ажал чуркады.
Азуусун айга бир кайрап,
Ааламдан минтип сурады:
– Алдыма келип жүгүнөт,
Асманга башы тийсе да.
Алсырап талдай бүгүлөт,
Аңтарат жерди амалым.
Кары-жашты калтырбай,
Кааласам бир күн аламын, –
Бул сөздү Ажал айтканда,
Мунайды кара таш дагы.
Чытырман токой, агын суу,
Чың этип үнүн катпады...
Оозунан заар көбүгү,
Оргуштап чыгып кайнады.
Кайсыны жутсам экен деп,
Кайсалап Ажал тандады...
Алдынан Намыс жолугуп,
Ажалга колун сермеди.
– Ээлигип анча кутурбай,
Эр болсоң мени жең! – деди.
Чагылган оту жангандай,
Чамынды, Ажал жиндеди.
– Каарыма тайманбай,
Каяша берген ким? – деди.
Сурданды, Намыс толкуду,
Суусундай тоонун шарылдап,
Нускалуу сөзүн сүйлөдү,

Нурундай күндүн жалындап:

– Далайды жутуп
тойбостон,

Дайрадай канды агыздың.

Каяша турсун өзүңдү,
Капкандай кармар

Намысмын...

Кайраттуу элге бел болуп,

Кадимден бери келгемин.

Өмүргө шерик түбөлүк,

Өлбөстүн сүтүн эмгемин.

Эзелтен келген нарк ушул:

Эр жигит көркү мен менен.

Өлүмдөн качпай кармашса,

Өзүмдүн көркүм эр менен.

Жарыкка бала келгенде,

Аймалап эмчек эмгенде.

Апасы минтип сүйлөгөн,

Ардагын көзү көргөндө:

– Тогуз ай сени көтөрүп,

Толгонуп азап тарткамын.

Арнадым сени Намыска,

Айбыкпас болсун

жаш жаның.

Балбылдап таңкы

чолпондой,

Бактыма менин көрүңдүң.

Намыстуу жигит боло көр,

Наалатын албай элиндин! –

Бул сөзүн Намыс айтканда,

Буулугуп Ажал чамынды:

– Чаң менен кошуп ылайлап,

Чачпасам, – деди, – каныңды,

Көтөргөн ошол жигитин,

Көрөмүн, мага жүгүнөр.

Каарымды төгүп киргенде,

Калтырап жандан түңүлөр.

Ажалдын кебин укканда,

Арданып Намыс көбүрдү.

Арстандай чайнап коёрдо,

Артына Ажал чегинди.

Ачуусун тыйып Ар-Намыс,

Ажалга минтип сүйлөдү:

– Менменсип өтө

мактанбай,

Мен менен кошо жүр, – деди.

Айтканын угуп Намыстын,

Айлана жеңиш күү чертти.

Асмандап учуп, жер кезип,

Ар-Намыс, Ажал

бир кетти.

Бул экөө мындай мелдешти:

– Агылган кандар

майданга,

Аралап бирге кирелик.

Азамат эрдин кашында,

Айрылбай бирге жүрөлүк,

Кимибиз ошондо

жеңилсек,

Баштагыдай айыгышпай,

Баш ийелик түбөлүк...

Адыр куму шыркырайт,

Адамдын каны агылып.

Көп душман келет

сандаган,

Көк муздай темир

жамынып.

Кыргыздын бир топ уланы

Жолборстой даяр

комдонуп.

Аларга акыл, баш болуп,

Айтылуу Жапар бар эле.

Атайлап туулган намыска,

Атадан жалгыз бала эле,

Кабагын бүркөп жүрбөгөн,

Каткырып күлүп сүйлөгөн.

Ак пейил, шайыр жан эле,

Алты күн уйку көрбөстөн,

Окоптон чыкпай жатса да,

Алсырап койбойт дагы эле!

Көк түтүн каптап, уюлгуп,

Көрүнбөйт тоонун этеги.

Алоолоп өрткө чырмалган,

Осетин айлы кечеги...

Андан нары ошол осетин айылында өлгөн энесинин эмчегин тыр-малап жаткан эки жашар баланы жоокерлер таап алышып, анын атын Эр Табылды коюшат. III бөлүмдө Жапардын жоокерлерге Прометей жөнүндөгү уламышты айтып бергени, IV бөлүмдө кыргыз жергесинен келген карыя акындын жоокерлер менен кездешүүсү баяндалат. Ал эми V – VI бөлүмдөрдө Табылдыны акынга таштап, Жапар баштаган жоокерлер маанилүү буйрукту аткарыш үчүн аттанып кеткени, акындын кыргыз элинин баатырдык иштерин эскерип ырдаганы, командир осетин уулу Табылдыны таап, жардам бериш үчүн Жапардын артынан жөнөгөнү сүрөттөлөт.

VII

Түн бою жамгыр тынбады,
Көнөктөп сууну куйгандай.
Асмандын түбү оюлуп,
Алсырап ыйлап тургандай.
Тоодон катуу сел жүрүп,
Томкоруп ташты баратты.
Талаанын бети күлдүрөп,
Тамыры менен тал акты...
Топон суу каптап кеткендей,
Томуктай кургак калбады.
Кайраттан тайып койбоду,
Кабылан кыргыз балдары!
Киргил суу толуп койнуна,
Кийими оордоп чыланды.
Жети жыл жамгыр төксө да,
Жеңе албай турган

буларды!..

...Көчүрүп тоону дабышы,
Көрүнбөйт өзү тумандан.
Талкалап ташты күкүмдөй,
Таңкалар келет чубалган.
Окоптон башын көтөрүп,
Абайлап Жапар карады.
Жакындашып калыптыр,
Жайнаган танка карааны.
Жалындап жанып ачуусу,
Жаагынан чыгып жүндөрү.
Кыраандай көзүн
бир ирмеп, кылчайып
Жапар сүйлөдү:

– Кагылайын, курбулар,
Кайратың жансын тутанып.
Каптаган касты серпип сал,
Кабылан сындуу күч алып.
...Ажыдаар келет

оп тартып,
Айбыгып көзүң жумбагын.
Каргышы тиет калкыңдын,
Кайра артка жылбагын.
Кимин качсаң артыңа,
Киндикке кароол
байлаймын.

Өзүмдүн коркок курбуму,
Өз колум менен
жайлаймын, –
Жапардын айткан бул сөзү,
Күүлөдү тоонун туйгунун.
Албырып балдар тыншады,
Акылы менен буйругун:

– Талпынып учуп
чыккандан,
Тарбия алган биз элек.
Кызыл кан кечип
чыңалган,
Кыяндай өкүм күч элек.
Жумшасаң ажал жолуна,
Жумбадык көздү
жалтанып.

Алдейлеп баккан
журтумдун,

Антынан кантип кайталык!
Кылчайып качар биз эмес,
Кыйкырып өзүң турганда.
Кыргыздын тийсин

наалаты,

Кыянат ишти кылганга, —
Айтышты балдар

бул сөзүн,

Ант берип кылыч өпкөндөй.

Агасы Жапар кубанды,
Асманга колу жеткендей...

...Сай-сайдын ташын

талкалап,

Сапырып көккө

самандай.

Жалаңдап каптап

жоо келет,

Жарадар болгон

камандай...

Жанакы качкан танкалар,

Жашырып көргөн

жандарын.

Алар көп дешип

барыштыр,

Көкүтүп артта калганын.

Ок төгүп токсон замбирек,

Оодарып көктү чанытты.

Көк түтүн каптап

ой-кырды,

Көргөзбөйт күндөн жарыкты.

Кылымдан бери жоо десе,

Кылчайбайт кыргыз

эл деген.

Кан аккан мындай

кыргынды,

Хан Манас өзү көрбөгөн...

Он-ондон танка бөлүнүп,

Ок төгүп турду катарга.

Оң колун таарып түбүнөн,

Ок тийди баатыр Жапарга.

Ал кетти кайран Жапардан.

Алсырап, көзү күүгүмдөп...

Ыргыган таштан булактай,

Ысык кан акты дирилдеп...

Туйбасын балдар муну деп,
Туюктан тапты акылды.
Жаралуу жерин билгизбей,
Жашырды Жапар, жашырды.

Антарылып жер көчүп,

Алынан кетип кубарды.

Шаңшыган бала

барчындай,

Шаңкылдап үнүн чыгарды:

— Кагылайын, курбулар,

Кайрылып артка качпайлы.

Булгаба кыргыз атын деп,

Хан Бакай келе жатпайбы!

Эсинен тайган Жапарга,

Эрлердин баары көрүндү...

«Жаңырып калың

чуу келет,

Жергелүү кыргыз элимби?»

Жапырып жоону кыйратар,

Жалындай өткүр күч келди.

Кылкылдап Жапар

алдында,

Кыргыздын баары

бүт келди.

Тоо башын жайпап

жашырып,

Толкундап Ысыккөл

келди.

Абалкы Манас эр келди!

Асманды чапчып мингени,

Айкырып кара таш жарып

Алмамбет, Чубак

бир келди.

Көпөлөк кууп чонойгон,

Көркөмдүү, кенен

Чүй келди!

Балдары келди «Папалап»,

Бактымы корго дегендей.

Тууган эл сырдуу

үн берет:

«Тура бер, Жапар,

кебелбей!»

Багынбай Жапар

жалындап,

Баталбай турду душманы.
«Агалап» келди кыргыздын,
Ак уул, кызыл кыздары...
Кан агып суудай

шарылдап,
Карайлап көзү тунарды.
Кийимден өтүп кызыл кан,
Кириптип жерди сугарды.
Кулагы тунуп, чуулдап,
Кумсарды Жапар ирени.
Карчыга куштай бөпөлөп,
Кайратка Намыс сүрөдү!
Желбирейт жени колу – жок.
Жер жайнап каны агыптыр.
Булдурап, аран күрмөлүп,
Бурулуп тили калыптыр...
Жалбарып барып Эмилбек,
Жабышты Жапар мойнуна.
Кучактап аны турду эле,
Куюлду каны койнуна...
Куткарып алып кетейин,
Куп дегин менин кебиме.
Келбетин эсен-соо калса,
Керегин тиет элине...
Кыйкырып балдар Жапарга:
– Кыргыздан, агай, кет!

– деди,

Бир жүрдүк эле жан бирге,
Бир ырайым эт, – деди.
Балдардын сөзү Жапарга,
Балбылдап күйдү

жалындай.

Жүрөгү нурга бөлөндү,
Жомоктун өчпөс

шамындай!

Дөбөдөй болгон бир танка,
Акырын жылды алдыга.
Кыйратпай муну соо койсо,
Кыргынды душман
салды да...

Белине беш чоң гранат,
Белсенип Жапар байлады.
Шарылдап ташып кайраты,
Шакардай болуп кайнады.

Сол колу менен бек кысып:
– Эмилбек, эсен жүр! – деди.
Алыска сапар кетчүдөй,
Акыркы сөзүн сүйлөдү:
– Кайрылып эсен эл көрсөн,
Карыга, жашка салам де.
Кубарган чөлдө калк үчүн,
Курмандык болду балаң де.
Бактынын балын бир соргон,
Баарына салам айта көр.
Жапаны тартып күйбөсүн,
Жарыма салам айта көр!
Аркамда калды үч бала.
Атайлап барып көрүп кой.
«Байкуштан калган туяк», –

деп,

Мандайын сылап өөп кой!
Жан алгыч мобу душмандан,
Жалтанып кантип качайын,
Жашынып жатып өлгүчө,
Жаздыгым ала жатайын. –
Эмилбек ыйлап турган соң,
Эчкирип көп сөз айтпады.
Ажылдап келген танканын,
Алдына боюн таштады...
Зенирдей кара чоюнга,
Денеси барып урунду.
Жаңыртып, жерди термелтип,
Жаңырган үнү угулду...
Сагалап турган шум Ажал,
Саргайып өңү тунарды.
Ар-Намыс сүрүп өкүмдү,
Ааламга үнүн чыгарды:
– Желпинип Ажал мактанба,
Жеңбессин асты буларды, –
Бүлбүлдөп өчкөн жалындай,
Бүрүшүп Ажал кубарды...
Чыңалган көп кол көрүндү,
Чыгыштан сүйрөп замбирек.
Астында аты шамалдай,
Осетин учуп ал келет.
Сабалап акын келатты,
Сакалы желге таралып.
Жабыгып турду Эмилбек,

Көзүнөн кара кан агып...
Күйүткө батып кең дүйнө,
...Күн бети мундуу түнөрдү...
– Көксөгөн жанды кубантып,
Көрөм деп келсем силерди.

Уясы калып өзү жок,
Учурдук Жапар – беренди, –
Мурутун булкуп карт акын,
Буркурап ыйлап жиберди...

Суруолор жана тапшырмалар

1. Позманы толук окуп чыгып, идеялык мазмунун айтып бергиле.
2. Чыгарма эмне үчүн «Ажал менен Ар-Намыс» деп аталат? Ар-Намыс менен Жапарды эмне үчүн бири-биринен ажыратып карай албайбыз? Символ деп эмнени түшүнөсүң?
3. Ж. Бөкөнбаев бул чыгарманы жаратууда эмнеликтен эпостук ыкманы атайын тандап алган жана анын элдик дастандардан кандай айырмасы бар? Акындын романтикасы менен чыныгы реалдуу турмуш кандайча айкалышкан?
4. Жапардын кандай сапаты силерге өзгөчө жагат, анын өлүмү айлалсыз өлүмбү же?.. Ал курман болсо да эмне үчүн биз Ажал жеңилди деп эсептейбиз?..
5. Элин, жерин, эпостук баатырларды, үй-бүлөсүн эске түшүрүү өлүмгө бара жаткан Жапарды кандайча шердентти?
6. Автор элдик оозеки чыгармачылыктын көркөм сөз каражаттарынын кандайча пайдаланган? Поэмадагы табият көрүнүштөрү каармандардын мүнөзүн ачууда кандай кызмат аткарган? «Адам көркү – Ар-Намыс» деген темада сочинение жазгыла.

* * *

Поэма баатырдык, романтикалык маанайда жазылган. Акын кыргыз жоокерлеринин Атамекенге болгон ыйык сүйүүсүн, жеңилбес күчүн көрсөтүүнү максат кылган. Чыгарма алаамат согуш талаасын сүрөттөө менен башталат. Дал ушундай учурда эч ким мени жеңе албайт деп мактанып Ажал чыга келет. Дөгүрсүгөн Ажалга эч ким даай албайт, анын алдында баары күчсүздөй көрүнөт. Ага жалгыз гана Ар-Намыс каршы чыгат. Алардын алгачкы айкалышында эле Ажалдын күчсүз экендиги айкын боло баштайт. Бирок алар кармашын убактылуу токтото туруп, «кан майданда, азамат эрдин кашында» акыр-аягына чейин беттешүү жөнүндө шерттешет. Ар-Намыс менен Ажалды акын шарттуу образ катары алган. Башкача айтканда, Ар-Намыс – жакшылыктын, өмүрдүн символу. Ажал менен Ар-Намыс шерттешкенден кийин, символикалуу образдар, шарттуу окуялар кадыресе турмуш чындыгы, реалдуу адамдар менен алмашылат.

...Түзүндө да, тоосунда да кырчылдашкан кызыл кыргындын изи калган Кавказ тоосу. Жапар баштаган кыргыздын бир

топ уландары душманды күтүп жатышат. Алар душман менен бир нече жолу салгылашып, женишке жетишкен. Жапар баштаган жоокерлер талоонго түшкөн тоолуктардын бир айылын бошотушат, өлүп жаткан эненин көкүрөгүн аймалап, ыйлап жаткан баланы өлүмдөн куткарышат. Мындай жениш аларды ого бетер шыктандырат. Бирок душмандар улам эки эселенген күч менен үстү-үстүнө чабуулга өтө берди. Ар-Намысты бек туткан тайманбас жоокерлер кашык каны калганча салгылашып, артка чегинишпей, душманды көпкө кармап турушту. Ушундай кандуу майданда Жапар оң колунан ажырап, күчтөн тайып алсырай баштады. Ал катуу жарадар болгонун жолдошторунан жашырды. Анын көз алдынан тээ айкөл Манас, акылдуу Бакай, көргөндүн көзүн талдырган туулуп-өскөн кереметтүү кыргыз жергеси, эркетип өстүргөн эли, ата-энеси, сүйгөн жары, ата-келеп чурулдаган балдары чубап өтүп жатты:

«Кагылайын курбулар,
Кайрылып артка качпайлы.
– Булгаба кыргыз атын деп,
Бурулуп жоону качыр деп,
Касиеттүү бабабыз,
Хан Бакай келе жатпайбы», –

деп кансыраганына карабай душманды качырып кирди. Жапардын оор абалын байкап калган жоокерлер анын майдандан кетүүсүн өтүнүштү. Бирок артка чегинүү Жапар үчүн ар-намысын жоготуу менен барабар эле. Ошондуктан ал:

«Жан алгычтай душмандан,
Жалтанып кантип качайын.
Алпештеп шордуу энекем,
Намыска тууса атайын.
Жашынып жатып өлгүчө,
Жаздыгым ала жатайын!» –

деди да белине граната байланып, сүзө качырып келе жаткан танканын астына жата калды, өлүп баратып да жоокерлерди эрдикке шыктандырып кетти. Калган кыргыз балдары да акыр-аягына чейин ар-намыска бек турушту. Намыс менен болгон биринчи беттешүүдө эле Ажал өзүнүн алсыздыгын байкап, артка чегинсе, окуянын аягында да Жапардын эрдигин көрүп Ажал өзүнүн түбөлүк жеңилгенин сезди:

«Сагалап турган шум Ажал,
Саргайып өнү тунарды,
Ар-Намыс сүрүп өкүмдү,

Ааламга үнүн чыгарды:
– Желпинип Ажал мактанба,
Жеңбейсиң асты буларды.
Бүлбүлдөп өчкөн жалындай,
Бүрүшүп Ажал кубарды...

Акындын айтайын деген оюнун негизги өзөгү дал ушул саптарда. Демек, жамандыктын символу Ажал жакшылыктын символу Ар-Намыстын алдында алсыз, күчсүз.

АДАБИЯТ ТЕОРИЯСЫНАН:

Символ жана шарттуулук

Символ – троптун бир түрү. Айрым образдар белгилүү даражада символикалуу да, шарттуу да болот. Андай символикалуу образ жалпыга мүнөздүү касиеттер менен белгилерди камтый алат. Мисалы, жогорудагы Ажал менен Ар-Намыстын образдары – шарттуу жана символикалуу. Себеби алар турмушта куду чыгармадагыдай болбойт, кездешпейт. Ажал менен Ар-Намыс абстракттуу түшүнүктөр, биз аларды көз менен көрө албайбыз. Турмуш – бири бирине карама-каршы көрүнүштөрдүн тынымсыз күрөшү. Ж. Бөкөнбаевдин бул поэмасында адегенде эле Ажал менен Ар-Намыстын айыгышкан күрөшү сүрөттөлөт. Чыныгы турмушта мындай болууга мүмкүн эмес. Бирок акын бири экинчисине каршы Ажал менен Намысты алат да, алардын образы аркылуу ар кандай адамдык сапаттарды көрсөтөт. Ажал менен Намыс кадыресе турмуштук окуяларга катышат, эрегишет, кан майданда, азамат эрдин кашында күч сынашат. Анан поэмада адам көзүнө көрүнбөгөн Ажал менен Намыстын күрөшү кадимки турмушта жашаган реалдуу адамдар – Жапар жана ал баштаган кыргыз жоокерлери менен фашисттик мыкаачылардын ортосундагы кызыл кыргында өтөт. Демек, Намыс – жакшылыктын, өмүрдүн символу. Ажал – жамандыктын, мыкаачы, талоончул фашизмдин, өлүмдүн символу. Ошентип, турмуштагы ар кандай кубулушту каймана маанидеги башка бир предмет, түшүнүк менен берүүнү адабиятта көркөм символ же символикалык образ дейбиз.

«Саманчынын жолу» повестинде Ч. Айтматов шарттуулукту эң бир чебер жана кылдат пайдаланган. Мында Жер-Эне адамча сүйлөйт. Бул чоң табылга. Жер-Эненин шарттуу образы Толгонайдын реалисттик образы менен өтмө катар гармониялуу биригип, бири-бирине шайкеш келип турат. Дал ушул шарттуу

образ менен реалдуу образдын, эки башка эстетикалык категориялардын гармониясы повесттин образдык жана мазмундук негизин аныктайт. Жер менен адам сүйлөшөт... Жер Толгонайдын башынан өткөн окуяларды «ийне-жибине» чейин билет. Ошентип, жер менен адамдын образы бир катарда, бир даражада. Шарттуулук жана реалдуулук, б. а. эки башка эстетикалык категория бир максат үчүн, Толгонайдын образын бийик патетика менен эпикалык масштабда ачуу максаты үчүн иштейт. Шарттуулук реализмди бошондотпойт, анын фундаменталдуу негиздерине шек келтирбейт, тескерисинче, реализмдин терең катмарларын ачууга, бекемдетүүгө шарт түзөт... Жер-Эне менен Эненин диалогу – бул сюжеттик окуянын эң зарылдарынын иргелиши, топтолушу, образдын толук ачылышы үчүн гана кызмат аткарган турмуштук кырдаалдардын психологиялык талдоого алынышы... Натыйжада, бардыгы даанышмандыгы, зор максаттуулугу менен көз алдыга тартылат. Толгонай менен Жер-Эненин диалогу – бул дегеле адам баласы менен жердин ортосунда эзелтен бери күчүн жоготпой келаткан табигый бир бүтүндүктүн жана өз ара биримдиктин бир эпизодундай, бир көрүнүшүндөй мааниге өтөт».¹

Суроолор жана тапшырмалар

1. Ж. Бөкөнбаевдин аялдар темасына арналган поэмаларын жана «Алтын кыз» музыкалуу драмасын окуп чыккыла.
2. «Ажал менен Ар-Намыс» жана «Өңүмдө көргөн түш» поэмаларын салыштырып, алардын окшоштуктарын айтып бергиле.
3. «Элдик чыгармалар жана Жоомарттын поэзиясы», «Акындын ырларынын поэтикасы» деген темада реферат жазгыла.
4. Ж. Бөкөнбаевдин прозалык, драмалык чыгармалары жана котормолору боюнча сабак-семинар өткөргүлө.

¹ Кыргыз совет адабиятынын тарыхы. 2-т. – Ф.: Илим, 1990. – 571 – 572-б.

КУБАНЫЧБЕК МАЛИКОВ

(1911–1979)

Чыган акын жана драматург Кубанычбек Маликов адабият майданына жыйырманчы жылдардын акырында келип кошулду. 1928-жылы анын «Жазгы талаа» деген ыры «Эркин Тоо» газетасына басылат. Буга удаа эле «Курбулардын арманы», «Күзгү талаа» аттуу ырлары жарык көрдү. Андан кийинки жарым жылга жакын өмүрүндө К. Маликов бирде кайгыртып, бирде жылмаюуга аргасыз кылган далай сонун чыгармаларды жаратты.

К. Маликов Кант (азыркы Ысык-ата) районуна караштуу Үчэмчек айлында кедейдин үй-бүлөсүндө туулган. Чоң атасы

Маликти да, өз атасы Ыйманаалыны да жакырчылык жабыркатып, балалык чагы жетишпеген чөйрөдө өттү. Ыйманаалы көр оокаттын айынан кыргыз байларында да, орус кулактарында да малай жүрдү. 1916-жылкы окуяга байланыштуу турмуштары аябай начарлап кеткендиктен, 1917-жылы эштеп күн көрүү үчүн шаарга жакын көчүп келишет. Бул бөлөк жазуучуларга караганда акындын эртерээк билим алышына шарт түздү. Ал кезде шаарда татар мектеби боло турган, 1926-жылы Кубанычбек ошол мектепке кирип, кийинчерээк Борбордук педагогикалык техникумунан окуусун улантып, аны бүтүрөт. Айыл турмушунун кээ бир маселелери боюнча кабар жаза баштаган учурда К. Маликов он үч гана жашта эле. Кабарчылык аны чоң адабиятка алып келди. Акындын өз сөзү менен айткандай «газета сөзгө шыдыр, жазууга жатык кылды».

Педагогикалык техникумду бүтүргөндөн кийин К. Маликов «Ленинчил жаш», «Кызыл Кыргызстан» газеталарында кабарчылыктан баштап, редакторго чейинки кызматтарды аткарды. Көп жылдар бою «Советтик Кыргызстан» журналынын редактору, Кыргыз Мамлекеттик драма театрынын директору, Кыргызстан жазуучулар союзунун жооптуу секретары, төрагасынын орун басары болуп, Кыргызстан Эл Комиссарлар Советинин алдындагы искусство иштери боюнча комитетин башкарды.

Акындын биринчи жыйнагы «Кубанычбектин ырлары» деген ат менен 1933-жылы жарык көрөт. Отуз жылдан ашуун убакыттын ичинде К. Маликов алтымышка жакын китеп чыгарды. Сандаган очерктер, макалалар жазды. Пушкин, Толстой,

Шевченко, Стальский, Горький, Маршактын ж.б. чыгармаларын которду. Ал – чоң драматург. «Жаңыл» (А. Куттубаев менен бирге), «Биз баягы эмеспиз» драмаларынын, «Манас», «Айчүрөк», «Токтогул» операларынын либреттолорунун биргелешкен автору. 30-жылдарда жазылган «Айылда», «Күлүйпа» аттуу пьесалары, кийинки «Жүрөк толкуйт», «Бийик жерде», «Осмонкул» аттуу драмалары көрүүчүлөргө белгилүү. «Бийик жерде» драмасынын кайрадан оңдолгон варианты Токтогул атындагы Мамлекеттик сыйлыкка татыктуу болду. Кубанычбек Маликов 1979-жылы дүйнөдөн кайтты.

ЖАҢЫЛ

(4 көшөгөлүү драма)

Катышуучулар:

- Жаңыл – баатыр кыз, 20 – 22 жашта.
Жаркын – баатыр кыздын жоокери, 18 – 22 жашта.
Жийде – баатыр кыздын жени, 25 жашта.
Акыбек – Жаңылдын жигити, 25 жашта.
Түлкү, Үчүкө – уруу башчылары, 30 жашта.
Манжы – калмак ханы, 50 жашта.
Төлөк – баатыр, 40 жашта.
Ырчы – 50 жашта.
Калматай – бай, 70 жашта.
Атакозу, Чабак – Түлкүнүн жакындары.
Элчабар – Түлкүнүн жигити.
Кантай – Калматайдын байбичеси, 66 жашта.
Чал – Жаңылдын айлынан, 70 жашта.

Эки тараптын кошуундары, кыз-келиндер, комузчу, ырчы, сурнайчылар, жылкычылар ж.б. катышат.

Көшөгөнүн алдында Түлкү, Үчүкө, ырчы.

Ырчы. *(Комуз менен ырдайт)*
Кең сары талаа боюнда,
Какшаал тоонун оюнда,
Тепкенин жазбас тынар бар,
Кыздан чыккан кыраан бар.

Түлкү. Жаңыл, Жаңыл мырза, баатыр кыз! Далайлардын шагын сындырып, канын ичкен, кыз башын эркек кылып, эркектин ырысын кескен бейбак!.. Ырчымы, сен оозунду ачсаң эле жомокту Жаңылдан баштоочу болдун.

Үчүкө. Түлкү мырза, «Эрди намыс, коенду камыш өлтүрөт» деген. Түлкү мырза Жаңыл кызга барат деген кабар эл ичине жайылып кетиптир. Эгер барбай калсаң, кай бирөөлөр сени сулуу, баатыр кыздан корунду, коркту дээр. Эр жигиттин өлгөнү кайсы, сынганы кайсы. Бирок сен чын эле Жаңылды сүйөсүң. Өзүң билгизбей дегениң менен кудайды кантейин, жүрөгүн билгизип эле турат, баатыр.

Түлкү. Бирок мен Жаңылга тогуздап жорго айдатып, башына кебез байлатып, башымды ийип, көп күйөөнүн бириндей болуп алдына бара албаймын. Жаңыл кыздын жылкысын тийип, желесин кыйып, бет алыша келгенде өзүн аттан оодара тартып, майданда багын басып, мүнкүрөтүп туруп, анан гана аялдыкка алармын. Экинчи мага: «Мен баатыр элем, жылдызды атып түшүргөн мерген элем», — деп айтпай турган болсун. Менин башымдагы даражам кайсы бектикинен кем экен?.. Түшүндүңбү эми, Үчүкө?

Ырчы. Жаңыл — калың нойгуттун көлөкөлүү чынары.

Түлкү. Токтот, ырчым! Мындан кийин Жаңыл чынар эмес, чырпык да боло албайт. Мен эми токтоосуз аттанышым керек. Анын баатыр атын өчүрүп, бактысын баштан кетирип, олжолоп алып келермин. Көзүмдүн агы менен тең айланып, башын ийип, көңүл бөлө турган болсо, мен ошондо гана аны сүйөрмүн. Намыс!.. Жаңылга көп күйөөнүн бириндей болуп барыш мен үчүн намыс! Жылкысын тийип, өзү менен ашуунун белинде, аттын жалында гана көрүшөм!

Үчүкө. Түлкү мырза, бир аз сабыр кылчы.

Түлкү. Кандай сабыр?! Сабыр кылып отуруп, саргайып да бүттүк. Барыш керек. Үчүкө, сен да мени менен барасың. Эми калган акылың болсо, Кыз Жаңылдын жылкысын тийип, кысыр эмди тайын Аксай, Арпанын башына союп, мөөрөйүбүз колго тийип, той түшүп жаткан күнү айтасың!.. Кана, жөнөгөнүбүз ушул болсун. *(Чыгып кетишет)*

1- көшөгө

Жаңыл жалгыз. Акыбек кирип, бир баатыр кирүүгө уруксат сураганын айтат.

Жаңыл. Көксөп келген жан болсо, көрөлүчү, кирсин де!
(Түлкү, ырчы, Үчүкө жигиттери менен кирет)

Түлкү. Эсенсинби, Жаңыл мырза!

Жаңыл. Шүгүр, мырза жигит!.. Эсендик сураганың жакшы, бирок камчыңды сүйрөй киргениңе жол болсун.

САМАШ ҮЧКӨ

Түлкү. Байкабай калган чыгарбыз. Айып бизде, мырза кыз. Бирок баштатан эле билбегендикин билгенибиз кечирип келген салтыбыз бар эмес беле.

Жийде. Жанына жакын жуутпайт, бул кайдагы немелер?

Жаңыл. Жол болсун, мырза! *(Экөө эңдей калат)*

Түлкү. Кыз Жаңыл, атайын жуучу жиберсем, арзыгандай жооп бербедин, ат арытып акыры өзүм келдим. Илебин тартып өзүңдүн, мени тагдыр кыйнады. Сага деген толгон сыр, санаа менен жакшы тилек көкүрөккө сыйбады. Баарынан да оң жооп бербегенине жаным кейиди, ичим күйдү.

Үчүкө. *(Өзүнчө)* Келишкен экен келбети, ак жүзүндө бермети, кем окшобойт акылы.

Ырчы. Кыз болсо да, бир тукум элдин баатыры.

Түлкү. *(Өзүнчө)* Бирок мен бийликте турганда, хандык менен атак-данк менин гана башымда. *(Жаңылга)* Мырза, кыздын кызыта сүйлөгөн сөзү жакшы, бойду балкыткан, жанды жыргаткан сыры жакшы. Мырза, жообунузду күтөм?

Жаңыл. Азамат алымдуу болсо, кыз мээримдүү болор. Жел желпиге соккон менен, таң мезгилсиз ата койбос.

Келин. *(Түлкүгө)* Жан жолдошунуз ырчы окшойт го?

Ырчы. Түлкү мырза, Жаңыл мырзанын алдында эки ооз сөзгө уруксат кылыңыз?

Жаңыл. *(Өзүнчө)* Түлкү... Түлкү мырза ушул экен го.

Түлкү. Делебеген мынча козголорбу, ырчым, дымагың канча? *(Ырчы Жаңылды мактап ырдайт)*

Ырчы. Ырчы көргөнүн ырдайт. Катам болсо кечириңиз.

Түлкү. Ырчым, колунду бооруна алып, кол алдына кирип бердин го. Бирок экөөбүз эмне жооп алар экенбиз?

Жаңыл. Түлкү мырза, ырчыңыз тоодогу кыргыз элинде таалайга бүткөн жан экен. Келгенинизге кулдук! «Ашыккан калар уятка, саргайган жетер муратка» – деген. Келберсип жигит басуучу, менин да келишкен сулуу жерим бар. Кенешин айтып жол берчү, кызматташ болчу тууганга, көңүлү сүйүп кол берчү, керемет Нойгут элим бар. Жолдун боюнда, кыз-жигиттин тобунда, ойлонбой ант бере салыш кызга уят, жигитке кырык болор. Тагдыр сизди кыйнаса, мен үчүн жүрөгүңүз туйласа, көңүлүңүз мени сүйсө... Анда сабыр кылыңыз, мырза жигит!..

Түлкү. Сага айтпасам чынымды, Жаңыл, сөз атасы өлбөйбү. кечиккен калар кечигип, тилимди ал Жаңыл, кечигүүгө көнбөйлү. Сунулган ушул колубуз, узарбасын жообунуз. Тилегим берип чер жазып, менин түбөлүк жарым болуңуз! *(Жаңыл курбулары менен шыбыраша калат)*

Түлкү. *(Өзүнчө)* Майданда басып бактысын, олжо катын кылармын. Сыймыгың баштан учуруп, сууганда көксөм тынар-

мын. (*Жигитине шыбырап*) Тезинен кошуунга кабар кыл. Биз артынан жете барабыз. (*Жигит кетет*)

Ж а ң ы л. Мырзалар, алыстан келипсиздер, чарчаган чыгарсыздар... мынча келгенден кийин, өрүүн болуп кетиниздер. Бул элден жакасы алтын тон кийип, дубандан чыккан ат минип кетүүгө ылайык адамдар көрүнөсүздөр.

Т ү л к ү. (*Өзүнчө*) Ыкмачыл карабеттин торой баштаганын кара! Жок... Мени оной менен кылтактай албассын! (*Жаңылга*) Зыяпатыңызга ырахмат, мырза! Аманчылык болсо эртең күндүз деле жайбаракат бастырып келербиз.

Ж а ң ы л. Жолунуздан калбаныз! Мырзаны аткаргыла!

Т ү л к ү. Кош, Жаңыл мырза!

Ж а ң ы л. Саламат барыңыз, жигит. Сыр билбегендик кылдык окшойт. Жакшы-жаман ичинизде болор.

Т ү л к ү. Аман болсок, дагы нечен көрүшөүбүз...

Ж а ң ы л. Эгерде тагдыр буюрса...

Т ү л к ү. Жол башта, көсөм ырчым, мактагандай бар экен баатыр кызын. (*Кетишет*)

Ж а ң ы л. Акыбек!.. Түлкү мырза түнөргөнсүп кетти бейм, артынан кошо барып байкачы. (*Акыбек кетип, кайра кирет*)

А к ы б е к. Баатыр!.. Түлкү көңүлүн карага бериптир. Желени сууруп, жылкыны айдап, кан жөткүртүп жергенди чаба баштады. Саргайтып элди, сан байлыкты чача баштады. Керемет келин, сулуу кыз, баатыр, олжого кетип баратат.

Ж а ң ы л. Капырай де. Деги Түлкү экени ыраспы?!

А к ы б е к. Ооба, Түлкү мырза.

Ж а ң ы л. Нойгут аттуу барсынбы? Намысың болсо атка мин! Эр жигит бүгүн туу карма, үстүнө көпкөк темир кий!

2-көшөгө

Чатыркөлдүн чети. Алыста Алатоо. Айлуу түн. Жылып аккан суу. Суу боюнда эт бышып жатат. Атакозу, Чабак, Элчабар, Үчкө, Калматайлар олтурушат. Бир четте туткундалган кыз-келиндер, жигиттер.

Ү ч ү к ө. Абдан сонун иш болду.

А т а к о з у. Болгондо да кандай!.. Бирок арманда калганыбыз жаман болду. Атагы чыккан бейбак менен бир айкалышып токмок салышпай, же бетме-бет чыгып айбалта менен чабышпай арманда калдык...

Э л ч а б а р. Бах!.. Атигиниң десел!..

Ү ч ү к ө. Бах, бах, куш кеткен соң кулаалы мактанат. Жаңылдан жаның чыгып, чөп шырт этсе, ат үстүнөн селт этип, безгегиң кармагандай калтырап, араң келдиң го?

Э л ч а б а р. Өзү коркок киши өзгөнү коркок көрөт.

Ү ч ү к ө. Сенден коркок эмесмин, а Жаңылдан корктум.

Т ө л ө к. Биз эмес Түлкү мырзанын деле жүрөгү болкулдаган чыгар. Баланчанын кызы сулуу, келини иштүү, эстүү дегенди укчу элек. Кызы баатыр дегенди эми угуп отурабыз. Ары баатыр, ары бир элдин башчысы, бул шумдук кыз!

Э л ч а б а р. Өлөйүн, бул сөзүн абдан туура.

Т ү л к ү. Нойгуттун кары кызын оозунардын эми жеткенче мактап келжирединерби? Жаңылдын жылкысын жылас кылып, жигиттерин жер каратып, тизелетип, кол куушуртпай, элин ченгелдеп кармап черимди жазбай, агытпасмын атымды, чечпесмин бир да белимди. Жаңыл болбосо нойгут алда качан коёндой коркуп, сай-сайга житип калмак. Кесепеттүү Жаңылдын жаасын колдон алып, жанын тындырбай, келберсиген бетпактын бактысын баспай, Түлкү элине кетпес, эңкейип атынан да түшпөс. Ит агытып, куш салып, эми эр чыкпасын катындан! Жолунду тороп, тил кайрып, талашпасын өкүмдү, биздей өкүм ээси баатырдан!..

Ы р ч ы. Ээ, баатырлар, жомок айтып берейин: Эркек жолборс дейсинер, ургаачы жолборс жок бекен? Баатыр Манастын заманында Сайкал деген баатыр кыз болгон...

Т ү л к ү. Токтот, Сайкалынды! Тилиң кесилген неме көрүнөсүн. Ырдатып жыргайм деп ойлодум эле, кайдагы бир бөйөн-чаянды таап алган окшойм. Атагымды көтөрүп, абийиримди сактайт экен десе, мунун сөзү айланып келип эле салмоордун ташындай мага тиет. Сени атайы ээрчитип келсем, кызды көрсөң эсинен танып, эс ала түшүп, жаныңды үрөп, Жаңылды мактап, жаагыңды жанып жатып калдың. *(Жаңыл, Жаркын, Акыбек жардын башынан көрүнүшөт)*

Ж а ң ы л. А, жоболондуу жолоочум мында экен го. Жылуу-жумшак жай таппай, таш жазданып, тикен төшөнүп талаага конгон турбайбы. Акыбек, сен кошуун жакка бар, доолбас кагылсын. Өзүң кайтып кел. Же жезде болчу шерди көрөрсүн, же кан шмирип жаткан жерди көрөрсүн.

А к ы б е к. Жарайт.

Ж а р к ы н. Мына, Түлкү мырзабыз жазы маңдай, алп дене, чыны баатыр сыны бар экен, эже.

Ж а ң ы л. Текебери – сөөлөтү, жигит сыны – келбети, кордоп болбойт, Жаркыным. Чыны толуп турган чагы экен. Деги артык туулган жан экен.

А т а к о з у. О, айланайын... дагы бир шумдук болгон бейм.

Ч а б а к. Каран түн! Атакозу, кыз Жаңылдын кырк эмчек кер тайганы келген бейм? *(Чоочуп орундарынан турушат)*

Ү ч ү к ө. (Чоочуп башын көтөрүп) Кара бет Жаңыл жойлоткон, кара жолтой тайган го?

Т ү л к ү. Ооба, канчыктын канчыгы.

Ж а ң ы л. Жаркын жан, жааны бергин колуна. Үчүкө, Түлкү бүтүптүр, убаралуу кыз Жаңылдын шоруна. Мен ат жалын тартып мингени, канчык атым калбады. Ким канчык, ким арстан экенин тааныйтсын бизге бул жерде согуштун сүрдүү майданы. (Жаа тартат, Атакозу, Үчүкө жыгылат)

Т ү л к ү. Кадырды билбес кары күн, каршыгып мага келишин – ажалды көздөй шашканың.

Ж а ң ы л. Эр болсоң элендеп артка качпагын.

Т ү л к ү. Багыңды басып, анан сени токолдукка алармын!

Ж а ң ы л. Мырза жигит, сыйыңа сый, сыр аякка бал! Сага деген ширин аш менде да бар. Жигит болсоң намыстуу, жекеме жеке чыга кой. Жеңсең намыс сеники, тоюңду бүгүн кыла кой!.. (Экөө кылыч менен чабышат, Акыбек, Жаркындар чыдамсызданып күтүп турушат. Жаңыл Түлкүнү таш кордонун түбүнө алып келип жыгат, байланып жаткан элди бошотуп, алар менен учурашат)

Т ү л к ү. Жаңыл жан, мен сага чын көңүлүмдү берген элем, бирок сүйүүгө жеткирбеди куру намыс. О, армандуу дүнүйө, колунан сүйгөнүмдүн өлгөнүмбү?!

Ж а ң ы л. Ырас, Түлкү баатыр, ар ким өз намысын талашат, элимди чаап, төбөмдү басып келатып менин кылычымдан жан берген кишиден менин колум титиреген жок. Өрттөй албырган жаштыктан, жүрөктөгү сүйүүдөн эл башына келген намыс күчтүүлүк кылды. Намысымды коргогонума күнөөкөр эмесмин. Кош, текеберчиликке курбан чалынган, Түлкү мырза! Тирүүндө сүйүп калгандыгым үчүн мүрзөңдүн жанынан өткөндө эстей жүрөрмүн! Кош, кан күйгөн жер! (Жаңыл кетет... Калма-тай, Төлөк, Элчабар келет)

К а л м а т а й. ...Сындырдың, Жаңыл, белимди.

Э л ч а б а р. Араң-зорго кутулдум, көрөрмүн мен да элимди.

Т ө л ө к. Түлкү баатыр.

Т ү л к ү. (Чала-була тилге келип). Өлдүбү Атакозу, Үчүкө, Чабак? Эми Түлкү да артынан барат. Төртөөбүздү бир көргө койгула, о, армандуу дүнүйө! (Өлөт)

К а л м а т а й. Кош, мырзалар, мен өз антыма турам. Жаңылга күйүттүү болуп жүргөн калмактын ханы Манжыны чакырып, Жаңылдын туусун жыгам. Жайдак атка мингизип, Жаңылга кылбаган санатты кылам. Кошкула!..

Кечке маал. Алатоонун этеги, калың мүрзөлөр. Түлкүнүн мүрзөсүнө сайылган найзалар. Калматай көрүнөт. Кароолдо жигиттер.

К а л м а т а й. Менин кууганым кун, аларым кек... Бул кара бет Жаңыл айлына баргандын азабын берди, жолун тоскондун жүрөгүн жарды. Эми эл да мени ээрчибей калды. Бирок ишим оңдой берди болду. Жаңылды аламын деп жүргөн талапкердин бири Манжы. Бир кезде Жаңыл аны ченине жолотпой койду эле. Эми Жаңылдан кек алууга Манжы төрө өзү келди. О, кудай, катынга койсом алдырып, калкыма болом жаманат, ынтымак кошсом Манжыга, ханзаада болсом айлыма, ошондо олжого келчү Жаңылды, оролто кармап мойнунан, менден бөлөк ким алат?

Ж и г и т. Манжы келатат. *(Манжы, Төлөк кирет)*

Т ө л ө к. О, байым, килемдей гүлдүү жер турса, көрүстөндүн ичине кирип кеткениңизге жол болсун?

М а н ж ы. Ээ, Төлөк мырза, алтын көрдө болсо көргө кир да, ордо болсо орго кир, эгер ажал төрдө жатса да караба. Кайкалап жаткан ашууну бороондуу, ызгаардуу түндөрдө ашкан, касиеттүү Калматай бай кайсы жер гүлүстөн, кайсы жер көрүстөн экенин биле турган чыгар дейм.

Т ө л ө к. *(Өзүнчө)* Жыландан сыр сурасаң, чайнды калыс кылат. *(Калматайга)* Байке, чалгынга кеткендер келбеди.

К а л м а т а й. Түнкатар кайда? Кызыталактын кереги тий-бейт бекен мындайда?

Т ө л ө к. Мен өзүм барып келейин. *(Кетет)*

К а л м а т а й. О, Манжы досум, короодогу коюмду, өрүштөгү жылкымды, токой менен жерди алгын, илбесинин жайнатып, толкуган Чатыркөлдү алгын! Калкымда жүрсөң танапташ, калкылдап учсаң канатташ Калматай бай колунда. Мындан ары экөөбүз ынтымакта жүрөлү.

М а н ж ы. О, өмүрү пайда менен байдан качкан жан эмесмин. Кудайына кандай ишенсең, мага да ошондой ишенип кой. Бул кимге кылбаган Жаңыл дейсиң... Бурут байым, сага кошулуп, Жаңылдан кек алышка ар качан даярмын.

Ы р ч ы. Канаты сынып калса да, кузгундун көктө санаасы.

М а н ж ы. Кулак салгылачы, буруттун төрөлөрү! Кайнаган чөлдө камыкпай, каргалар менен катташкан, кузгундар менен сырдашкан – мына менмин. Менин тилимди алсаңар силерге аярдын амалы, алптын күчү жетпейт.

К а л м а т а й. Бали, төрөм, уул экенсиң, кош, анан?

М а н ж ы. Кошун жоону андып жашынып жатсын. Ной-

гуттар жылкыны айдаганда капыстан кол салалы. Жаңыл мүрзөгө келгенде, таттуу ойлор эсине түшүп, Түлкү тирилип келип, алдынан тосуп чыккандай, санаасы санга бөлүнүп кетер. Мына ошентип Жаңыл бозоруп мүрзөнүн жанында туруп, бейиштен үмүт кылып турганда, тозок акең тоорулуп жетпейби да, капысынан кармап албайбы...

К а л м а т а й. Бали, Манжы досум, акылдын атасы, өлгөндү тирилткендин өзү сен турбайсыңбы! Сени унутсам кудай, арбакты унуттум. Арбап, алдап албасак, Жаңыл алдыра койчу жан эмес. Эмесе, менин жардыгым – кокту-колот, жылгага калбай жылып баргыла, күзгү чөптөй кубарып, жатып калгыла. *(Баары жашырынат. Жаңыл кирет)*

Ж а ң ы л. Жоо... Эл менен жоолашкан кандай жоо өзү?.. Бул көрүстөндүн ичинен кайсы баатыр жоо күтүп, кайсы жигит таалай издесин?.. Бул тунжураган талаанын, томсоруп жаткан көрлөрдүн сырын бүгүн мен гана билем. Жоо сайып, эл багып жүргөн кыздын жүрөгүндө эмне сыры барын ким кайдан билсин?.. О, шумдуктуу сыр, жылып аккан тунук суу, менин дартымды сен гана билесин... бирок эч кимге айта албайсың. Мына, Түлкү мырзанын мүрзөсү, топурагы төмөн түшүп, чөбү куурап кетиптир. О, дүйнө... ырайымсыз өлүм! Андан бери эчен жолу күн чыгып, эчен жолу ай батты. Сен болсоң көөдөндөн жаның чыгар замат кыз азабынан кутулдуң да калдың... Бирок мага боору суук кара жер гана унуттурбаса, тирүү турган күнүмдө жүрөгүмдүн башына бүткөн айыкпас жара болдуң. О, текебердүү мырза, сени намыс үчүн ажал отуна айдап, бирок сага көңүл оогон кыз Жаңыл эми келип, сени тирүүдөй көңүлү сезип, мүрзөндүн үстүндө мөмөдөй салбырап, башын ийип турганын билбессин, ээ!.. Өтүп кеткен жигитке өкүнүчтүү кыздын мунун кандай керемет жеткирмек эле?.. Намыс!.. Камыштай эрдин мойнун кыйган намыс, түбөлүк жүз көрүшкүс кылган намыс, бирөөнүн телегейин тегиз кылып, күлкүсүн бирөөлөрдүн тыйган намыс!.. Кош чиркин, мундуу кыздын көңүлүн тарткан жер! Мен ыраазы арбагына учурашсам! *(Чачын жайып, кылычын таянып, кайгылуу турат. Туш-туштан душмандар аңдып келе баштайт. Баары жаа, найза менен кезешет)*

Ж а р к ы н. *(Алыстан)* Эжекебай...

Ж а ң ы л. Укмуш! Көрдүңбү, Түлкү, сенин көрүндү көркана-чылар тепседи, буга мен жазыктуу эмесмин! Тарткыла колуңарды. *(Кекээрлеп)* Мындай нарктуу, салттуу болорсуңарбы? *(Манжы, Калматай жигиттери менен кирет)*

К а л м а т а й. Чамаң кандай Жаңыл мырза?

Ж а ң ы л. Ит кутурса көрканачы болот, сендей абышка кутурса калкынан чыгып, намысын сатып, каракчы болот. Силер

жолборстой жондон чайнашып, бүркүтчө баштан мыжый кармашып, кош тизгин колдо карышып, айланып учуп качпастан, ат үстүнөн алышып, коктуда бугуп жатпастан, көрүнөө тике келдинер. Бали, өнөрүнөргө, Калматай!

К а л м а т а й. Ээ, нойгуттардын кара жаак мырзасы, жеңгендин иши – женген. Кекээрлөөчү убагың өтүп кеткен.

Т ө л ө к. Жаңыл мырза, салтка баш ийиниз. Канткен менен да колго түшкөн туткун болуп калдыңыз.

Ж а ң ы л. Куш жаңылып торго, эр жаңылып колго түшөт. Кош, элим, жакшылыктан үмүтүңдү үзбө, балким, дагы ичер суу, көрөр күнүбүз бардыр! *(Бардыгы кетишет. Жаркынды айдоочулардын бирөө кезигеден түрткөндө, ал аны жыга коюп басып кетет)*

Ы р ч ы. Кенсары талаа оюнда
 Какшаал тоонун боюнда.
 Тепкенин жазбас тынар бар,
 Кыздан чыккан кыраан бар...

4-көшөгө

Калматайдын ордосу. Калматай жакындары, Манжы жигиттери менен. Жаңылды суракка айдап келет.

К а л м а т а й. Мырза кыз, туткун болуу кандай экен?

Ж а ң ы л. Кандай болмок эле... Пейили туура адамга бейиштен артык жер экен. Какжыраган байдын сасык төшөгүнөн көрө туткун болуу жыргал эмеспи.

К а л м а т а й. Болду! Нойгуттун долусу, акенди таанытам...

Ж а ң ы л. Жамандыгың болсо аяба дейм.

К а л м а т а й. Алгыла, ордо чириткиле. *(Алып кетишет)*

М а н ж ы. *(Жалгыз)* Мына, мен аскерим менен Калматайдын элинде жатам. Жаңылдан өч алып, Калматайдын күчүн сынап, сырын тартканы келгенимди эч ким билбейт. Мага чыны менен ишенип, өзүнө дос көрүп алды. Калматай картаң аюу, ага караганда мен ай чырайлуу жигитмин. Бул картаң аюуга Жаңыл эле керек экен. Кээде өткөндөгү мени чанганын эстесем, Жаңылды өзүм катындыкка алгым келет. Бүгүн кошуун менде, күч менде. Калматайдын да чамасын байкап көрдүм. Эгер каалаганым бербесе, айтканыма көнбөсө, камындырбай ушу баштан уйпап койсом бекен? Байкайын. Буруттан катын аламын, чабамын, багындырамын... *(Колдору байланып Акыбек, Жаркын кирет)* Ээ, Акыбек мырза... жакшы, сен да ээрчип келген экенсиң го? Эмне унчукпайсың?

Ж а р к ы н. Акыбек тилден калды, кулагы укпайт...

М а н ж ы. Ээ, аяйсызбы?!

Ж а р к ы н. Аяйбыз.

М а н ж ы. (*Чачын кармалайт*) Сулуунун колун чечейинби?

Ж а р к ы н. Танданам. Кыздын чачын жеңеси өрчү эле...

М а н ж ы. Кыз киши таң кала берет, Жаркын сулуу.

Ж а р к ы н. Бул сөзүңүздү келинге айтсаңыз болмок экен.

М а н ж ы. Кыргыздан кыз алгым келет...

Ж а р к ы н. Бир кызды уурдасаңыз деле албайсызбы?..

М а н ж ы. Шайыр окшойсуз. Мени менен аттанасыз. Болду...

Ж а р к ы н. Туткун кызды алсаңыз башыңыздан касиет кетет.

М а н ж ы. Эмне келип, эмне кетерин өзүм билем. Кыз ми-
таам болот, сүйөм деп айтпайт. Сени үйүмдө ойнотом.

Ж а р к ы н. Мен жат жер, жат элде ойной албайм.

М а н ж ы. Эмне дейт, кулагынан күн көрүнгөн күн?!

А к ы б е к. Кулагың дүлөйбү, жат жерде ойной албайм дейт?

М а н ж ы. А-а... сен дүлөй эмес белең? Жогол дейм!

А к ы б е к. Сенин заманыңда кулагыбыз ачылбадыбы? Ман-
жы, мен өз жеримдемин. Эшиктен кирип, төр меники дебе.
Жаркындын сүйгөнү мына, мен! (*Манжы тээп жиберет*)

М а н ж ы. Эмне дейт ит! (*Акыбекти жигиттер сайып
өлтүрүшөт*) Жаркын, мына Акыбектен да куткардым.

Ж а р к ы н. Манжы, жерде ак ниет адам канча болсо, Акы-
бек өлбөйт. Мен Акыбекти гана сүйөм.

М а н ж ы. Хандын кадырын, төрөнүн жайын билбеген ка-
рабет, кечтим сендей түйдөк чачтан!.. (*Канжарын кезейт, Жар-
кын аны жулуп алып, Манжынын өзүн саймак болгондо, кароол-
чулар келип, Жаркынды тегеректешет*)

Ж а р к ы н. Акыбек! Экөөбүз катар өскөн гүл элек. Эми бирге
соолуйлу. (*Өзүнө канжар урмак болот*)

М а н ж ы. Кармагыла, өлүүгө уруксат жок! (Жигиттер Жар-
кынды кармашат. Төлөк кирет)

Т ө л ө к. Кыздарга күч көрсөтүп жаткан экенсиң го?!

М а н ж ы. (*Кыздын колун коё берүүгө белги кылып*) Жок.
Жөн гана! Пай-пай, буруттун кыздарынын ачуусун!

Ж а р к ы н. Жок, эми өлгүм келбейт! (*Чуркап чыгат*)

Т ө л ө к. Ооба, ачуусуна тийгенди өлтүрүп да коёт.

М а н ж ы. (*Жактырбай*) Ыя? Эмне кылат?

Т ө л ө к. Өлтүрүп коёт деп жатам, Манжы төрөм...

М а н ж ы. Өлтүрүп ээ?.. (*Манжы кетет, Калматай кирет*)

Т ө л ө к. Бегим, канчалык кыйнап урсак дагы ырчы Жа-
нылды мактап ырдаганын койбоду, эмне кылабыз?..

К а л м а т а й. Аны коё туруп, Төлөк, табасың го дейм эбин.

Т ө л ө к. Түшүнбөдүм, эмненин?..

К а л м а т а й. Тоюн жебейсинби Жаңыл жеңендин?..

Төлөк. Барган барар, бирок мен барбайм Жаңылга!

Калматай. Төлөк баатыр, мен сени көзүмдүн карегиндей көрчү элем, сенин атаңды көргөн жана атаңдай болгон кишинин. Балам, сыймыгым башымда, тагым алдымда, үйүм үстүмдө, абийир сактап, менин сакалымды сыйласаң боло.

Төлөк. Сакалыңызды сыйлайм, бирок кара жемсөөнүн напсисин сыйлай албайм.

Калматай. Эмне үчүн?

Төлөк. Эл-журттан айрылып калдык, Манжыга күчүк болуп алдык. Элдин кеги күчтүү, түп көтөрө Манжыга кол салганы турат. Келгенине бир ай болду. Кошууну менен элди тепсеп, ичип-жеп, бейбаштык, ыза, кордук кылып жатат.

Калматай. Элиң эмне дейт сенин?

Төлөк. Эл Жаңылды сүйүп, экөөбүздү жек көрөт экен.

Калматай. Анткен ким өзү?

Төлөк. Байкасаңыз боло. Өзөктөн чыккан өрт, өздөн чыккан жат жаман. Дос болсо Калматай дос болсун, башыбызды Манжыга тепсете албайбыз дешет.

Калматай. Эл билбейт эмеспи, кимдин кимден кандай кордук көрөрүн! Манжы досум барында, баш көтөрчү кишинин башын байкап көрөмүн.

Төлөк. Бегим!..

Калматай. Баруудан башка айла жок. *(Төлөк кетет)*

Калматай. *(Ырчы кирет)* Ордо жатуу кандай экен?

Ырчы. Калыстык менен иши жок, бир кара өзгөй жатчу жер экен. Жаагын жанып калк бузган, бир кара бет жатчу жер экен. Төбөмдөн жазбасам, хандын казынасын уурдап качпасам, мага кандай эп экен, бегим!

Калматай. Кана, Жаңылды мактап ырдап көрчү.

Ырчы. Мактап ырдап?.. Калп айтпайсызбы?..

Калматай. Мактап ырда! Калп айткандай сен менин теңим белең? Мактап ырда!.. Баргын, Жаңылды мага тийгенге макул кыласың, болбосо башыңды алам, жөнө!

5-көшөгө

Зындан, зынданда Жаңыл.

Жаңыл. Чиркин дүйнө, ак албарс шилтеп, жаа тарткан кайран колду эми кара чынжыр капкандай капшыра кармап, кесип баратат. Кайран өмүр!.. Чын ажал мени торойбу жеткирбей тилек-оюму? Буулуккан менен канчалык, менин боштондук тийбейт колума. Жок, мен түнөргөн булут таркап, улуган карышкырдын үнү өчүп, кадимкидей жаркырап таң атарда чачырап чыккан Чолпонду көргүм келет. Алатоонун атырылган

азоо тулпарын минип, ак чокулуу көк музда күлүмсүрөп, жолборс кайрат жигитти, жоруктуу кызды, саймалуу жердин сандаган гүлүн көргүм келет. Алтын чирибейт, акыл зордукка багынбайт, элин күткөн эр өлбөйт дебеди беле. О, чиркин эл! *(Ырдайт)*

Төлөк. *(Өзүнчө)* Чиркин, Жаңыл! Кайгы тартып, кан жутуп олтурган экен десе, ой ойлонуп ырдап олтурган турбайбы? *(Жаңылга)* Баатыр, алыңыз жакшыбы?

Жаңыл. Жакшы... Төлөк мырза... дагы?

Төлөк. Жаңыл мырза, баркыңыздын кете элегинде баш ийип дегендей, ургаачы атыңыз болгондон кийин, ак өргөөгө кирип бергениңиз ылайык болор.

Жаңыл. Ар ким өз көзү менен көрүп, өз тили менен сүйлөсүн. Мен силерден барк сураган жан эмесмин. Төлөк баатыр, сенин тилиң кандай таттуу!.. Сен ошондой элден суурулуп чыгып, элчиликке жаралган окшойсуң. Мен сени журт аралап, жөн билген азамат деп ойлочу элем. Калматай бегине айта бар: баатыр көңүлүнө кетпесин, өзүң да угуп, жүрөгүңдүн башына түйүп кой. Калматай мени ай менен күн бир чыгып, бир батып, асман жерге кошулганда, токой тоо болуп, тоо толкуган деңизге түшкөндө, так ошондо алат. Мен кыз оюн куруп, сен токмок алып туруп, Калматай менен ат жалында, кыштын бороон түнүндө, кылычтын мизинде, жоругубуз жомокко айланып, жүрөктү кызыл жалын чалып, айтканыңыздай айкалышабыз! Жуучу жигит, бегине айткан саламым ушул. Эгер мени сыйласаң, көргөнүңдү көргөндөй, укканыңды уккандай кылып айтып баргын. Кош, баатыр!..

Төлөк. Мага да намыс керек. Кулдук, мырзам! Арстанды чычкан ала албайт. Аны мен жакшы билем. Кусуру урар элимдин, сиз дегенде бузук болсо тилегим. Кимдин ким экенин өзүңүз көрө жатарсыз, баатыр, кош болуңуз!.. *(Кетет)*

Жаңыл. Ох, таңдайым так катып, тилим күрмөөгө келбей бара жатат да. Алтын булак, тунук суу, сен да менден алыстадыңбы? *(Уу кошкон кымыз алдырып Кантай кирет)*

Кантай. Кагылайын кызым, бул тегеректегилердин сени көрөйүн деген көзү жок. Өлбөгөн жаның жүрө берсе, түшүндө көрбөгөн шумдукту өңүндө көрөт экенсиң да. Балага эне эле жакын болот, менин деле сендей болуп бойго жеткен кызым бар, кагылайын, сен бирөөнүн маңдайынан сылап олтурган эркесисиң, ичим түтпөй эки жакта киши жокто агылгалап келе калганым да ошол, алтын кызым!.. Ачууну ачуу басат... Байга арнап байтал бээнин сүтүнөн ачыткан кымыздан эле. Карынын кайгысын, жаштын күйүтүн ак айран, кызыл кымыз басчу. Каның катып, суусагандырсын. Азырынча колумдан даам сызганың ушул болсунчу.

Ж а ң ы л. Байбиче, улууга урмат, өзүнүз ооз тийиниз.

К а н т а й. Ээ, ботом, өз тамагымды өзүм ичкеним уят эмеспи. Ичип жибер, садаган.

Ж а ң ы л. Сиз ооз тийип эле беринизчи, менин да каным катып бара жатат!.. Мына сырты жумшак, ичи заар. (*Байбиче шашып качмак болот, кубулуп дубанача кийинип алган, белине көнөчөк, койнунда жаа, ак уруп бир чал кирет*)

К а н т а й. Айланайын дубанам, сенин сураганыңды берейин, дегенине көнөйүн, ушул кыздын көзүн тазалап бере көр.

Ч а л. О, байымдын касиеттүү байбичеси. Айтканыңыз эки болбосун, былк этпей жата бериңиз. (*Кантай кетет*)

Ж а ң ы л. (*Чыныны жыттап*) О, шумдук, кара чаар жылан далдаланып, оп тартып келген экен го. Бул – уу!..

Ч а л. (*Жаңылга жакындап сүйүнүп*) Алла үй, алла үй! (*Кылыч берет*) Атаң Койгут берди. «Кызыма айт, арманы менде болбосун», – деди.

Ж а ң ы л. О, акебай, мен ыраазы сиздерге! (*Калматай, Жаркын, ырчы кирет. Ырчы Жаңылды мактап ырдайт*)

К а л м а т а й. ...Жүрөгүңдү жарып, ала жатам! (*Жаңылга кылыч көтөрөт, Жаркын Калматайды өлтүрөт*)

Ж а р к ы н. Кагылайын эжеке, сени аман көрдүмбү?!

Ж а ң ы л. Садаган, Жаркыным! (*Манжы жигиттери менен кирет*)

М а н ж ы. Аха, Жаңыл мырза, амал менен бошонуп алган экенсиң го (*Кылыч көтөрөт, Жаңыл Манжыны жыгат*)

Т ө л ө к. (*Кирет*) Мырза, мен сендик! Кегин болсо ал... Манжынын колун жеңдик! (*Көп эл Жаңылдын үстүнө кирет*)

Ж а ң ы л. Мен ыраазы силерге!.. Кокусунан торго чалынган шордуу кызынарды унуткан эмес экенсиңер!

Ч а л. Оо, айланайын Жаңыл! Сенин саадагың тийген саргайып, найзаң тийген алсырап, акылдан тансын. Кадырман калың элиндин жер-суусун өз колуңа ал. Өзүнөн чыккан бир кызга, чырагым, ишенсин элин тагдырын!

Ж а ң ы л. Туунду сенин жыкпаска,
Жаным курман сен үчүн.
Калк намысын бербеске,
Айныбас антым алгынын!

Ж о о к е р л е р, к ы з-ж и г и т т е р. Жаңыл, Жаңыл, Жаңыл!

1. Драманы толук окуп, идеялык мазмунун айтып бергиле.
2. «Жаңыл мырза» дастаны менен бул драманын айырмачылыгы эмнеде?
3. Эмне үчүн Жаңылды мырза дешет? Бул сөз эркек-аялга бирдей таандыкпы? Драманын тилинен кандай өзгөчөлүктү байкадыңар? Силер түшүнбөгөн сөздөр барбы?
4. Жаңыл мырза менен Түлкү намысты кандайча түшүнүшөт? Эмне үчүн Түлкү өлөрүндө: «...Сүйүүгө жеткирбеди куру намыс» – деп арман кылды?
5. Жаңыл Түлкүнү сүйсө да, кандайча өлтүрүүгө колу барды? Эмнеликтен ал ар дайым бейиттерге келип таазим кылат?
6. Кандай адам эл баатыры деген наамга татыктуу боло алат? Түлкүнү эл баатыры дешке болобу? Баатырдык, эрдик деп эмнени түшүнөсүңөр, бүгүнкү күндө да эрдик жасоого болобу?
7. Ырчы эмне үчүн дайым Жаңылды мактап ырдайт?
8. «Эл таянган – жер таянбайт» деген макалды кандай түшүнөсүңөр жана бул макалдагы ойду драмадан кездештирдиңерби?

«Жаңыл» драмасы

К. Маликов А. Куттубаев менен бирге эл оозунда айтылып жүргөн дастандын негизинде «Жаңыл» аттуу драманы жазган. Чыгарманын негизги идеясы – Атамекенге болгон ыйык сүйүүнү көрсөтүү жана аны душмандардан коргоп, эркиндик үчүн күрөшкөн баатырын данктоо. Демек, «Жаңыл» – эл бактысы үчүн күрөшүп, анын эркиндигин баарынан жогору койгон баатыр кыздын тагдыры жөнүндө баян.

Уруу башчылары Түлкү, Үчүкөлөрдүн алдында ырчы нойгут элинен чыккан кыз Жаңылдын сулуулугун, баатырдыгын мактап ырдап олтурат. Буга Түлкүнүн ичи күйүп: «Сен оозунду ачсаң эле Жаңылдан баштоочу болдуң», – деп ачууланат. Бирок өзү Жаңылды сүйчү, ага жетсем деп эңсечү. Ошентсе да куру намыска чиренип, өзүнүн бул ыйык сезимин жашырып келген. Бүгүн Үчүкө бул сырды ачык айтып, Түлкү Жаңыл кызга барат деген кабар элге тарап кетти. Айрыкча Үчүкөнүн: «Эгер барбасаң, Жаңылдын сулуулугунан корунуп, баатырдыгынан коркту деген сөзгө каласың», – дегени аны ого бетер ойлонту. «Мен анын алдына жүгүнүп барбайм, элин чаап, малын талап, Жаңылды жүгүндүрөм». – Түлкү колуктусуна дал ушундай арам ой менен жөнөйт.

Баатыр кыз бул учурда эч нерседен капарсыз жаштар менен үлпөт куруп жаткан. Ангыча Түлкү келиптир деп эл дүрбөп калат. Жаңыл жарык маанай, жакшы санаа менен кабыл алса да, кыңыр ойлуу Түлкү текебер кирет: «Жуучу жиберсем, жооп

бербейсиң. Акыры өзүм келүүгө аргасыз болдум. Мени менен кетесиңби, жокпу? Жообун азыр бергин», – деп Жаңылды демитип, каада-салтты бузат. Жаңыл болсо: «Жолдун боюнда, кыз-жигиттин тобунда ойлонбой ант бере салыш кызга уят, жигитке кырсык болор», – дейт. Бул сөз Түлкүнүн кур намысын ого бетер күчөтүп, конок болуп кет дегенге көнбөй түнөрүп, кектүү аттанат. Көп өтпөй эле Түлкү даярдыксыз жаткан нойгут элине бүлүк салып, малын олжолоп, эр-бүлөнү туткундайт. Эр жигиттен мындай адепсиздикти күтпөгөн баатыр кыздын ачуусу келип, элин коргоо үчүн жоого каршы аттанат.

Тынч жаткан элди чаап алганына мактанышып, Түлкү менен анын жан-жөкөрлөрү Чатыркөлдүн кылаасында тойлоп жатышканда, аларды кубалап Жаңыл келет. Манчыркашкан уруу башчылары аял затына шек келтиришкенге чейин барышат. Эл намысын жана өзүнүн адамдык касиетин ыйык туткан Жаңыл мындай шылдыңга чыдай албай, согуш башталат. Кандуу кагылышта Түлкү, Үчүкө, Атакозу Жаңылдын колунан жаздым болуп, туткундар бошотулат.

«Жаңылды чаап, Түлкүнүн өчүн алам», – деп эми Калматай бай жулуна баштайт. Бул иш өзүнүн колунан келбесине түшүнүп, ал калмак ханы Манжыны жардамга чакырат. Эгерде Жаңылды жеңүүгө жардамдашса, айтканына көнүп, баарын аткараары жөнүндө убада берет. Калматайдын да, Манжынын да бири-биринен жашырган өз максаттары бар. Ал эми Манжынын мурда эле Жаңылда ала албай жүргөн өчү бар болчу. Баатыр кызды аялдыкка алууну ал көптөн бери эңсеп жүргөн. Ошентип калмак хан Калматайдын айтканына макул болот. Алар ачык кармашта Жаңылды туткундай албастыгын түшүнүшүп, Түлкүнүн мүрзөсүнүн жанында аңдып жатышат. Жаңыл мырза мүрзөгө келип, эч даярдыксыз турганда, колго түшүрүшөт. Аны менен бирге Жаркын, Акыбектер туткундалат.

Калматай Жаңылды, Манжы Жаркынды алабыз деп оолугуп, буга көнбөгөнү үчүн кыздарды орго салышат. Бирок кыздар бардык кыйноого чыдап, Калматай менен Манжынын зордугуна макул болушпайт. Анткени Жаңыл эл колдооруна, чыккынчылардан өч аларына терең ишенет. Чындыгында драманын акырында элдин жардамы менен Жаңыл туткундан бошотулуп, чыккынчылар жазасын алышат.

Драманын башкы каарманы Жаңылды ырчы: «Тепкенин жазбас тынар бар, кыздан чыккан кыраан бар», – деп сүрөттөйт. Чын эле Жаңыл – ашкан баатыр, ары сулуу. Бирок аны журт сүймөнчүлүгүнө бөлөп, атак-данкка жеткирген баатырдыгы гана эмес. Андагы эң жогорку касиет – элге болгон тунук сүйүү жана таза адамгерчилик. Эл бактысы үчүн ал бардык кыйынчылыкка

каршы турууга даяр: «Журтумдан чырпык кыйдырсам, Жаңыл болбой өлөйүн», – деген антын ал өмүр бою ыйык тутту. Демек, Жаңыл үчүн эң кымбат нерсе – эл бактысы. Эли эзилип кыйноодо жатса, аны элес албай керт башынын баатырдыгына чиренип сайран курган киши эч качан бактылуу эмес. Журт алдындагы милдетти сезбеген адам элдин эң коркунучтуу душманына айланат. Жаңылдын мындай оюн Түлкүнү өлтүргөндөгү көрүнүштөн ачык байкайбыз. Жаңылга жуучу жиберип, ары баатыр, ары сулуу кызга баш кошсок деп эңсегендер көп болгон. Ошолордун ичинен Жаңылдын жактырганы жалгыз Түлкү эле. Бирок ал өз сүйгөнүн да аябады, анткени Түлкү нойгут элин талоонго учуратты. Жаңыл Түлкүнү өлтүрүп жатып: «Өрттөй албырган жаштыктан, жүрөктү жандырган сүйүүдөн эл башына келген намыс күчтүүлүк кылды. Намысымды коргогонума күнөөкөр эмесмин. Кош, текеберчиликке курман чалынган, Түлкү мырза! Тирүүндө сүйүп калгандыгым үчүн, мүрзөңдүн жанынан өткөндө эстей жүрөмүн!» – деп зээни кейип, каңырыгы түтөйт. Бул сөздөр Жаңылдын намыска бектигин дагы бир жолу ырас-тайт.

Жаңыл – адамды баалай билген, андагы жакшы касиеттерди ардактай да алган акылман. Ал үчүн адамдын тагдыры – эл тагдырынын ажырагыс бөлүгү, экөөнү бөлүп кароого болбойт. Андагы бул сапатты кең пейилдүүлүк, ынтымакка чакыруу толуктап турат. «Мырзалар, алыскы жерден келипсиздер, чарчаган чыгарсыздар... Мынча келгенден кийин биздин айылда өрүүн алып кетиниздер. Бул элден жакасы алтын тон кийип, дубандан чыккан ат минип кетүүгө ылайык адамдар көрүнөсүздөр», – деп тенине албай кергиштеп, камчысын сүйрөп кирген Түлкүгө, анын жан-жөкөрлөрүнө да адамгерчиликтүү мамиле кылат, алардын текеберчилигин да кечире билет. Жаңыл үчүн эл-жери кандай ыйык болсо, таза махабат да ошондой ыйык, кымбат. Ал сүйгөнү да эл-журттун камын ойлогон баатыр да, акылман да киши болсо экен деп эңсеген. Бирок Түлкү баатыр болсо да, уруучулук коомго таандык болгон куру намыстан ажырай албай, өзүнүн сүйгөнүнүн колуна каза тапты. Жаңыл аны өмүр бою унута алган жок, ыйык сүйүү үчүн Түлкүнүн бейитине келип, ар дайым таазим кылчу.

Ошентип Жаңыл – нукура элдик баатыр. Ал элди бардык күч-кайраттын булагы, жашоонун негизги жана бакыттын кенчи катары карайт. Ошондуктан ал колго түшүп, кыйноодо жатканда да: «Оо, чиркин, эл, кайдасын?! Ох, мөңгүдөн эрип чуурган, күзгүдөй тунук агын суу! Керме тоонун алтын булагы, мен сени сагындым», – деп арман кылат. Бул сөздө анын эл күчүнө болгон чексиз ишеними жатат. Чындыгында да Жаңыл-

ды туткундан эл куткарат жана Төлөк сыяктуу баатырлар да эл тарабына өтөт, анткени чыныгы эл баатырын элден бөлүп кароого болбойт. Туткундан кутулган Жаңыл элинин туусун жыкпаска ант берет.

Драмадагы экинчи бир негизги каармандардын бири Түлкүнү Жаңылдан ажыратып кароого мүмкүн эмес. Түлкү да Жаңыл сыяктуу эле баатыр, дайыма элдин атынан сүйлөйт. Бирок ал Жаңылга окшобойт. Анткени ал – уруучулук коомдогу тескери көз караштын тепсендисинде тебеленип, эл ишеничинен ажырап калган жалгыз баатыр. Анын ою боюнча бул дүйнөдө ким кара күчтөн артыкчылык кылса, байлыгы көп болсо, ошол адам гана бийлик жүргүзүшү керек. Ал эми эл – буйрукту аткаруу үчүн гана жаралган топураган жандар. Түлкү өзүн ааламда жок баатыр, көзү жок эр санаган, дүйнөдө өзүнөн башка киши жок деп эсептеген өзүмчүл. Ошондуктан ал Жаңылдагы ашкан асыл сапаттарды кадырлап, баалай албайт. «Жаңыл кыздын жылкысын тийип, желесин кыйып, бет алыша келгенде, өзүн аттан оодара тартып, майданда багын басып, мүнкүрөтүп туруп, анан кийин алам», – деген ойго түбөлүк кул болуп калган. Жаңыл анын алдында бөйпөндөп жүгүнүп турууга тийиш, анткени анын башындагы даражасы төрө, кайсы бектикинен кем экен. Демек, ал үчүн эрдик – башка элди багындыруу, адамды коркутуу, кың дегизбей бийлөө. Эгер анте албаса, намысынан ажырап калышы мүмкүн. «Намыс!.. Жаңылга көп күйөөнүн бириндей болуп барыш мен үчүн намыс! Жылкысын тийип, өзү менен ашуунун белинде, аттын жалында гана көрүшөмүн», – деп эрдемсийт. Ошентип Түлкү намысты өтө тар мааниде түшүнөт. Эгер Жаңыл үчүн эл-жерин коргоп, алардын эркиндиги үчүн күрөшүүдөн артык намыс жок болсо, Түлкү үчүн намыс башкаларды басынтып, өзүнүн жеке бийлигин чыңдоо. Түлкүнүн мындай «намыскөйлүгү» аны өз бактысынан ажыратууга алып келди, ал куру намыстын курманы болуп кала берди. «Жаңылжан, мен сага чын көңүлүмдү берген элем. Бирок сүйүүгө жеткирбеди куру намыс!» – деп өлүп баратканда гана өзүнүн кемчилигин мойнуна алды.

Драмада элдин үмүт-тилеги, адилеттүүлүк үчүн күрөшү Жаңыл менен ырчы аркылуу берилген. Элдик идея, асыл тилектер алардын образдарында толук камтылган. Ошондуктан ырчы дайым Жаңылдын эрдигин эл атынан ырдайт.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Өзүңөрдүн көңүлүңөргө жаккан тема коюп, «Жаңыл» драмасы боюнча толгонуу-сочинениесин жазгыла. Азыркы кыздардын Жаңылдан айырмачылыгы эмнеде? Классташ кыздарыңды 50 жылдан кийин кандайча элестетесиң?

2. Автордук ремарка, диалог, реплика, монолог деген эмне? Бул драмада монолог барбы? Аны таап, маанисине ылайык үн менен жатка окуп бергиле.

3. Драманын бир көшөгөсү боюнча сахна-сабак даярдагыла. Бүт классыңар менен драманы мектеп сахнасында коюп, экиден ашпаган мыкты аткаруучуга өзүңөр каалаган драматург же артисттин атындагы лауреат деген наам бергиле.

4. «Жаңыл» дастанынын кандай варианттары бар? Алардан бул драманын кандай айырмачылыгын, өзгөчөлүгүн байкадыңар? К. Маликовдун дагы кандай драмасын окуп, сахнадан көрүп же «Театр микрофондо» деген берүүдөн уккансыңар? Жазуучунун «Бийик жерде», «Осмонкул» деген драмаларын өз алдыңарча окуп чыгып, радио берүүдөн угуп, алар боюнча класстан тышкары убакта пикир алмашкыла.

ТҮГӨЛБАЙ СЫДЫКБЕКОВ
(1912–1997)

Кыргыз сүрөткерлеринин лөгү, романчылардын дарканы Т. Сыдыкбеков Ысыккөл өрөөнүндөгү Кеңсуу деген жерде 1912-жылы туулган. Анын энеси Айымкан он жети бала төрөгөн экен. Бирок аз эле убакыттын ичинде жети уул, төрт кызы чечектен¹ өлөт. Ата менен эне көп балдарынан ажырап, мөгдүрөп турган кезинде алардын бактысына уул төрөлөт. Ар кандай оорудан, шум өлүмдөн жүрөктөрү үшүгөн ата-эне ага Түгөлбай деген ат коюшуп, далай ырым-жырымдарды кылышат. Бирок Түгөлбай ата сүймөнчүлүгүн көрбөй, экиге чыга элек кезинде атасы келтеден² өлүп, топ жетим кара кийген эненин колун карап, эне тарбиясында өсөт.

1914-жылдагы биринчи дүйнөлүк алааматка Россия да аралашып, бул согуштун активдүү катышуучуларынын биринен болду. Падышанын казынасына бериле турган ыгым-чыгымдар көбөйдү. Элден эсепсиз мал-мүлк, акча жыйналды. Кийинчерээк 1916-жылы кыргыз жаштарын ооруктагы жумуштарга тартуу жөнүндө падышанын буйругу чыгат. Дыйканчылыкка ыңгайлуу жерлер казынанын карамагына өтөт. Ал жерде жашап турган эл тоо этектерине, кокту-колотторго сүрүлөт. Буга байланыштуу алсыздардын конушун тартып алуу, же сыртынан бийлеп, жерин сатып жиберүү башталат. Бий-болуштардын, атка минерлердин жемекейлиги күчөп, кембагалдарды, жетим-жесирлерди боздотот.

Кеңсуунун ичиндеги Сыдыкбек кыштап жүргөн кыштоодон ылдый карай кесилип алынып, ал жердеги жашаган уруулар бүт көчүрүлөт. Анысы аз келгенсип, Айымкандын кыштоосуна жыйнаган анча-мынча оокат тиричилигин Шакарбай деген киши башка бирөөгө сатып жиберет. Айткан датын айыл билермандары укпай, жесир буркурап ыйлап кала берет. Көп өтпөй ата-бабалары жердеген конуштарынан кол жуугандарды башка өзөнгө көчкүлө деген жардык жарыяланды. Карайлаган калк бул жардыкты аткарууга эрксиз мажбур болушуп, аргасыз көчүп жөнөштү. Ошондо Кеңсуу айылынын жарым болушун бийлеген

^{1, 2} Чечек, келте – жугуштуу оорулардын аттары.

Эшимбек жоргосун чайпалтып, көч алдынан капыл-тапыл чыгып калат. Конушун, жыйнаган оокат-тиричилигин тарттырып жиберип, бийликтен жардам ала албаган каралуу Айымкан жандай салып өтүп бараткан болушка карап, ат үстүнөн:

«Жайнактын уулу Эшимбек,
Болуштугу «жарашты».
Эл өйдө-ылдый көп көчүп,
Музоо-торпок адашты...» –

деп жамактатып коё берет. Ангыча баш аламан эл Чонташ деген жерге келип токтойт. Болуштун бесири (катчы) баштаган бир тобу аркан чоюп ченешип, көчүп келгендерге конуш бөлүштүрүүгө киришет. Түтүн ээси эркектери барлар жер алышып, Сыдыкбектин үй-бүлөсүнө эч нерсе тийбеди. Катардан калганга сай-сөөгү сыздаган Айымкан тигил тоотпой койгондорго карап, кошогун дагы жөнөтөт... Өзүнүн тирикарактыгы, сөзмөрдүгү менен Айымкан тоотпогон бий-болуштардан эптеп-септеп өзүнө тиешелүү нерсени алууга жетишет. Апасынын дал ушул жамакчылыгы келечектеги сүрөткердин чыгармачылыгына чоң таасирин тийгизди.

1916-жылдагы козголоң көлдөгү бүт кыргыз айылын кучагына алды. Сыдыкбектин үй-бүлөсү да үркүп барып, Текести байыр алышат. Бул жерде бир жылча тургандан кийин туулган жерине жөнөйт. Айымкан балдары менен элге жете албай, казак жеринде баш калкалап, 1918-жылы гана Ысыккөлгө келишет. Күнүмдүк оокат үчүн эне менен алты жашар Түгөлбай Корвин деген кулакка малай жүрүштү. Анда жүргөн төрт жылдын ичинде эненин да, баланын да эстеринен окуу кетпей койду. Бирок окушка мектеп жок. Айласы кеткен Айымкан Түгөлбайды Түнкатар молдого берди. Бирок бул жердеги «окуу» балага жакпады. Бир кыш «окугандан» кийин ал мындай «окуудан» түбөлүк кол үздү.

Акырында илимге чаңкаган Түгөлбайдын күткөн күнү келип, Кенсууда жаңы мектеп ачылды, ушул мектептен сабатын ачты. 1925-жылы Караколдогу эски таанышы Корвиндикинде жатып, Чехов атындагы орус мектебине кирет. «Айтор, менин ачык мүнөзүм, тырышчаактыгым сүйкүм турдубу, ким билет? Мугалимдер да, классташ балдар да мени жакшы көрүшчү. Артыкча Горшков Василий, Коромыслова Мария мага көп жардам беришти. Дал ошол Чехов атындагы мектепте окуп жүрүп Пушкин, Гоголь, Тургеневдердин аттарын уктум. Ырас, алардын ар бири ааламга атагы кеткен улуу жазуучу экенин кийинчерээк билдим. Негедир орус жазуучуларынын ичинен эң алгач мага

чыгармасы менен таанылган Тургенев болду», – деп эскерет Т. Сыдыкбеков ошол жылдардагы окуусу жөнүндө.

Арадан бир-эки жыл өттү. Баштагыга караганда Түгөлбай орус тилин өздөштүрүп, кадыресе окуп калды. Бирок жаңы кыйынчылык башталды. Байлыгы өскөн кожоюн кийинки жылдарда чарбасына каралап, шаарга келбей, айылда кыштоочу болду. Турмуш Түгөлбайды окууну ташташка аргасыз кылды. Кийинчерээк Т. Сыдыкбеков Крупская атындагы мектепке кирет, көп узабай Ленин атындагы жети жылдык мектепке которулат. Турмуш абал өтө оор эле. Бирок Түгөлбай окууну бул жолу таштаган жок. Жазуучунун биринчи чыгармасы да ушул мектепте окуп жүргөн кезинде жазылды. Анын жазылышынын өз тарыхы бар.

...Бир күнү Түгөлбай А. С. Пушкиндин китебин окуп отурат. Классташтарынын бири Молдокасым: «Ушундай орус тилинде жазылган чоң китепке да сенин тишин өтмөк беле», – деп мыскылдайт. Буга ыза боло түшүп, анын оозунан: «Мындай китепти өзүм да жазам», – деген сөз байкабастан чыгып кетет. Анан ал «Капкакбай» жомогун жаза баштайт. «Сөз ылгап, ырдын кооздугун, көркөмдүк касиеттерин териштириш кайда. Туш келди «соктура» берип, беш-алты күндүн ичинде эки дептерди жомокко толтурдум», – дейт ал чыгармасынын жазылуу тарыхын эскерип. Жомоктун идеялык-көркөмдүк сапаты канчалык деңгээлде экендиги жазуучунун өз сөзүнөн эле көрүнүп турат. Бирок бул жаш Түгөлбайды келечектен көп нерсени үмүттөндүрдү. Уламыштын негизинде жазылган бул эки дептер ыр жоголуп кетти. Ал кийин гана кайрадан жазылып, жарык көрдү.

1929-жылы Т. Сыдыкбеков Фрунзедеги айыл-чарба техникумунда окуп, аны бүткөндөн кийин ошол эле жылы жаңы ачылган Ашхабаддагы Орто Азиялык зооветеринардык институтка кирет. Сүзөктүү дарт, өзөктүү оору анын институтту бүтүшүнө жол бербей, окууну таштоого аргасыз кылды.

Түгөлбай да чыгармачылыгын поэзиядан баштады. Анын «Булар кимдер?» деген биринчи ыры 1930-жылы басылды. 1932-жылы «Чабуул» журналына (кийинки «Алатоо») «Чал комузу» деген көлөмдүү поэмасы жарыяланат. Ал элден уккан уламыш, жомоктун негизинде жазылып, жаш калемгердин эпикалык жанрга канчалык жөндөмдүү экенин да көргөздү. Ушундан бир жылдан кийин эле биринчи ырлар жыйнагы «Күрөш» деген ат менен жарык көрдү. 1936-жылы «Баатырлар», 1938-жылы «Акын – булбул» деген ырлар жыйнактары жарыяланды. Бирок келечектеги белгилүү романчыны проза жанры өтө кызыктыра берди.

Т. Сыдыкбековдун «Кеңсуу романынын биринчи китеби 1937-жылы, экинчиси 1938-жылы басмадан чыкты. Ошол убактагы жазылган чыгармалардан «Кеңсуу» романынын чоң айырмасы, өзгөчөлүгү бар эле. Бул чыгарма кыргыз адабиятында чыныгы романдын жаралышына, андан ары өнүгүшүнө негиз салды. Аны автор түп-тамырынан бери кайрадан оңдоп, ал «Тоо арасында» деген ат менен жарык көрдү. «Кеңсууга» удаа «Темир» романы жазылды. Согуштан кийин жарыяланган «Биздин замандын кишилери» романы Т. Сыдыкбековдун атагын чыгарып, атын союзга гана эмес, чет өлкөгө да таанымал. Роман үчүн залкар сүрөткер СССРдин Мамлекеттик сыйлыгынын лауреаты деген наамга арзыды. Мындан кийин жазуучу «Тоо балдары», «Зайыптар» романынын эки китебин жарыкка чыгарды.

Прозанын чакан түрүнө да жазуучу чоң маани берип, чыгармачылыктын бул салаасында да зор эмгектенди. Отузунчу жылдарда эле ал «Ала-Тоодон алтоо», «Абысындар», ал эми согуш жылдарында «Пайдага чечилген чатак», «Тарбия», «Замбирекчилер», «Күтүү», «Кайрат», «Эл оозунда» сыяктуу аңгеме, очерктерди жазган. 1943-жылы жазуучунун «Согуш күндөрүндө» деген китеби жарык көрдү. Прозанын бул чакан түрүндө сүрөткер андан кийин да жан үрөп иштеп, далай нарктуу дөөлөттөрдү жаратты. 1980-жылы «Кайнар булак» деген наам менен чыккан жазуучунун аңгемелер, повесттер топтому мунун ачык далили.

Т. Сыдыкбеков проза менен поэзияны тизгиндеш алып жүрөрүн өзү да өзгөчө белгилейт. Бул туурасында «Жол» аттуу автобиографиялык романында: «Проза менен поэзияны тизгиндеш алуу мендеги айныбас максат болчу», – деп айтканы бар. Бир жазууну убактысынча токтото туруп, көп жылдан кийин Түгөлбай поэзиянын сыйкырдуу дүйнөсүнө кайрадан кайрылып, 1960-жылы «Күн кызы Нурайымга күйөөлөгөн Жанболот жөнүндө баян» жомок-поэмасын, 1969-жылы «Адамдарга кайрылуу» аттуу ырлар жана поэмалар жыйнагын чыгарды. Жашырганда эмне, бул поэзиялык туундулар адабий жамаатчылыктын көңүлүн анча бура албады, ал гана эмес, «Адамдарга кайрылуу» жыйнагы туурасында олуттуу сын-пикир айтылды. Ошентип, жазуучу акындык өнөр менен прозачылыкты тизгиндеш, катар алып жүрүү максатын алдына койсо да, анын чыгармачылыгында проза басымдуу мааниге эгедер. Себеп дегенде ал адабий журтчулук менен карапайым окурмандарга ириде прозачы, болгондо да романчылардын дарканы катары таанымал.

Жазуучунун бөтөнчө бир эргүү менен өндүрүмдүү иштеген мезгили жетимишинчи жылдарга туура келди. 1969–1970-жылдары ал чыгармаларынын төрт томдугун чыгарып, «Сыр ачуу»,

«Курбулар», «Ыманбай пейили» романдарын биринин артынан бирин жазып, удаама-удаа жарыялады. Андан кийин «Көк асаба» романына көшөрүп көп күч жумшады. Заманына жараша бул тарыхый романдын тагдыры өтө татаал болуп, сүрөткерди кыйла абыгер чектирип, азапка да салды. Роман кыргыз адабиятынын тарыхында кийин гана өз ордун тапты. Өзүн-өзү түйшүккө түрткөн жазуучу жетимиш жылдык мааракесине утурлай «Жол», «Мезгил сабактары» аттуу мемуардык-автобиографиялык романдарын жаратты. Заман, коом, саясат, адам, адамгерчилик, жакшы-жаман, ак-кара, өмүр-өлүм, тарых, тил, дил, илим-билим, адабият менен маданият, сүрөткер жана анын осуйпасы – койчу, бул актуал көйгөйлүү маселелерге арналган жазуучунун мазмунга карк макалалары байма-бай жарыяланды. Булардын баары топтоштурулган жазуучунун макалалар жыйнагы 1992-жылы «Табылга» деген ат менен жарык көрдү. Анын дагы бир өзгөчөлүгү мындай көйгөйлүү маселелерди күйүп-жанып көтөрүп чыкканда, ал жалаң эле мезгилдүү басылмалар менен чектелбеди. Сексенден ашканда да дагы эле баягы күүсүнөн жанбай, сөз берметин төгүп, бирде телевизордон көрүнсө, кээде анын жагымдуу үнү ободон жанырып турду.

Бул лөк жазуучу, залкар таланттын кыргыз адабиятында кайрылбаган темасы менен жанры жок. Чоң сүрөткер өзүнө-өзү баа берип, «өжөрмүн, көкмүн» дегени бар. Ырасында да сөөгүнө бүткөн кашкөйлүк, өжөрлүк, көктүк аны адил иш үчүн чечинип салып, түз качырып кирип күрөшүүгө чакырды. Кайсы заманда, кайсы жерде, ким болсо да тайсалдабай, ачуу чындыкты таамай бетке айтты. Анан эн негизгиси көжөлүп иштеп, ак эмгегинин акыбети кайтты. 1997-жылдын 19-июлунда каза болду. Ал өмүрүнүн акырына чейин калемин колуна түшүргөн жок.

ТОО БАЛДАРЫ

(Романдан үзүндүлөр)

Омор аке жана анын уулу

Омордун үйүн көздөй бурулган кезде, Сабыр тымызын жылмайды. Анткени Омордун кыял-жоругун эсине түшүргөн адам эрксизден күлө турган. Ал – оюндагысын кишиге бербеген бир мүнөздүү өжөр, эр көкүрөк, кайраттуу, күпүлдөп сүйлөгөн адам. Баланы айрыкча жакшы көрөт. Бирок эркелетпейт. Ойноп жүргөн балдарды өзүнө чакырат. Бир жолу анын колуна түшкөн бала оолак качат. Омор жашыраак кезинде өзүнөн качкан баланы тарктап кубалоодон да тартынчу эмес. Аны көргөндө айрыкча Сабыр артына кылчайбай кача турган. Ал Омор жакын-

дап келатканын, анын тери шымынын кең багелектеринин күдүр-күдүр эткен дошунан сезчү. Кээде коркуп баратып Сабыр шашканынан мүдүрүлүп жыгылчу. Анда Омор: «А кудагыйдын баласы, колума түштүңбү? Качасың, э! Мен киммин, ыя!» – деп баланы ыйлата берчү. Сабырдын энеси, кээде ачууланып: «Ой, береги куу баш баланын жүрөгүн түшүрүп салмак болду», – десе, Сабырдын эжеси: «Кой, апа. Сакалдуу кишини куу баш дебе, шагы сынып калат», – деп энени тыюучу.

– Сынса сынсын. Анын шагы сынат эле деп баламдын жүрөгүн түшүртөйүнбү. Ой, Омор, коё бер алдагы баланы. Эмне, сенин сүтүндү төктүбү?

– Э, баланды эркелетип жатам?!

– Сенин бала эркелеткениң курусун...

– Эмне?! – дечү Омор ызаланып. – Мен бала коркутуучу карышкыр эмесмин го! Атанарга наалат, чор кыргыздар. Булар жадаса, баланы эркелеткенди да билишпейт. «Уфүлөп» үстүнө үйрүлө беришип, балдарын арпа жарманын каймагындай былжырак өстүрүп алышат. Бала дегенди бешиктен бели чыга элек кезинен жаагынан кайыш алып үйрөтсө, эч нерсе тоотпос өрт өсөт! Чоң атам мени эркелеткенде, муунта кармап, эки жаагымды ысыта-ысыта чабучу. Рас, а дегенде ыйлачумун. Кийин мен да көнүп кеттим. Ал чапкан сайын: «Дагы чап, чоң ата. Эки бетим калың болуп баратат», – деп тике карачу болгомун... Мен эр жеткен кезимде эки жаат болуп чабышсак, булдурсун камчы тийсе да бетим түктүйүп коюучу эмес! Э, атанарга наалат, чор кыргыздар, мен силердин балдарыңарды киши болсун дейм. Менден корксоңор, айыл конбой койгула?! – Үшинтчү Омор бир жылы айылчылап келген чоочун аялдын баласын ошентип эркелетсе, сырын билбеген бала коркуп кетип талып калган. Сакалдуу кишилер: «Таштасаңчы адатыңды, бирөөнүн баласынын жүрөгүн түшүрүп, кункор болуп каласың!» – дешип, Оморду жемелешкенден кийин, кубалаганын коё баштады. Балким, Омор ал адатын таштабас беле? Жашы элүүдөн өтүп калганда, өзү балалуу болду. Ошондон баштап бирөөнүн баласын катуу эркелеткенди да коюп кетти. Омордун кийинки эрмеги окуган балдарды көрсө:

– Эй, кудагыйымдын балдары! Менин жаныма келип койчу! – дечү. Окуган балдарга Омор кадимки чоң кишиге кылган мамилени иштеп: «Э, өкмөттөр, келгиле! – деп козголуп коюп, катарынан орун көрсөтөт. Кээде Сабырды да чакырып: «Те-ек, ыйлаак. Көзү чоң, коён жүрөк. Эми окуп жүрөт. Качан өкмөт болуп жаныңа тапанчанын боосун салпылдатасың, ыя?» – Сабыр тымызын гана күлүп койчу:

– Окугандын баары эле тапанча тагынмак беле?

– Те-ек, бул чоң көз тапанча тагынгандан да коркот. Анан эмне үчүн окуп жүрөсүң? Койчунуку – таяк менен көнөчөк; жылкычыныкы – кыл аркан менен укурук; эгинчиники – чалгы менен орок; мага окшогон көк чекелердики – көк союл менен жомок. А союлга окуунун эмне кереги бар? Же моюнга жагоо тагынып үп боло албасак... Ансыз да бир үйдөгү үч бала бирдей мектебине жүгүрөт. Теги, эртең өкмөтчүлүк кимисине жетишет, ыя? – Сабыр техникумдун үчүнчү курсун бүтүрүп келгенде, Омор аны үйүнө чакырды. Бул жолу Сабырдын алдына каймакка көптүргөн тарууну койдуруп чын ниетинен кеп баштады:

– Мен өз айлымдын козусунан кочкор агытканды жакшы көрөм, Сабыржан, окууну окуй берсе акылдуу кишинин мээси айнып калат деген. Эсептесем мектеп эшигин аттаганыңа да-лай жыл болуптур. Бир башка жетишерлик билим алдын. Тил ал, Сабыржан. Ушунчаңда окуунду токтот. Дагы он жыл окусан көп болсо, ачендик болорсун. Тилимди ал, биздин айылга часковой милийса бол да, окуунду бүт! Алдында ат. Үстүндө көк жака. Жетишкендик ошол да! Өгүнү бир серке союп, терисин бербей койсом, актисин жазышты... Э, дүйнөдө мен ушул часковойдон чоңду көрө албадым. Тапанчасынын боосун салпылда-тып, деле ар түрдүү иштин баарына көз салат экен өзү. Тил ал да ушул часковой бол...

– Ал кызматты аткарышка менин жөнүм келбейт.

– Тек! Ага окууң аздык кылабы?

– Ар иштин өзүнүн окуусу бар, Омор аке.

– Э, кандайча өз окуу? Кат жазасыңбы? Колуңду коёсуңбу? Болду, мөөрүңдү басып, ишинди агыза бер! Дагы кандай окуу. Ушул замандын окуусу көп. Илгери бир эле молдо тил кат жазып, катындын да башын ачып... Эми аарынын да окуусу чыкты. Тек, койдум деги?! – Сабыр Омордун ушул жоруктарын эсине түшүрдү..

Аялы төрөбөй «куу баш» атка конуп жүргөн кезинде, кээде дөңгө жалгыз олтуруп алып, көк союл менен жерди «дүп» чаап коюп, Омор кудайды тилдөөчү. Ал антип олтурганда: «Кой, барбайлык. Биз эмес, Омор кудайды сабап олтурат» дешип анын жанына адам жолочу эмес. Анан кырктан ашып калган аялы доктурга көрүнүп жүрүп бала төрөдү... «...Эй, атандын көрүнө!» – деди Омор кубангандан. – Дөбөдө олтуруп кудай менен сабашканча, байбичем, мурунтан эле доктурга барсак болмок экен го». «Ошентсек болмок экен», – деп аялы кубаттаса, Омор: – «Бу кайран Сабет, тоодогу кыргызга трактыр жеткизди. Өнөр, билим берди. Жадаса, төрөттөн калгандарды минтип четинен төрөтө баштады», – деп корс-корс күлгөн.

...Омор уулунун атын Орусбек койгон. Ал жетиге толгондо, Омордун үйүнө сельсоветтен киши келди:

- Омор аке, - деди ал, - Орусбегиниз мектепке барат.

- Э! - деди Омор кежирленип, - Орусбекте эмне бар?

- Окубайбы, жарыктык.

- Эй, жигит, маа жооп берчи?

- Кана, сураңыз.

- Бир үйдө он бала болсо, ону тең окуу дешип делпилдейт. Эркеги жетишпей жаткансып, кыздары кошо эntenдейт. Мынча элге окуунун не кереги? Бул өкмөтчүлүк кимисине жетишет, ыя, жооп тапчы? - Омор сөөмөйүн чочойткон.

- Окуу керек. Окугандын баары эле өкмөт болбойт.

- Анан эмне кылат? Он жыл окуп алып уй багабы?

- Ооба! - деди сельсоветтин кишиси камырабай, - окуп алган киши уй бакса, ага көк көйнөктү жолотпойт...

- Тек! Уйчуга окуунун кереги не? Малды окуу менен тосо албайт. Көк союз тосот. Окуп, окуп койчу болсо, менин Орусбегим окубай ак, оо деген адам болот. Бара бер! - Айтканынан кайтпас Омор биринчи жылы Орусбегин мектепке жибербей койду. Бир күнү Орусбек ыйлап келди.

- Эмне ыйлайсын? - деди атасы.

- Окуган балдар мени шылдындашат...

- Эмне деп?

- Окубаган торпок, торпок дешет.

- О, кайраты жок жаман! Алар торпок десе сен ого бетер торпоктугунду билгизип, үйгө мөөрөп келесинби? Экинчи маа жашынды көргөзбө. «Жалгыз болсоң, чоогоол бол»... деген. Сени торпок деген балдарга кыргыздай тий! Маалим болушса, маа айт. Мектебинин эшигин жулуп ыргытканымды бир көрсүн. Байыркы молдо табылгы чыбыгын көтөрсө, балдардын башы жерге кире түшчү. Эмки маалимдер «бичкүлтүр» деп балдарын тамдын башынан секиртип үйрөтөт экен, ой?! Алар тамдан секирсе, мен түндүктөн секирип түшчүмүн... Үй ээсин каратып туруп, кайнап турган казанды көтөрүп кетчүмүн... Сенин түп таякең Сары жетимиш жашында жеке өзү жети каракчыны тооктуу балапандарындай алдына баскан. Тек, атаңа наалат. Торпок деп койду деп мөөрөп келет, жаман. Экинчи маа жашынды көргөзбө. Саа тийген бала болсо, тумшугун канда! Алың жетпесе өлүп бер. Уктунбу?

- Уктум, ата, - деп Орусбек жашын сүртүнгөн.

Кийинки жылы сельсоветтен да, мугалимдерден да алда нече ирет кишилер келе берип, Орусбекти мектепке тартышты. Кыш өткөндөн кийин, Омор Орусбекти жанына отургузуп:

- Кана мектепке барганыңа алты ай болуп калды, эмнени билдиң? - деди.

– «Алиппээ» окуй алам, ата! – деди Орусбек.

– Баштагы молдо алты айда балдарына куран түшүртчү эле. Кана, окуп көрчү «Алиппээнди». – Орусбек китепти ачып эжелеп окуду: «Ата, ат...»

– Те-ек! Башкасын окучу! – Орусбек окуй баштады.

– Ча-на... та-рт...

– Эмне дейт, Ата, ат... Чана тарт... деген да окуу болчу беле? Бери берчи, китебинди. – Омор «Алиппээни» колуна коомай кармап, ар бир барагын ачкан сайын китептин бетинен көрүнгөн ар түрдүү сүрөттөргө одурайып:

– Тек! Китепке да балта, күрөктүн сүрөтү тартылчу беле? – деп кыжырланган.

...Бир күнү башка балдар келип, Орусбек мектептен келбей калды. Уулунун эмне үчүн кечиккенин ой жоруп билген Бермет Оморго угуза айтып кейип кетти:

– «Мурдун канда» деп жүрүп жалгыз уулду баш кесер кылып алдыңыз, баатыр.

– Тек! – деди күрөккө сап кошпоп олтурган Омор аялына. – Эмне болуптур?

– Уулунуз бүгүн да жок. Сабагын окубайт. Мектепти астын-үстүн кылып тентек дешет. Мугалим алып калса керек... – Омор чапанын сүйрөп, күрөктүн сабын ала турду:

– Эмне дейт? Камап койгон го?

– Кайда барасыз, баатыр? – деди Бермет абышкасынын жолун тороп. – Мугалими мындай бол, андай бол деп акыл айтып жаткандыр. Азыр эле келет уулунуз, олтура турунuz. – Омор «корс» этип, булкунуп эшикке карай басты:

– Тек! Жолду бошот. Мен азыр келет деп олтура албайм... Окуткан окуусу: «Ата, ат... Чана тарт...» сабнаркомго пресидатили кылчудай, баламды алып калат... Мен маалимге жемелетип баламдын жүрөгүн өлтүрө албайм. Карыганда чекеме бүткөн жалгыз уул чоогоол өссүн! Мен баланы кыргыздан алган эмесмин, орус берген! Мен бул кыргыздын «ата, ат.. чана тартын» окутпаймын. Баламды алып тигил совхоздогу орус мектебине беремин!

– Ачууну токтото турунuz, баатыр. «Атасы болушчаактын уулу урушчаак, энеси болушчаактын кызы ыйлаак» дейт. Баланы өзүбүз жаман өстүрдүк... Улуудан уялбай, кичүүдөн ийменбей каяша айтат. Орусбектен кичүү тигил Аскар эмне? Аман болсун бечара, жибектей чоюлган сонун киши боло турган. – Аялынын кебин укпай Омор:

– Тек, бирөөнүн баласын мактап, өз баласын жамандаган энеден сени көрдүм, тобо! – деп оолуга берген.

1. Омордун сырткы көрүнүшүн, балдарга, уулу менен аялына жасаган мамилесин айтып бергиле.

2. Омор колдонуп-пайдаланган сөздөрдү тапкыла. Төмөнкү туруктуу сөз айкаштарынын маанисин чечмелегиле жана жаттагыла: шагы сынуу; жүрөгү түшүү; сүтүн төгүү; арпа жарманын каймагындай былжырак; бешиктен бели чыга элек кезинен жаагынан кайыш алып үйрөтсө; союл тоотпос өрт өсүү; кайнап турган казанды көтөрүп кетүү; түндүктөн секирип түшүү (айрым сөздөрдүн маанисин чечмелөөдө К. Карасаевдин «Накыл сөздөр» деген китебин пайдалангыла). Айрым адамдар дайыма бир сөздү айта берип, адатка айлантып алат. Айлыңардагы же шаарыңардагы ошондой кишилердин туруктуу сөздөрүнүн сөздүгүн түзгүлө.

3. «Атасы болушчаактын уулу урушчаак, энеси болушчаактын кызы ыйпаак» деген макалдын ырастыгын турмуштагы байкооңор боюнча далилдегиле. Бул бөлүмдөгү жаңы менен эскинин күрөшүн айтып бергиле. Эски жана жаңы окуу жөнүндө Омордун ою кандай?

4. Омордун баланы тарбиялоо жөнүндөгү түшүнүгүн айтып бергиле. Сенин атаң Омор акедей болсо, эмне кылмаксың, аны тарбиялоого аракеттенир белең? Кантип?

5. Омор аке балдар менен тамашалашкан жоругун биротоло таштоого кандай окуя себепкер болуп, таасир этти? Бермет эмне үчүн Оморду баатыр дейт? Эски убактагы баатырдык менен азыркы баатырдыкты кандайча түшүнөсүң?

Омор аке окуганы келди

– Эй, кеңеш берчи, энеси? – деп Омор алда кимге тап берчүдөй илгери обдулуп кейип сүйлөдү: – Алдага тобо-о... Мен баарына жакшылык ойлоп жүрсөм, баскан изимдин баары тетири чыгат го. Орусбектин айтканына таң калам ой: «Өзүң өрт кой деп айтпадың беле» дешин кара. Мен ууру бол десем, ал ууру болуп кетмек экен го. Ага чоогоол бол деп акыл айтсам, акмактын түшүнгөнүн көр, ой... И, алдага тобо! Жалгыз уулду жалындуу өссүн деген тилегим жарамсыз жакка жетелегени неси? – Омордун кыжырын кайнатпайын деген Бермет сөзүн кылдат баштады.

– Баланын окуганына далай болду... Кээде Сабыр өзү келип: «Ата-энелердин чогулушуна келип жүрүңүз, Омор аке», – деп өтүнөт. Тил алып барып койбойсуз.

– А өзүң не барбайсың? – Омор берендей ормойду.

– Атанын айдыны артык болот тура, баатыр...

– Тек! Айдыным болгондо, мен барып маалимдер менен чабышмак белем?! Акбайдын айылы менен өйүзгү Бекбайдын айылы жайыт талашып чабышкан жылы мен туура жыйырма бирдеги кезим. Э, ата көрү, жеңди белге кыстырып, шымаланган

чабышта көк тал союл түткөн эмес, туура бешти сындыргам. Менин сабагым ошондо эле бүткөн. Тек, мен чогулушка барганда эмне кылам?!

– Чабышка эле бармак белең, баатыр?

– Тек, анан сабак бермек белем... Өкмөттүн жалуунга (айлык акы) берген теңгесин актап алышсын маалимдер. Отун, суусуна дейре колхоз милдеттүү. Окутсун балдарды. Бермет Орусбектин жоругун эске салды:

– Атанын айтканы балага кандай таасир эткенин уктунуз го? Алтыдагысын унутпай олтурбайбы Орусбек.

Омор Берметтин жүйөлүү кебине жооп айта албай саал мурчуйгансып койду. Бир мүнөздүү кары кээде өз кылмышын сезгенде ушинтип бир аз жоошуй түшчү. Абышканын бул сырын алдан билген Бермет үнүн көтөрүнкү чыгарды:

– Ала качкан кызды, көз чыккан чабышты же ууру-кескиликти баланын кулагына куя бериш да жарамсыз тура... Эч болбосо, маалимдер эмне дейт, аны угуп, андай жүр деп балага акыл айтылбайт. Кээде эки жактан болуша да кетебиз. Ушунун баары эле туура эмес тарбия окшойт го...

– Те-ек, токтот окуунду! – деп Омор эми гана бир унчукту. – Бул үйдүн тентеги мен болсом, мына мен коюп бердим го... – Деген менен Берметтин кеби таасир этти белем: «Үшкөлүнө барса барыш көрөйүнчү», – деп өз алдынча күнкүлдөп келатканда, Омор жолунан Динарды жолуктурду. Кыз жарашыктуу тигилген күрөң кызыл торко көйнөгүнө ансайын жараштырып ак боркок (фартук) тартынган. Дыкан өрүлгөн чачтары жылтырап, учтары кызыл тасма менен бекилген. Колунда кара портфель. Омордун көзүнө кыз алда кимдей болуп татынакай көрүндү. Абышка күрөктөй алаканын маңдайына серепчилеп далдайып тура калды.

– Тек, кайсы баласың, чырагым?

– Мен, Динармын!

– Сен Динар болсон, эмне учурашпайсың?..

– Жок, – деди кыз тез сүйлөп. – Сизден коркуп кеттим... –

Динар үнсүз басты.

– Мен да маалимден сабак алайын деп келатам.

– Ооба, карыган киши окубайт, – деди Динар.

– Тек, а эмне үчүн мени чакырат?

Ангыча коңгуроо шыңгырады. Динар чуркап кетти. Чачтары серектеп, ак боркоктуң четтери делбирттеп баратса, артынан караган Оморго кыз көпөлөктөй көрүндү. Бара түшкөндө Динар: Омор акем ашыгабы? Сабакка келатканы рас бекен дегенсип кылчак-кылчак карады да, жамыраган балдарга аралашты. Бир заматта жымжырт боло түшүп, Омор эки жагын караса бир да бала жок. Ал ылдамдай басты да, жанагы Динарлар кир-

ген эшикке кирди. Кең жана узун коридор жарык, чоң-чоң терезелерден күн түшүп көңүлдүү. Дубалга илинген портреттер нурга чөмүлүп, кээси Оморго күлүмсүрөй карагансыды. Атайы жасалган төрт аяктуу тектирчеге коюлган Токтогулдун бюстына одурая калып Омор: Тек, салоомалейкум! – деп унчуга айтты да, кайра өзү чочуп кетти.

– Ой, сен тебетейчен кыргыз, сакалыңды чокчойтуп мектепте эмне кылып олтурасын, ыя?

Башта мектеп имараты төрт-беш бөлмөлүү эски курулуш болчу. Сабыр директор болгондон кийин, мектеп үчүн жаңы курулуш тургузуу ишин башкы милдет деп, облисполкомго чейин маселе койду. Окуй турган балдардын саны артууда. Класс жетишпей баратат. Анын үстүнө эски курулуш кыштактын аяк жагында, белден соккон бороондун нак ойноосунда. Бар болгону беш жүз метрче жогору чыксаң «лып» этип жел жортпой аба мемиреп, сырттан үйгө киргендей жылуулук сезесин. Ал эми кылчайып артыңа карасаң, мектептин тегереги боз чаңгыл тартып, бороон зуулдап, кар учуп турат. Кээ күндөрү балдар мектепке жеталбай, окуу токтолот. «Кыштакты ортолото барып, күнөстүү ыктоого мектептин жаңы үйүн тургузушка мезгил жетти!» – деп Сабыр түн уйкусун бөлгөн. Анын сөзү ишти улантты.

Ортолоп курулган мектептин үйү аппак болуп, чоң-чоң терезелери күнгө чагылыша кыштактын көркүн чыгарды. Өткөн күздө жаңы класстардын эшиги ачылган. Физика жана зоология кабинеттери жаңы аспаптар, экспонаттар менен толукталган. Азыр да Омор абышка салам айткан тигил Токтогулдун бюсту да ал ордунда жаңы жылдан бери турат. Элетте маңоо өскөн Оморго ал тек башка жактын кишисиндей чоочун көрүндү. Омор чочуп кетти, саламды да кандайча айтып жибергенин өзү да сезбей калды. Эр көкүрөк Омор эч убакта кишиге озунуп салам да айтчу эмес. Алдынан адам жолукса, ага «тек, эй, кимсиң сен? Мен – Омормун.. Таанып турасыңбы өзүң?» деген кишиче одурайып кароочу. Мейли кичүү, мейли улуу болсун, саламды Оморго мурун айтышат. Азыр Токтогулдун бюстысы тек сакалын чокчойтуп Оморду тоотпой турду. «Ой, токточу, – деди Омор, – урушчаак бөдөнөдөй чокчойгон кайсы кыргызсын, сен?» Эшиктин ары жагынан аялдын коңгуроолуу үнү созулуп угулду:

– Атам эмге-екти сүйөт... Баарыңар жазгыла. – Ал жумушка эрте чыгат. Кээде үчтөн нормону аткарат...

– Тек! – Эшик жакка бурулуп, тигил чыккан үндү какшыктады: – Атасын коюп балдарды окута берсеңчи...

Ал эшикти шарт ачып класска кирди.

– Кагылайын, маалим кызым, сөз сурайын руксат бекен?

– Айып этпениз, Омор аке. Азыр сабак учуру... Сиздин баланыз алтынчыда окуйт. Мугалимине кайрылыңыз...

– Ооба, директор өзү берет деген. Баланыздын бири көрсөтүп койсо экен?

– Сиз тартип буздуңуз. Класска директордун өзүнөн руксат сурап киресиз. – Омор чочуп кетти.

– Тек, руксатты кайдан билейин, айып этпе, балам!

Көп узабай кайра чыккан Омор калдастап эшикти тез жапты... Ангыча конгуроо шынгырады. Куду тосом ачылып, козулар жамырагандай чуркурап, эшик-эшиктен чыга баштаган балдар, узун, кен коридор аркылуу эшикти көздөй жамырады. Кээ бирлери бирин-бири түртүшө берип, ортодо кеңгиреп калган Омордун этек-женине тийип өтүшөт. Талаа жерде, же айыл арасында балдар минтишсе: «Тек! Аттай дүбүрөп кетишет мына булар. Мен силерге каакы көрүнөмбү, көзүнөргө?» – деп чөлдүн бүркүтүндөй бийиктен карамак. Азыр ал анте алган жок. Мектеп Оморго жаңы дүйнөнүн төрүндөй бөтөнчө таасир берди. Ал балдардын арасында калдастап турду. Ангыча Сабыр утурлай басып:

– А, Омор аке, мектепке келипсиз. Башыңызга чөп сындырайынбы! – деди. Ал күлө сүйлөп, карыяны колтуктап кабинетине кирди. Терезелерден күн түшүп, кабинет күлүп туруптур. Омор диванга олтурар замат, бек-бек сүйлөдү:

– Кел дейсинер, келсек эшигинер бек – киргизбейсинер...

– Мектеп эшиги дайыма ачык, – деди Сабыр жай.

– А, ачыгы кайсы? Тыншасам: маалимдин үнү чыгат. Эшикти ачып кирип барсам: «Аксакал, директордон руксат алыңыз», – деп маалимдеринер сүрүп чыгат.

– Ал туура! – деди Сабыр.

– Э, туура болсо, мени эмне чакырдынар убара кылып.

– Сизди кечээ чогулушка кел дегенбиз.

Омор бир кыжырын карматса: «Тек, маалим чакыртты деп басып жүрөр жайым жок», – деп кежир сүйлөйт болчу. Бирок Сабырдын алдында токтоо болгусу келдиби:

– Чогулуш кечээ өтүп кетсе, бүгүн маа не сөз калды. Анда кетейин... деп кетишке кам урду. Сабыр: «Кетпейсиз, олтуруңуз!» – деп буйра сүйлөдү.

– Те-ек! – Омор дөбөдө олтургансып бакылдады. – Чогулуш кечээ өтсө, бүгүн менин керегим не?! Билип турам, Сабыр балам. «Орусбектин атасы Омор аке сиз болосуз го...» – деп сурап, мени акырын далымдан сылап коюп: «Эмесе, Орусбек чээнден чыкты, маалимди көзүнө илбейт, парталарды аттап, балдардын төбөсү менен жүрөт, тилин чыгарып кыздарды шылдыңдап күлөт... Не Ташбай акени тоотпойт, көчөттөрдүн бутактарын кыйратты. Муну кантебиз, Омор аке?!» – деп жеме айткыч ке-

лет го! Жок, жок. Токтоп тур!.. Кайра мектеп, саа айта турган доом бар. Ырас, Орусбек менин балам, кечээ жашы сегизге толгондо, мектепке бер деп келдинер. Сөөгү меники, эти силердики деп туруп, баланы маалимдин колуна салдык. Айттык: баланы мындан ары биздики деп болушпайбыз. Илим берүү, тарбия берүү силердин милдет деп. А баламды мектепсиз, илимсиз жакшы кылыш колдон келсе, силерди убара кылып, мен аны мектепке бербейт болчумун, Сабыржан... Сөз кезегин алгысы келип: «Мектепсиз илимдүү болуш татаал иш», – деди Сабыр.

– Тек, сөзүмдү бөлбө, Сабыржан! – деди Омор кебин улантып. – Кат тааныбасам да, көкүрөгүм оюнарды сезип турат. «Омор аке, Омор аке» деп азоону «чүш-чүштөгөндөй» соорумдан сылап коёсунар. Көңүлүнөрдү кыйбай, силердин «чүш-чүшкө» тим болуп койсом: «Баланыз андай, баланыз мындай», – деп абийиримди төктүнөр. Тек, бүттү! Орусбек шоктук кылса, үйдө олтуруп мен не кылмакмын?..

Омор бир заматта мукактана түштү. Терисин тээп, күрө тамыры көөп, кирпичин жүнүндөй кайраттуу муруттары типтик бириндеп: «Балдарды жайына ээнбаш коё берген силердин тарбияңар да», – деп айтып жибере жаздады. Омордун оюндагысын айттырбай түшүнгөн Сабыр: «Ай, Омор аке ай, Омор аке ай...» деди ичинен. Сабыр бул оюн жеке Омор картаңга гана эмес, Омор курдуу айылдын мурунку түркөй кишилерине бурулуп айткансыды. Ал өзү биринчи жолу мектеп босогосун аттаган күндү көз алдынан өткөрдү. Ал анда жаш, энеси оорулуу, жалгыз бой, Сабырды мектепке да бергиси келбей: «Сен окуп кетсең, атыңды ким сугарып берет. Кол арага ким жарайт!» деп күңкүлдөгөнү азыр да кулагына угулуп турду: «Совет өкмөтү чыккандан бери бала да, чоң да окуу деп жээлигет. Өкмөтчүлүк алардын кимисине жетишет? Мал багышка да адам керек го?!» – дешип ал кезде айыл адамдарынын көбү жеке гана өкмөт башында турчуларга окуу керек, калган карапайым журтка окуунун эч кереги жоктой түшүнчү. Окуган балдар 5-классты бүтө электе, ага-туугандары жеке айтышчу:

– Башка элдин балдары үчүнчүнү бүтүрүшсө эле өкмөт ишинен аралашат экен. Биздин балдар беш жыл окуп, эч болбосо карагай башы (токой корукчусу) болсочу – десе, «мал каттап, биздин айылга келген кара бала 3-классты эле бүтүрүптүр. Көрдүнөр го. Баарыбыз тең малыбызды каттатканы алдына барып, жаңылып калбасак экен деп сүрдөп олтурдук», – деп экинчиси аны коштоочу.

– Ооба, тигил Чымыр сүрдөп кетип: «Бир бээ, эки кулунум бар», – деп жаңылган, – дейт дагы бирөө.

– Те-ек! – дечү ал кезде ушул эле Омор: – Көп окуу адамды көк мээ кылат. Көкүрөгү тунук, дээринде бар балдар биринчи сыныптан (класстан) эле адам болуп чыгат! Атандын көрү эй, адам болду деп Абдылда төкөрдүн баласын айткыла, ботом! Көзүнөн оту жанып, адамды тике караган бала болчу. Өмүрлүү болсун! Алты ай окуду, жанына тапанча байланып, милисе болуп жүрөт дейт...

Ушундай сөздөрдү уккан Сабыр көп басынып: «Чын эле менин колуман эч кызмат келбейт го», – деп кээде кейүүчү. Ошентсе да Сабыр илимге кызыкты. Шаар мектебине келгенден бери орто бойлуу, арык чырай, улгайып калган мугалимден таалим алды. Ал киши куду көп баланын атасы сыяктуу, бардык балдарга мээрим, камкордук менен кароочу. Ар күнү таң азандан башын оң жак ийинине кыйшайта басып, балдар жатчу бөлмөлөрдүн эшигин ачып, таттуу уйкудагы балдарды өзү ойготчу. Элеттен келген балдар ал кишини Кузьмич ата дешчү... Кыйынчылыкты жеңиш керек дечү Сабыр. Ар бир оор ишти Кузьмичтин өзүндөй чыдамдуулук менен аткарууга киришчү. Азыр Омордун түксүйгөн жүзүнө бир тынымдай үнсүз карап туруп: «Эх, караңгылык, караңгылык, – деди Сабыр ичинен кейип, – сенин тамырың канчалык тереңге кеткен ээ!..»

Суроолор жана тапшырмалар

1. Диалогдорду (Омор – Бермет; Омор – Динар; Омор – мугалим; Омор – Сабыр) көркөм окугула. Бул бөлүмдөн юмордук сөздөрдү, окуяларды, мамилелерди тапкыла. Юмор эмне экенин айтып бергиле.

2. Омордун: а) «Акбайдын айылы менен Бекбайдын айылы чабышканда, туура жыйырма бирдеги кезим. Жеңди белге кыстайрып, шымаланган чабышта көк тал союл түткөн эмес – туура бешти сындыргам...» б) «Эр көкүрөк Омор эч убакта кишиге озунуп салам да айтчу эмес», – деген сөздөрүнүн маанисин чечкиле.

3. Омор менен Сабырдын аңгемесинин маанисин баяндагыла. Кузьмич, Омор, Сабыр – үчөөнү салыштырып мүнөздөгүлө.

4. «Накыл сөздөрдү», «Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгүн» пайдаланып, төмөнкү туруктуу сөз айкаштарынын маанисин түшүндүргүлө: урушчаак бөдөнөдөй; тымызын колтукка укушуу; каакы көрүнүү; башка чөп сындыруу; азоону «чүш-чүштөгөндөй» соорусунан сылоо; күрөө тамыры көбүү; көкүрөгү тунук.

5. Омордой адамдар азыр барбы? Болсо алар кайсы жагынан Оморго окшош?

6. Омор акенин адам болуу жөнүндөгү түшүнүгү эмне үчүн мал каттоочулукка, милициялыкка байланышкан? Бүгүнкү күндөрдүн Омору адам болууну кандай кесиптерге байланыштырмак?

Чоң энесине тез жетишке ашыккан Динар бүгүн да үйгө уучу ала келди.

– Чоң эне, чоң эне. Бирдеме айтам, билинзичи? – Тентек кыз колундагы портфелди сандыкты көздөй ыргытты... Көз айнегинин боолорун кулагына илип койгон чоң эне «Анатомия» китебин барактап, сүрөт көрүп олтурган. Бирок тунарык көрсөткөн айнектер ого бетер чоң эненин көзүнүн күчүн кемитип, ал көп сүрөттөрдү тааный албайт. Маселен, адамдын жүрөгүнүн сүрөтүн тиктей карап, тааный алган жок, эмнегедир аны балапан баскан тоокко окшотту. Ийрилип тартылган мөөндүн сүрөтүн көргөндө: «И, жылан окшойт. Өтө эле жоон экен, бака жуткан түгөт го?» – деп койду. Дагы бир топ барактарды ачып, бир бетке бою менен тартылган скелетти көргөндө чоң эне чочуп кетти.

– Апей ботом!.. Арка мойну оркойгон неме го, өзү? – Китепти бирде алыстатып, бирде жакындатып кармап, жакшы көрө албаган соң адатынча оң көзүн жума калып сол айнектин жылчыгынан шыкаалап: «Кабыргасы саналат да... Ушунчалык да арыктайт экен, ээ» – деди. Нак ушул секундда Динар кирди. Бардык назарын тигил скелетке бөлүп, өз алдынча кобураган чоң эне уу-чуу ала кирген небересинин дабышынан селт чочуду. Колунан китепти түшүрдү.

– Акырын жүрсөңчү, эркем... оңор чочусамчы, теги? – Динар чоң эненин сырын түшүнсө: «Сизди мен чочуткан жокмун. Өзүңүз, алдагы скелетти тааныбай коркуп отурасыз» – дейт беле? Бирок Динар адетинче селтең этти:

– Коркпоңуз, эмне айтканы келдим. Билинзичи?

– Маа сабак берем деп айтканы келдиң...

– Жок, жок. Тапкан жоксуз! – деди тентек кыз.

Эми башымды катырат деп чочулаган чоң эне: «Болду, Динар. Чуулдаба эми?» – деп ишке берилгендей сүйлөдү.

Чоң энеден салкын сөз аз угуучу Динар азыр көздөрүн ирмегилеп, тим боло калды. Ушинтип койбосом мазамды ала берет деп, сактанган чоң эне атайы айтты:

– Чуулдаба! Сен сабак окуп олтурганда, мен мышыкты үйдөн кууп чыгам. Өзүм бутумдун башы менен басып жүрөм. А мен китеп окуп олтурганда, сен да тынч бол! – Аябай таңданган Динар көздөрүн бакырайта карады:

– Эй, чоң эне. Сиз да китеп окуй аласызбы?

– Сен эле окуй алам деп жүрдүң беле? – Чоң эне, үнүн салмак менен таасирлүү угузуп, ишендире сүйлөдү:

– Кантер экен деп койсо, маа мугалим боло каласың. А сен окуган китепти мен окуй албайт бекем. – Чоң эненин көздөрү

саал күлүмсүрөй түштү. Бирок аны тигил күнүрт көз айнектин көлөкөсүнөн Динар байкай албады...

– Чоң эне, – деди Динар, – кайсы жылы туулганыңызды билесизби, билбейсиз.

– Аны ким айта койду саа?

– Ооба, өзүңүз айткансыз...

– Качан? Тигини, тигини, оңбогур, – деди чоң эне күлүп.

– Кантип эле өзүмдүн туулган жылымды билбейин...

– Ооба, – деди Динар, – билбейсиз эле.

– Билем эле.

– Билсениз айтып бериңизчи, кана?

Чоң эне бир тынымдай небересине карап турду да: «Мен, илгери атамдын көк букасы карышкыр сүзгөн жылы туулганмын» – деди. Же каршы болорду, же кубаттарды билалбай караган Динар өзү да таң калып сурады:

– Көк бука карышкырды сүзгөн да жыл болобу, чоң эне?

– Болот, эркем, – деди чоң эне кебин улап: – Илгери кыргыздарда ошондой жылдар болучу... Раматылык сенин атаң короого кийик түшкөн жылы кыш айында туулган...

– Ал короого кийик түшкөн жыл кандай, чоң эне?

– Сенин атаң боюмда... Найза бою кар жаап, тоонун кийиги жака талашты... Кыштын түнү жылдай созулуп, кандайдыр муз жарылса, зоо жаныргансыйт. «Кары чилде ак сакалын сенселтип суу түбүндө уктаган кези» дешип...

– «Кары чилде» деген кандай болот, чоң эне?

Небересин тиктей карап, чоң эне чилдени баян этти.

– Жайдын толгон кезинде жай атасы келип, кырк күн аябай ысыйт. Аны кыргыз жай чилдеси дейт. Кыштын толгон кезинде кыш атасы келип, кырк күн чытырап аяз турат. Аны кыргыздар кыш чилдеси дешет.

– И, ал Аяз ата! – деди Динар.

– Ооба, от башында карылар кеп жөнөтүп... терebelде ит-куш жүрөт...

– Ит-куш деген эмне, чоң эне?

– Сөздү бөлбөй кепти ук, – деди чоң эне. – Ит-куш деп кыргыз бөрүнү айтат...

– А бөрү деген эмне, чоң эне? – деди Динар көздөрүн бакырайта тандана.

Чоң эне аргасыз күлүп койду:

– Ит-куш да, бөрү да – карышкырдын аты! «Эмнелей» бербей кепти ук, акмак. – Чоң эне кебездей жумшак колдору менен Динардын мурдун чымчып койду да кебин улады. – Ошентип аяз ата сакалын сенселткен мойну узун кыш түнүндө толгоо келип, көз ирмеген жокмун. Таң аппак атып калган кезде, бала көз жарды...

– А көз жарган кандай?

– Бала төрөлгөндү айтат. «Сүйүнчү! Уулдуу болупсун, атасы» деген кабарды укканда, чоң атаң байкуш кубанчына чыдай албай кочкор сойчумун деп короого чыкса, кепенин сыртына үйүлгөн чөптүн түбүндө жаныбарым тоо кийиги оттоп туруптур дечү... Ошентип сеинин атаң короого кийик түшкөндө төрөлгөн. Короомо кайып келиптир, уулумдун аты Кайыпбек болсун деп чоң атаң ат койгон. – Танданган Динар: «Ай ээй, ошондой да болот экен ээ?» – деди.

– Ооба эркем, – деди чоң эне, – илгери кыргыздардын жылы ошентип саналуучу.

Чоң кишидей каадалуу баскан Аскар китептерин койду да, чоң энеге бурулуп: «Ну, бабушка, куттуктайм, сизди!» – деп колун сунду. Шашып кеткен чоң эне да:

– Куттуктаганы эмнеси күчүктүн? – деп Аскарды алдыртан карады.

– Куттуктайм! – деди Аскар чоң энени. – Эртең жогорку класстын окуучуларынын жыйыны болот. Сизди баяндамачы кылып көрсөтүк. Даярдана бериңиз?!

Балким, чоң эне Аскар тамашалап жатат деп капарына албайт беле? Бирок ишенимдүү айткан неберенин сөзү чоң энеге чындай угулуп: «Апей, мен баяндама жасачу белем?» – деди.

– Жасайсыз! – деди Аскар. – Жетимиш жылды бекер жашадыңызбы...

– Оюн десем чындайт го, күчүк...

– Окуучулар дайым чын сүйлөшөт. – Аскар эки бүктөлгөн баракчаны чөнтөгүнөн алып, чоң энеге сунду. – Ишенбесеңиз, мына сизге чакыруу билетти! Жакшылап даярданыңыз. Динар экөөбүздү уят кылбаныз.

Чоң эне Аскардын колундагы билетти алды. Төрт бурчунда кызыл-жашыл кош сызыктар сызылып, кичинекей кызыл желекче тартылып, бетине алда кандай сөздөр жазылган баракча чоң эненин колунда дирилдеди. Аскардын кыймылы чоң энеге таасир этти. «Бул балдарымдын тамашасы болор?» деген ойдо чоң эне бирде колундагы баракчага, бирде Динарына карады. Динар, куду үркө турган улакча элейип: Чын, чын... чоң эне, – деди кебин алда кимдер угуп койбосун дегенсип, акырын сүйлөп. – Жана, мен ушуну айтайын деп келгем... Эртең мугалимдер да болушат. Сизди да, тигил ачуулуу Омор абышканы да сүйлөтөбүз деп Сабыр таякем өзү айтты. – Эмне дээрин билалбаган чоң эне өз алдынча шыпшынды. Динар анын колунан чакыруу билетин алып, анда жазылган сөздөрдү угуза окуду... Аң-таң болгон чоң эне акырын Динардан сурады:

– Мен өмүрүмдө эмне көрдүм эле, эркем?

– Билбейм, чоң эне. – Башына эчтеме түшө бербесе да чоң эне ойлонгонсуп калды. – Чоң эне! – деди Динар: – окуучулар сизге саясыдан суроо беришет. Анда кантесиз?

– Билбейм, садага...

– Ооба, биздин балдар кыйын. Саясыдан көп сурашат.

– А жыйынынарда кандай кептер айтылчу эле?

– Ай-ий, чоң эне, билесизби? Биз өткөн жолу келгин куштардын кайда кыштарын билдик... Аны сиз билесизби?

– Жо, ботом... Келгиндер Меке жакка кетишет деп молдолор айтышчу эле. А бөдөнө кумурсканын уясына кыштайт деп чоң атамдын кеп салганын уккам...

– Жок, чоң эне. Келгиндер жылуу жакка учуп кетишет, – деди Динар, укканын чоң энесине баян этип, – маселен, Каспий деңизинде бир булуң бар дейт. Кыш бою анда канаттуулар жердешет. Аларга мергенчилер да тийишишпейт.

– Өкмөт тыюу салып койгон го?

– Ооба, сизден аны сурашса, ушуну айтыңыз.

– Макул, эркем, – деди чоң эне...

...Баары таза кийинип олтурган балдар бир үйдүн бүлөсүндөй. Тигил биринчи катарда олтурган кичинекей небереси Динар: «Эми чоң энем эмне деп айтар экен? Сөзүнөн жаңылбагай эле?» – деп артыкча санаа тарткансып, көзүн албай делдейип олтурганда, чоң энеге сөз берилди.

– Кагылайын, эрмектерим! – деп чоң эне ордунан жай туруп, акырын сүйлөдү. Саал дирилдеп чыккан үнү жумшак угулду... Чоң эне алда качанкы түнөргөн окуяны бирден санады: – Биздин балалык жупуну, жайдак турмушта өткөн. Кыштын күнү кар күрөп, боз үй тикчү кыргыз мектеп дегенди билчү эмес анда. – Чоң эненин жашы кылгырып, үнү муңканып чыкты. – Кээде эсептеп олтуруп биздин тукумду отузга жеткирем. Азыр ойлонсом, отузубуздун туура он жетиси бөөдө өлүм болуптур. Туулгандан кийин өлбөй коймок беле? Өлөт. Бирок тилегин ашыра албай арманда кеткени өкүнүчтүү... Наадандыктын кесепетинен кыргыздын тукуму жанагы отоо баскан апийимдей кылмая өсүүчү... Ар түрдүү илдет артыкча балдардын өмүрүн кесчү. Энелерин күйүткө салчу...

Дагы бир тамсил айтайын, – деп чоң эне ак аралаган саамайын сылады. Колдору болоор болбос калтырап, кардыккан үнү мундуураак угулду.

– Биздин элде Чоро дегендин аялы туура он тогуздун энеси болду. Ону – уул, тогузу – кыз. Алар аман чоңоюшса өздөрүнчө чоң айыл журт болмок. Илгерки жайдак, жүдөө турмуш айрыкча Чоронун сөөгүн какшатты. Жазгы улуу тумоо жүрдү. Бир күндө Чоро үйүнөн экиден сөөк чыгарды. Мен билгенден Чол-

пон деген кызы жети жашынан уз чыкты. Кештелеп сайган саймасын айылдын чебер келиндери мактай баштаган кезде Чолпонду улуу тумоо жыкты. Ошол кызы жерге көмүлгөн күндөн энеси шордуу ичкен ашын сезбей эсинен ажырады...

Азыр ойлосом, ал кезде да адамды илдеттен сактаган докторлар болсо, балким, Чоро байкуштун Чолпону өмүрлүү болот беле? Көөр төгүлгөн колунан эчен сонун сайма, эчен сонун чебер иштер жаралат эле... Менин ырысым: көп жашап калыпмын, ушул заманды көрдүм. Кыргыз айылы отурукташты. Мектеп, клуб, кызыл үй дегендер ачылды... Ойлоп олтуруп акылың айран: айылда чаар киши калбай баратат. Чондон бала акылдуу, эркектен аял калышпайт. Менин жесир келиним Сабийра азыр колхоздо ферма. – Чоң эне кубангансып күлдү да, кебин улай берди.

– Динарым маа сабак берет... Чын эле, эрмектерим. Карлыгач бир күндө уясынан төрт жүздөн төрт жүз элүүгө чейин учуп чыгып, баласына жем алып келет десе, мен аңкайып анын оозун карап калыпмын. «Аны сен кайдан билесиң?» – деп сурапмын. Менин билбестигиме Динардын ачуусу келди: «Ай, ушу чоң энем кызык экен. Өзү китеп окубайт, ийик эле ийрип олтурат. Анан эчтеме билбей калат», – деп ызаланды. Дагы бир неберем Аскар колхоздун эгини түшүмдүү болсо деп үрөндүн өнүмүн текшерет. Өгүнчөрөөк, башкармабыз: «Сенин айтканың боюнча, биринчи кампадан буудай өнүмдүү болду. Өмүрлүү бол садага! Силерди бекер окутпаптырбыз. Ушиптип илиминер менен колхозду өркүндөтүшкүлө!» – деп Аскарымды аябай алкады. Чынымды айтайын, Мергендин антип айтышына ичим тарыды. Ушул күчүктө эмненин илими. Мактабай эле койчу, Мерген, десем: «О, байбиче, эскиликти таштаңыз. Биздин колхоздо Сабыр жетекчилик кылган мектеп бар!» – дейт Мергеним...

Көп жашаган чоң энегердин, эрмектерим, силерге айта алганы ушул. Ойлонсом, өмүрдүн арты өкүнүчтүү болсо, алды жыргал экен. Артыма кылчайып өткөргөн өмүр жолумду элестетсем, арсак-терсек капчыгайда кара аркандай чубалган жалгыз аяк чыйыр калыптыр. Алды жагымды карасам: даңгыр кең жол жатат. Келечеги алда кызгалдактай силердей жаштар баратат! – Комуздун кылын бирден тергенде кандай ыргалса, чоң эненин азыркы үнү да ошондой коңур ыргак менен сезимге жетти.

– Жана Аскарым академиктин катынан жүрөктү толкуткан күчтүү сөздөрдү окуду. Кээде муунум эрип, көзүмөн жаш кылгырды. Карангылыкка наалат! Көз ачырбай бизди көп адаштырыптыр. Жашым сексенди карады. Көргөнүм аз экен. Башканар мындай тургула, кээде эрмегим Динар бир сөз сураса, мен ага жооп бералбай такалам. Бу дүйнөдө эмне кылып жүргөмүн

деп ызам ачынат. Бары жокту билгиси келип эргип, көкөлөп өскөн Динарымды көрүп, кайра кубанып кетем. Окугула, окугула, кагылайым эрмектерим. Мен андан ашык эмнени айта алам?..

Суроолор жана тапшырмалар

1. Динар, Аскар, чоң энеге мүнөздөмө бергиле.

2. Чоң эне өткөн күндөрдү «арсак-терсек капчыгайда кара аркандай чубалган жалгыз аяк чыйыр» менен, а алды жагын «даңгыраган кең жол» менен символдоштурат. Сексендеги кемпирдин бул айткандары туурабы? Аны даңгыр жол эмес, балким, башка нерсе күтүп тургандыр? Ойлоп көргүлөчү...

3. Стилини ошол калыбында сактоого аракеттенип, чоң эненин сөзүн төмөнкү план боюнча сүйлөп бергиле: Туугандарын баяндашы; Чоронун он уул, тогуз кызы; улуу тумоо; Чоронун кызы – Чолпон; өз келини Сабийра, неберелери Аскар, Динар.

4. Тексттеги булуң, скелет, бөдөнө, келгин куштар деген сөздөрдүн негизинде предмет аралык байланыш жүргүзүлө (адабият, география, биология).

5. Мурдагы тапшырмаларда көрсөтүлгөн сөздүктөрдү пайдаланып, төмөнкү туруктуу сөз айкаштарынын маанисин чечмелегиле жана жаттагыла: мойну узун кыштын түнү; тоонун кийиги жака талашты; кары чилде ак сакалын сеңселтип суу түбүндө уктаган кез; кыш атасы, чатырап аяз туруу; үркө турган улакча; талдан чырпык сууругандай; отоо баскан апийимдей кылмая өсүү; сөөк чыгаруу.

6. Чоң эне менен Динардан кандай айырмачылыктарды байкадыңар? Эмнеликтен алар бири-бирин түшүнбөй калышат?

7. Чоң эненин түшүнүгүнүн өсүшүнө Динар жана Динардын дүйнө таанымына чоң эне кандай таасир этти? Силердин чоң энеңер барбы? Болсо аны романдагы чоң эне менен салыштыргыла.

8. Чоң эне жана неберелеринин мамилелери аркылуу бул бөлүмдө эски менен жаңынын тымызын күрөшү кандайча берилген?

9. Бул жыйында Омор да өз оюн айтат. Аны өзүңөрчө окуп чыгып, анын сөзү менен чоң эненин сөзүн салыштыргыла. Омор акеге берилген мүнөздөөлөргө, анын сүйлөө речине көңүл болгүлө. Анын сөзүнөн, мүнөзүнөн кандай өзгөрүүлөрдү байкадыңар?

Мөмө тоюна даярдык

...Сабыр тездей басты. Бирин-серин ак чалган коңур чачы уюлгуйт. Көңүлү көтөрүлөт: «Мөмө үзүү – жакшылык! Эмгектин үзүрүн көрүү. Мугалимдер менен чогулуш өткөрүү керек». Чогулуш да болду. Чогулушка күзөтчү Омор аке, Ташбай аке да келишти. «Жемиш багы быйыл калың мөмөлөдү. Бул – эзели бакдарак асырабаган айылдаштарга жакшы таалим!» – деп бардыгына кайрылды Сабыр.

– Те-ек! – деди Омор, – жакшы айттын, Сабыржан! Өйдө өткөн, ылдый өткөн мазамды алат. «Ой, Омор, биздин жерге да таттуу алма бышат тура. Бирди үзөйүнчү? Азайып калбас...» – Те-ек! – деймин анткендерге, – алманы таттуу экенин билсең, колхоз саа агород берген. Жакшы көчөт тик. Мектептин алмасын саа үздүрбөймүн... Чоң эле киши далдырап турса, бербей да коё албайсың. Кээде, бир-экини үзүп беремин. Деректирим көрүп калбасын, койнуңа кат деймин... – Кары күзөтчүнүн чынын айтканына мугалимдер күлүштү. – «Баса, биздин карылар ушул Омор акемдей ак пейил, ак көңүл да...» – Ичинен Оморго ыраазы Сабыр азил айтты:

– Кытымайлыкка өзүңүз жол берет экенсиз да?

– Тек, ал кытыгандык эмес. «Бак тик. Балдарыңды жемишке тойгуз!» – деп жалкоолорду кытыгылаганым. Мен да алманы жөн бере салбайм. Акыл-насаатым айтып, анан берем. Ардангандан агоротуна көчөт тиккидей кылып...

– Э, аныңызга биз ыраазы! – Сабыр токтоо кебин улады. – Ар бир зор иш адегенде анча байкалбаган кичинеден башталат. – Омор таягынын учун тук эттирди:

– Тамчы булак курарын мен да билем, Сабыржан.

– Ооба, Омор аке. Дарыя да булактардан курулат. Биздин бак өстүргөн демилгебиз ошол майда булактардын бири. Жанагы сизден алма «кытыган» кишилер да колу менен көчөт тигип, мөмө үзүшсө, булактар көбөйөр эле. Биздин турмуштун дайрасы ташып, жер-суубуз жаңырап эле...

Ташбай буурул мурутун жанып: «Кудаага шүкүр! Жаңырат! Азыр, бардык эле адам жемиш багын асыроого кызыгып калышты!» – деп кубаттады. Сартбаев «Биздин багыбыз да мөмө төгүп калды», – деп кербезденди.

– Ал ырас. Мөмө төгө баштаган бактар көбөйүүдө. Ошондуктан быйыл жакшы салт баштап «Мөмө тою» өткөрөлү! А деп мөмө үзгөн күн – «Мөмө тою» болсун!

– Тек, сөз эмес бекен!

– Тойду салттуу баштайлы, – деди Сеитова. – Ыр, бий-зоок менен өткүдөй болсун. Өздүк-көркөм кечени гүлдөтчү ырчы-бийчилерибизди машыктыралы.

– Ананчы, – деп Сартбаев күлдү, – бирок «Мени сага жүрөк кылып койбогонду» балдарга ырдатпайлык...

... «Мөмө тою» жаңы салт катары чоң зоок-тамаша менен башталат экен деген кабарга Динар алакан чапкылап, чоң эненин мазасын алат беле? Тан. Артыкча кийинки кездери ал жел тийбеген байчечекейдей жоодурап жоош тартты... Бирок бул жооштук тентек кызга акыл-эс кирип, бой тарткандан эмес. Анын жоош тартышына айлана-чөйрө таасир этти. Артыкча агасы

Аскар Динардын көзүнө деле салабаттуу, деле эр жеткен кишидей болуп, кичине карындашын анча теңсинбегени, аны менен сырдашпаганы, андан өзүн чоңсунтканы болду. Аскар эмне айтса да, ага карындашы чыртылдап сыртын салат. Жана Аскар:

– Биздин класс бүгүндөн баштап «Мөмө тоюна» камынат! – деди эле, демейде болор-болбосту такып сурай берчү карындашы укмаксан болду. Алтургай: «Бышш. Сен камынган тойго биз камынбас болуптурбузбу? Анын эмнесине мактангандай...» деди ичинен. Ошенткен менен тобунаан адашкан улактай карындашы Аскарга аянычтуу көрүндү. Аскар аны маңдайынан сылады:

– Эмне көңүлсүзсүң, Дикен? Эмне, бир жериң ооруйбу? – Динар туйтун этти:

– Эч жерим оорубайт. – Өзүнөн өзү кылгыра түшкөн жашы Динардын көздөрүнүн кычыктарын ачыштырды...

– Ыйлаганы турат го, бу кыз. Эмне болду, сага. «Эмне болду дейт ой. Мени кичинесинте бергенин билбейт, өзү...» – Динар Аскарга сыртын салды. Алдыртан байкап, балдарына ичи элжиреген чоң эне Динарга бурулду:

– Эмне туйтундап калган, акмак. Текени сойгон ким?

– Сойгон киши бар! – деди Динар.

– Ал ким экен? Атачы, сагайын колуна берейин...

– Ал – чоң энем. Ал – Аскар?!

– Апей. Ал эмине дегени экен?..

– Мени эчтеме билбегендей көрөсүңөр. Ар качан мен четте калам. «Мөмө тоюна» да өзүнөр камданасынар...

Аскар күлдү. Чоң эне жылмайды. Кичинекей небересин маңдайынан сылады. Эртең мененки шүүдүрүмдөй Динардын көз жашы тез кургады. Чоң энеге канчалык таарынып кабагын чытыйын десе да чөйрөгө бийлетти. Жаш кызга аалам күлүп-жайнады. Мектеп айланасы тандан кечке уу-чууга толуп шаңдуу. Хор жатташкан кыздар менен балдардын конгуроолуу үндөрү Динарды да мектепке чакырды...

* * *

Сартбаев жан дилин коюп, элдик оюндарды изилдеди. Күзөтчү Омор акенин жанына ал алда нечен ирет келип, андан илгерки оюндардын түрлөрүн сурады. Бирок Сартбаев маалимдин антип келишинен кексе кары өзүнчө шектенди. «Э... маалимжан, алмадан алсам дейсиң го. Көгүн да тиштетпесмин, балам»... Ушинткен Омор көңүлсүз ынгыранды:

– Э-э, Сартбайүп, кызына алма үзүп берсе дейсиң го?..

– Те-ек, Омор аке! – деди Сартбаев. – Алма сурап келгендей Сартбаев жолоочу эмес! Ал сиздин уулду окуткан мугалим! – Омор үнүн көтөрүңкү чыгарды:

- Анан неге келдин?

- Өнөр издеп келдим.

- Те-ек, - деди Омор, - бактын арасында жайылып жүргөн өнөрдү көрдүң беле?

- Көрдүм. Мен көргөн өнөр сиздин коюнга кире качты. Ошону алып бериңиз! Тек-мекти коюңуз, кыргызда эминө өнөр болгон? Айтып бериңиз?!

- Сөзүнө туз кошпой туурасын сүйлөчү, баатыр! Омор Омор болгону жанымга сөздү жактырган жан эмес.

- Кебимде жанымга жок, Омор аке. Кемпириниздин кашында оолукканда, те байыркы бабанын Көк асабасын өзүңүз көтөрүп жүргөндөй мактанасыз. Эмесе ошол байыркы бабамдын кандай жакшы оюндары болчу эле? Айтыңыз, Омор аке айткан оюн деп «Мөмө тоюнда» балдар аткарсын...

Туз жооп айтпай бир азга Омор ыңгыранды:

- Э, Сартбайүпжан, менин байкашымда, башта сен бөртөй-шөртөй маалим элең. Азыр өсүп, өзгөрүп калыпсың...

- Сиз мени торой чалышты токтотуп, элибиздин улут оюнун айтып бериңиз?

- Те-ек... менин алдымда сен анча эле куулана бербей. - Омордун коюу каштары түктүйө түштү. - Санаса кыргыздын оюну көп: ак чөлмөк, кара коюн дүмпүлдөк, оромпой, шабиет тепмей, жоолук таштамай, токту сурамай - мына буларды биз бала чакта ойночубуз. Жигиттер тыйын энишет, жаакташып улак тартышат. Балбандар оодарышат, күрөшөт, аркан сүйрөшөт. Мергендер жамбы атат. Баатырлар бетме-бет сайышат... - Омор өкүнө сүйлөдү. - Э, ал баатыр оюндарын азыр ким аткара алат. Же силер аны жактырчу белеңер!? Ал эмес, кыз оюну калып кетти. Жаңы-жаңы дейсиңер. Же жаңынын жарымы жок. Кыз берип, жар алган ушундай болот дешеби, айтор бийба ичип отурган жерден жетелешип кетишет. Э, бу адепсиздик кайсы элдин салты, экем? - Омор мурчуюп телмире карады. Бул: «Салт калдыбы, элде?.. Э маалим, мени жайыма койчу»... деген караш.

- Омор аке, кебиңиз чын, - деп Сартбаев баш ийкеди. - Биздин максат жаманды коюп, жакшыны үйрөнүү...

- Тек! Жакшың жанагы шыйрактан сүйрөшмөйбү?

- Э, ал айрым адепсиздин бейбаштыгы. Аны айтпаңыз...

- Анан эмнени айт дейсиң, маалим?

- Обонун айтыңыз элиңиздин. Өнөрүн айтыңыз.

- Э, баса, обону бар кыргыздын бийи жок беле? Бирдеме десе, саа окшогон маалим баштап... «Бизде эчтеме болгон эмес» - деп чыгат чиркиндер. А өздөрү жылуу жытты билбейт... Бизде баары эски, баары пиодал (феодал) дешет, ой! Кана, Сартбайүп, сен айтчы, эзелки кыргыз элинин оюн-зоогу жок беле? - Сартбаев буга чыны менен мукактанды.

- Э-э, - деди Омор, - мен чындап кысканымда, сен ушинтип кеп таба албай калмаксың?! Ата-бабандын эчен жакшы салты бар. Эми аны тоодой кумдун арасынан алтын чайыгандай чайып ал өзүң?!

- Кейибениз, жакшы салт өнүп-өсөт...

- Те-ек, маалим. Жакшы өнүгөрүн, жаман өнүкпөсүн сенсиз билем. Ата-а, эки эр беттешип, болот найза кезешип карс-карс сайышса, укмуш эмес беле! Же, коко куурайды сындыралбаган бечелим, ошо эр сайышты жаман дегени турасыңбы?! - Сартбаев чындап каткырды. - «Көк темирдей бүгүлбөгөн кайран киши ай!»...

- Ээ, коркогум, - деди Омор кексе. - Күлбөгөндө айлаң канча?! Эки колдоп орум оргонду эрдик дейсиң. Кош найзалап сайышка чыккан кайда-а! Сен, Сартбайүп маалим болсоң, ата-бабандын ошол кайратын данкта. Сен окуткан менин уулум Орусбек жок дегенде коко кармап сайышка чыга алат бекен?! Ата-а... жамандарым, айласыздарым... Өнөр дейт... Түлкү өз ийинине наалыса, анын өз намысы төгүлөрүн билгилечи?! Анан өнөр кени кимде экенин да билесинер...

* * *

«Мөмө тою» сөз болгон жерде, артыкча күзөтчү Омор менен багбан Ташбайдын зоболосу көтөрүлөт. «Те-ек! - дейт Омор Ташбайга. - Баягыдай жер сабап олтурсам, менин ишимди ким тааныйт эле, кудай. Эми береги бейиш жемишин татып, багбандыктын үзүрүн жаңы билдим. Бир дарактан алма, алмурут алам дегенинде, те-ейт, суу кечпес кепти кой деген элем, саа. Түркөй адам артын ойлобойт тура. Кечирип кой, Ташбай? - Калкандай муруттары түктүйө түшкөн Омор ойлуу, кексе, тунгуюк тиктейт. «Вай, курган биз. Жалаң найза сундуруп, сокур намыс талашып жүрүп жайдак калган белек? О, өткөн өмүр - качкан куш деген ушул экен да... Өмүрдү кайра башынан баштар күн келсе кана...»

- Камыныш керек. Азыр балдар келишет...

- Те-ек, менин оюм да ошол, Ташбай. Сен кетмендин кишисисиң, чогойнону чаап тур. Мен суу жыгып келейин. Бала деген качан болсо да, бала. Пионербиз деп чуркабай койгон бала бул күндө жок. Баланын баары секирет, күрөшөт, бирин-бири мурунга коюшат. Баса, балалыктын жыргалы өзүнчө ыракат. Чуркагандардын таманын чөнөр тилбесин. Чогойнону түбүнөн чаап сал, Ташбай!

Күзөтчү Омор далбая салмак аттай басып суу жыгат. Анан өзү да кетмен тутуп, бак аралай басат. Чалгыдан калган дүмүрчүктөрдү чабат: «Э-эй, бейиш-жемиши суу шимисин. Бак арасы

жашарсын...» Тарам-тарам арыктарда суу жылт-жулт чубурат. Чертилген көбүктөр күнгө чагылышат. Арык жээгиндеги тулаң чөптөр жан киргендей сенселейт. Чөнөктөргө суу толот... Ташбайдын жарпы жазылат:

– Э-э... Омор аке. Бак арасы жашарсын. «Мөмө тоюнда» биздин жүзүбүз жарык болсун я! Эки курдаш – эки карыя, ушинтип, күнү бою бак арасында.

...Ар дайым мектептен кайтканда үйгө чанырып кирмей адаты бар Орусбек кечээ чанырбады. Эшиктен кирер замат дептерлерин коюп, муштумун оозуна такай «Марш» жаттады: Уулунун ушул жоругу азыр суу сугарып, чөнөк тарткан Омордун көз алдына тартылды. «Те-ек, ушул аскерге алышса, командир болот го деп чочуймун. Ээ, анан эмине. Болсо болгондой болсун уул... Эзилген бучкак ар бир эле эчки териде?!» Өзүнө дем киргендей Омор кетменди бекем согот:

– А-а! Ташбай! Балалуу үй базар, э-э!

– Ва, Омор аке. Адамдын эртеңкиси тукумда да!

– Те-ек! Багваным... Биздин иш ошол тукум үчүн!

Суроолор жана тапшырмалар

1. Омор аке жана Сартбаевди мүнөздөгүлө. Динардын тойго камылгасын, кыргыздын улуттук оюндарын баяндагыла. Силерде «Мөмө тою» өтөбү? Өтсө кантип өтөт?

2. Төмөнкү туруктуу сөз айкаштарынын маанисин чечмелегиле жана жаттагыла: ак чалган коңур чач; дарыя да булактардан курулат; текеңди сойгон киши; эчтеме билбеген куурчактай; эртең мененки шүүдүрүмдөй; аалам күлүп-жайноо; байыркы бабанын көк асабасын өзү көтөрүп жүргөндөй мактануу; тоодой кумдун арасынан алтын чайкагандай чаюу; коко куурайды сындыралбаган бечел; көк темирдей бүгүлбөгөн; эки колдоп орум оргонду эрдик саноо; кош найзалап сайышка чыгуу; түлкү өз ийинине наалыса, анын өз намысы төгүлөт; көк союл менен жер сабоо; суу кечпес көп; сокур намыс талашып жүрүп жайдак калуу; өткөн өмүр – качкан куш; кетмендин кишиси (Сөздүктөрдөн пайдалангыла).

3. Омор аке менен Орусбектин мүнөз-аракетинен кандай өзгөрүүлөрдү байкадыңар? Алардын өзгөрүшүнө эмнелер себеп болду?

4. Каармандардын кебин талдагыла. Эскирген сөздүн маанисин чечип, өз сөзүңөргө колдонула. Омор акенин «Биздин иш ошол тукум үчүн» деген кебинин түпкү сырын түшүндүргүлө.

Кичинекей тоолуктардын чоң дүйнөсү же эски менен жаңынын күрөшү

Кээ бир адабиятчылар бул романды сүрөткердин согуш учурун сүрөттөгөн айтылуу «Биздин замандын кишилериндеги» айыл турмушунун андан ары уланып, жаңыланып-жаңырышын көрсөткөн чыгарма катары карашат. Ырасында да, «Тоо балдарында» мурдагы согуш учурундагы айыл өзгөргөн. Электр жарыгы жанып, кыштак гүл бакка оролгон. «Бир гана чоң кемчилик мектептин ыңгайсыз жерге орношуп калгандыгы. Жазуучу бул проблеманы оюнан чыгарган эмес, анткени турмуш агымы ошол сыяктуу жаңы талаптарды эл алдына коюп жатты. Бул милдеттер жомоктогудай көз ачып-жумганча эле аткарыла койбойт. Демек, адамдын кулк-мүнөзү, ишмердүүлүгү мына ушундай иштерде сыналат. Романдын экинчи проблемасы үй-бүлө тарбиясы менен мектеп тарбиясынын айкалышы жөнүндө. Бул дагы биринчи сюжеттик линия сыяктуу эле чыгармада орчундуу орунду ээлейт. Омор аке менен Орусбек, чоң эне менен Аскарлардын образдары мына ушундай планда алынган. Т. Сыдыкбеков тарбия берүүчү эки маанилүү борбордун бири-бири менен дал келиши жана дал келбей калышы кандай натыйжаларга алып келерин эки үй-бүлөнүн мисалында эске каларлык даана образдар аркылуу ачып берген»¹. «Тоо балдары» – кыргыз адабиятында мектеп турмушун, кичинелердин чоң дүйнөсүн ар тараптан ачып көрсөткөн биринчи роман. Ата-баланын, мектеп менен үй-бүлөнүн, жаңы менен эскинин күрөшү балдар адабиятында мынчалык денгээлде сүрөттөлө элек эле.

Сабыр менен Омор. Сабыр – ак ниет, өз ишине кызыккан, окуу-тарбия ишин жакшыртууда, жаштарга билим берүүдө талыкпаган эмгекчил. Чарбасыз мектепти иретке келтирүүнү Сабыр биринчи эле жолу жаш мугалимдерди тарбиялоодон баштады. Окуу-тарбия ишинин маанисин Сабыр бөлөктөргө караганда мурдараак, жакшыраак түшүндү. Кемчиликти жоюу биринчи милдети болсо, окуунун сапатын арттыруу негизге максат деп эсептеди. Бирок окуу-тарбия ишин жакшыртууда Сабырдын жолунда көп кыйынчылыктар, тоскоолдуктар бар. Анын алдында эзелки таягы менен жерди «дүп» дедире бир коюп, «тээк» деп өз билгенин бербеген өжөр, көк, кекчил, мүнөзү тааал Омордой киши турат. Тажрыйбалуу педагог Сабыр Оморго эч кандай насааттын кереги жок экенин алдын ала билет. Насаатка Омор багынып бербейт, себеби Омордун өзү да андай насаатнакылга бай адам. Керек болсо ал бирөөгө насаат берүүгө даяр.

¹ Кыргыз совет адабиятынын тарыхы. 2-том. – Ф.: Илим, 1990. – 266-б.

Көнүлүнө бир нерсе толбосо, кургак насаатка анын көнбөстүгүн билген Сабыр биринчи эле Омор менен жолуккандагы ангемесин Аскардын күндөлүгүн окуудан баштайт. Аны Сабыр Оморго атайылап окуп берди. Омордой кишилерди тарбиялоодо Сабырдын өзүнчө ыгы бар. Эгер бул сөздөрдү Сабыр өзү айтса Оморго ошончолук таасир калтырат беле, ким билет. Азыр болсо, Оморго бул сөздөр бөлөкчө таасир этти. Намыстуу кары тентек уулунун жаман жоруктарын кагаз бетинен окулганына өтө катуу ызаланды. Сабыр болсо, «айтарым башка сөз деп келип, уулунун тентектигин да айтты, атанын жөнтөктүгүн да айтты». Аны өзү айткан жок, шакирти Аскарга айттырды.

«Омор – «Тоо арасындагы» Ыманбай, «Биздин замандын кишилериндеги» Акман сыяктуу өтө колориттүү түзүлгөн тип. Мында ыманбайчылык менен оморчулуктун ортосунда айрым жалпы жактар бар. Экөөнүн тең аң-сезиминде өткөн патриархалдык замандын кара тактарынын издери сакталып калган. Экөө тең жигиттик намысты көтөрө чалып «куру сүрөөнгө» жеңдирип жиберешет. «Жигит болсоң шок бол, шок болбосоң жок бол», – дейт Омор аке. Азыркы заманда Омордун доорундагыдай шоктуктун эч кандай мааниси да, орду да жок экенин ал жакшы түшүнбөйт. Натыйжада баласы Орусбектин тентектиги ашынып, бир мектептин, бүтүн мугалимдер коллективинин тынчын алат»¹. Эски менен жаңынын күрөшү Сабыр менен Омордун мамилелеринде берилген. Эскилик, жеңилүү – Омордо, жаңылык, жеңиш – Сабырда. Жаңы эскини сүрүүдө, жеңүүдө. Бирок эски да тез жыгылбай, тытаалап тырмышууда. Сабырдын алдында күчсүз экенин Омор өзү да билет. Аны менен сүйлөшкөндө «те-ек! окумуштуу бала, сен мени тушабай туруп чалкамдан таштаар бекенсиң, ыя?» – деп алда эмнеден сактангансып, кулак түрүп теренге карайт, бирок жөн гана, күрөшсүз моюн сунуп бергиси да келбейт.

«...Сиз ушундай айтса түшүнөсүз: эски кимде? – Эски сизде! Мейли ал окуган болсун, ал мугалим болсун, биздин доорго жараша ким өзүн сыйлап, өзүн өстүрө албаса, эски так ошондо!» – Сабырдын бул сөздөрү шилбидей ийилбес карынын ички дүйнөсүн астын-үстүн кылды. Омор аке – эр жүрөк, баатыр, акылдуу киши. Бирок анын качанкы бир кезде бирөөнүн телпегин учура чапкан «эрдиктери» азыркы замандын, бүгүнкү күндүн талаптарын аткара албайт.

Окуу, тарбия туурасында Омордун замандаштырына окшобогон өзүнүн ою бар. Ал бул оюнан көпкө кайтпайт. Карыя баланы өтө жакшы көргөн менен сылап-сыйпап эркелетпейт. Ал –

¹ Кыргыз совет адабиятынын тарыхы. 2-том. – Ф.: Илим, 1990. – 266–267-б.

баланы эркелеткендин душманы. «Э, атанарга наалат, чор кыргыздар. Булар жадаса, баланы эркелете билишпейт. «Үфү-үфүлөп» үстүнө үйрүлө беришип, балдарын арпа жарманын каймагындай былжырак өстүрүп алышат. Бала дегенди бешиктен бели чыга элек кезинен жаагынан кайыш алып үйрөтсө, союл тоотпос өрт өсөт!.. Мен эр жеткен кезимде эки жаат болуп чабышсак, булдурсун камчы тийсе да, бетим түктүйүп койчу эмес. Э, атанарга наалат, чор кыргыздар, мен силердин балдарыңарды киши болсун дейм», – дечү Омор ыйлаган баласына болушкан ата-энелерге. Ал өзүнүн жалгыз перзенти Орусбекти да ушундай тарбиялайт.

Баарынан да анын жаңылыш ою окуу жөнүндө. Анын ою боюнча окуу «уп» болуп, чачын сылап, сомке көтөргөн өкмөт-жетекчиге, тапанча тагынган көк шапке милисага гана керек. Аскардын күндөлүгү, Сабыр менен болгон жолугушуу, баласы менен аңгемелешүү «какчайган» карыяны ойлонтту. Сабыр илимге, окууга болгон мамилеси гана эмес, өзүнүн жүрүш-турушу менен да Оморго таасир берди. Карынын бир кездеги окуу жөнүндөгү жаңылыш ойлору катуураак шамалга туруштук бере албаган булуттай суюлуп тарай баштады. Мына ошол мүнөзү татаал Омор аке акырында жакшы тарбияга баш ийди, илимге жеңилди. Эл-жердин өзгөргөнүнө байланыштуу күрпүлдөктүктөр да айылын өзгөртүп, жаңы мектеп салышты. Мезгил өткөн сайын эскилик да эскирип-сүрүлүп, адамдар, алардын мүнөзү, ойлогон ою өзгөрдү. «Вакты көчпөс там болгон шаардыктар гана тигет», – деп короосуна эки түп терек тиксе, бирин – эчкиси мүлжүп, бирин – өзү кесип таяк кылып алчу баягы айтканынан кайтпаган өжөр, кежир Омор аке эми Ташбай багбанга жардамдашып, мектеп багынын кароолчусу болду.

Аскар, Орусбек, Динарлар да – романдагы башкы каармандар. Аскар менен Орусбек – жашташ, бирдей курактагы балдар. Алардын мектеп тарбиясы да бирдей, бирок үй-бүлөлүк тарбиясы ар башка. Аскар – мектептин отличниги, коомдук иштерге активдүү катышкан окуучу. Орусбек чээнден чыккан тентек, айрым сабактарды (мисалы, орус тил сабагын) окубайт. Аскар болсо бардык нерсеге кызыгат. Айрыкча аны жаратылыш сырлары, адам мүнөздөрү, турмуш кызыктырат. Албетте, ал жаратылыштын көп сырларын, адам мүнөздөрүн, алардын кагылыштарын толук ажыратууга али жаш. Ошондой болсо да аларды чечүүгө бардык ынтаасын коёт. Табияттын тири укмуш сырларын ачууну эңсейт. Орусбектин тарбиясы Аскардыкына караганда бөлөкчө. Ар бир баланын өз идеалы болот. Орусбектин идеалы – Омор. Орусбек да зээндүү, жөндөмдүү бала. Анын үй-бүлөлүк тарбиясы гана жетишпейт. Акырында мектеп, Са-

бырдай устаттар аны тарбиялай алды. Ал алдыңкы окуучулардын катарына кошулду. Кичинекей Динардын да романда өз орду бар. Ал көп нерсени билүүгө кызыгат. Бир сөз укса, анын маанисин түшүнмөйүнчө казып сурай берет. Окуучулар иштеп жаткан ишке да ал өз салымын кошкусу келет. Бөлөктү айтпаганда да анын чоң энесинин кат-сабатын ачыш үчүн кылган далалаты зор иш, бааланчу иш.

«Тоо балдары» романы Түгөлбай Сыдыкбековдун чыгармачылык жолунда гана эмес, кыргыз балдар адабиятында да көрүнүктүү орунду ээлейт.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Аскар менен Орусбектин кыял-жоругун, таалим-тарбиясын салыштыргыла. Аскардын адам, турмуш жөнүндөгү ойлору кандай? Орусбек чыныгы эрдик деп эмнени эсептейт? Омор Орусбекке кандай таасир тийгизди?

2. Чоң эне менен Омордун кандай айырмачылыктары бар?

3. Аскардын күндөлүгүн Омор аке кандай кабыл алды? Силердин араңарда күндөлүк жазгандар барбы?

4. Директор Сабыр жана мугалимдер коллективи окуу-тарбия иштерин жакшыртууда эмнелерди кылышты? Силер өз мектебинердин ишин жакшыртуу үчүн эмнелерди иштедиңер? Мектепте тажрыйба уястогуңар барбы? Анда эмнелерди өстүрөсүңөр? «Биздин тажрыйба уястогубуз» деген темада сочинение жазгыла.

5. Чыгармадагы баяндалган окуучулардын жыйынына кандайча баа бересиңер? Силердин мектепте ушундай чогулуш өтөбү?

6. Кичинекей Динар менен чоң эненин мамилесин айтып бергиле. Динардын чоң энесин окутканы жөнүндө силердин оюңар кандай?

7. «Мөмө тою» деген бөлүмгө кандайча түшүнөсүңөр? Мектебинерде мөмө тою, түшүм тою кандайча өткөрүлөт?

8. Романды бүт окуп чыккыла. Каармандардын тилине байкоо жүргүзгүлө. Чыгарманын идеялык-көркөмдүк сапаты, композициялык курулушу боюнча өз оюңарды план боюнча айтып бергиле.

9. Чыгарманын эмнеси силерге жакты? Өз оюңарды жазгыла.

10. а) Сочинение жазуу үчүн темалар: Тоо балдары – жаңы замандын куруучулары: «Тоо балдары» романындагы менин сүйүктүү каарманым. б) Доклад же реферат жазуу үчүн (конференция ж.б. жумуштар) темалар: Романдагы Омор акенин сүйлөө өзгөчөлүгү; Чыгармадагы эскирген сөздөр: Т. Сыдыкбековдун салыштырууларды колдонуу чеберчилиги; Каармандын сырты көрүнүшүн тартууда жазуучунун тил байлыктары; Сабыр менен Омордун, Динар менен чоң эненин сөздөрүндөгү айырмачылыктар.

11. «Оморчулук – турмуштук көрүнүш» деген темада сабак-диспут өткөрүү үчүн суроолор: Баатырдык дегенди Омор аке кандай түшүнөт? А сенчи? Омор карыя эмне үчүн мектепке, илимге бөлөкчө

көз карашта? Азыркы шартта оморчулук барбы? Адабий каарман катары Оморду кандай баалайсың?

12. Обломовчулук, ыманбайчылык, оморчулук деген сөздөрдү кандайча түшүнөсүң?

АДАБИЯТ ТЕОРИЯСЫНАН:

Роман жөнүндө түшүнүк

Роман – эпикалык тектеги көлөмү чоң чыгарма. Повесть жана аңгемеден айырмаланып, мындай чыгармаларда сюжеттин өнүгүшү өтө кеңири болуп, окуялар ар тараптуу, көп жактуу, кеңири планда баяндалат. Бир эле каарман ар кыл шартта көрсөтүлүп, анын мүнөзү, кыял-жоругу, аздектеген идеалы, тутунган жолу ар тараптан ачылып жүрүп отурат. Көбүнчө бир нече каармандар өз бейнелери, өң-түсү, өзгөчө белгиси менен турмуштун ар кандай кырдаалдарында көрүнөт. Романда адам менен коомдун мамиле-катышы да ар жактуу чагылдырылат. Көлөмдүүлүгүнө байланыштуу автордук чегинүүлөр, жаратылышты сүрөттөө арбын болуп, окуяны же каармандын өткөн тарыхы кеңири берилет, каттар, күндөлүктөр эркин пайдаланылат.

«Тоо балдары» толугу менен роман жанрынын талаптарына туура келет: анда бир нече каармандардын (Аскар, Динар, Сабыр, Омор, Орусбек, чоң эне ж.б.) образын көрөбүз, окуя да кеңири сүрөттөлөт, автор кээде канатын каалаганча сермеп, каармандардын өткөн тарыхына сүңгүп кирет, сүрөткердин тил мүмкүнчүлүгү да кеңири ачылган. Кыргыз роман жанрынын калыптанышында залкар сүрөткер, чоң романчы Т. Сыдыкбековдун сиңирген эмгеги зор. Анын «Кеңсуу», «Тоо арасында», «Темир», «Биздин замандын кишилери», «Зайыштар», «Ыманбайдын пейили», «Жол», «Көк асаба» сыяктуу романдары кыргыз адабиятынын кенчине айланды.

АЛЫКУЛ ОСМОНОВ
(1915–1950)

Калемдеш жана замандаштарына караганда Алыкул Осмоновдун таланты да, тагдыры да бөлөкчө. «Кудайга миң мертебе калп айтса да, ырына бир мертебе да калп айта албаган» бул акын өзүнүн керемет поэзиясы менен адамдардын жүрөгүнө жашоонун не бир ажайып сулуулугун, кымбаттыгын жеткире алган. Акын мелү Алыкул өз өмүрүн ырсыз элестете алган эмес. Ошондуктан өмүрүнүн акырына чейин поэзияны ыйык туткан. Кудурети күчтүү табияттан анын сураганы да бир гана нерсе эле. Ал ыр болчу:

Мен турмушта саран, ачкөз эмесмин,
Өктөө кылып: «Ай, аз бердин», – дебесмин.
Байлык, үй-жай, ден соолуктан ардактуу,
Мага берсе, эки сабак ыр берсин.

А. Осмоновдун акындык жана адамдык сапатын мына ушул төрт сап ыр эле аныктай алат. Ал өмүр бою бул шертинен тайган жок. Улуу адамдар кайталангыс таланты менен өздөрүн өлбөс кылып жаратышат. Алыкул да ошондой таланттардын катарына кирет.

Бар бололу, түгөнбөйлү, курдаштар,
Узак, узак, узак болсун бул сапар.
Кылым бүтүп, дүйнөдөн жок болсок да,
Кайра кайтып жолугушчу жолдор бар.

Менин күнүм өлбөсүнө түнүлбөйт,
Толкун урса тайызына сүрүлбөйт.
Тирүүлүктө жоктугуна жол бербей,
Жер түбүндө чирисе да, бир гүлдөйт.

Бул саптарды окуганында Алыкул Осмонов сенин жаныңда баягыдай эле тирүү бойдон тургансыйт, чыныгы поэзияга тизе бүгүп, таазим кылууга аргасыз кылат.

Таланты таш жарган акын Алыкул Осмонов Панфилов районундагы Капталарык айылында 1915-жылы кедейдин үй-бүлөсүндө туулган. Ал жаш кезинен эле ата-энесинен ажырап,

2. «Мен өзүмдү өлгөн кезде карасам, күлүмсүрөп керилген бир шер жатат», «Билген билер, билбегенге не чара» деген саптардын маанисин чечкиле.

3. «Мен тансам...», «Мен кыргыздын акыны» деген ырларынан бөлөк акындын милдети, поэзиянын максаты жөнүндө жазылган А. Осмоновдун дагы кандай чыгармаларын билесинер? «Мен тансам...» деген ырды жаттагыла. «А. Осмонов поэзиянын максаты, акындын милдети жөнүндө», «А. Осмоновдун өмүр-өлүм темасындагы ырлары» деген темаларда сабак-семинар өткөргүлө.

ПУШКИНГЕ

Куюн өндүү боз айланткан алыстан.
Мен жыңайлак бактым менен жарышкам.
Он үчүмдө ыр көлүнөн суу ичип,
Он бешимде сени менен таанышкам.

Кыялы терс бир кез эле ал күнүм,
Анда күчтүү өзүмчүл курч бүтүмүм.
Ар бир кыйын, ар бир улуу акындан,
Көнүлүм калып муздаганды сүйчүмүн.

Ошол өндүү кез келишип өзүңө,
Күч жетпеске үстөм кылган күнүмдө.
Мен өзүңдү чөктүрүүнү ойлогом,
Жарым кашык дарыямдын түбүнө.

Бирок чөкпөй, сен күчүмдү кенебей,
Кантсең дагы калкып чыгам дегендей.
Ошондо эле ызаат кылып баш ийгем,
Бүт өмүрүмө зор жаралган немедей.

Ошондуктан акындыктын жолу улуу,
Илимдүүлөр баары өзүңдөн окуду.
Неге десең акын түзөт эмеспи,
Университет, академия, докторду.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Ырды көркөм окугула жана жаттагыла. А. С. Пушкиндин улуулугу кайсы саптарда кандайча ачылган? «Мен өзүңдү чөктүрүүнү ойлогом, жарым кашык дарыямдын түбүнө», — деген саптарды кандайча түшүнөсүңөр? Пушкин жана Алыкул: устат жана шакирт — кыргыз акыны улуу орус акынын адегенде кандай кабыл алды? Анын алгачкы оюнун өзгөрүшүнө эмне себеп болду?

2. Төмөнкү көркөм сөз каражаттарын тапдап, алардын кандай мааниде колдонулганын аныктагыла: «куюн өндүү боз айлантканат»; «мен жыңайлак бактым менен жарышкам»; «ыр көлүнөн суу ичүү»; «көңүл калып муздоо»; «жарым кашык дарыя».

ШОТА РУСТАВЕЛИГЕ

Шота аба, чын достуктун эң кымбаты,
Эр үчүн, керек жерде ак кызматы.
Жөнөй бер, дагы сонун жерге алпарат,
Алдагы мен берген ат – кыргыз аты.

Таарынба, белегимдин көрдүн азын,
Сынагын кандай экен ичин ачкын.
Ал белек сага тааныш – сулуу Нестан,
Мен аны кыргызчалап кайра жаздым.

Таризл – сен көргөндөй баа жетпес эр,
Автандил – жүзү жылуу акылман шер.
Түз талаа, бактуу калаа, тунук суулар...
Баары бар... Тинатин кыз үн салган жер.

Баягы кара үнкүрдө күткөн Асमत,
Батмажан виного мас, күлгөн шат-шат...
Айтылды өз түрүндөй Фридон дос,
Не сулуу, айлуу түндөр күмүштөй ак...

Айыбы жок жаш сүйүүнүн кайгылары,
Эң таттуу, эң бир укмуш муңу, зары.
Арфа ыры, жанды эриткен коңур үндөр,
Таарынуу, сүйүнүүлөр, баары... баары...

Жок күтпөйм, алдын алып айтпа рахмат,
Өзүң көр, өзүң өлчө таразалап.
Арманым ошол сүйүү бул күндө да,
Кайрадан жаралсачы, атаганат!

Шота аба, чын достуктун эң кымбаты,
Эр үчүн керек жерде ак кызматы.
Жөнөй бер дагы сонун жерге алпарат,
Алдагы мен берген ат – кыргыз аты.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Ырда эмне ойлор камтылган? Жогорудагы «Пушкинге» деген ырда айырмалуу бул ырда кандай көркөм ык пайдаланылган? Силердин айылыңарда (шаарыңарда) Шотанын дастанындагы каармандардын ысымын алып жүргөн кишилер барбы? Эмне үчүн ал ысымдар акындын жүрөгүнө жакын жана кымбат? 8-класста өтүлгөн «Жолборс терисин жамынган баатырды» кайталап окугула. Шотага арналган ырдын поэмага кандай үндөштүгү бар?

2. «Жөнөй бер, дагы сонун жерге аппарат, алдагы мөн берген ат – кыргыз аты», «Жок, күтпөйм, алдын ала айтпа рахмат, өзүң көр, өзүң өлчө таразалап» деген ыр саптарынын маанисин ачып бергиле. Ырдагы эпитеттерди, метафораларды тапкыла.

3. Кандай себептер менен А. Осмонов XII кылымда жашаган акындын улуу дастанын которуп калды?

МУЗЫКА

Мен суу ичпейм таңдай катып турганда,
Мен нан жебейм алдан тайып курганда.
Музыкадай мага таттуу суусун жок,
Берчи мага,

Берчи мага,
Жарым кашык музыка!

Мен ыйлабайм капа тартып турганда,
Мен кубанбайм бак-дөөлөткө тунганда.
Дарым ушул кайгы жана шаттыкта,
Берчи мага,

Берчи мага,
Жарым ууртам музыка!

Эмнелер жок бул дүйнөдө, жарыкта,
Не бир сонун... не бир кымбат асыл баа.
Мен кетерде ошончонун ичинен,
Сагынарым,

Эң аярым,
Эң кымбатым – музыка!

Суроолор жана тапшырмалар

1. Ырды жаттагыла. Куплеттердин аяк жагындагы кайталоолордун маанисин түшүндүргүлө. Адам турмушундагы музыканын ролун көрсөтүү үчүн автор кандай көркөм ыкмаларды пайдаланды?

2. Бир нече белгилүү кыргыз күүлөрүн укчула. Ошол күүлөрдөн улам силерде кандай ойлор пайда болду? Акындын «Комуз», «Табият жана музыка» деген ырлары менен таанышкыла. «Музыка менин турмушумда» деген темада аңгеме жазгыла. Музыка «жарым ууртам», «жарым кашык» менен өлчөнөбү? Өлчөнбөсө акын эмнеге бул сөздөрдү колдонуп жатат?

А. Осмонов карапайым эмгек адамдарын, мыкты өнөр ээлерин, ташкындаган таланттарды кадырлап, баалай билген, таазим кылган айкөл акын эле. Буга анын «Грунья Савельевна», «Шота Руставелиге», «Пушкинге» деген ырлары ачык күбө. Акын бул ырларында жакшы-жаманды таанытып тарбия берген, эптекей жазмакейликтен биротоло кутулуп, чыныгы чыгармачылык шыгын ойготкон улуу адамдарга болгон өзүнүн мамилесин таасын тарткан.

Шота Руставелинин «Жолборс терисин жамынган баатыр» дастаны дүйнөнү эчак эле аралап, аны жараткан акындын ысмы миң жылдан бери элдин көңүлүнө уялады. Алыкул ошол дастанды кыргызча сүйлөттү, ага экинчи өмүр берди. Кыргыз окурмандары аны грузин элинин поэмасы катарында эмес, өзүнүн төл чыгармасындай кабыл алды. Поэманын эл арасына мынчалык терең сиңип, шамалдай тез тарап кетиши анын жогорку чеберчиликте которулгандыгынан болду. Жогорку көркөмдүктөгү нарк-насили менен тамшандырган дастанды жараткан ал адамдын талантына А. Осмонов өмүр бою табынып, анын бүткүл адамзатынын акыны катары сыйлап өттү. Бул оюн «Шота Руставелиге» аттуу ырында берген. Анда улуу акынга кайрылып, ымандай сырын төгөт. Дастанда сүрөттөлгөн түбөлүктүү сүйүү, достук, өлүмдү коркуткан баатырдык А. Осмоновду тандандырып, жаңы чыгармаларды жаратууга шыктандырган. Бул ырда А. Осмонов залкар акынга кайрылуу менен дастандагы айрым кейипкерлерди жерине жеткире мүнөздөйт. Эгер «Жолборс терисин жамынган баатыр» сүйүү менен достукту көкөлөтө даңктаган улуу дастан катары өлбөс болуп калса, аны жараткан улуу адамга арналган «Шота Руставелиге» аттуу ыр да талантты, достукту жогору баалай билүүгө чакырган чыныгы чыгармага айланды.

А. Осмоновдун өлөр-өлгүчө пир тутуп, табынып-сыйынган, чыгармаларын жадабай окуган сүрөткерлеринин бири акындын алпы Пушкин болчу. Алыкул анын дүйнө эли билген «Евгений Онегин» деген романын таржымалдап, ага да жогорудагы ырын арнаган. Акын «бактысы менен жылаңайлак жарышып, жаңыдан гана ыр көлүнөн суу ичип жүргөн» жаш чагында эле океандай түпсүз терең Пушкинди өзүнүн «жарым кашык» дарыясына чөктүрүү жөнүндө кыялданган. Бирок улуу акын, улуу деңиз

«жарым кашык» алсыз дарыяга чөкпөй койду. Бул үчүн А. Осмонов кайгыга батып отуруп калбай, тескерисинче, ар бир «көңүл калуу» ага канат бүтүрүп, улуу иштерге жетеледи. Себеби Пушкин сыяктуу улуу адамдар элге кызмат кылуунун чыныгы үлгүсүн көрсөтүү менен «ызаат кылып, баш ийүүгө» да аргасыз кылат. Алардын улуулугу да, өлбөстүгү да мына ушунда. Алыкул Пушкиндеги улуулукту көрө билүү менен чыгаан акындын эл, коом алдындагы ордун да көрсөтө алган.

Чыныгы акын адам жүрөгүндө катылып жаткан не бир асыл сезимдерди ойготот. Жүрөк титиреткен чыгармалары аркылуу да, таасирдүү өмүр жолу менен да ар бир адамды коом алдындагы милдети менен ордун сезүүгө аргасыз кылат. Ушундай касиети менен ал университетти да, академияны да түзүп, нечен ишмерлерди, кеменгер ойчулдарды тарбиялайт. А. Осмоновдун «Шота Руставелиге», «Пушкинге» аттуу ырлары – адамдагы ар кандай улуу касиеттерди урматтоого чакырган өмүрлүү чыгармалар.

КИМ БОЛДУ ЭКЕН?

(Поэма)

Жери асыл, ар жыл сайын түшүмдүү жыл,
Түз-ою текши буудай, баары бир кыл.
Тагдырдын кырсыгынан сактап калчу,
Суусу бар, тынбай аккан шылдыр-шылдыр...
Кечке жуук май жыттанган тамдар менен,
Орногон тоо алдына биздин айыл.

Айылда бир жаш кыз бар гүлдөй болгон,
Сыналып бойго жетип, сынга толгон.
Жакшы өндүү, күлүк аттуу далайларга,
Кашкайып өйдө карап күлбөй койгон.
Аялдар Сонун атын кери тергеп –
Аталган Күлбөс делип ошол бойдон.

Жана да Бактыбек деп ардакталган,
Момун бар, кой оозунан чөп албаган.
Көп жерден көңүлү калган жеңелери:
«И байкуш Баркалбас...» – деп шылдындаган.
Балдар да, карылар да ушуну айтат,
Бирок ал анын баарын барк албаган.

Жаман көп, асыл да көп эл билбеген...
Баркалбас Күлбөс кызды сүйгөн белем?
Сөз айтпай, кызды алдыртан тиктей берип,

Үшкүрүп, улам кайра кире берген.
«Сен эмес, сельсоветке жок деп койдум...» –
Деген соң катуу басып чыгып кеткен.

Ошондон бир жумача мезгил өтпөй,
Дүрт эткен зор Атажурт күйгөн өрттөй.
Толкуган жер көтөргүс ыза менен,
Кеч күздө долуланган Ысыккөлдөй.
Бириндей – көп уулунун, кең замандын,
Аттанган Баркалбас да жоону көздөй.

Ага-ини, дос-тууган, жолдоштору,
Мындагы «Көлбөл» аттуу колхоздогу.
«Э, оён, кыйратарсың...» деп күлүшүп,
«Аман бол, кайран Бакем», – дешкен болду.
Турмуштун арзан баалуу бир затындай,
Эч кимге билинген жок анын жогу...

Билбесин... бирок мундуу, дарттуу асман,
Заман да сабыры суз, өңдөн азган.
Ажалдын айбаалы окшоп танкелери,
Калдаңдап улам бери, жакын баскан.
Маскөөнү дүрбү менен даана көрүп,
Немецтер санын сабап ха... халашкан.

Тынч уйку, таттуу тамак келбей эске,
Тирешип, күч сынашып таңдан кечке.
Атанын намыска бек шер балдары,
Эл үчүн курман болуп эрегиште.
Өлүмдүн кылдан ичке таразасы,
Кылтылдап орто ченде турган кезде.

Өлкөнүн бир кенже уулу Кыргызстан,
Мактанып, күлүмсүрөп күн чыгыштан.
Андагы баатырларга рахмат айтып,
Кары-жаш кат жазышып ар бир туштан.
Жүктөлүп катары узун вагондорго,
Эң кымбат, тартуу, белек кетип жаткан.

Ал элден Күлбөс кыз да четте калбай,
Жаш кездин көкүрөктөгү оту кандай.
Белгисиз көп эрлердин бирине арнап,
Жиберди: сүрсүгөн эт, бал, сары май.
Жана да, сонун жибек жоолук салды,
Эт жүрөк мас болорлук, карай-карай...

Жоолуктун жазуусу бар, саймасы алтын,
Кармаса колго кубат, бетке салкын.
«Суранам: менин ушул сыйлыгымды,
Баатырдын чын азамат баатыры алсын.
Эгерде жүрөгүнө лайык келсе,
Болочок өмүр оту бирге жансын...»

...Штабда бир зарыл иш талкууланып,
Ал бүтүп, эр генерал ээн калып.
Көзүнөн жаш чыкканча жыргап күлгөн,
Панфилов жоолукту улам эстеп алып...
Чакырткан: «Осмонбеков тез келсин», – деп,
Ошого кыз жоолугу лайыкталып.

Ал келип, ызаат кылып тура калган,
Панфилов алкыш төгүп кабагынан.
«Кечээки эрдигине урмат ушул,
Болууга мындан өткүр, чындап кыраан».
Жаш кабан күмүш көлдөн суу ичкендей,
Жанына жан кошкондой жагалданган.

Кубанып, сүрдөгөнсүп, ашыккансып,
Караса бери келип, жоолукту ачып.
«Баатырдын баатырына» деп сайылган,
Жана да адреси бар айдан ачык...
Жаштыктын көйрөң каны сапырылат,
Күчүнө жерди ийилтип, көктү чапчып.

Окуйт да: «Кайыңды айылы... «Көкбел» колхоз...
Шумдук ай, бул кандайча колхозу окшош?..
Айылы да... менин айлым, району да...
Бакыттын болгонубу мага жолдош?..
Бул кайсы Асанова?.. Аты Сонун?..
Аты жат, жоолугундай аты да кооз?..»
Кыруулап тегерегин ак жибектен,
Майдалап чын сүйүүнүн шертин чеккен.
Көрүнбөс эң бир чебер касиети бар,
Алыста жигит көңүлүн элжиреткен.
Бул суроо азаматка түшүнүксүз:
«Бул өзү ким болду экен?.. Ким болду экен?..»

Ал эми сүйлөп турган ушул сөздү,
Эң жаккан командирге курч мүнөзү.
Майдандын кыйын-татаал жүгүн тарткан,

Чымыр бой, жазы маңдай, сүрдүү көзү.
Күлбөс кыз бир убакта сүйбөй койгон,
Баягы Баркалбастын таамай өзү.

Ары ойлоп... мындай ойлоп, жанып, тердеп...
Бир менен жооп жазды эптеп-септеп.
«Эң назик сиздин жылуу сыйыңызга,
Милдетим, чоң өч алып жооп бермек.
Барамын, аман болсом, күткүн секет...» –
Кол койду «Осмонбеков Бактыбек» деп.

Күлбөс кыз эч нерседен кабары жок.
Бир күнү эң кеч кайткан кызылча отоп.
Почтобай: «Бул сизге», – деп бир кат сунат,
Шашылып чаап баратып, чукул токтоп.
Тык этип, эсине эми түшө калды,
Ай-айлап күтүп жүргөн ардактуу жооп.

Олтуруп катты окуса дал ошондой,
Чын эле өзү самап ойлогондой.
«Мен барам, күткүн секет», – деген сөздү,
Кайталап он сыйра окуйт, көзү тойбой.
«Бактыбек?.. Кулагыма жакшы угулат,
Чиркин ай, ким болду экен?» – деген бир ой...

Ошентип, бир жарым жыл өттү арадан,
Кылымдын кийген кийми дагы эле кан.
Согуштун өлүк жегич элестери,
Түшө элек, таш дөңгөлөк арабадан...
Биз тарап далай чоочун дарбаза ачып,
Варшава, Будапештке... барып калган.

Согуштун согуш деген аты катуу,
Кайгылуу, коркунучтуу, жаман аттуу.
Белгилүү, эки түрлүү тагдыры бар:
Окко учуп, жер кучактап өлүп жатуу,
Же сөзсүз алты сандын бирин берип,
Түк жанбас ачуу менен кайра кайтуу...

...Баркалбас жараланып төртүнчү ирет,
Төрт жолу жыгылганын жакшы билет.
Бул жолу он бир айча жатып калды,
Шонтсе да тажаал немец канын тилеп.
Бул жакка, өз айылына узатышты,
«Жок, укпайм, арзыңды кой, жөнөгүн!» – деп.

Кышкы убак, аккуу түстүү жердин үстү,
Үйүнө эл жатарда келип түштү.
Жыйналып чала уйкулуу кемпир-чалдар,
Чай коюп, нан бышырып бүлүнүштү.
«Буту аксак, сол колу жок, арык», – дешип,
Кемпирлер жашын аарчып үшкүрүштү.

Бах, чиркин, кыштын күнү айыл кандай,
Бозосу дөөнү алкымдан жыга ургандай.
Сүр, чучук, муздай кашка жал-жаясы,
Түпкүрдө дарт атасын сууругандай.
Баркалбас эки аптада тура келди,
Энеден экинчи ирет туулгандай!

Тоё жеп түндөгү эттин калгандарын,
Токунуп жеңил аяк тор кунанын.
Күлбөстүн үйүн карай келе жатты,
Белеңдеп айтар сөздүн агымдарын.
Тоотпой, чып эттире бетке чаап,
Чыкыроон, темир аяз кар бувагын.

Баркалбас дабыш берип үстүн кагат,
Күлбөс кыз жылуу-жумшак кабыл алат.
Төр жакта чылым күлүн чертип коюп,
Атайы көрбөгөнсүп, кытмыр карап.
Кызыл бет сельсоветтин секретары,
Чыйтыйып кош жаздыкты чыканактап:

«Ээ, баатыр, жол болсун...» – дейт өйдө турбай,
Беркинин сыпайы айткан жообун укпай.
Өзүнчө: «Ким болду экен?» – деп күлкү этет,
Тамшанып, кыздан сурап эки-үч курдай.
Кыз ага: «Мендеги сыр мына ушундай,
Коюнуз, текке элирип, текке умтулбай...»

Антым ак, убадам бир, күтөм... күтөм...
Айныбайм, үмүт үзбөйм, чыдайм, түтөм.
Жаштыктын салкын, чалкар мухитинде,
Жеткирбей чабак урам, ойнойм, сүзөм.
Эгерде кайтпай калса... тоо гүлүндөй,
Өзүмдүн сабагымда солуп бүтөм...»

Баркалбас күтүп туруп өз кезегин:
«Күкүшжан, сенин калбайт кесирлерин.

Эми да, тынч кезде да: «Жок, сүйбөйм», – деп,
Томсорттуң жигиттердин нечендерин.
Какканың унутулбайт баягыда,
Ошонун кегин кууп, сага келдим...»

Суроолор жана тапшырмалар

1. Поэманы бүт окугула. Анда согушка чейинки элдин жай турмушу кандайча сүрөттөлгөн? Бир кезде: «Сен эмес сельсоветке болбой койдум» деген Сонундун сөзүнүн «кегин кууп келген» ким эле? Сонун менен Бактыбектин алгачкы мамилелерине баа бергиле. Жигит менен кыздын ортосундагы окуя андан нары кандайча нукта өнүгөт? Сонун кыздын белеги ошончо миң сан жоокердин ичинен дал Бактыбектин колуна тийгенине ишенүүгө болобу? Бул окуя чындыкка жакынбы же кокустукпу?

2. «Жаман көп, асыл да көп эл билбеген...» «Ээ, оён, кыйратарсың... – деп күлүшүп, – аман бол, кайран Бекем» – дешкен болду: «Кылымдын кийген кийми дагы эле кан. Согуштун өлүк жегич элестери...» деген саптардын маанисин чечкиле.

3. Баркалбас согушта кандай эрдиктерди көрсөттү? Андан даңазалуу баатырдыкты Күлбөс кыз күттү беле?

4. Чыгарманын көркөмдүк сапаты, көтөргөн проблемасы боюнча өз оюңарды айтып бергиле. Бул чыгарманын «Ажал менен Ар-Намыс» ж. б. поэмалардан кандай айырмасын байкадыңар? «Бактылуу жана бактысыз үй-бүлө» деген темада сабак-диспут өткөргүлө.

* * *

«Ким болду экен?» поэмасы Алыкулга таандык басмыртык менен тоо этегиндеги кадыресе бир кыштактын келбетин тарткан муңайым сүрөттөөдөн башталат. Ар кандай поэманы баштоодо акындын бир өзгөчөлүгү бар. Ал өзгөчөлүк окуяны өнүктүрүү үчүн А. Осмонов кайталангыс, таамай тартылган лирикалык чегинүү жасайт. «Ким болду экен?» поэмасында да акын ошол салтынан танбайт. Андан ары ошол Кайыңды айылындагы «Көкбел» колхозунда турган эки жаш адам мүнөздөлөт. Аларды сүрөттөөдө да автор көп сөз коротпойт. Поэманын 2-3-строфаларында алардын мүнөзүнүн негизги жетектөөчү жактары көрсөтүлүп, бирок айрым кишилер ал экөөн туура баалабай жүргөнү психологиялык жагынан ачык айтылат. Эч кимди карап күлбөгөн Сонун деген кызды жеңелери «кери тергеп, Күлбөс атантса», «көп жерден көңүлү калган жеңелери Бактыбекти Баркалбас атантат». Күлбөс да, Баркалбас да көбүнчө терс образдарга коюлуучу юмордук аттар. Бирок буларды акын ылакап аттар катары колдонбогондугу белгилүү. Бул ысымдарды аларга адегенде жеңелери беришти. Болбосо акындын сүрөттөөсү боюнча Сонун – «сы-

налган сынга толгон, бойго жеткен, буралган жаш кыз». Ал эми Бактыбек – «кой оозунан чөп албаган момун» көрүнгөн менен, айылдагы «ардакталган жигиттердин бири». Женелери Сонунду «жакшы өңдүү, күлүк аттуулардын бирине бере коюп, жеңкetail жейм» дешсе, Сонун ал жигиттерге карап да, күлбөй да койду. Ошондуктан анын Сонун аты Күлбөскө айланды. Дайым Мекендин керегине жараган Бактыбек женелеринин өтүнүчүн өтөбөй, «көп жерден көңүлүн калтыргандыгы» үчүн Баркалбас атыкты. Сонундун колун көп киши сурады, бирок алардын бири да оң жооп алган жок. Баркалбас да көп катары кызга өз оюн билдирди. Бирок «сен эмес, сельсоветке да жок деп койдум» дегенден башка жооп ала албады.

Акын Баркалбас жүргөн согуш майданын өтө кыска сүрөттөйт. «Көкбелдиктер» жоокерлерге белек жөнөтүшөт. Бул иштен Күлбөс да четте калбайт. Ал өз белегине кошуп, «баатырдын баатыры алсын» деген жазуусу бар кол жоолук да жиберет. Согушта көрсөткөн эрдиги үчүн орден менен бирге ал белекти генерал Панфиловдун өзү Баркалбаска тапшырат. Белгисиз кыздан белек алганына Баркалбас таң калат. Анткени белек жиберген кыз өз айлынан экен, бирок ал Асанова Сонун деген кызды билчү эмес. Жигиттин башынан бул «ким болду экен» деген суроо кетпей койду. Эмнеси болсо да белек жиберген кызга ышкысы түшүп, ага барарын билдирип, кат жазды. Бактыбектин каты Сонун ойлогондой болуп чыкты. Айрыкча каттагы: «Мен барам, күткүн секет» деген сөздү миң кайталап окуду.

Ошентип, арадан бир жарым жыл өтүп, Бактыбек төртүнчү ирет жаралангандан кийин, буту аксап, бир колунан ажырап үйүнө кайтты. Айлына келгенден кийин көп өтпой, Бактыбек Сонунду издеп табууга аракеттенет. Анын дарегин билиш үчүн Күлбөс кызга жөнөйт. Анда барса төрдө кош жаздыкты чыканактап, баягы бизге тааныш кызыл бет «сельсоветтин секретары» жатат. Кыргыз мүнөзүнө ылайык меймандостук менен Күлбөс кыз каадасын сактап, аны жылуу-жумшак кабыл алат. Ал эми секретарь болсо кытмыр карап, көрбөмүшкө салып, өйдө турбай: «Ээ, баатыр, жол болсун», – деп кош көңүл бирдемени сурамыш болот. Арийне, акыйкаттык менен чындыктын жеңиши дайыма татаал. Күлбөстүн – Сонун кыз, Баркалбастын – Бактыбек баатыр экени да, дал ошондой белгилүү-белгисиз түшүнүктөрдөн кийин ачык болуп чыга келет. Акыры алар баш кошуп, жекече бактылуу турмуш курушат. Поэманын бар болгон сюжети ушул. Бирок анда канчалык чыныгы поэзия, ажайып, азем дүйнө жатат. Анткени анда карапайым эле турмуштук окуялар керемет чеберчиликте сүрөттөлүп, бирин-бири тереңден сүйүшкөн эки жаштын кадыресе эле мамилелери жогорку көркөмдүктө жалпылаштырылат.

ЭШИМКАНДЫН ТЕРЕГИ

(Уламыш)

Эшимкан биздин күндүн жай адамы,
Өзөндүн так боюнда үй-чарбагы.
Ал өзөн шары катуу Жыламыш суу,
Сан кылым тынбай ичкен калк ардагы.

Эшимкан бул турмушта көп жол баскан,
Күйүгүп нечен түтөк өрлөр ашкан.
Бирок да мындай заман көргөн эмес,
Бактылуу колхозу бар, куп жарашкан...

Эшимкан удаама-удаа, беш жыл удаа,
Сыйланып ударниктин сыймыгына.
Урматтап жаңы күндүн жаз элесин,
Кубанды көтөрмөлөп айыл-калаа...

Бир жылы он эчкиси отуз тууду,
Отузу жыл айланбай жүздү тууду.
Ошентип, майда жандык дүр дей түшүп,
Азайтпай жайдын жааны, күздүн суугу.

Бир жылы көк кунаажын сыйлыкка алды,
Барк албай мал ичине кошуп салды.
Жаз алды кырк литрден ашып кетти,
Үч жолу байбиченин сааган сааны.

Бир жылы (эсимде жок кайсы экени),
Эшимкан калаа жактан түндө келди.
Аялы ушул жашка төрөбөгөн,
Апапак эркек уул төрөп берди.

Эртеси эми бошоп коноктордон,
(Адети кеч жатса да эрте ойгонгон).
Эшимкан эшик ачып чыга калса,
Мамысы кучак жеткис терек болгон.

...Картайып кары кышта кары болбойт,
Саргайып сары күздө сарыга оңбойт.
Жашарып, жай күнүндөй дайым жашыл,
Анткени ак ниеттин күчү колдойт.

Эс алып, колхозчу аба кайткан чардап,
Бир азга терин аарчып, демин басат.

Күч берип, терек түбү ошол замат,
Боюна кубат толуп ишке шашат.

Теректи мына ушинтип пайдаланат,
Колхоздор байлыгына пайда табат.
Оорулар бир түн конуп түнөп кетсе,
Үч күндө сак-саламат соого айланат.

Аз болсо мындагылар жүзгө жашайт,
Жүз эмес кай бирлери андан ашат.
Оору аты ойго келбей унутулуп,
Заманды соо денелүү калктар басат.

Уландар ырдап, бийлеп, оюн курат,
Секирип жаш селкилер кошо чуулап.
Кыз-күйөө турмуш куруп кошулушат,
Теректин өмүрүнө бакыт сурап...

Кубаты медегер кылган, жан эрмеги,
Баягы эркек уулу үчкө келди.
Эшимкан баласынын урматына,
Эл жыйып, эстен кеткис чоң той берди.

Той берди, тойго тойду далай адам,
Бир базар мезгил өттү эки арадан.
Таңга жуук, дабыш угуп сыртка чыкса,
Тереги саргыч ирең тартып калган.

Эшимкан өз көзүнө өзү ынанбай,
Дааналап көпкө турду карай, карай...
«Э, кудай терегиме не болду» – деп,
Таң калды, бул жорукка шек таба албай.

Ал күнү адетинче түнгө калды,
Кеч жатып, талаа жакка кулак салды.
Тыңшаса: терек ичи күңгүрөнөт,
Билинбей ырдаганы, ыйлаганы.

Көз жумбай кузгун заар ылдам туруп,
Терекке ак ниеттик жүзүн буруп.
Караса, саргыч өңү кеткендир деп,
Көркү жок, андан жаман, андан суук.

Бул мезгил жай айынын биринчи айы,
Теректин саргайганы бул кандайы?..
Эшимкан эл чакырып, коюн союп,
Түрүлө түгөл келди, барлык айлы.

Жабыла колхоз журту жарданышып,
Терекке не болду деп таң калышып.
«Колхоздон ак ниеттик оюн бузган:
Мен эмес, мен эмес», – деп карганышып.

Дегенде терек барки жерге түштү,
Кандайдыр, суук шамал элди үшүттү.
«Эй терек, менин кандай күнөөм бар» – деп,
Эшимкан ылдый карап, тизе бүктү.

Бүткөндө, келген элдин алды-кийни,
«Айткын» деп баары тегиз башын ийди.
Термелип терек бир аз күтүп туруп,
Баркинен кыпкызыл кан төгүп ийди.

Жалпы журт жабалактап жарданышты,
Терекке не болгон деп таң калышты.
«А... кокуй... кан төгүлөт турбайбы» – деп,
Карылар жакалары карманышты.

Калп эмес, ошол күндүн эртесинде,
Ошол күн бүгүнкүдөй али эсимде.
Күтүүсүз ажал душман согуш ачты,
Атажурт, бүткүл Совет жергесине.

Намыска жарак кармап азаматтар,
Жаркылдап оттой жанып ошол чактар.
Душмандан кек алууга кетип жатты,
Толкундай бирдей тийип барлык жаштар.

Жар калды, сүйгөн калды, сулуу калды,
Сулуудан ысык болду эл ардагы.
Бул жакта ата калды, эне калды,
Турмушта тууган жерден кымбат барбы?

Нечен бир менменсинген боз уландар,
Нечен бир кырчын талдай ууз балдар...
Кез келсе, Мекен үчүн жан берүүгө,
Жөнөштү күн батышка күчөп шандар.

Батыштын басаңдабай кандуу өртү,
Эң кыйын, эң бир татаал күндөр өттү.
Согуштун соргок мүнөз арааны өсүп,
Азайтты, айыл ичин көп бөксөрттү.

Эшимкан терек сырын эми билип,
Кыштактан бери чыкты, атын минип.
Эрте-кеч жолугары: кемпир, чалдар,
Жаштардын жаш кубаты эриктирип.

Өзүнчө арман кылып, жаш күнүнө,
Аттиң ай, жаш болсом деп, ушул күндө.
Кемитип алтымыш жашын кырк беш жашка,
Жөнөдү бул да кошо чон дүбүргө.

Кетерде аялына насаат айтып,
Туз буйруп: «Мен келгенче кайра кайтып,
Өзүмдөй терегимди жакшы сакта,
Чакырат мени алыста октор кайкып...»

Бул кезде терек муңдуу күнгүрөнүп,
Майышып жерге ийилип, аз көгөрүп.
Калкына коркунучтуу белги берет,
Баркинен шуудур-шуудур мөндүр төгүп.

...Бир кезде Терек шаттуу күнгүрөнүп,
Бат бүрдөп, баштагыдай бат көгөрүп.
Калкына кубанычтуу белги берет,
Баркинен өрүк менен мейиз төгүп.

Баатырлар ажал колун артка сүрүп,
Замана раазы болуп шак-шак күлүп.
Бир күндө нечен-нечен шаарды ээлеп,
Жакшылык биз жакка ооду мына ушинтип...

Суроолор жана тапшырмалар

1. Поэманы бүт окуп чыгып, окуя андан ары кандайча өнүккөнүн айтып бергиле. Чыгармада уламыш эмне максат менен, кандайча пайдаланылган? Чыныгы образдарды жаратууда элдик легенда кандай мааниге эгедер болгон?

2. Эшимкандын согуш мезгилиндеги тагдыры кандай болду? Шоорук менен Калматтын жоруктарын укмуштуу Терек кандайча кабыл алды? Тескери каармандар Шоорук менен Калматтын оңолушундагы Эшимкандын, Теректин ролу кандай?

3. Чыгарманын эстетикалык-көркөмдүк жагына токтолуп, «Тардырдын сараң жазган бир өмүрүн», «Согуштун соргок мүнөз арааны өсүп», «Жумушка кыш күнүндөй сейрек чыгат», «Ар качан ак ниеттин күнү күчтүү», «Үч күндө эки шумдун биздин терек, бар болгон арамдыгын соруп алды» деген саптарга көңүл бөлүп, алардын маанисин түшүндүргүлө.

* * *

«Эшимкандын тереги» аттуу поэмасын А. Осмонов согуш бүткөндөн кийин, 1946-жылы жазган. Чыгармадагы символикалык терек оң каармандын да, терс образдардын да чыныгы жүзүн ачууда чоң роль ойнойт. Ал Эшимкандын жана башка ак ниет адамдардын бардык жакшы иштерине тилектеш. Эгер адам баласынын башына бакыт консо, теректи күзгү бороон, ызгаардуу суук, чилде аязы, жайкы аптаптар да саргайтып куурата албайт. Ал дайым жаш, дайым жашыл, менменсинип көз жеткис бийик. Ак ниет адамдардын бөксөсү толуп турганда терек башка бактардай «айында, жылында өспөстөн, ачык тийген күндөй күлүп, саат, мүнөт сайын өсөт». Ал эми кандайдыр бир суук кабардын жакындаганын сезсе, адам баласынын башына мүшкүл иш түшсө, же бирөөнүн жаман кыял-жоругун көрсө, теректин өңү өчүп, кубарып, саргая баштайт, өспөйт. Адамдарга күлкү, шаттык, кубаныч берген анын жүзүн кыпкызыл кан чайыйт. Ошентип, терек жалкоо менен ишмердин, өмүр менен өлүмдүн, жек көрүү менен жан тартуунун жандуу күбөсү. Бул бири-бирине карама-каршы, элдешпес мүнөздөргө терек калыс мамиле кылып, адилеттүү тыянак, бүтүм чыгарат.

Адал эмгегинен баар тапкан Эшимкан «он жылы удаасы менен сыйланды». Анын ак көңүл, ак ниетүүлүгү ого бетер артып, табият да ага жан тартып, «эчкиси үчтөн-төрттөн тууп, уюнун сүтү булактай агып, өмүрү төрөбөгөн аялы аптак уул төрөдү». Эртеси чоң той берилди. Мына ушул түнү Эшимкандын таалайына бүткөндөй анын мамысы кучак жеткис терек болду. Жакшы санаадагы бардык адамга терек мээримин төгө берди. Анан Эшимкандын баласы үчкө чыгып, дагы чоң той өткөрүлдү. Көп өтпөй терек саргая баштады. Ал ак ниет адамдарга келечектеги каардуу, кандуу согуштун кабарын туюнтту. Ушундан тартып терек баркинен мөңдүр төгүп, акыры жоо сүрүлө баштагандан кийин гана мурдагы көркүнө келди.

Эр азаматтар согушта ажал менен алпурушуп жүргөндө, эмгектен корккон жалкоо, жатып ичер уурулар Шоорук менен Калматтын терс мүнөздөрүн да терек ондоду. Аларды адилдик ишке тизе бүгүүгө аргасыз кылды. Поэмадагы акындын негизги максаты – Эшимкандай ак ниет адамдар болгондо гана, бар-

дык иштен аян берчү ушундай кереметтер пайда болот деген ойду түшүндүрүү.

ӨЛҮП ТИРИЛГЕНДЕР

(Поэма)

Чандатып сан миң жылдын эки арасын,
Турмуштун данканга уруп майда ташын,
Өмүрдү салмоор кылып зыпылдатып,
Тагдырдын сазга айлантып зоо-аскасын.
Адамдын эс-акылын камчыланып,
Замана кайда зуулдап баратасың?!
Түнөртүп, тумандатып кылым башын,
Кургатып алсыздардын аккан жашын,
Дааналап күн нурундай жарык кылып,
Көрсөтүп келечекке жол тазасын.
Казатчыл кабылан жүрөк баатырга окшоп,
Замана кайда кетип баратасың?

Бара бер, сен эркеси жердин, көктүн,
Өчүрөр мүрөк суусу өлүм өртүн.
Саймалуу алтын мунар чатыр тигип,
Жашоонун түрлөнтө бер түрлүү көркүн.
Ушундай укмуштуу зор сапарыңда,
Замана кайда кетип баратасың?

Биринчи: Каракыяс, Кайыңдыда,
Бай колхоз, дөөлөттүү элдин айылында,
Калкымды уялтарлык бир иш болду,
Канетсин эссиздиктин айыбы да.
Жамы журт жемиш тоюн тойлоп жатты,
Кан кечип кече күнү баткан ыйга.

Мерезбек өмүрүндө түк күлбөгөн,
Аялы эркек тууса сүйүнбөгөн.
– Туугандар, согуш бүттү, – деген сөзгө,
Жадырап, я кудайлап, күлүңдөгөн.
Эс алып терин аарчып күлүп турат,
Үй-үйгө сүйүнчүлөп жүгүргөндөн.
Саранкул мейманзатты жаратпаган,
Ырымга чычкан мурдун канатпаган.
Жеңишке боз токтуну чалып уруп,
«Берегөр», «берегөрлөп» алактаган.
«Эй, Болжур, үч бригаатың бир келсин» – дейт,
Жогортон, төмөн сабап бараткандан.

Келиндер, кайнагасын «аке» дешкен,
Акелер ыйба кылып жер тиктешкен.
Женелер кайнилерин уяң карап,
«Силер» деп сылык айткан, «сен» дебестен.
Баарынын бети ачылып ушул күнү,
Той жасап дуулап жатат ондон-бештен...

Чын эле согуш бүттү, азап бүттү,
Жылдыздан бакыт кушу жерге түштү.
Үкүлүү жакшылыктын аттары узап,
Кошулду байкерчилик үстүнө-үстү.
Жамандык жылан минип тентип кетти,
Эл дуулдайт, туш келгендей көргөн түшү.

Кабар бар, уулу эсендин кабагы ачык,
Бир-бирин далыга уруп кажандашып:
– О, Тепе, бол эми, – деп каткырышат,
Куу чалдар «актан куй» деп көз ымдашып.
Ал эми өлүптүр деп сөз уккандар,
Шаттыктын оюн бузат ичтен жашып.

Боору таш өжөр турмуш оңуна акты,
Терс кеткен анткор турмуш кайра чапты...
Кыйын жол, жан каттабас тар коолорго,
Өмүрдүн жарык шамын кайра жакты.
Батыштан жабыла учкан боз куштардай,
Жигиттер эл-жерине келип жатты.

Жигиттер келип жатты... келип жатты...
Жай башы, барлык жакты келгин басты.
Күжүлдөп кымыз, бозо доору жүрүп,
Сүр эттер казандардан ашып-ташты.
Саргайып жер сагынган жаш уланга,
Өскөн жер кандай жылуу, кандай жакшы.

Көп сыңар Султангазы (ушул жерлик),
«Барам, – деп, – он күндөрдө» кат жиберип.
Төрт жылча алыс жүргөн сапар карып,
Айлына жума күнү түштү келип.
Түн бир убак... станцияда бир адам жок,
Алатоо тосуп алды боюн керип.

«Карагоо» жолдун алды, айлы жакын,
Алмалуу жемиши көп, багы салкын.

Данга карк... малга жайлуу... соолукка сеп,
Меймандос, март өстүргөн колхоз калкын.
Бир аттап тар кечмеден Султангазы,
Тамына катуу басып, жетти бачым...

Дабыш жок, эч ким ага эшик ачпайт,
Жары да, энеси да бери баспайт.
«Мына азыр...ой, шашпагын» бүлүк түшүп,
Ойгонуп эч ким туруп чырак жакпайт.
Зарыгып бир саатча күтө... күтө...
Жаш улан ак үмүткө суусайт, чаңкайт.

...Жылт эткен эң алгачкы жарык менен,
Жаш улан үй ичине көз жиберген.
Үй ичи сүрү суук күмбөз курдуу,
Беш бөлмө адамзат жок мыдыр эткен.
Апкаарып өнү өзгөрүп кирип барды,
Досуна кашаттагы Жапар деген.

Жапарлар кучакташты ыргып туруп,
Ангыча эл жыйналды ууруп-чууруп.
Бетинен өөп-жыттап кетип жатты,
Жаш кыздар абакелеп колун сунуп.
Бирок да ата-энеси, аялы жок,
Сыр бербейт Султангазы көңүлү сууп.

Жайнатты дасторконго дүр тамакты,
Ар түрдүү ырым-жырым кылып жатты,
Түкүр деп чыныдагы таза сууга,
Башынан «алас» айтып үч айлантты.
Баргын деп, атасына кабар бер деп,
Бир жакка Жапар досу киши аттантты.

Муну угуп көңүлү жылып, жаралуу жаш,
Эс алды «соо экен» деп эми бир аз.
«Бар болсун... неге көчүп кетти экен» деп,
Түрлүүчө ой жооруп тунжурайт баш.
Уландын көкүрөгү күйөт, жанат,
Татылбай ичкен арак, жугулган аш.

Сабалап кеч бешимде келди атасы,
Аталап чуркап чыкты жан баласы.
Мынакей айтпадыкпы балаң бар деп,
Бир азга дуу-дуу этти эл арасы...

Түн кечтеп, үлпөт бүтө баштаганда
Атасы: «Жүр үйгө – дейт, – Султангазы».

Баласы: «Үйүн кайда, атакебай?
Томсорот биздин короо талангандай.
Тал тигип, бак гүлдөтүп, гүл жайнаткан,
Не үчүн тебеленген касиет жай?
Атаке, кайдан жаны үй тапкансыз,
Мен турам эч нерсеге түшүнө албай?..

Карыя жооп айта албай ылдый карайт,
Жүзүнө уялуунун нуру тарайт.
Бурулуп жолдошуна Султангазы:
– Не сыр бар, жашырбагын, бардыгын айт...
– Эй, Суке, айып бизде, – деп Жапары,
Кыскача болгон ишти мындайчалайт:

– Өзүндөн кат үзүлдү эки жылдай,
Эки жыл энгиреттин дайнын чыкпай.
Бал ачып, төлгө тартып, түш жорутуп,
Ата-энең күтүп жүрдү ыйлай-сыктай.
Бир күнү «өлдү» деген кагаз алдык,
Кантели жаман кабар болду чындай.
...Арадан бир жылча убак өтүп кетти,
Кыш бүтүп колхоз баба үрөн септи.
Аялың Жаркынгүлдүн ою өзгөрүп,
Жүрөгүн бузуктуктун дарты тепти.
Бир кемге (орто-арыктык) тийип алып,
Бозортуп ата-эненди жер тиктетти.

Ата-энең көтөрө албай кайгы зарды,
Аш берип көп мал союп, чыгымдалды.
«Бул жерге тура албайм», – деп журт которуп,
Жогорку Бешашырга көчүп барды.
Анда да эл катары түтүн болуп,
Ошондон ушул күнгө туруп калды».

...Сукентай ыйлай албай, же күлө албай,
Эми араң бүлө сырын аңдагандай,
Себепсиз «өлүп кайра тирилгенин»,
Өзүнчө ойлоп алып таң калгандай...
Күч берип адил заман касиети,
Көзүнө элес келет алда кандай.

Замана жибек киет, шайы киет,
Кийгени көктөн туруп жерге тиет.
Обдулуп кызыл издүү каламды алып,
Сабырдуу уландардын атын чиет.
«Ай, ата... Ай, Жапыке, кызык кеп», – деп,
Сукентай өйдө карап күлүп иет...

* * *

Согуш бүтүп, тынчтык өмүр өкүм сүрүп, турмуш оноло баштаган мезгил. «Кабылан жүрөк баатырга окшогон замана адамдын акыл-эсин камчыланып», келечек максатты көздөй зуулдап бараткан учурда, кандайдыр бир жагымсыз окуялар аргасыздан акындын эсине «кылт» этип түшүп, бирде ыза кылса, кээде күлкүсүн келтирет. «Согуш бүттү» деген сүйүнүчтүү кабар Кайыңдыга да тарап, жумурай-журт жениш тоюн тойлоп, «батыштан жабыла учкан боз куштардай» жоокерлер улам биринин артынан бири ата конушка кайтып жатышты. Далайдан бери кан кечип жүргөн көптүн бири Султангазынын да төрт жыл жүргөн сапары карып, айылына келди. Бирок аны аркайган Алатоодон башка бир жан тосуп чыкпады. Жоокер ой токтотуп, эки жагына назар салса, бул үйдө көптөн бери киши жашабагандай. Короонун кунары учуп, кейпи кеткен. Бул көрүнүштү ал ар кандай жооруп, оң кумсарып, Жапар деген досунун үйүнө жөнөдү. Досу кучак жая тосуп алып, кошуна-колондор туш-туштан убап-чубап келип, бирөөлөр кучактап, бирөөлөр бетинен өптү. Ошондо элдин ичинде ата-энеси менен аялы гана жок. Султангазынын ичи уйгу-туйгу, бирок сыр бербейт. Качан «атасын чакырып кел» деп, ат чаптыргандан кийин гана, Султангазынын санаасы тынып, бир аз эс алды.

Кеч бешимде атасы да келип калды. Ата, бала учурашкандан кийин, «үй эмнеге бош калган, кайда көчүп кеткенсиңер?» – деп сураса, атасы айыптуудай жер тиктеп, жооп бере албайт. Атасынын абалын түшүнө койгон сезимтал бала «анда сен айт» дегенсип Жапарга карайт. «Өзүңдөн эки жылдай кат келбей, анан «өлдү» деген кабар алдык. Ыйлап-сыктап жүрүп бир жылдай убакыт өтүп-өтпөй аялың Жаркынгүл ата-энеңди жер каратып, ортарыктык бир кемпайга тийип кетти. Бул кайгыга чыдай албаган кемпир-чал көп чыгым тартып, сага аш берип, анан жогорку Бекашырга көчүп кеткен», – деп Жапар болгон окуяны баяндайт. Ошентип Султангазы «өлүп тирилди».

Поэманын экинчи бөлүмүндө акындын өзү көргөн, «уяттан уят кеткен» дагы бир осол окуя жайынча сүрөттөлөт. ...Районго да белгилүү Жумадыл деген азамат жигитке майданда ок жаңылып, ооруканада бир жыл жаткандан кийин «дүйнө салыптыр»

деген сөз тарайт. Бул суук кабарды согуштан кайтып келаткан бир жигиттен зеновой Зыйнат уккан имиш. Имиш айылга желдей тарап, кайран жигиттин энеси аза күтүп, келинчеги кара кийип, кошок кошуп отуруп калды. Бир жылча убакыт өтүп, Жумадылдын ата-энеси, туугандары, айыл аксакалдары кеңешип, каралуу жесирди Жумадылдын бир тууган иниси Асанкелдиге үйлөнтүп башын байламак болушту. Мунун эң негизги себеби келин «чыгы үзүлбөгөн тектүү жерден, сөөгү таза, жаш». Баарынан да келин кетпесе, Жумадылдын ак тамы, килем-кечеси, жууркан-төшөгү талоонго түшпөй, колдо калган турат. Этке тойгон карыялар ошондой болсун дешип, алакан жайып бата кылышты. Элдин сөзүн эки кыла албай, бул бүтүмгө келин да макулдугун билдирди. Буга Асанкелди көнбөй, Аксуудагы эжесиникине качып кетти. Артынан барган таякеси бал тилге салып, эжеси да «балалыгың башыңа» деп жемелегенден кийин, жаш бала амалсыз айылына кайтты.

Бирок акылына келип, баягыдан да катуу ызаланган бала, Музтөргө качып кетти. Ашкан куу, чечендер тандалып, ал жерге да барышып, ой-боюна койбой Асанкелдини алып келишти. Эт бузуп, арак куйган шылуундар «ой, жинди» демиш болуп, лапылдатып арак узатышып, «серпип ий» дешет. Андан ары эмне болгонун билбейт. Асанкелди көзүн ачса, жеңесинин мойнуна колу оролуп жылуу төшөктө жатат. Аңгыча жыл өтүп, уул көрүштү. Бир күнү алар шаракташып олтурушса, ойдо жок жерден Жумадыл кирип келди. Ал иниси менен аялын алмак-салмак карап, бардык ишти түшүндү. Бирок каны кайнап турса да, сыр алдырбады. Келгендер менен учурашып, алардын суроолоруна салабаттуу жооп берди, терең-терең акылдуу сөздөрдү жайдары айтып отурду. Ошентсе да, сырты бүтүн, ичи түтүн. Жосунсуз жорукка, эски салтка нааразы. Ошондо ал чыдай албай:

«Чырагым, иничегим Асанкелди,
Заманам не тилесең баарын берди.
Көр казып, көөмп салды улуу турмуш,
Эски адат, чирик каада эрежени...
Жүз жылдап артка кетип кылган ишин,
Жашаган заманаңа пар келеби?
Ини алмак, айбанчылык, ага аялын,
Эмки элди жийиркентет, ал го дайын.
Азыркы өзүң өңдүү жеткинчектер,
Андайды өрттөө керек өскөн сайын.
Туугандар силерде да чекилик бар,
Арданам, намыстанам, кайгырбаймын.

Аялым, кор болдуңбу, эмне болдуң?
Шылдындайт, маскаралайт өскөн доорун.
Аталар, эмки өмүргө түшүнгүлө,
Тоспогун жаныча аккан жарык жолун.
Карабайм, экөөңөрдү бирдей кечтим,
Көрүнбө, иним дебейм, эсен болгун».

– деп шинелин алып басып кетти.

Үчүнчү окуя булардан да кызык, ары күлкүлүү. Айылда кумарчы, аракеч Калдаң деген киши бар эле. Ал да эл катары согушка кеткен. Анын эки ортого от жакпай тура албаган, бир күнү ушак айтпаса карды ачып, бир үй-бүлөнү бузса карды тойгон Мактым аттуу аялы боло турган. Ошол Мактым бир күнү калп түш көрөт. Түшүндө күйөөсү Калдаң өлүп калыптыр. Эртеси Мактым балдарына тамак бербей, кууруп, «жуттуңар, жединер» деп кармап-шилеп долуланат да, күйөөсүн тирүүлөй жоктоп, кошок кошуп кирет. Ушундан көп өтпөй Мактым: «Кумар ойноп, көп олжолуу болдум, сага миң жети жүз сом жөнөттүм, шашпай барам», – деген Калдаңдын катын алды. Албуут аял: «бул пулубу, кунубу», – деп дагы эле кошогуң кошуп отурганда шып этип Калдаң кирип келсе болобу. Поэманын бар болгон сюжети ушул. Бирок мында канча бир ой-толгоолор, чатышкан тагдырлар, алардын таасын элесин берген таамай сүрөттөр бар. Бөлөгүн айтпаганда да улуу жеңиш колго тийген алгачкы күндөрдөгү элет элинин абалы канчалык чеберчиликте берилгени туурасында узун сабак сөз кылса болор эле. Бул үчүн поэмадагы биринчи окуяны эле эске салуу жетиштүү.

...Төрт жыл ажал менен арбашып, эл-жерди, ата-энени, сүйгөн жарды көрөм деп эңсеп келген Султангазынын ысык сезимине бирөө суу сепкендей болду. Мына таалайы төгүлгөн жигиттин үйүнө келгендеги абалын карап көрөлү:

Жетти да үстүн кагып, демин жыйнап,
Жүрөгүн басып көрүп, соккон туйлап:
«Көрөбүз сүйгөн жарды, ата-энени...»
«Шашпа» деп өзүнө-өзү кайрат кылат.
«Эй, ким бар, ач эшикти мен келдим», – деп,
Үйүнүн каалгасын тарс-тарс урат,
Бир урат, үч-төрт урат... күтүп турат,
Ким мурда ойгонот деп түрүп кулак.
Жароокер жыпар жыттуу колуктусу,
Элестеп колоң чачы булак-булак...
Келер деп уйкуга сак картаң эне,
Чочур деп ата үн берип: «Эмне? эмне?»
Бир жылдай бир секунддун аралыгы,
Шаштырат мына ушулар эске келе...

Мында башкы каарман Султангазынын мүнөзүнө, учурдагы психологиялык абалына байланыштуу нерселер эмне деген таасын боёктор менен тартылган. «Жары да, энеси да басып келип, ага эшик ачпайт» – эч бир дабыш жок. «Мына, азыр... шашпа!» деп чырак жагуу үчүн бүлүнүп жүргөн адам да билинбейт. Караңгы түн. Ээсиз үй, жетимсиреген короо... Далайга күтө берип, «ак үмүткө суусап-чанкап» биротоло зарыккан жаш улан, жаш жоокер... Бирок ал турмушта өз ордун тапты. Комбайнчылык адистикке ээ болуп, эмгегинин акыбети кайтып, далай менменсинген кыздар: «Аттиң ай, мага жар болсочу», – деп тамшанышты.

Акын улуу жеңишти эңсеп күткөн. Бул поэмада да ага арналган саптар чыныгы жүрөк кылынан чертилет:

Чын эле согуш бүттү, азап бүттү...
Жылдыздан бакыт кушу жерге түштү.
Үкүлүү жакшылыктын аттары узап,
Кошулду байкерчилик үстүнө-үстү.
Жамандык жылан минип тентип кетти,
Эл дуулдайт, туш келгендей көргөн түшү...

Бүт эл жеңишти тойлоп кубанычта. Ал түгүл өмүрү күлүп койбогон, аялы эркек тууса сүйүнбөгөн Мереzbek да «я, кудайлап» күлүп-жайнайт. Мейманды жининдей жек көрүп, өмүрү чычкан мурдун канатпаган Сараңкул да бүгүн март: Боз токтусун чалып уруп, конок күтүп отурат. Деген менен көп күткөн жеңиштин кубанычы кайгысынан, кайгысы кубанычынан күчтүү. Акын таамай айткандай «жамандык жылан минип тентип кеткен», «терс аккан анткор турмуш кайта оңолгон» дал ушул улуу жеңиш колго тийген күндөрдүн биринде жогоркудай жосунсуз иштер болду. Турмуштун мындай бир үзүмүнүн сүрөтүн таланттуу акын таамай сүрөттөп, ажайып ыр токуу менен дастан жаратты.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Поэманы окуп чыккыла. Чыгарма кайсы учурду чагылдырат? Мында автордун айтайын дегени эмне? Согуш темасында жазылган поэмалардан «Өлүп тирилгендердин» кандай өзгөчөлүгү, айырмасы бар? Поэманын аталышы боюнча сенин оюң кандай?

2. «Үкүлүү жакшылыктын аттары узап», «Жамандык жылан минип тентип кетти», «Терс аккан анткор турмуш кайра чапты» деген ыр саптарынын маанисин чечкиле. Поэтикалык табылга деген эмне? Чыгарманын нарк-насили боюнча оюңар кандай?

3. Султангазы, Жумадыл, Калдаңдардын кийинки тагдырлары жөнүндө айтып бергиле. «Каада-салт, анын жакшы-жаманы», «Чыныгы сүйүү жана үй-бүлө» деген темаларда сабак-диспут өткөргүлө.

А. Осмоновдун өмүрү жана чыгармачылык жолун жыйынтыктоочу суроо-тапшырмалар

1. А. Осмоновдун өмүрүнүн урунттуу учурларын айтып бергиле. Анын балалыгы, өспүрүмдүгү кандай чөйрөдө өткөн? Алыкулдун пендечилиги жөнүндө кандай маалыматтарды билесиңер?

2. Акындын лирикасынын нарк-насили боюнча суроо-тапшырма:

а) Окулган ырларды тематикага бөлүштүргүлө. «Бөбөккө», «Тирүүлүк», «Адамзат» ырларынан башка өмүр-өлүм темасындагы анын дагы кандай лирикасын билесиңер?

б) Эмнеликтен ал өмүр-өлүм темасына көп кайрылат? Мындай элегияларда анын жеке өзүнүн кайгысы, арманы гана айтылабы же бүт адамзаттык маселе козголобу? Бул темадагы анын ырларынын бөлөк акындардыкынан айырмасы барбы?

в) Ата журт, согуш, эмгек темасындагы акындын граждандык лирикасынын өзгөчөлүгү, нарк-насили кандай? Бул темадагы башка акындардын ырлары менен А. Осмоновдун ырларын салыштыргыла. Анын согуш жөнүндөгү ырларынан «душманды жок кыл, талкала!» деген түз чакырыкты же «эмгекти, Ата Журтту сүй!» деген көкүрөк урган ураанды кезиктирдиңби?

г) А. Осмонов акындын озуйпасын, поэзиянын максатын кандай түшүнгөн? Эмне үчүн ал ырды кудурети күчтүү кудайдан да жогору коёт? Эмне үчүн ал байлыктан, үй-жайдан, сүйгөн жардан, баарынан да, ден-соолугунан да эки сабак ырды артык көрүп, пир тутат?

д) Акын аздектеп ыр арнаган, таазим кылып табынган Шота, Пушкин жөнүндө эмне билесиңер, алардын кандай чыгармаларын окугансыңар? Ар кандай лирикалык ырда аны жазган акындын тагдыры, инсандык дидар жүзү көрүнөрү белгилүү. А. Осмоновдун жогоруда окулган ырларынан анын өзүнүн жекече мүнөзү, инсандык дидар жүзү жөнүндө эмнени баамдадыңар?

3. Ырдын түзүлүшү, теориясы боюнча суроо-тапшырмалар:

а) Окулган ырлардын муун өлчөмүн эсептеп, жазып чыккыла. «Шота Руставелиге» деген ырдын интонациясын, тыныш белгилеринин коюлушун айтып бергиле.

б) Алыс кеттим бармын өлүү эмесмин, (а)

Мен барбасмын, сен да мага келбессиң... (а)

Жан боорумдай көңүлүмдө көз жашың, (б)

Ата-энемден көз жаш көргөн эмесмин. (а)

Ушундай схема-үлгү боюнча бир нече ырдан эки куплеттен жазып, «Адабият терминдеринин түшүндүрмө сөздүгүн» пайдалануу менен алар уйкаштыктын кандай түрлөрүнө кирерин аныктагыла.

в) А. Осмоновдун жогорку ырларынан салыштыруу, метафора, эпитеттерди тапкыла, алар кандай кызмат аткарып жатат?

г) «Музыка» деген ырдын «тепкичин» бузуп, «Тирүүлүк», «Бөбөккө» ырларын «тепкичтентип» жазгыла.

4. Көркөм окуу боюнча жумуштар:

а) «Мен тансам...», «Өзүмдү өзүм», «Атажурт», «Адамзат» ырларын көркөм окуу боюнча конкурс уюштургула (Мыкты окуган жеңүүчүгө байге бергиле).

б) Акындын обон чыгарылган ырларын музыканын коштоосу менен мыкты аткаруучуларга мектептин Алыкул атындагы сыйлыгынын лауреаты деген наам ыйгарыла.

АДАБИЯТ ТЕОРИЯСЫНАН:

Салт жана жаңылык. Алыкул Осмоновдун кыргыз поэзиясындагы жаңычылыгы

Адабияттагы жаңычылык же новаторлук деген эмне? Жаңычыл акын-жазуучулар адабиятта өзүнчө жаңылык ачат, биротоло өзгөрбөстөй болуп калыптанып калган, мурдатан келаткан сөз өнөрүндө көркөм салттарды (традицияларды) жаңы шартка, чөйрөгө, мезгилдин, окурмандардын талабына ылайык өзгөртүп, прогрессивдүү, келечеги кең, жакшы жакка баштап, кайра куруп, реформалап чыгат. Жаңычылык кээде бир элдин, кээде бир улуттук адабияттын көркөм дүйнөсү менен өмүрүнө мазмун жана форма жактан жаңыдан кошулуп пайда болгон чоң табылга, көркөм ачылыш, жашап жаткан адабияттын багытын сапат жагынан башкача жаңылыкка бурган бурулуш. Башкача айтканда, адабияттагы биротоло салтка айланган көркөм мазмун менен форманы реформалап ага жаңылык кийирүү. Бул үчүн адабияттын өткөн салтын мыкты билген жана анын эртеңкисин, максат-милдетин, келечегин көрөгөчтүк менен көргөн, байкаган, баамчыл, мезгилдин өзгөчөлүгүн кылдат түшүнгөн өтө күчтүү зирек чоң талант талап кылынат. Ырас, таланттуу жазуучулар көп, бирок алардын баары эле новатор – жаңычыл боло албайт. Көбүнчө турмуш өзгөрүп, ал эскиче жазууну кабыл албай, жерип туруп алат. Дал ушул кезде ошол адабияттан ири сүрөткер суурулуп чыгып, жаңычыл адабиятты баштайт. Жаңычыл сүрөткер айлана-чөйрөнү мурдагыдан башкача көз менен көрүп, бөлөкчө чагылтат. Башка эч ким андап билбеген, же түшүндүрө албай келген жаңы турмуштук карама-каршылыктарды сүрөттөйт, башкаларга таптакыр окшошпогон өз алдынча жаңы каарман жаратат.

Андай болсо А. Осмоновдун кыргыз адабиятындагы, анын ичиндеги поэзиядагы жаңычылыгы эмнелерде? Алыкулду изилдөөчү адабиятчылардын омоктуу пикирлери бул суроого таасын жооп берип турса да, адабияттагы жаңычылык жөнүндөгү ойлорду Алыкулдун чыгармаларынын мисалдарында дагы тереңдетүүгө мүмкүнчүлүк түзүлүп отурат.

Адабиятчы А. Садыков: «А. Осмоновду улам арылап, тереңдеп окуган сайын турмуш элестери даана тартылып, сан түркүн

сүрөттөө каражаттарынын, көркөм боектордун өзүнчө бир бай өнөрканасы ачыларын», Алыкулда «өзгөчө көрүү, өзгөчө угуу сезими болуп», акын «карапайым, кадыресе көрүнүштөрдөн чыныгы поэзия таап, кулакка угулар-угулбас добуштан жагымдуу музыка (ритм) жаратып, көркөм деталдарды, шарттуу түшүнүктөрдү чебер пайдаланганын» өзгөчө бөлүп көрсөтөт. Ал эми экинчи бир адабиятчы К. Артыкбаев: «А. Осмонов оозеки поэзиянын мыкты традицияларын улантып» аны «үч түрдүү жол менен өздөштүргөнүн» ошону менен бирге «классикалык орус, дүйнөлүк жана совет адабиятынын алдыңкы традицияларын да чыгармачылык менен үйрөнгөнүн», мунун натыйжасында «кыргыз поэзиясына бир канча жаңылыктардын (новаторлук) белгилерин бергенин» ар тараптан далилдөөгө аракеттенет.

Талас өрөөнүн жарып, далай тарыхтагдырларды кылым бүктөмүндө калтырып, өмүрдүн элеси сыяктанып, Күркүрөө суусу агып жатат. Анын боюнда Шекер деген кичинекей айыл бар. Ушул айылда Чыңгыз Айтматов 1928-жылдын 12-декабрында туулган. Анын баёо балалыгы ушул суунун кылаасында, Шекер кыштагында өттү, дал ушул саяда ал дүйнөнү таанып-билди. Атасы ак жерден атылып, энеси жаш балдарын бооруна кысып, Шекер айылына келгенде, Чыңгыз тогуз гана жашта эле. Анан шумдуктуу күндөр башталып, кан күйгөн согуш алааматы кирип келди.

Эр-бүлөнүн бардыгы майданга аттанды. Эми айылдагы бардык жумуш кары-картаң, кыз-келиндер менен Чыңгызга окшогон балдарга жүктөлдү. Ал араба айдап, чөп чаап, суу сугарып, акыры тири карак, зээндүү бала айыл кеңешинин катчысы, салык жыйнагыч кызматтарга чейин көтөрүлдү. Согуш аяктаганда кыштак элинин карапайым турмушу менен көйгөйлүү тиричилиги боз уланды кызыктыра бербегендиктенби, айыл чарба техникумуна кирип, аны бүткөндөн кийин борбор калаабыздагы айыл чарба институтунда окуусун улантты. Анын чыгармачылык иши да дал ушул студенттик жылдарында башталды. Адегенде ал котормо ишине кызыгып, бир нече чыгармаларды которуп, «Орусча-кыргызча сөздүк» туурасында макала да жазды. Акыры бул иш аны Т. Сыдыкбековдун «Тоо арасында» романынын 2-китебин которууга алып келди.

Институтту бүтүп, зоотехник болуп иштеп жүргөндө да, Ч. Айтматов адабияттан кол үзбөй, алгачкы аңгемелерин жарыялап, анан биротоло чыгармачылык ишке өтүү максатында Москвадагы Жогорку адабий курска кирди. Бул курсту бүткөндөн кийин «Литературный Кыргызстан» журналынын редактору, бир нече жыл «Правда» газетасынын Кыргызстан, кийинчерээк Орто Азия республикасы боюнча кабарчысы болуп иштеди. Андан ары чыгармачылыктын пири колдоп, ыкыбалы келе берди. Жазуучунун өзүнүн айтымына караганда, ал адабияттын ыйык дарбазасын кечигип ачып, тырмак алды чыгармасы 25 жашында гана жарык көрүптүр. Чоң талант дайым жупуну жана басмырт келет. Ал алгачкы «Ак жаан», «Түнкү сугат», «Асма

көпүрө» сыяктуу аңгемелерин эң болбогондо эсепке да кошпой, түз эле «Бетме-бетти» өзүнүн «биринчи адабий дебюту» катары карайт. А чындыгында мына ушул машыгуу максатында жазылган биринчи аңгемелерде «кыргыз адабиятынын чоң дарбазасын айкын позициясы бар таланттуу жаш жазуучу черткилей баштаганы» же «бул аңгемелердин артыкчылыгы андагы сюжеттин оригиналдуулугунда» болуп, «автор сюжетти курууда кыргыз аңгеме жанрына жаңылык киргизди» (К. Асаналиев). Алардын арасында айрыкча «Асма көпүрө» өзүнчө бөлүнүп турат. Анткени ал «дал ушул аңгемесинде Нурбек менен кошо чыгармачылыктын наркы өйүзүнөн, чыныгы чыгармачылыктын берки өйүзүнө машакаттуу асма көпүрөдөн өткөнү талашсыз» (К. Бобулов). Ошентип, Ч. Айтматов биринчи аңгемелеринде эле ошол кездеги «телегейи тегиз», же бүтүндөй терс, же бүтүндөй оң, коёндой окшош, «бир беткей» кейипкерлерди жаратуудан качып, ириде дал ушул каарман проблемасынын туура чечилиши үчүн көндүм болгон көнүмүш адаттардан башкача мүнөздө изденди. Кийинчерээк каарман проблемасына карата жазуучунун бул эстетикалык жаңычыл көз караштары «Мүнөз жана азыркы учур», «Замандашым менен сыймыктанам», «Оң каарман дегенибиз ким?» деген макалаларында андан ары тереңдетилди.

1957-жылы «Бетме-бет» жарык көргөндөн кийин бир жыл өтүп-өтпөй М. Ауэзов менен Л. Арагонду тамшандырып, «Сүйүү жөнүндөгү дүйнөдөгү эң улуу дастан» деген баага арзыган «Жамийла» повести жаралды. Мына ушундан кийин адабий чөйрөдө Ч. Айтматовдун арааны биротоло жүрүп, дүйнөнү таң калтырган чыгармаларды биринин артынан экинчисин жаратты. Ушул жагынан алып караганда, «Жамийла» — Ч. Айтматовдун ак-жолтой, топ бузар чыгармаларынын алгачкысы, алпештеген ардагы. Ырасында да сүйүү жөнүндө кимдер гана жазбады. Канча жазуучу, канча акын, канча акылман калемин мокогут, кагаз коротподу. Байыркы уламыштар менен мифтерде да, же чыгыш элинде ашыгылыктын туу чокусу деп эсептелген «Лайли менен Мажнунда» да Айтматовдун чыгармасындагыдай сүйүү мынчалык жерине жеткире даңкталган эмес. Анан ошол көөдөнгө батпаган улуу махабатты көкүрөктү жара тээп чыккан не бир кооз күү кайрыктарына салып безеленткен Даниярдын обону, авазы сүйүү жөнүндөгү улуу дастан эмей эмне?

Чоң адабиятка адеп келгенде эле Ч. Айтматовдун көркөм ойлоосу, кесиптик камылгасы өзүнүн калемдештеринен башкача экени даана байкалды. Ошондуктан адабиятчылар айтып жүргөндөй, жорго сөзгө, жайбаракат баяндоо ыгына көнгөн кыргыз окурмандары «Бетме-бет», «Жамийла», «Биринчи мугалим» повесттерин анча жылуу кабыл алышпады. Согуштун катаал

жылдары жоокерлер моралдык колдоого муктаж болуп турганда, Жамийланын майдандагы күйөөсүн күтпөй, салт-санааны бузуп, кайдагы бир «селсаякты» ээрчип кетишин, чыккынчы Ысмайылдын чыгарманын баш каарманы болушун окурмандар эле эмес, кала берсе сынчылар да анча жактыра берген жок. Себеби ал кезде жазуучулар да, окурмандар да жылмаланган бир жактуу турмуштук сыпаттоолорго жедеп көнүп калган болчу. Ал эми Чыңгыз Айтматов ошо көнүмүштү бузуп, турмуштун ар тарабын тайманбай ачып берип, жалтанбас ойлору, көз карашы менен баамга урунду. Ошондуктан анын көөнөрбөс көркөм дүйнөлөрүнө ар кандай окурмандар, сынчылар, дегеле сөз өнөрүн баалаган искусствонун башка тармагындагылар да улам-улам кайрылууга мажбур боло башташты. Анткени ал башкалар бере албаган жөнөкөй көзгө көрүнүп турган турмуш чындыгын өзгөчө көркөм кабылдоодон өткөрүп, өзүнчө бир кооз дүйнө катары терең философиялык жалпылоолор менен окурманга жеткире алды. Ошентип жаш жазуучунун Сейде, Жамийла, Данияр, Ысмайылдары көркөм образ катары адабиятыбызда чоң жүк көтөрүп, турмуш чындыгы чыгармада ашкере шөкөттөөсүз эле сүрөттөлсө да, артыкчылыкка ээ болорун кадиксиз далилдеп салды.

Чыңгыз Айтматовго 35 жашында Лениндик сыйлыктын ыйгарылышы бул жөн гана улуттук азчылыкка «боор ооруу же камкордук» эмес эле деп эсептешет адабиятчылар. Сыйлыкка арзыган чыгармаларында чынында эле Чыңгыз башка жазуучулар ийине жеткире ачып бере албаган адам рухунун татаал дүйнөсүн, ички сезимдерин сом темирдей чулу ойлор менен сыпаттады. Ошондон улам ал кезде адабий журтчулук, карапайым жөнөкөй окурман Айтматовдун ар бир чыгармасын чыдамсыздык менен күтүп турду. Анткени, анын соолбос булактай уюткулуу ойлору турмуштун не бир асман мелжиген ашуулары менен айкашып, адабиятта али бут баспаган жаңы чыйырларды салып жатты. Чыгармачылыгы дүркүрөп турганда жаралган «Жаныбарым, Гүлсары» повестинин СССР Мамлекеттик сыйлыгын алышы да мыйзам ченемдүү деп айтса жарашат. Арийне, кеп сыйлыкта деле эмес. Бирок чыгаан сынчылар аны мурдагы совет, айрымдары дүйнөлүк адабияттагы урунттуу окуя деп баалашканынын өзү да көңүл бурарлык жагдай. Бул этаптуу көркөм нарк окурманга кезектеги бир бийиктик катары эсептелген менен, адабият билермандарына жөнөкөй нерседен инсандык бийиктикти таап алып чыккан, жаңыча ой жоруу катарында көрүндү.

Сынчы В. Озеров айткандай, Чыңгыз – «көшөрүп олтуруп азаптуу жеңиштерге жеткен күрөшчүл адамдардын асылдыгын даңазалаган акын». «Жер жарылса, акындын жүрөгү аркылуу өтөт» деп бекеринен айтылбайт. Айтматовдун акындык өзгөчөлүгү

башканын, а түгүл бүткүл адамзаттын кайгысын өз кайгысындай кабыл алганында. Ошон үчүн адам турмушундагы, жаратылыштагы жан ачыткан өксүктөрдү ал өзүнүн көркөм туундуларында өз жүрөгүнөн өткөрүп, аны жалпы адамзаттын тагдырына тиешелүү кырсыктай, ал үчүн жапа тырмак күрөшүү бүткүл адам баласынын милдетиндей ынанымдуу сүрөттөйт. Биз муну жазуучунун жүрөк зилдеп жазылган публицистикаларынан, кооз жартылышты коргоого үндөгөн «Ак кеме», согуш апаатынын жаш жүрөктөргө так салган кесепетинен сактоого чакырган «Эрте келген турналар» повесттеринен, ыйманыбызды сактап, пейилди оңдоо үчүн элдик таалимчиликти жар салган «Фудзиямадагы кадыр түн» драмасынан, тунук сүйүүнү даңазалап, таза сезимдүү наристенин көзү менен караткан «Жамийла», «Кызыл алма» чыгармаларынан көрөбүз. Булардын баары чакан жанр деп эсептелген менен, аларда «океандай ой каткан» эпикалык арым, сыйымдуулук бар. Дегинкиси Айтматовдун чыгармачылыгына Шолоховдукундай «сакадай бою сары алтын» форма, ага бап мазмун мүнөздүү. Кээ бир эптекей жазмакейлер андай зор ойду романга сыйдыра албай чайналат. Ал эми Ч. Айтматовдун ар бир туундусунда сөзгө сарандык, аны барктай билүү сыяктуу чеберчиликтин укмуштуу үлгүсү бар.

Ч. Айтматов роман жанрына 1980-жылы кайрылып, «Кылым карытар бир күндү» жаратты. Сүрөткердин чоң жанрга кайрылышын иликтөө да өзүнчө аңтарып бүткүс айдын. Дал ушул мезгилде анын калеми курчуп, адам турмушун кеңири полотного чагылдырууга дарамети жетип калган эле. Анын үстүнө акылга дыйкан адамдын тажрыйбасы да артып, терең деңиздей чалкыган философиялык толгонуулары менен ой-чабыттарын чакан жанрга сыйдырууга мүмкүнчүлүк болбой калды. Адам турмушундагы жакшылык менен жамандыктын, адилеттик менен адилетсиздиктин, акылдуулук менен наадандыктын ортосундагы түбөлүктүү күрөштү таасындап, бардык жагынан кеңири көрсөтүү үчүн роман кыйла ийкемдүү экени белгилүү. Эми жазуучунун алдында адамзаттын бейкут келечегин камсыз кылуучу бир туугандык, достук, ынтымактык сыяктуу ыймандуулукту биринчи планга алып чыгып, терең философиялык маанидеги проблеманы көтөрүп, аны өзгөчө көркөм ык менен чагылдыруу үчүн социалдык-психологиялык жана фантастикалык кыялдын ширөөсүнөн бүткөн көркөм дөөлөт жаратуу зарыл эле. Дал ушул ойду жазуучу карапайым Казангап менен Эдигейдин турмушу, ой-санаасы аркылуу ишке ашырууну ойлоду. Романда цивилизация менен жупуну турмуштун, жамандык менен жакшылыктын жанаша жашоосун туташтырып тургансыган поезддин батыш менен чыгыштын ортосунда күрөө тамырдагы кандай агы-

лып, турмуш ыргагын туюндурушу бекеринен чыгарманын лейтмотиви катары кабыл алынып отурган жери жок. Илим менен техника өркүндөп, ал жалпы адам үчүн кызмат кыла турган заманда элдин пейили кетип, жерде бейкут жашоо кыйындап калганда, балким, башка ааламда жашоо жакшы болуп жүрбөсүн деген толгонуусун бекемдөө максатында жазуучу чыгармага фантастикалык сюжетти кошкону, ыйманыбыздан ажырап баратканыбызды маңкурт жөнүндө уламыш аркылуу тымызын каңкуулап жатканы орундуу табылган табылгадай кабыл алынат.

Жалпы адамзаттын башына түшкөн мүшкүлгө чоң жазуучу кайдыгер карай албайт. Ошон үчүн ал өзү уюштуруп, төрагасы болуп шайланган «Ысыккөл форумунун» жардыгында: «Төгөрөктүн төрт бурчуна таралган, аябагандай татаалдашып кеткен кризистер жалпы эле адамзат жамаатынын келечегине коркунуч келтирмекте. Алдыда мындан да татаал проблемалар жарала тургандыгы айдан ачык, аны чечүүгө караманча жаңы көз караш, дүйнө мамлекеттеринин биргелешкен күч-аракеттери керек», – деп жазып отурат. Адамдардын рухунун жардыланышынан табият жапа чегип, карышкырдан жаман болуп баратканыбыз, баңгиликтин кесепети тукум курут болуу коркунучуна кириптер кыларын, ал акыры кыямат кайымга алып келерин, аны кандайдыр бир ишеним аркылуу жөнгө салып, адамдарга ыйманын кайтарып берүү зарыл деген омоктуу ой «Кыямат» романынын бүт тулку боюна чөгөрүлгөн. Бул роман – планетанын башына түшкөн оор мүшкүлдү, өтө кыйын экологиялык абалды көркөм иликтөөгө алган, адам менен табияттын ортосундагы улам тереңдеп бараткан жараканы, карама-каршылыктарды таасын ачып көрсөткөн баасы кымбат чыгарма.

Бүткүл адамзаттык көйгөйлүү маселелерди көтөрүп, адам жүрөгүндөгү ачыкка чыга албай турган ойлорду айтып, талаштартыш чыгарууга жем таштап, толгонуп-түйшөлүүгө мажбурлаган сүрөткерлер дүйнөдө чанда чыгат. Ч. Айтматов дал ошондой сейрек кездешчү залкар таланттардан. Буга анын «Кассандра тамгасы» романы жандуу күбө. Фантастика менен реалдуу турмуштун ширөөсүнөн бүткөн бул чыгарма ыйман-дилибиздин аябай бузулуп баратканын жар салып, бүт адамзаттын акылоюн ээлеп алып, дүйнө окурмандарынын арасында «чуу» көтөрдү. Роман туурасында далай оош-кыйыш пикирлер айтылды, дагы айтылмак. Анын ар бир чыгармасы – адабият айдынындагы жаңылык. Алар жөн гана маалымдуулук, жаңылык эмес, терең ойго сугарылган, адамдарга руханий гүлазык берип, жаңыча көз караш менен жашоого үндөй турган кудурет-күчкө эгедер чыгармалар. Ошондуктан окурман анын чыгармаларын чыдамсыздана күтөт.

САМАНЧЫНЫН ЖОЛУ

(Повесттен үзүндүлөр)

I

– Амансыңбы, куттуу талаам?

– Аманчылык, Толгонай! Былтыркыдан дагы карый түшүпсүң го. Чачың куудай, колунда таяк.

– Өмүр өтүп жатпайбы, арадан дагы бир жыл өттү. Бүгүн менин сыйынчу күнүм.

– Билем, күтүп жаткам, Толгонай. Бул жолу баланы да ээрчиге келмек эмес белең?

– Ооба. Бирок бул сапар да жалгыз келдим.

– Демек, сен ага эчтеке айткан эмес экенсиң да, Толгонай.

– Жок, айталбадым.

– Айтор, эртеби-кечпи, акыры бир күнү ал угат да. Элдин арасында оозу бош бирөө-жарым жок дейсиңби?

– Анын чын. Эртеби-кечпи, акыры бир күнү билет. Аркы-теркени түшүнө тургандай чоңоюп да калды өзү. Бирок мен үчүн дале чалагайым бала сыяктанат. Корком, балалык кылып, өткөн-кеткенди туура түшүнө албай, ичи сууп калабы деп аярайм. Анткен менен адам чындыкты бир күнү билиши керек да. Мен билген чындыкты, элдин баары билген чындыкты азырынча жалгыз гана ал билбейт. Аны укканда эмне дээр экен, кандай ойго кабылып, кептин аныгына жеталар бекен? Канткенде баланын жүрөгүн үшүтпөй, жаштайынан турмуштан көңүлүн калтырбай, сырымды айтып бере алар экенмин? Эки ооз сөз менен түшүндүрүп берчү иш болсо кана. Кийинки күндөрдө ойлогонум эле ушул. Кышында сыркоолоп, төшөктө жатканымда, өлүмдөн анча корккон жокмун, ажал жетсе каяша кылбай, шыр эле жүрүп кетмекмин. Бирок көзүм жумулуп кетсе, айтар керезимди айтып жетишалбай, өзүм менен кошо көр астына ала кетемби деп, аябай жүрөгүм түштү. Ал эси жок аны кайдан билсин, демейде тентек чалыш неме мектепке да барбай калып, жанымдан чыкпай жүрдү. Апасын тарткан күйөрман: «Эне, кай жериң ооруйт? Суу ичесиңби, же дарындан берейинби, эне? Үстүңдү жылуулап коёюнбу?» – деп эле турат. Ушинткенде оозум барбады, кудуретим жетпеди. Байкушум эч кандай арамзасы жок, жеткен бир ишенчээк, дагы эле наристе бойдон. Эчтекеден күмөн санап койбойт. Анан мен кантип айтмак элем. Ушуну менен эле сөздүн учугун табалбай алекмин. Минтип да, тигинтип да таразага тартып көрөм, жөн эле айтып берчү жомок эмес экен да. Айланып келип бир пикирге такалам: болгон чындыкты бала туура түшүнүш үчүн мен ага жалгыз гана анын тагдырын

эмес, бүт заманымдын тарыхын, өткөн-кеткендер жөнүндө, өзүм жөнүндө, баарына күбө болгон, касиеттүү талаам, сен жөнүндө, ал түгүл ушул кезде эчтекеден бейкапар минип ойноп жүргөн велосипеди жөнүндө айтып беришим керек. Балким, мына ошондо гана туура болор. Турмуш баарыбызды бир түйүнгө байланыштырып салган турбайбы, эчтекесин жашырып, эчтекесин кошумчалай албаймын. Ал эми бала эмес, кексе киши да бул ишти ар кандай түшүнөр. Көзүм тирүү турганда, ушул ыйык парзымдан кутулсам, өлсөм да арманым болбос эле...

– Айткандарың туура, Толгонай. Отурчу бери, ташка, бутуң оорулуу эмеспи, бир акылың табарбыз. Алгачкы жолу ушунда келгениң эсиңдеби, Толгонай?

– Андан бери нечен заман өтпөдүбү, эстей албасмын.

– Жок, сен ошону эстеп көрчү, Толгонай!

– Эсимде жакшы калбаптыр. Кичинемде, орок маалында ата-энем мени чөмөлөнүн түбүнө олтургузуп коюшчу.

– Ооба, колуңа бир сындырым нан берип коюшчу.

– Кийин, чоңоё түшкөнүмдө, эл жайлоого көчкөндө, ушул арада эгин коруп чуркап жүрчү элем. Анда мен тызылдап жүргүргөн, саксайган сары кыз эмес белем...

– Ырас, Толгонай, жылаңайлак, жылаңбаш жатакчынын кызы элең. Бирок шайыларды кийбесең да, бой жеткенде кандай сонун кыз болдуң. Сен анда көлөкөндү каранып басчусуң. Өзгөчө эртең мененки көлөкөң так өзүңдөй сымбаттуу эле.

– Анда мен он жетидеги курагым. Ошол жылы орок тартып жүрүп, Субанкулга жолукпадымбы. Субанкул Таластын жогору жагынан жалданып келбеди беле. Азыр көзүмдү жумсам, Субанкулдун ошондогусу элестелет. Жапжаш, он тогуз-жыйырмалардагы жигит, өзү ичке көрүнгөнү менен колдору тарамыштуу, сом темирдей салмактуу эле. Жылаңач этине кийген таар күрмөнү дайыма желбегей жамынып жүрчү. Жанаша жерден шарт-шарт орок тартып жүрсө, адамдын жүрөгү кубанат – ар кандай ишти сулуу иштеген азаматтар болот эмеспи. Субанкул ошондой болчу.

– Силер дайым элдин алды болуп келчү элеңер жумушка.

– Чын. Эл тура электе, таң ирең-баранда Субанкул экөөбүз ээрчишип келчүбүз. Ал мени бери жактан тосуп, күтүп турчу. Ошол күндөр, ошол тамылжыган таң атуулар биздин сүйүү күндөрүбүз экен. Биз ээрчишип келе жатканда, дүйнө башкача көрүнүп, башкача сезиле турган. Эл-журтка нан берген, айланайын дыйкан талаам, бозоруп саргарып жатсаң да, албырган таң эртелериң деңиздей төгүлүп, кучагын жая сенчелик эргип, сенчелик жоомарттанып ким тосуп алат! Ошол таң эртелерин сага орток болуп биз тосчубуз, торгой тосчу. Көркү жупуну боз

чымчык көкөлөгөн бийиктикте тыным албай канат кагып, дырпырап, томуктай болсо да, не бир толукшуган күүлөрдү төктүрүп, безеленип сайрай турган. «Ана, биздин торгой сайрады!» – деп коёр эле Субанкул. Кызык, торгойду да биздики деп алган экен-биз. Көмөкөйүндөн айланайын торгоюм...

– Ырас, Толгонай, ошол торгой силердики болучу.

– Эсиндеби, жер, баягы айлуу түн? Балким, жаратылышта экинчи андай түн болбос. Ай жарыгында орок тартабыз деп Субанкул экөөбүз калып калбадык беле. Тээ карайган борчуктан канаттай болуп ай чыкканда, жылдыздар дагы асман бербей жабыла көз жарышты. Ошондо биз Субанкулдун таар күрмөсүн төшөнүп, арыктын кашатын жазданып жатканбыз. Ошол түнү биз өмүрлүккө шериктеш жар болуп кошулдук. Субанкулдун чоюндай колу көкүлүмдү сылап, маңдайымды, бетимди эркелете сылаганда, кан жүгүрткөн туйлаган жүрөгү алаканынан сезилип жатты. Мен ага эркелеп: «Субан, кандай дейсиң, биз бактылуу болобуз, ээ?» – десем, эсиндеби баягы айткан сөздөрү. «Жер, суу элге тең болсо, биздин да айдоо жерибиз болсо, биз дагы эл катары жер жыртып, эгин сээп, кырман бастырсак – бак-таалай ошол. Андан артыктын бизге кереги эмне, Токон. Дыйкандын энчиси – сепкен эгининде» дебеди беле.

...Үлпүлдөгөн түнкү шоокумда салкын тартып, жер, сен дагы ошондо биз менен кошулуп жыргап жаттың... Ошол түндү жаратылыш атайылап бизге арнады бекен? Түн ортосунда тээ жылдыздуу төбөнү карасам, саманчынын жолу ааламдын бир четинен экинчи четине керилип жаткан кези экен. Субанкулдун айткандары эсиме түшүп, кыялымда асмандын ошол күмүш жолу менен кандайдыр бир зор дыйкан кере кучак саман көтөрүп өткөн экен го, анын мол кучагынан себеленип түшкөн дан, топон береке төгүп, из чубатып кеткен турбайбы. Тилегибизге жетсек, менин да Субанкулум ушундай саман көтөргөн дыйкан болсо, кыrmандын бетинен биринчи иргеп алган саманды кучактап басканда, так ушундай береке төгүлгөн жол чубалып калса деп ойлонуп жаттым. Жер-энем, биринчи жолу сага ошондо кайрылдым. Эсиндеби менин айткандарым?

– Эсимде, Толгонай. Сен ошондо мага кайрылып, мындай дегенсиң: «Жер, жан жараткан жер, бизди көтөрүп жаткан, жер, сен бизге таалай бербесең эмнеге жер болуп орнойсуң да, биз эмнеге дүйнөгө жаралабыз! Биз сенин балдарыңбыз, жер, тилектеш болгун, ак тилегибизге жеткиргин!» – деп айткансың, Толгонай...

Экинчи бөлүмдө Субанкул менен Толгонайдын бактылуу күндөрү, Касым, Майсалбек, Жайнак деген үч уулунун жигит болуп жетилгени, Алиман аттуу кыз келин болуп алардын бүлөсүн толуктаганы, согуш башталганы, жигиттер майданга жөнөгөнү жөнүндө сөз болот.

Суруолор жана тапшырмалар

1. Жердин, Толгонайдын диалогун ролдорго бөлүштүрүп окугула.
2. Субанкул менен Толгонайды мүнөздөгүлө.
3. Эмне үчүн повесттин башталышында эгин, нан, тынчтык, эмгек, ай, асман – баары бирге көрсөтүлгөн?
4. Саманчынын жолу жөнүндө эмне билесиңер? Анын астрологиялык мааниси кандай? Түнү асманды байкагыла жана повесттеги сүрөттөөлөр менен салыштыргыла. «Саманчынын жолу жана Субанкул менен Толгонай», «Торгой жана Субанкул менен Толгонай» деген темада толгонуу сочинениесин жазгыла.
5. Чыгарманын II бөлүгүн бүт окуп чыккыла. Согуштун кабарчысынын келатканын автор кандайча сүрөттөйт? Бул кабар силердин айлыңарга кандайча жеткенин улуулардан сурагыла.
6. Текстти талдоо: туруктуу сөз айкаштарын: кайрылуу сөздөрүн: каармандардын сырткы көрүнүшүн сүрөттөөлөрдү тапкыла.
7. «Түнкү асман», «Саманчынын жолу», «Толгонай менен Субанкул» деген темаларда ой калчп, сүрөт тарткыла.

III

– Эмне унчукпай калдың, Толгонай?

– Ошол жылы дагы эмне болгондорун эстеп жатам. Айтор, заман дароо эле кыйындап, элдин үрөйү уча түшпөдүбү. Алда кайда кыргын жүрүп жатканда, биздин кармашканыбыз иш болду. Касымдын айтканы туура келди: канчалык жапатырмак киришсек да, согуштун кесепетинен эгин-тегиндин аягы, картөшкө кардын астында калды.

Касым жөнөп кеткенден кийин, көп кечикпей Майсалбектен кат келген. Биринчи катында ал «өз курбуларым менен аскерге чакырылдым, азырынча шаардын өзүндө элебиз, силер менен жүз көрүшүп коштошо албай калганыма кейибегиле, мындай болорун ким билиптир, жеңиштүү келсек – тилек ошондо» дептир. Экинчи катында «Новосибирь деген шаардамын, командирлик окууга жиберилшти» деп, сүрөтүн да салып жибериптир. Сүрөтүндөн айналыным, аскер форум кийип түшкөн экен, тимеле жарашыктуу, чачын артына кайрып, маңдайы кере карыш, кабагы саал бүркөөрөк тартып тиктеп турат. Түшүмө да эми ушундай кирет...

Кыш киргенче ушинтип балдардан кат үзүлбөй, санаам анча-мынча тынчып турган. Антикче болбой, фронт тарапты бет алып жөнөп калдык деп, Касымдан кабар келди. Эми кандай болор экен, бассам-турсам да көңүлдө ушул. Бул арада Субанкулду да кайта-кайта военкоматка чакырып, комиссиялап калды. Бригадирлик милдети бир жагында, тыным көрбөйт. Бул кандай болуп кетти, демек, Субанкулду да алып кетет турбайбы, анда канттик деп жүрсөм, бир күнү чын эле повестка келиптир. Аны укканда, санаам сай таппай, кырманда эгин тазалап жатканбыз, ойлонуп турат элем, Субанкул чаап келип аттан түштү да, жүр үйгө камданалы деди. Учкаша жүрөйүн десем, жок, атты сен мингин, мен жанына басып сүйлөшөйүн деди. Андай учурда адам сөз да таппай калат окшойт, айтылчу сөздүн баары ичте болуп, унчукпай келе жаттык... Айланамды карасам, жан боордош дыйкан талаам, сен дагы жайдак калып караан да жок, үн да жок, томсоруп жаткан экенсиң.

– Ооба, Толгонай. Денемди тоң алып келе жаткан. Суукка карайып, мен да жалгызсыраган капалуу күнүм эле.

– Субанкул бир нерсе айткысы келди, балким, балдарыбыз согушта, мына эми мен да минтип кетип жатам, кандай болот, көрүшөүзбү жокпу, ушунча жыл ысык-суугубузга күйүшүп, бирге жашадык, ыраазы бол, тагдыр ушул экен кантебиз, аманчылыкты тилейли дегиси келдиби, ким билет. Айтор, башын көтөрүп, мени аяп да, сүйүп да, эрдин тиштене карап да алды. Мурутуна жаңыдан ак кирип келе жаткан экен, ошондо байкадым. О, касиеттүү талаам, менин башыма түшкөн жакшылык, жамандыгымдын баарын көрдүң го...

– Ооба, Толгонай, сенин бүт өмүрүң ушунда өттү.

– Субанкул экөөбүздүн дал ушул талаада кошулуп, жыйырма эки жыл ушул жерде таман акы, мандай терибиз менен агарып-көгөрүп, бирге өмүр сүргөнүбүз ошондо заматта көз алдыма келе калды. Түбөлүк шериктешимден минтип айрыларымды ойлодум беле. Кечээ эле орок түшкөн биринчи түнү так ушул жол менен учкашып бара жатканыбызды эстеп, айылдын кире беришинде жаштардын жаңы көчөсү башталган бойдон ташталып калганын, Касым менен Алимандын чарбагында үйүлүп жаткан кирпич менен ташты көрүп, ат жалына жыгылып, өксүп-өксүп ыйлап жибердим. Субанкулдун кайраты бек эле го. Менин эмне ойлоп келе жатканымды билип эле жатты. «Ыйласан азыр ыйлап ал, Токон, бирок мындан ары элдин көзүнчө бошой турган болбогун», – деди ал.

– Сен, Токон, Алиман менен Жайнакка гана баш-көз болбой, менин ордума бригадир болуп каласың, бул ишке сенден башка ылайыктуу эч ким калган жок айылда. «Ушундай саатта

болбогон сөздү койчу, Субанкул, кереги жок, бригадирлигинди эмне кылам, мен кайсынын бригадири!» – деп ыйлай бердим. Антсем, кечинде чындап эле колхоздун мекемесине чакырып калышты. Фронттон колу жарадар болуп келген жаңы башкармабыз Үсөнбай, Субанкул, дагы эки-үч аксакал кишилерибиз олтурушуптур. «Толгонай жеңе, кантсениз да белинизди бек бууп көпчүлүктүн милдетин мойнуңузга аласыз. Аял болсоңуз да, жерсуунун, элдин шартын сизден жакшы билген эч ким жок. Мына минтип мыкты бригадирибизди ачуу чайнап, согушка жөнөтүп турганыбызда, анын ишенген кишисине, сизге, биз да ишенебиз. Замандын түрүн өзүңүз көрүп турасыз. Эртеңден тартып ишке киришиниз, Толгонай жеңе», – деп Үсөнбай түз эле айтты. Берки аксакалдар да аркы-беркини сүйлөшүп, койчу, кыскасы, бригадир болууга көндүм. Көнбөгөндө кайда барат элем. Ошенткеним да бир чети дурус болуптур. Субанкулумдун эң акыркы өтүнүчү ошол эмеспи: кетер-кеткенче көптүн камын тарткан бечарамай, түнү менен кош айдоого эмитен камдана бер, ат-көлүктү тандап, жем-чөпкө байла, соко-шайманыңды түгөлдөп ремонттоткун, баланчанын үй-бүлөсү жаш аялмет, беркилер кары-картаң, көз сала жүр, тигини андай кыл, муну мындай кыл деп сүйлөп олтурду. Таң атканча тынбай сыртта шамал уюлгуп, кар жаады. Субанкулду да чоң жолдон узаттык. Өзү курдуу бир катар кишилер менен арабага түшүп, борошого аралаша кетти да калды. Ошондогу сууктун курчунай, беттен алып, каарып турбадыбы.

– Ырас, Толгонай. Сен мени менен сүйлөшкөндөн качканысып, алда кайда шашылып алдастап жүрөр элеч.

– Антпеске айлам бар беле, сырдашым жер-эне. Фронтко бет алдым деген бойдон бир жарым ай чамасы Касымдан эч кандай кабар болбой турбады беле. Арабасы менен станцияга каттап, Жайнак тентимишим күнү-түнү иш менен болуп үйгө жолобойт, ал эми Алиман экөөбүздүкү эмне болсо да ичте, Касым жөнүндө сүйлөшүүдөн корккондой, көзүбүз чагылыша түшкөндө башка бир болор-болбос тиричиликти кеп кылып, жаш балача сооронууга шашабыз.

Кыш ортолоп, аяздуу күндөрдүн биринде, устаканада аттарды такалатып жүрөт элем, сизге шашылыш телеграмма келиптир деп, башкарма алакандай кагазды ала чаап келди. «Кой, кокуй, ал эмнең?» деп жибериптирмин. «Ой, Токон жеңай, коркпонуз жамандыктын түрү курусун, бул телеграмма Майсалбектен экен, Новосибирден жибериптир, бери басыңыз! – деди Үсөнбай. – Азыр токтобой станцияга жөнөңүз, уулунуз эки күндө биздин станциядан өтөт экен, жолугуп калайын дептир. Чөп-жем салдырып, арабаны дайындатып койдум, Толгонай жеңе,

кечикпей жөнөүз!» – деп эле айтып калганы. Сүйүнгөнүмдөн эмне кыларымды билбей алдастап, устаканадан түз эле үйдү көздөй жүгүрдүм.

...Жол катары жабалактаган жумшак кар жаап турду. Ошол кар апапак болуп Алимандын жоолугуна, маңдай чачына, жакасына күрпөндөлө жыйналып, анын жылтылдаган капкара көздөрүн, нурланта тамылжыган кызылдуу жүзүн ого бетер сулуу көрсөтүп, көрктөп келе жатты. Анан калса, барар-барганча оозу бир тынсачы келинимдин. Биринчи жолу тойго бара жаткан баладай, аны-муну эркелеп сүйлөп: «Мугалим бала поюздан түшкөндө, сен унчукпай тур, эне. Мени тааныр бекен, – деп эле анан туруп, – жок, эне, мен артынан барып, мугалим баланын көзүн басып калайын, кантер экен, ой бул ким өзү деп, чочуп кетер бекен!» – деп күлүп жатты. Ай, Алиманым ай, ай келиним ай, сенчелик күйөөсүн сүйгөн аял болду бекен? Мени билбейт деп келе жаттыбы, өзү деле сырын акыры алдырып койбодубу...

Майсалбек азыр эле келип кала тургансып, арабадан түшөр замат, Алиман экөөбүз түз эле темир жолдун боюна жетип бардык да, наржак-бержакты карап, эмне кыларыбызды билбей, жетимсиреп калдык. Эртеден бери желпинип дегдегенибиз сууы түштү. Тарам-тарам темир жолдун арасына жөө бурганак ойноп, кээде паравоз тоңуп калгансыган вагондорду кыдырата козгоп коюп, зым карагайлар шамалга үндөшүп ышкырып жатты. Бирде-экиде поезд тосуп көрбөгөн адам курусун. Качан келет, кай тараптан келет – сурамжылап албай, тура бериптирбиз. Анткиче болбой алыстан поезддин үнү чыгып, шакылдаганы угула берди эле: «Апа, келе жатат!» – деди Алиман. Буту-колум титиреп, жүрөгүм колкомо тыгыла түштү. Поезд улам жакындап келе берди, шашканымдан: «Ме, куржунду сен кармачы!» – дедим. Бурганак сапырып паравоз өтө берди да, поезд токтоду. Вагондордун ичи жык толгон жүргүнчүлөр экен, катын-балдары да бар, көбү солдат. Кимдер экенин, кайда бара жатканын кудай билсин, Майсалбек көрүнбөйт. Поездди жандай жүгүрүп, эшиктерден баш баккан кишилерден: «Субанкулов Майсалбек барбы? Айткылачы, айланайындар? Субанкулов Майсалбек барбы?» – десек, кай бирлер унчукпай, кай бирлер күлүп да коюшту. Ангыча поезд да жүрүп кетти... Биздин бозоргон түрүбүздү көрүп, темир жолчу аяп кетти окшойт: «Силер эми суукта турбай, тигинде киргиле, улам поезд келерде алдын тосула», – деди.

...Шишеси сынык жалгыз чырак араң эле бүлбүлдөп, станция ичи күүгүм чалыш тартып турду. Бир кезде поезддин жакындап келе жатканы дагы угула калды эле, биз эшикке атырылып чыктык. Жин ойногондой шамал этек-женден булкуп,

паровоздун ысык деми бетке уруп, өтө чыкты да, жүк ташыган поезд жай келип токтоду. Мында келе жаткан солдаттар көрүнбөсө да, Алиман экөөбүз: «Майсалбек, Майсалбек барбы?» – деп вагондорду кыдыра жүгүрдүк. Эч ким жок... Станцияга кайра келип олтурганыбызда, элдин баары уктап калыптыр. «Эне, чарчадың го, жатып эс ала турчу, мен эле күзөтүп турайын», – деди Алиман. Келинимдин ийинине башымды желөп кыйшайдым. Бирок эмненин уйкусу, кайдагы уйку. Уктабай кашайып калайын!

...Нечен эшалондор өттү, бирок биринде да Майсалбекти жолуктура албадык. Түн ортосуна жакын жер күүлдөп солкулдаганынан эшикке чуркап чыктык эле, капчыгайдын нары жагынан да, бери жагынан да паровоздун бакырыгы угулуп, эки поезд эки жактан шакылдап келе жаткан экен. Ушинтип жол карап, күткөнүбүздөй болсочу, кокуй!.. Шашканыбыздан кай жагына умтуларыбызды билбей алдастап, эки жолдун ортосунда камалып калган экенбиз, каршы-терши дуулдап келген поезддер кулак тундуруп, урган-соккон бойдон токтобой, жандаша күүлөнүшүп өткөндө, уюлгуган кар, шамал вагондордун астына учуруп жыкчудай алка-жакадан алып булкуп, силкти. «Эне!» – деп бакырган Алиман мени кучактай, фонардын мамысына капшыра кысып кармады. Ошол чымын-куюн, чагылгандай, «жарк-жарк» эткен вагондордун терезесин, эшиктерин сагалап, кокуй, Майсалбек ушунда өтүп кетип калбагай эле деген ой бүткөн боюмду титиретип, эсимди оодарды. Дөңгөлөктөр чуркаган кош темир жол ошондо менин жүрөгүм зыңылдагандай «зың-зың» этип онтоп жатты. Айтчы деги, дүйнө тиреги жер, кай заманда, кайсы эне ушинтип өз баласын көрүүгө зар болуп, көзүнөн кан чачырап, кыйкырыгы таш жарып, жол тосту эле?

– Айталбаймын, Толгонай. Сенин заманындагыдай ааламда согуш болгон эмес.

– Эмесе, ошентип жол караган эненин эң акыркысы мен болоюн! Ылайым, ылайым, мен сыяктуу темир жолду кучактап какшаган пенде болбосун!

– Толгонай, уулун менен жолугалбай келгениңди сен бери чоң жолдон кайрыла бергенде билген элем. Түрүң ушундай бир керсари, көзүң ичине тартып, оорудан тургандай болуп калыпсын.

– Ушундан көрө бир ай эс-учу жок төшөктө жатсам ыраазы элем. Таң атканча келиним экөөбүз бир тыным албай, темир жолдун боюнда ары-бери жүгүрүп жүрдүк... Ошондо батыш жактан вагондору кыйрап өрттөнгөн бир эшалон келди. Капырай, талкаланган эшалон жай сүйрөлүп келгенде, капчыгай ичи тыптынч болуп турду. Анча-мынча гана кар кыпындаганы болбосо,

станцияда жан жок, үн жок... Бул эшалондо кимдер жол тартып, кайсы жерден бомбалар үстүнө кулап, өрт-жалын, кыйкырык, бакырыктын ичинде кимдер буту-колунан ажырап, кимдер жан берип, өмүр менен коштошту экен, согуштун элеси эле ушул болсо, өзүчү, эмне деген шумдук иш деп, ойлонуп турдум. Согуштан келген эшалон, жай сүйрөлүп, алда кайда жүрүп кетти. Жүрөгүм копшолуп, заманам куурулду: эми Майсалбегим да талкаланган эшалондун келген жагын көздөй, кан майданга жол тартат ээ. Касым эмне болду экен? Субанкул да Рязань шаарына жакын жерде машыгып жатабыз деп жазыптыр. Анысы фронттон анча алыс эмес көрүнөт...

Бир убакта асман ачылып чамгылттанган булуттарды жиреп, күн тийди. «А-а кудай ай, ушул күндөй болуп уулум «жарк» этип көзгө көрүнө калсачы! Келтирегөр, кудай, жолуктурагөр!» – деп жалындым. Ушул арада чыгыш тараптан паравоздун айбатуу кыйкырыгы угулуп, станцияга келе жаткан эшалон көрүнө берди. «Эне, ушул болуп жүрбөсүн! Кудай билет, ушул!» – деди Алиман, куржунду ийинине арта салып. Ал ошондо билип тургандай, эмне үчүндүр купкуу болуп, бетинен каны качты. Менин да демим кыстыгып, жүрөгүм алып учту. Куйрук улаш эки паравоз чиркелип, кызыл темир дөнгөлөк күркүрөп, шакылдап өтө берип, адегенде жайдак вагондордо чүмкөлгөн замбирек, танкилер жанындагы мылтыкчан кишилери менен көзгө урунуп, анан вагондордун эшигинде топтолгон солдаттар, кыяк, ыр, сөз – кулакка, көзгө илинбей алмашылып дуулдады. Колуна желекче кармаган кандайдыр бир темир жолчу жүгүрүп келип: «Токтобойт! Токтобойт!» – деп, колун шилтеп, бизди көкүрөккө түрткүлөп, темир жолдон четтете берди эле, ошол учурда «Апа-а! Алима-ан!» деген кыйкырык жаныбыздан угула түштү. Майсалбек! Алда, айланып, согулуп кетейин баламай, бир колу менен вагондун туткасын кармап, боюн сыртка таштап, тумагын булгалап, коштошуп өтүп бара жаткан экен. «Майсалбек!» – деп кыйкырганымды бир билем. Ошол чагылгандай оокумда Майсалбектин өңү-түсү эң бир даана көрүндү: шинелинин этектери шамалга чамынып, чачы желпилдеп, жүзүндө, көзүндө өкүнүч да, сүйүнүч да, учурашуу да, коштошуу да! Арылдаган шамал анын кыйкырыгын жула качып, Майсалбектин ушул түрүнөн көз айрыбай, ал алыстаган сайын поезд менен кошо жарышып, эшалондун эң арткы вагону жанымдан өтө бергенче, артынан дагы жүгүрө түшүп, жүзтөмөнүмдөн жыгылдым. Ай, ошондо боздогонум ай, какшаганым ай! Ок жааган майданга кетип бара жаткан уулумдун ордуна темир жолду кучактап, коштошуп жатым. Азыр да кээде ошол эшалон кулагымды тундуруп, куйрук улаш эки паравоз алып учкан вагондор мээмди как жарып

өткөнсүйт. Артымдан ошондо шолоктоп ыйлап Алиман жетип келип, анын соңунан дагы бир темир жолчу орус аял да өзүнчө бышактап, жаткан жеримден өйдө тургузушуп, темир жолдон четке чыгарышты. Алиман мени колтуктап келе жатып, ошондо колума аскер тумак карматты: «Ме, эне, мугалим бала таштап кетти», – деди ал. Көрсө, Майсалбегим аны мага таштап кеткен турбайбы.

– Туура айтасын, Толгонай. Арабада келе жатып, тумакты көкүрөгүнө кысып келбедин беле.

– Ооба, ошол тумак азыр да үйдө илинүү. Чекесинде кызыл жылдызы бар солдат тумак. Кээде колума кармалап жыттайм, уулумдун жыты али да келип тургансыйт...

Суроолор жана тапшырмалар

1. Турмушта кандай өзгөрүүлөр болгону жаратылыш аркылуу кантип сүрөттөлгөн? Алыскы согуш кесепети кыйыр түрдө кандайча баяндалган? Субанкул, Толгонай, Касым, Майсалбек, Алимандардын тагдырында кандай өзгөрүүлөр болду?

2. Адамдар эмне үчүн согушат, кандай учурда кайгырат, ыйлайт? Уулун күтүп жаткан эненин толгонуусун өз сөзүңөр менен айтып, анан аны текст менен салыштыргыла.

3. «Сенин заманыңдагыдай ааламда согуш болгон эмес» деген жер эненин сөзү боюнча «Майсалбекти күтүү» деген темада чакан сочинение жазгыла.

IV

– Эсиндеби, жер. Касымдан кат келгендеги күн?

– Эсимде эмей, Толгонай. Сен тээ көчөдөн чыга бергенде эле, күрткүнү, арыкты карабай, аттын оозун коё берип, чаап келе жатканыңда эле билгем. Сен ошондо келиниң менен кичүү баланды сүйүнчүлөп келгенсин.

– Сүйүнчүлөбөй анан! Эки ай катары менен өлүү-тирүү дареге жок Касымдан аманмын деген бир ооз кабар келип турса, мен сүйүнчүлөбөй, ким сүйүнчүлөйт. Алимандын ошондогу кубанганыай. Арабадан ыргып түшүп, Жайнактан мурда озунуп, «Энеке, оозуңа май, кагылайын энеке!» – деп жетип келди да, катты кармаган колдору калтырап, эчтекесин окуй албай: «Аман! Аман-эсен!» – дей берди.

...Кыш аягына жакын Жайнакты өзү теңдүү балдар менен кошо военкоматка чакыра баштаганынан, аларды анчейин аскерге машыктырып жүргөн экен дегем. Аны аскерге алат деген ой жок. Эки жолу районго барып, он чакты күндөн ойноп ке-

лип, үчүнчү жолкусунда бир күн өтүп, эртеси эле Жайнак кайра үйгө келип калды. «Сени эмне бошотуп коюштубу, тез эле келип калдың?» – десем: «Жок, апа, эртең районго кайра кетем. Военкомат бир күнгө уруксат берди», – деп койду. Ошондо эле байкасам болмок экен. Алда кайда узакка кетүүгө камынгандай, Жайнак ал күнү көп иштерди бүтүрүп жатты... Көрсө, анысы жөн эмес экен. Жайнагым өз ыктыяры менен согушка кетпедиби. Аны биз Жайнак жөнөп кеткенден кийин билип жүрбөйүзбү, станциядан араба айдаган айылдашынан кат берип жибериптир. Алда курган ай, байкуш балам ай, чынын айтып, коштошуп эле кетсе да, ыйлап-сыктасам да эптеп түшүнөт элем го... Бир билгеним, Жайнагым согушту сүйүп, кызыгып кеткен жок, ал аны жек көргөн үчүн, согуштун элге тийген запкысы жанына баткан үчүн курал кармап кармашканы кетпедиби. Атасы, эки бир тууганы эл деп кармашта жүрсө, анын жаны алардан артык бекен, ал деле намыска туулган жигит эмес беле. Ооба, Жайнак так ошол үчүн, согушту жек көргөн үчүн кеткенине көзүм жетип эле турган. Жалгыз Жайнак фронтко барганда кыйратып деле жибербейт болчу, бирок минтип айтыш да туура эмес: Жайнакка окшогондор ону кошулар, жүзү кошулар, мини кошулар, ошентип барып күч болот, ошентип барып көл болот, ошентип барып тоо болот! Жайнагым, кенжем, тамашакөйүм, шайырым, ырчым, солкулдаган боз балам! Сен эмне үчүн айтпай кеткениңди билбей койду дейсиңби? Сен балалык кылып, согуш эмне экенин, өлүм эмне экенин түшүбөй кете берди деп ойлойт дейсиңби?..

Душман менен кармашып жатып, ээн жерде окко учтунбу, же токойдо адашып кеттиңби, же колго түшүп кармалдыңбы, айтор, тирүү болсоң, эмдигиче бир шек-шыбаң чыгар эле го, балам. Сен ошентип жаздым болдун, Жайнагым, кенжетайым, жаш кетип элдин эсинде анча калган жоксун. Ал эми мен сени эстебегенде, бизди аяп, айтпай кеткениңди ар качан эстейм, баягыда, станцияга араба айдап жүргөнүңдө, бейтааныш бир кичинекей балага үстүңдөгү тонунду чечип бергениңди ар качан эстейм... Чын сырымды айтсам, бир кишиге тон чечип берүү менен элдин кемтиги толуп, бүтөлүп деле кетпейт. Бирок жанагыдай эле бирге он кошулуп, онго жүз, миң кошулуп элчилик, адамгерчилик, боордоштук деген ошондон келип чыгат го деп ишенем. Адам жакшылыкты жерден таап албайт, адамдан үйрөнөт. Жайнактын берип кеткен тону жыртылар, жок болор, жерге кирсин, сөзгө арзыбас эле нерсе, бирок кеп анда эмес, ошол кичинекей баланын жүрөгүндө бирөөнүн кылган жакшылыгы жүлүндөй сакталып калса, башкага жакшылык кылуу милдет экенин жаштайынан сезип калса, Жайнагымдын сооп кылганы ошол.

Эх, эми эмнесин айтайын, кесепеттүү согуш нечендердин кендириң кыйды, атаганат, Жайнагым аман турганда, не деген адам болор эле! Мүнөзүңдөн айланайын, балам, кайдасың? Он экиден бир гүлүң ачылбай, кай жерге барып «жалп» эте түштүң экен? О, дүйнө, о, жараткан жер, бир оокумга гана, көз ачып-жумганча гана баламды тирилтип, бир гана жолу көлөкөсүн көрсөтүп койсоңор!..

– Толгонай, сабыр кыл, жүрөгүңдү токтотуп алчы. Антпе, өзүңдү аясаң боло... Жүрөгүңдүн ар бир сокконун сактасаң боло. Мойнундагы милдетинди унуттунбу?

– Жок, сырдаш талаам, унутпай калайын. Унутпаган үчүн ушинтип келип олтурбаймынбы. Ошол милдет болбосо эмнеге тирүү басып жүрөйүн, чыкпаган жаным бүлбүлдөп, жүрөгүм алда качан калбыр болгон. Эсиндеби, жер, баягы каран күн?

– Эсимде, Толгонай. Сени кош айдап жүргөн жериңден чакырып кетишкенде эле билгем. Кишилердин көз карашынан, кирпигинен, тымызын үшкүргөнүнөн сезгем.

– Ооба, байчечекей жайнаган көктөмдө жаңыдан гана кош чыгарган мезгил эмес беле... О, сенин жаз эңсеп, себилчү данга талгак болгонундан дыйкан талаам! Нымшыган бетиң көгүлтүр булоолонуп, дүйнөнүн чар тарабы алда кайда суналып, алда кайда күмүштөнө мунарыктап, төшөктө жаткан аялдай балкып жатканыңдан, даркан талаам!

Соко жаңыдан гана кыртыш бузуп, кам топурактын жылуу деми жүрөктү элжирете, трактордун артынан бастырып бара жатып, дандуу, түшүмдүү эгин жай бол, согушта жүргөндөргө кубат бол деп, Субанкул менен Касымдан көптөн бери кат-кабар үзүлгөнүн эстеп, ойлонуп турганымда, айылдагы карыя кишилердин бири келди. «Келип калыпсыз, аксакал, иш илгериге батаңызды бериниз!» – дедим. «Дыйкан бабам кыдыр чалып, кырман агыл-төгүл болсун, убайын эл көрсүн! – деп тиги киши аттын үстүнөн бата кылды да, – Толгонай, райондон келген полномоч келсин деп чакырып жатат, жүргүн» – деди. Ишти дайындап, айылга тарттым. Оюмда эчтеке жок, райондон күнүгө чоңдор келет, өзгөчө кош айдоо башталганда көп келишет эмеспи.

...Айылга кире берип, көчөнү аралап келе жатканыбызда, биздин үйдүн жанында элдин турганын көрүп, анда да шектенбептирмин. Карыя мени «жалт» карап алып чочугандай: «Аттан түш, Толгонай» – деди. Мен таң калып карап калсам керек, тиги киши атынан түшө калып, мени колтуктап жөлөдү: «Түш, Толгонай, түшүшүң керек!» – деп кайталады. Сөзгө келалбай бүткөн боюм ымыр-чымыр болуп аттан түштүм. Нары жактан Алиманды ээрчитип, үч-төрт аял келе жаткан экен. Анын көтөрүп келе жаткан кетменин бир аял ийининен ала салды. Ошондо

эле билдим. «Бул эмнеңер, кокуй күн!» – деп көчөнү жаңырта бакырдым. Ангыча болбой, Айша кошунамдын короосунан аялдар чыга калып мени колдон бекем кармашты: «Кайрат кыл, Толгонай, Субанкул менен Касымдан айрылдык!» – дегенде, «эне, энекебай!» – деп, Алимандын чаңырган дабышы чыгып, турган элдин баары өкүрүп коё беришти. О, шум согуш, ушуну кылмак белең? О, каран күн, ушуну көрмөк белек? Мен эмес, көчө тамдар, тал-дарактар чайпала тенселип, жер-сууну бузган чаңырык-өкүрүктөн кулагым тунуп, керен немедей, эч-эчтеке-ни укпай, кандайдыр бир шумдуктуу жымжырттыктын ичинде, асмандагы булут, курчаган кишилердин жүздөрү түштөгүдөй элес-булас кубулуп, же өлүү, же тирүү экенимди сезбей, артыма кайрылган колдорумду бошотуп алууга аракеттенип жаттым. Жанымдагы кимдер экенин, эшиктин алдындагы додолонгон эл кайсылар экени менен ишим жок, менин бир гана даана, анык көргөнүм – Алиман. Бетин, көйнөгүн тытып, чачтары жазылган келиним, алда эмнелерди зар какшай чаңырып, эки жактан асылгандарга моюн бербей, улам мени көздөй жулунуп жатты. Алиманга эртерээк жетсем деген ой менен мен дагы умтула бердим, бирок тээ кырк күнчүлүк алыстан келе жаткансып, бирибизге бирибиз жете албай, кошулгуча арадан кылым убакыт өтүп, ортодо кылым жол жаткансыйт. Бир кезде Алиман жете келди, тунган кулагым ошондо ачылды. Эки колун жая: «Каран күн, эне, айрылдык, жесирбиз, жесирбиз! Күнүбүз өчтү, айыбыз өчтү, окшошкон жесирбиз!» – деп Алиман мени кучактап боюн таштады. Ооба, ошол учурда эки жесир кошулуп, бири-бирибизге күйүттүү көкүрөк басып, буркурап, какшап ыйладык...

Кайран азаматтар, тоо ураса болбойбу да, көл төгүлсө болбойбу! Субанкул менен Касымым, ата-бала экөө тең не деген дыйкан эле! Дүйнөнүн туткасы ошолор сыяктуу мээнеткечтер эмеспи: элди тойгузган да ошолор, жоо келгенде колуна курал кармап, мекен коргоп, кан төккөн да ошолор...

Ойлоп олтурсаң, кызык айланайын, тууган жер, согуш башталат экен да, ал согушта адам баласынын эң асыл, колунан көөр төгүлгөн азаматтары иштеп жаткан ишин таштап, биринин канын бири төгүп, бирин-бири өлтүрүүгө аргасыз болушат экен. Ал эми мен буга түк макул эмесмин, турмушумда макул эмесмин! Табигаттын жандуудан эң бийик жаратканы – адам баласыбы, дүйнөнү чарк имерген ким – адам баласыбы, андай экен, бирине-бири мынчалык залал келтирбей, тынчтыкта жашай албайбы? Айтчы чыныңды, сырдаш талаам, айткын, айт мага жообунду!

– Кыйын суроо бердин го, Толгонай. Мен билгенден, адам адам болуп жаралганынан тартып согушканы согушкан. Кээ бирде согуштан тегиз кырылып, көзү өтүп кеткен элдер да бол-

гон, күлү асманга сапырылып, тирүү жан калбай, кыйраган шаарлар да болгон. Нечен кылымдар адамдын баскан изине зар болуп, ээн жаткан заманым да болгон. Согуш чыккан сайын, ар качан кулагы уккандарына кармашпагыла, кан төккүчө акыл токтоткула деп айтам. Азыр да айтар сөзүм ушул: «Эй, адамдар, дүйнөнүн төрт бурчунда жашаган адамдар, силерге эмне керек – жерби? Мына мен – жермин, мен бардык адам баласына теңмин, мага талашыңардын кереги жок, мага ынтымак керек! Эмгек керек! Айдоого бир дан таштасаңар жүз дан кылып берем, чырпык сайсаңар чынар кылып берем, бак тиксенер мөмө болуп төгүп берем, мал жайсаңар чөп болуп берем, там тургузсаңар дубал болуп берем, урук-тукумуңар көбөйсө, баарыңарга жай болуп берем! Мен түгөнбөйм, мен тарыбаймын, мен кенчмин, мен баарыңарга тегиз жетем!» Ал эми, Толгонай, адам баласы тынчтыкта жашай алабы, жокпу дейсин. Өзүң ойлоп көрчү, ал менден эмес, ал силерден, адам баласынын өзүнөн, силердин ынтымагыңардан, ыктыярыңардан, акылыңардан... Согуштун залалын мен тартпайт дейсиңби. Майданда курман болгон мээнеткечтеримдин, сенин Субанкулуңа, Касымыңа окшогон дыйкандарымдын эмгегин сагынам, аларды жоктойм. Айдоо убагында айдалбай, эгин убагында сугарылбай, кырман убагында бастырылбай жатканда, мен аларды: «Келгиле, балбан билек дыйкандарым, келгиле, балдарым, өйдө туруп келгиле, куурап бара жатам!» – деп чакырам. Аттиңай, кетменин көтөрүп Субанкул келсе кана, аттиңай комбайнын айдап Касым эгин чаап кирсе кана, аттиңай, кырманга кызыл тартып, Жайнак арабасын кубалап келсе кана!

* * *

...Элден эптеп жыйнаган үрөндү Жекшенкул каракчыга уурдатып, артынан сая түшүп кубалап баратып, атыма ок жаңылып жыгылып, мертингендин эртесинде белимдин ооруганы женилдеп нары-бери кыймылдап, эшикке чыктым. Терезенин астында кийиз салып, күнгө жылынып отурдум. Алиманды жумушка чыга бер десем, башкарма бүгүн да бир күн энеке каралашкын, үйдө бол деп уруксат берди деди. Короодо от жагып, Алиман кир жууп жаткан. Эшик алдындагы жоон түп кары алма ошол жылы калың гүлдөп, кайра күч алып жашаргандай сеңселип, шамал тийгенде бутактарынан аппак күкүм себелеп жатты. Алма гүлдөгөн кезде аба да көк кашка булактай тунукталып, эң бир таза болот эмеспи. Алыста жалтылдаган тоо мөңгүлөрү даана көрүнүп турду. Ушинтип олтурганымда, көчөдөн почточу Темир чал кирип келди. «Арба, Толгонай», – деп анча сөзгө келе бербей шашылыш өзүнчө эле алда неге сумсая, күрсүлдөп

жетөлүп, суук тийип калыптыр кургурдуку деп, сүйлөнүп жатып, сага кат бар беле дегендей, сумкасын аңтарып кат берди. Анын бул камырабастыгына таарынып: «Жана эле айтпайсыңбы зарыктырбай! Кимден экен?» – десем, Майсалбектен көрүнөт деди. Жүрөгүм аптыкканынан, демейде Майсалбектин каттары үч бурчтук болчу эле, бул жолу басма менен басылган, сырты калың атлес кагаз экенин капарыма ала бербептирмин. Ушул арада жарадар бутун сүйрөп балдакчан Бектурсун келип калды. Коңшубуз эле, эриккенде биздикине келип, кобурашып кете турган. Кат келген турбайбы, Майсалбектен го деп, өтө сабыр күтүп, кол кармашты. «Колуң эмне калтырайт? Бери олтуруп, окуп бере салчы», – дедим. Ошентсем, кийиздин четине отуруп жатып, кокуй бутум деп онтоп ирени кубарып, тердеп кетти өзү. Катты колу калтырап араң ачты да, окуй баштады. А кайран балам, кайран кат!..

«Апаке, ак сүтүндөн айланайын апакем! – деп баштаптыр катты. – Мен сенин кандай киши экениңди билбесем, бул катты жазбайт болчумун. Сенин акылмандыгына, кайратына, сенин күчүнө ишенип жазып олтурам. Ошентсе да, эмне деп түшүндүрүп, эмне деп айтууга сөз табалбай ак баракты тиктеп отурган кезим.

Акыр түбү менин кылган ишимди туура деп табарсың, мен ага өзүмө ишенгендей ишенем. Ооба, апа, сөзсүз туура дээрсиң... Антсе да, түшүнсөн да, жүрөгүңдүн түпкүрүндө мага айтылбаган сурооң калар: «Балам, кантип өз өмүрүңдү өзүң кыйдың? Адамга бир гана жолу берилчү бул жарык дүйнө менен кантип өзүң эле коштошуп кете бердиң? Мен сени эмнеге төрөп, эмнеге өстүрүп чоңойттым?» Ооба, апа, энесиң, сенин бул сурооңо тарых кийин жооп берер. А менин айтарым, согушту биз тилеп алган жокпуз, бул көптүн башына келген кыйын иш, бүткүл адам баласына балта урган зулум күч. Биз аны менен күрөшпөй коё албайбыз, аны үчүн кан төгүп, аны үчүн жан берип, аны кыйратып жок кылууга милдеттүүбүз. Антпесек биздин адам деген атыбыз өчөт. Мен согушта жүрүп эрдик көрсөтөйүн деп эч качан эңсеген эмес элем, мен өзүмдү эң жөнөкөй, эң бир асыл ишке – мугалимдикке даярдап жүргөм. Заманым ушул экен, балдарга тамга таанытып, окутуунун ордуна, курал кармап жоокер болдум. Ал менин айбым эмес...

Мына азыр мектепте окуучу жаштарга менин биринчи жана эң акыркы берип кетер сабагым ушул, аларды окутуп кеткен билимим да ушул. Буга мен турмуштан алып чыккан бардык билимимди, бардык дилимди жумшайм.

Бир сааттан кийин мен Мекеним тапшырган ишке барып, кыйратып, өзүм да жок болом. Мекен үчүн, эл үчүн, жеңиш үчүн, дүйнөнүн бардык жакшылыгы үчүн...

Бул менин акыркы катым, акыркы калем шилтешим, акыркы сөзүм. Апа, миң бир эки апа десем да, кадырына жетер белем, түшүнгүн: бул жөн эле өлүп берүү эмес, бул жөн эле жан кечтилик эмес, бул өмүр сүрүүнүн эң бир эбегейсиз түрү. Кулакка, балким, жат угулса да, бул жашоо үчүн болгон өлүм. Мен өз ыктыярым менен ушуну туура таптым. Мен эч кандай кылчактаган жерим жок. Мекеним бул ишти мага ишенип тапшырганы үчүн сыймыктанам.

Мени жоктобо, апа. Менин артымда туягы калган жок тебе. Дүйнөдө мындан ары согуш болбосо, жаңыдан төрөлгөн баланын ыңаалаганы – ошол мен, бой жеткен кыздардын жоодураган көздөрү – ошол мен, бутакта көгөргөн жалбырак – ошол мен, талаада өнүп чыккан эгин – ошол мен, мугалимдин балдарга биринчи үйрөткөн «А» тамгасы – ошол мен, ошонун баары мен, мен деп билип жүргүн, апа!

Ыйлаба, апа, эч ким ыйлабасын. Кош, түбөлүккө кайыр кош!.. Кош, карааныңдан кагылайын, Алатоо!

*Сенин мугалим уулуң – лейтенант Майсалбек Субанкулов.
Фронт. 9-март, 1943-ж., түнкү саат – 12".*

Мөгдөгөн башымды өйдө көтөрүп карасам, короодо жарданган эл туруптур. Баары тең унчукпай баштарын салаңдатып, аза тутуп турушкан экен. Эч ким үн чыгарып ыйлаган жок, Майсалбек эч ким ыйлабасын деген турбайбы. Аялдар мени колтуктап сүйөп, өйдө тургузушту. Гүлдөгөн алма жел тийип, бутактарынан себелеген апакай бүрлөрү бети-башыма себеленип, жеңил гана кол тийгизгендей, сылап өтүп жатышты. Ошол гүлдөгөн алманын нары жагы, айылдын үстү, алыскы тоонун үстү чеги жок, түбү жок мелтилдеген, таптаза көгүлтүр асман экен. Дүйнөнүн мынчалык кең экенин көргөнүмдө, дүйнөнүн мынчалык тар экенин сезгенимде, ай-ааламды бузуп, озондоп, бакырып ыйлагым келди. Ага болбой тиштенип тура бердим. Алиман баятан бери кантип турганын билбейм, мен өйдө турганымда эки колун сунуп, сокур кишиче, мени көздөй темселеп келе берди да, бир убакта бетин алакаңдары менен мыкчый басып, тескери бурулуп кетти.

Мына ошентип, ортончу уулум Майсалбегимден да ажырадым. Таштап кеткен тумагы калды...

Суроолор жана тапшырмалар

1. Жайнактын адамдык сапатынан эмнени байкадыңар? «Жаздым болду» дегендин синонимдерин тапкыла. Аны Толгонай кандай учурда колдонуп жатат? Бул бөлүмдө Толгонайдын дагы кандай жаңы сапаттары сүрөттөлгөн? Алиманды мүнөздөгүлө.

2. «Айылга кире берип...» жана «Кыйын суроо бердиң го...» дегенден аягына чейин Жер менен Толгонайдын сөздөрүн жаттап, ролдорго бөлүштүрүп окугула.

3. Толгонайдын чачын агарткан катаал турмушту баяндагыла. «Согуштун кесири тийбеген бир да үй-бүлө, бир да адам калган жок», – дейт Толгонай. Силердин үй-бүлөлөрдө анын кесири кимдерге, кандайча тийген?

4. «Адам жакшылыкты жерден таап албайт, адамдан үйрөнөт», – деп айтылат повестте. Андай болсо сен «Саманчынын жолундагы» адамдардан эмнелерди үйрөндүң? Турмушта сага кимдер жакшылык жасашкан? Сен кимге, кандай кайрымдуулук кылдың?

5. Кайра-кайра жан бирге жакындарын жоготууда Толгонайды мөгдөп, жылбай, отуруп калуудан кайсы күч сактап калды? Андай тагдырга кириптер болгон кемпирлер силердин айлыңарда барбы? Алар жөнүндө эмне билесинер?

6. Толгонайдын: «Табигаттын жандуудан эң бийик жаратканы – адам баласыбы, дүйнөнү чарк имерген ким – адам баласыбы, андай экен, бирине-бири мынчалык залал келтирбей, тынчтыкта жашай албайбы?..» деген суроосуна жооп бергиле. «Толгонай согушту жектейт» деген темада чакан сочинение жазгыла.

7. Майсалбектин катында өзүнүн жана апасынын адамдык сапаттары кандайча көрсөтүлгөн? Катты жаттап, анын негизинде чакан пьеса жазгыла.

V

...Бизге коштун кезеги тийип, өгүз соко менен огородду айдап, жүгөрү сепкени жатканбыз. Көчөдө кандайдыр бир дабыштар чыгып, жүгүрүшкөн кишилерди көргөндө, Алиман билип келе коёюн деп, чуркап кетти да, кайра шашылыш жетип келди: «Эне, элдин баары аскерлерди тоскону кетип бара жатышат, айылда эч ким калбай жөнөштү. Жүр, эне, эртерээк, бол!» – деди. Сокону, өгүздөрдү бороздорго таштаган бойдон жөнөдүк. Чын эле көчө кым-куут. Кыз-келиндер, бала-бакыра, алтүгүл кедендеген кемпир-чал калбай, аттуу-жөө кишилер баары тен жол тоскону кетип бара жатышыптыр.

...Чогулган көпчүлүк демин ичине катып, унчукпады. Аңгыча арабадан жалгыз солдат түштү. Ал улам жакындады, бирок бир да киши ордунап козголгон жок. Кишилердин апкаарыган жүздөрүндө да бир нерсе күткөндөй үмүт сезилип турду. Анткени биздин күткөнүбүз жалгыз солдат эмес, жолго батпай кылкылдап, согушка жөнөгөнү сыяктуу калың аскердин тобу менен кайтып келиши эле.

– Пендесинер да, Толгонай! Согушка жөнөгөндөр качан түгөл бойдон кайтып келчү эле? Адам деген кээде ошону эсинен чыгарып коёт окшойт.

– Анын туура, улуу талаам. Бирок биз пендебиз да, жакшылыктан дайым үмүтүбүз чоң. Ал эми ошондо жалгыз солдат-

тын келе жатканы элдин үрөйүн учуруп, эсин оодарды. Солдат бери дөңсөөгө келип жетип, айылдын четинде козголбой турган калдайган элди көрүп, жүрөгү түштү окшойт, ал да чочуп туруп калды. Бул эмнеси, бул эмне деген немелер, булар эмне үчүн унчукпай карап турушат дегендей кыял менен, солдат кылчайып артын карады. Өзүнөн башка жолдо эч ким жок экенин көрүп, ал бизди көздөй басты да, кайра токтоп, кайра кылчактап артын карады... Ал улам ушинтип келе бергенде, алдыда турган бир кичинекей кыз: «Ашыралы байкем! Ашыралы байкем келе жатат!» – деп кыйкырып жиберди. Кантип тааныганын ким билсин, башында жоолугун жулуп алып, алиги жыланайлак саксайган кыз: «Байке! Байке!» – деп кыйкырган бойдон, солдатты көздөй жүгүрдү. Анын соңунан балдар чуркап, анан аялдар, анан турган элдин баары: «Ашыралы! Кокуй, чын эле Ашыралы турбайбы!» – деп чуулдаша жөнөштү.

Ошол учурда бизди кандай күч бийлеп, жүрөгүбүздө кандай асыл сезимдер ачылганын айталбайм – укмуштуу бир сүйүнүч, жан эргиткен мээрим, эркеген ый баарыбызды тең эргитип алып учту. Кучак жайып солдатка жүгүрүп бара жатканыбызда биз өзүбүз менен кошо бүт турмушубузду, баштан өткөн-кеткен күндөрүбүздү, азап-тозогубузду, уктабаган уйкусуз түндөрүбүздү, агарган чачтарыбызды, карыган кыздарыбызды, жетим-жесир калганыбызды, дайрадай аккан көз жашыбызды, кайратыбызды, мунубузду туу кармагандай, жеништүү келген жоокерибизге алып бара жаттык. Астынан тосуп жүгүрүп келе жаткан элди көргөндө, солдат утурлай басып бери жүгүрдү... Жер, жер эне, сен ошол солдатты унутпайсың го? Баатырдын түрү эсиндеби?

– Эсимде, Толгонай. Мен ал солдаттын түрүн эч убакта унутпаймын, ал бүгүн да жол арыштап, кучак жайып: «Айланайын, эл-журт! Айланайын, эл-журт! Жаным курман! Башым курман!» – деп кыйкырып, жүгүрүп келе жаткансыйт. Анын көкүрөгүндөгү медалдары дале күмүш дилдедей шынгырап, бетинен төгүлгөн жаш дале андан-мындан тийген мөндүрдөй тамчылап келе жаткансыйт. Ошонун баары эсимде, Толгонай. Кең далылуу, каркайган бойлуу чоң солдат нечен ирет ажал менен беттешкен, нечен ирет ок тоготпой сурданган жоокер жаш балача буркурап, бүгүн да тээтиги жолдо жүгүрүп келе жаткансыйт.

– Ооба, ооба, так ошондой. Биз да жабыла ыйлап, эл менен солдат кошулганда, сагынышкан эки толкун кошулгандай эзилишип кучакташып көрүштүк. Ошол додолонгон ызы-чууда ар кимибиз туш-туштан Ашыралынын мойнуна, ийиндерине асылып өпкүлөдүк. Оо, Жеңишай, тилеген-самаган, күрөшүп тапкан Жеңишибиз ай, Ассаломалейкум, Жеңиш! Кечиргин, боздоп ыйлаганыбызды. Алимандын аман кайткан Ашыралынын

көкүрөгүнө башын койгулап: «Кайда менин Касымым? Кайда?» – деп чынырганын кечиргин. Жениш! Сен деп канча чолпондору-буздан ажырадык! «Башкалар кайда? Баланча кайда? Түкүнчө кайда? Качан келет калгандар?» – деп жабыла сураганыбызды кечиргин! Суроолордун камагында калып, көз жашын токтоо албай: «Кеткендердин баары келет! Эртең келишет. Жакында келишет. Калбай келишет!» – деп Ашыралынын айткандарын кечиргин! Кечиргин бизди, Жениш, кечиргин! Сен менен жүз көрүшүп жатып, биз көңүлүбүздө ар кимибиз майдандан кайрылып келбегендер менен акыркы жолу дагы бир сыйра коштоштук, аларды дагы бир сыйра жоктоп, дагы бир сыйра күйүт тартып, көксөө сууттук. Кечиргин мени, Жениш, кечиргин! Ашыралыны бек кучактап, бек жыттап, Жайнагымды, Майсалбегимди, Касымымды, Субанкулумду эстеп, ичте туткан арманымды кечиргин!

– Жок, Толгонай, андай эмес, дүйнө сенден кечирим сура-сын, заман сенден кечирим сура-сын! Сен кечирет белең, Толго-най?!

– Кечирбес элем. Душманымды эзели кечирбейм! Бирок за-маныма кек сактабайм. Арты кайырлуу болсун. Антсе да со-гушта доом көп. Атылган ок, төгүлгөн кан – тарыхтын эсебин-де, ал эми адамдардын бүлүнгөн өмүрүчү? Аны кайсы эсепке ыйгарып, тарыхтын кайсы бетине жазабыз? Аны үчүн ким жооп берет?..

Суроолор жана тапшырмалар

1. «...Биздин күткөнүбүз жалгыз солдат эмес, жолго батпай кылкылдап согушка жөнөгөн сыяктуу калың аскердин тобу эле», – деген Толгонайдын сөзүнүн мааниси кандай?

2. «...Согушта доом көп. Атылган ок, төгүлгөн кан – тарыхтын эсебинде, ал эми адамдардын бүлүнгөн өмүрүчү? Аны кайсы эсепке ыйгарып, тарыхтын кайсы бетине жазабыз? Аны үчүн ким жооп берет?» – деген Толгонайдын соболуна жооп бергиле. Мындан кийинки болүмдөрдү өз алдыңарча окугула.

Адамзаттын жолу жөнүндөгү баян

Чыныгы талант өзүнө-өзү канааттанбайт, улам мурдагыларга окшобогон нарктуу дөөлөттөрдү жаратыш үчүн жан-алы калбай эмгектенет. «Саманчынын жолу» повестин жаратууда да ошондой болду. Согуш жылдарындагы жекече үй-бүлөлүк тагдырларды сүрөттөө эми күн санап өсүп келаткан Ч. Айтматовдун чыгармачылык талабын канааттандыра албай калды. Ыра-

сында да эгер «Бетме-бет» жана «Жамийла» повесттеринде Сейде менен Жамийланын жекече, үй-бүлөлүк тагдырлары жөнүндө сөз болсо, эми согуш жылдарындагы бүт элдин тагдырын көрсөтүү зарылдыгы сүрөткердин тынчын ала берди. Мындай бүт адамзатты түйшөлткөн проблеманы көтөрүп чыгыш үчүн талант да, тажрыйба да, чымырканган эмгек да керек. «Саманчынын жолу» повести жазылган мезгилде мына ушул касиет-сапаттын баарына Ч. Айтматов эгедер болуп, чыгармачылык баралына келип турган кези эле. Ошондуктан ал канатын каалашынча сермеп, повестти адегенде беш вариантта (кээ бир адабиятчылар үч вариантта жазган деп да жүрүшөт) жазып, анын башкы каарманынын прототиби кылып, «Жийде» колхозунун колхозчусу Толгонайды алды. Кан күйгөн согушта өмүрлүк жары Субанкулдан, чолпондой үч уулунан, анан акыркы таянычы гүл сүйгөн келини Алимандан ажыраган Толгонайдын ачуу тагдыры жүрөк сыздаткан касирет-арманын баяндаган бул чыгарманын кол жазмасын Айтматов өзү окуп бергенде, калемдеш казак жолдоштору аябай танданышып тамшанышкан экен! Айрым адабиятчылар Толгонайды Михаил Шолоховдун «Адамдын тагдыры» чыгармасындагы Андрей Соколов менен салыштырышат. Мунун да жүйөсү бар. Себеп дегенде Толгонай да бүт жакындарынан ажырап, Андрей Соколовго окшоп коколой жалгыз башы калат. Ырас, Толгонай майданга катышкан жок. Бирок залкар сүрөткер мына ошол апаат күндөрдөгү ооруктагы калың элдин кайратман эмгегин, баштарына түшкөн мүшкүл иштерин, жан-дүйнөсүн жабыркаткан санаркоолорун, ыйман-жанынын өзгөрүүлөрү менен толгонууларын ушунчалык реалдуу сүрөттөгөн.

Кыргыз жергеси, Күркүрөө айылы майдан талаасынан канчалык алыс болсо да, атың өчкөн согуштун кара кийген сүрдүү сүрү менен сүрөтү чыгармада таасын тартылып, эл башына түшкөн орду толбос жоготуунун элеси даана сезилет. Повесттин ар бир бетинен алаамат согуштун коркунучтуу доошу угулуп, дененди дүрүлдөткөн кыргындын илеби келип турат. Кийинчерээк 1976-жылдын акырында «Бизди ойготкон китептер» деген маегинде: «Өз эли-жерин сүрөттөп жазып жүрүп, дүйнөлүк адабиятты байыткан Михаил Шолоховдун мага берген таасири накта чыгармачылыкта көзүмдүн ачканын мисал кылгым келет», – деп жазган Ч. Айтматов... «Эгер мен реалдуу турмушка, анын тааал жана карама-каршылыктуу жактарына, чыгармачылыгымда журтума, Шекериме, мен билген жана эсимде калган, медегер тутар адамдарга кайрылбаганымда, мен жаза албайт элем... Мен ошондо өз Ата Журтумду, өз жеримди, Шекеримди ачтым», – дейт дагы бир эскерүүсүндө. Ошентип, «Бетме-бетте» да, «Жамийлада» да, «Саманчынын жолунда» да жазуучу согуш жыл-

дарындагы «турмуштун чыныгы татаал жана карама-каршылыктуу жактарына», өзүнүн «журтуна, Шекерине», ошол жерде жашап жаткан, «медер тутар адамдарга кайрылып», биринчи жолу өзүнүн «Атажуртун, өз Шекерин ачты».

Арийне, ошол кыйын күндөрдөгү катаал турмушту жазуучу жөнөкөй эле санап чыгып, жөнөкөй эле сыпаттап койсо, чыгарма мынчалык көркөмдүк насил-наркка ээ боло албайт болчу. Ч. Айтматов повестте ошол катаал турмуш туурасында ар тараптан, кеңири планда миң кырдуу, миң сырдуу ой калчап, адам тагдыры менен ошол мезгилдеги тарыхый окуяларды өтмө катар бириктирип, анан көркөм жалпылоого өтөт. Чыгарманын сюжети, анын башкы каармандарынын бири Жер-Эненин образы шарттуу экенине карабастан, андагы сүрөттөлүп жаткан турмуштук окуялар, ал окуяга катышкан адамдар, алардын катаал тагдырлары далилдүү. Жарыкка чыгар замат белгилүү адабиятчылар гана эмес, жамы журттун көңүлүн өзүнө бурган бул чыгарманын кудурет-күчү, сыйкырдуу сыры эмнеде?

Жазуучу бул чыгармасында адамдын улуулугун, дүйнөдө андан залкар, андан бийик эч нерсе жок экендигин биринчи планга алып чыгат. Боор эттен жаралган ар бир бала эне үчүн өтө кымбат, бирок аны ар бир эне эл үчүн төрөйт, эл-жердин жүгүн аркалап, анын кереги үчүн курман болууга кылчактабай даяр болууга тарбиялайт. Себеп дегенде эне балдарынын бактысын эл бактысынан бөлүп карай албайт. Адам жана жер! Бул экөөнү бир-биринен ажыратууга мүмкүн эмес. Тууган жер адам үчүн ыйыктардын ыйыгы! Анан турмуш да, эмгек да түбөлүктүү. Анткени улуу муундун ордун алардан алда канча акылдуу, алда канча парасаттуу кийинки муундар ээлеп, ата-бабалардын өмүрүн улайт, алар каалаган керегени кенитип, алар көтөргөн чамгаракты бийиктетип, алар жаккан коломтодогу отту үйлөп тутантып, өчпөс алоого айлантат. Мына ушул кеменгер философиялык толгонуулар чакан чыгарманын бүт кан тамырына тараган.

Бир кезде бир үй толо бүлөдөн жалгыз Толгонай калды. Субанкул менен Касым экөөнүн курман болгонун бир күндө угузуп, «окшошкон эки жесир», кайнене-келин какшап, кан жутуп отуруп калышты. Адегенде ок жааган майданга кетип бара жаткан Майсалбегинин ордуна темир жолду кучактап: «Айтчы, деги дүйнө тиреги жер, кайсы эне ушинтип өз баласын бир көрүүгө зар болуп, көзүнөн кан чыгарып, жол тосту эле?.. Эмесе, ошентип жол караган эненин эң акыркысы мен болоюн! Ылайым мен сыяктуу темир жолду кучактап какшаган пенде болбосун!» – деп «кыйкырыгы таш жарып», баласын «барса келбес» сапарга узатты. Майсалбек «эрдик көрсөтөйүн деп эч качан эңсеген эмес». Ал өзүн «эң бир жөнөкөй, эң бир асыл ишке –

мугалимдикке даярдап жүргөн». Заман ушул экен, балдарды тамга таанытып окутуунун ордуна колуна курал алып, жоокер болду.

Жаманчылык кошоктошуп келет. Толгонай жубайы менен тун баласынан бир күндө кош кара кагаз алгандан көп узабай эле: «Бир сааттан кийин мен Мекеним тапшырган ишке барып кайра кайтпайм. Душманды кыйратып, өзүм да жок болом... Бул жөн эле өлүп берүү эмес, бул жөн эле жанкечтилик эмес, бул өмүр сүрүүнүн эң бир эбегейсиз түрү, бул жашоо үчүн болгон өлүм», – деген Майсалбектин акыркы каты келди. Ошондо Толгонай мөгдөгөн башын өйдө көтөрүп караса, жарданган эл учукпай аза күтүп туруптур. Кайран эне «дүйнөнүн мынчалык кең экенин да, тар экенин да ошондо сезип-билип, ай-ааламды бузуп озондоп, бакырып ыйлагысы келди. Ага болбой тиштенип тура берди». Чалгынчы лейтенант Майсалбек душмандын талылуу жерин: жашыруун топтолгон курал-жарак, ок-дарыларын бир түндө жок кылып, биздин жоокерлердин чабуул коюшуна жол ачып, өзү да жок болду. Уулунун мындай эрдигине энеси да сыймыктанат. Бирок Толгонайдын «юна койсо, баласынын башка иштери менен сыймыктанса, бактылуу болор эле». Ошон үчүн эне «согушта көрсөткөн баатырдык – зор эрдик экенине талашы жок, ал үчүн башын ийип, уулуна жүгүнөт, бирок тирүү жүргөнүнө эчтекени ыраа көрбөй, ошончолук өкүнөт». Ырасында да кайсы эне өз баласын өлүмгө кыйгысы келсин.

Алиман айткандай дүйнө ушунчалык эле адилетсизби? Бир үйдөгү эки жесирдин мандайына жазылган жакшылыктын жугу да калбадыбы? Бир үйдөн кеткен төрт кишиден кантип эле бири да аман кайтпасын? Толгонайдын кенжеси Жайнак кайрылып келер. Кабарсыз кетти дегени – аман дегени го... Ылайым ошондой болсо гана. Бирок эненин жүрөгү Жайнагынын жарк этип келбесин да туюп-сезди. Ошентип келечек арзуу-тилектерин кутман талаага бирге айтышкан, саманчынын жолун бирге телмире тиктешкен, аңыз жытын бирге искешип, сайраган торгой үнүн бирге угушкан өмүрлүк жары Субанкул менен тун уулу Касымдан, ага удаа Майсалбегинен ажыраган эненин жүрөгү өлүү-тирүүсү белгисиз кенжесинин келбесин да туюк сезип турду. Ангыча, көптөн бери күткөн жеңиш күн да кирип келди. Бирок согушту жеңген күндө да, анын күйүтү кубанычынан аз эмес экен. Анын «кубанычы көппү, же күйүтү көппү?» Толгонай да, Жер-эне да бул соболго даана жооп бере албайт. «Анткени жеңиш олжо алып, майрам болуп келген жок. Ал бизге согуштан аман калган жоокерлердин сүрдүү кейпинде, нечен жолдор басып таманы жешилген солдат өтүгүн кийип келди». Анткени эл жеңиштен кийин жалгыз жоокер эмес, баягы согушка

жөнөгөндөй жолго батпай кылкылдап топ-тобу менен келаткан аскерди күткөн. Ал эми азыр минтип, бир айылдан жалгыз Ашыралы кайтып отурат. Ошондуктан Толгонай согушту кечире албайт, согушта доосу көп. Буга Толгонайдын жүйөлүү далили бар. «Атылган ок, төгүлгөн кан – тарыхтын эсебинде, ал эми адамдардын бүлүнгөн өмүрүчү? Аны кайсы эсепке ыйгарып, тарыхтын кайсы бетине жазмакпыз? Ал үчүн ким жооп берет? «Жалп» этип окко учпаса да, Алимандын тагдырына ким жооп берет? Анын убал-сообу кимде?»

Биринен сала экинчиси, үчүнчүсү, удаама-удаа тамаша чегип, чакмак алып ойногон тагдыр, алаамат согуш Толгонайдын эң акыркы үмүтү болгон гүл сүйгөн келини Алиманынан ажыратып, бир үйдө жалгыз өзү калды. Ошондогу: «Тү, сенин бетине, дүйнө! Жашагым келбейт! Минтип өмүр сүргөнчө бүгүндөн калбай өлөм!» – деген Толгонайдын ачуу кыйкырыгы дененди дүрүлдөтүп, жүрөгүңдү титиретет. Ал дагы эле ошентип кыйкырып жаткансыйт. Эми, мындан ары ал турмуштун тепкисине туруштук бере албайт го деп ойлойсун. Анткени «согуш эң акыркы өчүн алган ошол түнкү баскан жол Толгонай үчүн эң оор жол» болду. Ошондуктан ал «ниети бузулуп, турмуштан биротоло безип» келатты. Бирок андай болбоду, себеби дүйнө тар да, кең да экен. «Алиман! Айланайын каралдым! Көзүңдү ач! – деген эне-нин зар какшаган үнү кутман талааны жаңыртып, келиндин көзү муз тартып, агына айланып», ошол замат ааламга келген баланын «ба-а!» – деп кыйкырган үнү өлүп бара жаткан энесине кош айткандай белги берди. Көз ачып-жумганча, бир заматта бирин узатып, бирин тосуп алып, бири өлүп, бири туулуп, көз ирмемде өмүр менен өлүмдүн айыгышкан кагылышы болуп өттү. Толгонай «Тү, сенин бетине, дүйнө! Кечтим сенден, жашагым келбейт», – деп турмуштан биротоло безип кетүүнү ойлоп келатканда, чапанына оролгон кызыл эт бала «тирүү жандай улам кыбырап, көл кылаасында жалгыз калган аңырдай ыңаалап боздоп, эмчек сурап жатты». Анан дал ошол учурда, ааламга жаңы келген адамдын тирүү жандай кыбыраганын, улам үн чыгарып ыңаалап ыйлаганын уккан Толгонай: «алда байкушум ай, адегенде эле эненин жоктоп калдың го деп, ого бетер буркурап ыйлап, ошол күйүт, арман, ый арасынан: «өмүр таптакыр эле түгөнүп калбаптыр го, аягында кичинекей тирүү жан калыптыр го. Турмуш менен дагы кармашып көрсөк кантет... Кудай-ай, эми ушул наристенин аманчылыгын бер!» – деп тилеп, кандайдыр жаныдан пайда боло калган бүдөмүк ой туткунунда калды.

Арийне, Субанкулу, үч уулу, гүл сүйгөн келининен түбөлүк ажыраган Толгонай «душманын эзелде кечирбейт, согушта доосу көп». Эми анын Толгонайда эч акысы калган жок. Бирок эне

«заманына кек сактабайт». Тескерисинче: «О, Женишай, тилеген-самаган, күрөшүп тапкан Женишибиз ай! Кечиргин боздоп ыйлаганыбызды, кечиргин Алиман өндүү келинимди. Аман кайткан Ашыралынын көкүрөгүнө башын койгулап: «Кайда менин Касымым? Кайда?» – деп чыңырганын кечиргин. Баарыбызды кечиргин, Жениш! Сен деп канча чолпонубуздан ажырадык!.. Ашыралыны бек кучактап, бек жыттап, Жайнагымды, Майсал-бегимди, Касымымды, Субанкулумду эстеп, ичте туткан арманымды кечиргин!» – деп заманынан кечирим сурайт. Мына ушул унутулгус окуянын баарын Толгонай кайрадан баарын эсине түшүрүп, ордолуу отон талаасы, дан, шыралжын жыттанган кутман талаасы, сырдаш талаасы, асманда жаркыраган күн, сапар чеккен булут, көмөкөйүнөн не бир назик, не бир толукшуган күүлөр төккөн торгой... кыскасы, дүйнө тиреги Жер-Энеге арманын айтып, ымандай сырын төгүп олтурат. Бул шарттуу ыкманы чоң сүрөткер өтө бир орундуу, ары ынанымдуу пайдаланган.

Жер-Эне менен Толгонай заман, адам баласынын кечегиси, бүгүнкүсү, келечек-эртенкиси, өмүр, өлүм, жашоо, тиричилик туурасында толгонушат. Бул сыр төгүүдө Толгонай өз башынын касирет-кайгысын гана айта бербей, бүт адамзат атынан сүйлөйт. Мына, гүл сүйгөн Алиманынан калган белек Жанболот да он экиде, комбайнчы Бекташка жардамчы. Бул ишке жиберип алып, эки күндөн кийин ичи түтпөй небересин көргөнү барса, Жанболот каадалуу кишиче кадыресе энесин тосуп, нан туурап: «Ал, эне!» – деди. Толгонай «бир сындырым нан алып тиштегенде, Касымдын колунун жытындай комбайнчынын кара май колу жыттанган нан тамагына тыгыла түштү. Көз жашы менен аны кошо күрмөп жуткан эне: «Нан өлбөйт экен го! Турмуш өлбөйт экен го, эмгек өлбөйт экен го!» – деди ичинен. Ооба, нан, турмуш, адам да өлбөйт. «Саманчынын жолу» – дал ушул үчөөнү даңктаган чыгарма. Ошончо жоготууну, башына түшкөн чексиз кайгы-мунду Толгонай сабырдуулук менен көтөрө билди. Жениш үчүн эч нерсесин аяган жок. Ошондуктан анын трагедиясы – оптимисттик трагедия! Залкар сүрөткер эненин, аял затынын, дегеле адам улуулугун, түгөнбөс кайрат-күчүн чексиз эркке эгедер экендигин асманга чыгара көкөлөтө даңктап, аны ушунчалык укмуш кайрыктарга салып, таасын боёктор менен тарта алган. Повестти окуганда ыр окугандай болосун. Бекеринен аны айрым адабиятчылар «карандай эле ыр», «Саманчынын жолу» – адамзаттын жолу» деп айтышпаса керек.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Чыгарманы бүт окуп чыккыла. Жер адамча сүйлөгөнүнө ишенүүгө болобу? Адабияттагы мындай ыкма кандайча аталат? Жер менен Толгонай эмнелер жөнүндө сыр төгүшүп-толгонушат? Деги ушул ыкма силерге жактыбы?

2. Повестте кандай максатта саманчынын жолу сүрөттөлөт? Чыгарма эмне үчүн «Саманчынын жолу» деп аталат?

3. Эрдик дегенди кандай түшүнөсүңөр? Толгонайда мындай сапаттар барбы? Повесттин негизинде чакан пьеса даярдап, мектеп сахнасына койгула. Аны коюуда сүрөттөрдү, спектаклди, балет-ораторияны, кинофильмди пайдалангыла.

4. «Толгонайдын тагдыры» деген темада сүрөт көргөзмөсүн уюштургула. «Биздин айылдын «Толгонайлары» деген темада даректүү аңгеме же очерк жазгыла.

5. Карыялар менен согуш жөнүндө маектешкиле. Алардын тириликке каралышып, колуңардан келишинче жардамдашкыла.

АДАБИЯТ ТЕОРИЯСЫНАН:

Көркөм шарттуулук түшүнүгүн тереңдетүү

Искусстводогу көркөм шарттуулук дегендин кенири жана тар мааниси бар. Дегеле көркөм чыгарманын табияты өзүнөн-өзү шарттуулукту талап кылып, кандайдыр бир окуяны, көрүнүштү баяндоонун өзү да шарттуу боло берет. Белгилүү бир максат менен сүрөткер турмушта болбой турган окуяны баяндаган учурлар да кездешет. Көркөм шарттуулук фантастика, символ, гротеск, гипербола, аллегория түрүндө колдонулат. Мисалы, В. Шекспирдин «Гамлет» трагедиясында арбак тирүү кишидей сценага чыгып, Жеңижок бир ырында жалгыз тал менен «баарлашат». В. В. Маяковский күндү адамга «жүгүнтөт». Ж. Бөкөнбаевдин поэмасында ажал менен ар-намыс кадимки кишилердей сүйлөшөт, пикирлешет, а түгүл алыскы согуш майданына барып «күч сынашат». Шарттуулук чындыкты ачууга «көмөктөшүп», окурманды же көрүүчүнү сүрөттөлүп жаткан окуядан оолактатпай, тескерисинче, ага жакындатып турушу зарыл. Ошондо гана ал өз кызматын аткарып, эстетикалык күчкө эгедер болот.

Ч. Айтматовдун «Саманчынын жолу» повестиндеги шарттуулуктун эң башкы көрүнүшү – Жер-Эне менен Толгонайдын аңгемеси. Эч качан, эч бир заманда жер менен пенде баласы сүйлөшүп көргөн эмес, андай болушу адамдын оюна да келбейт. Бирок жазуучу көркөм кыялдын, фантазиянын күчү менен ал экөөнү «сүйлөштүрүп» отурат. Мындагы автордун максаты эмне?

Повестте шарттуулукту жүйөлүү колдонуу менен, биринчи кезекте чыгарманын таасирдүүлүгү арткан, бир айылдагы Толгонай эненин тагдырын жалпы адамзаттык алкакта, кендикте көркөм иликтөөгө мүмкүндүк түзүлгөн. Тагдырлаш, сырдаш, максатташ эки эне: бири – бүт ааламдын энеси Жер, экинчиси – адамдардын энеси Толгонай. Алардын өмүр-таржымалы жакын, каргаганы – согуш, бири – арманын айтуучу, экинчиси – ошол арман-күйүттү угуучу, ал касирет-кайгыны бүт ааламга таратуучу. Демек, экөөнүн ортосунда жакындыктар, окшоштуктар бар. Экинчиден, башкы каармандын көйгөйү ушунчалык күчтүү, ушунчалык арманга толгон күйүтү менен бугу бар. Аны адам баласы угуп бүткөн. Эми ал арман менен күйүттү дан, шыралжын жыттанган ордолуу отон талаа, асманды жаркыраткан Күн, сапар чеккен булут, көмөкөйүнөн не бир назик күүлөр төккөн торгой, бүт дүйнө тиреги Жер угушу керек эле.

«Саманчынын жолу» – баштан аяк диалог, Жер менен Толгонайдын дат, касирет-арманын айтып сүйлөшүүсү. Чыгармадан бул шарттуулукту алып, Толгонайдын гана жеке өз сөзүн, б. а. монологун калтырсак, повесть мынчалык кудурет-күчкө эгедер болмок эмес. Сүрөткердин ири ийгилиги дал ушул шарттуу ыкманы майнаптуу колдонгондугунда.

НАСИРДИН БАЙТЕМИРОВ
(1916–1996)

Менин апам жомок жандуу болуптур,
Бешигимди дастандардан жонуптур.
Ороочу жок жармач ошо кезекте,
Мага жалаң жомок ороп коюптур.

Белгилүү прозаик, акын жана драматург Насирдин Байтемиров апасы Арууке жөнүндө өзүнүн төрт саптарын да ушундайча эскерет. Ырасында эле ал ымыркай кезинде апасынын кошок, жомокторун угуп, бешиги да, ороочусу да ошол кошок, жомок, дастандардан болгон экен. Жазуучунун өзүнүн айтымында жаштайынан кара жаак Калмырза менен ак таңдай акын Осмонкулдун ырларын жатка айтыптыр. Насирдин Байтемиров 1916-жылдын апрель айында Чүй районундагы Кегети айылында дыйкандын үй-бүлөсүндө туулган. Айылдык мектепти бүтөрү менен Фрунзедеги зооветинституттун даярдоо бөлүмүнө өтүп, 1934-жылы 1-курсунан кабыл алынат. Жогоруда айтылгандай, энеси Аруукенин кошоктору, Калмырза, Жаманкул менен Осмонкул сыяктуу атактуу ырчылардан уккан жанды таңданткан, нөшөрлөп төгүлгөн ырларынын таасиринде чоңойгон жаш жигитти студенттик турмуш, китеп дүйнөсүнө аралашуу, сөз кудурети, анын сыйкырдуу сыры өзүнө тарта берди. Ошентип, анын чыгармачылык таржымалы студенттик мезгилден башталды. 1934-жылы «Ленинчил жаш» газетасында «Жаш тилек» аттуу алгачкы ыры жарыяланат. 1937–1939-жылдары аскер кызматын өтөп келери менен энесинин, айрыкча бир укканын унутпаган куйма кулак агасы Касымдын айткан жомокторунун негизинде жазылган «Жомоктор» деген китеби 1939-жылы жарыкка чыгат.

Согуш жылдарында ал айылда жүрүп, бухгалтер, зоотехник, мугалим жана комсомолдук иштерде иштеди. Дал ушул элет жеринде Н. Байтемиров жазуучу үчүн эң зарыл болгон турмушту үйрөнүү мектебинен өтүп, кийинки жазылчу чыгармаларына бай материал жыйнайт. 1945-жылы Фрунзеге келип, «Кызыл Кыргызстан» газетасына кызматка орношот. Ушундан баштап эл аралап, чоңураак чыгарма жазууга камынды. Натыйжада

«Азамат» аттуу повесттин жарыкка чыгарды. Мында автор согуш учурунда өлкөнү коргоо үчүн бүткүл кайрат-күчүн жумшаган кыргыз учкучу Азаматтын образын түзүүгө аракеттенет. Ошондой эле ооруктагы оор окуяларды ишенимдүү сүрөттөө менен, кыргыз элинин убадага, достукка, сүйүүгө бекем асыл сапаттарын таамай чагылдырууга далалаттанат.

Реалисттик проза жаратууга жасаган аракетин Н. Байтемиров 1949-жылы «Жаш жүрөктөр» романынын биринчи китеби «Салтанатты» жазуу менен улантат. Ал романдын экинчи китебин «Жаш жүрөктөр» деген ат менен 1953-жылы жарыялады. «Салтанат» романы – Н. Байтемировдун чыгармачылыгындагы бурулуш учур. Бул жаш жазуучунун чыгармачылыгындагы гана эмес, ошол мезгилдеги кыргыз прозасындагы жанылыктардын бири деп эсептелинип жүрөт. Н. Байтемировду коомчулукка прозачы катары тааныткан чыгармасы да ушу «Салтанат» романы болду. Согуш мезгилинде өзү түздөн-түз катышкан айыл турмушун, андагы иштеген карапайым элдин күжүрмөн эмгегин, биримдик-ынтымагын, кайрат-күчүн, кайгы-капасы менен кубаныч-шаттыгын жазуучу романдын өзөк окуялары кылып алган.

Н. Байтемиров жетишерлик турмуштук, жазуучулук тажрыйба топтогон кезде да адабий билимин көтөрүүнү эңсеп, Москвадагы М. Горький атындагы адабият институтуна кирип, аны 1955-жылы бүтүрдү. Жазуучунун «Акыркы ок» романынын жарык көрүшү дал ошол окууну бүткөн жылга туура келди. Буга удаа аялдар темасындагы үч романы жарыяланып, алар авторду кыргыз адабиятындагы белгилүү романчы катары таанытты.

«Жылдызкан» (1958) романында сүрөткер «Жаш жүрөктөрдөй» даяр каарманды албастан, Жылдызкандын кичинекей кезинен тартып кандай турмушту башынан өткөргөнүн, көз карашынын калыптанышын, кулк-мүнөзүн, дүйнө таанымын ар тараптан кеңири сүрөттөп жүрүп отурат.

1966-жылы жарык көргөн «Тарых эстелиги» сүрөткерге реалисттик проза жазуунун чыгаан өкүлдөрүнүн бири, тарыхый роман жаратуунун чыныгы мастери катары атак-даңк алып келди.

«Тарых эстелиги» романынын нарк-насили, таалим-тарбиялык мааниси жөнүндө окурмандар арасында да, адабий сында да жылуу пикирлер айтылды. Н. Байтемиров үчүн «Уркуя» эч качан өзүнүн актуалдуулугун жоготпой, ал гана эмес, биротоло жазуучунун стихиясына айланып кеткендиктен, автор бул темага кайра-кайра кайрылып, «Уркуя» поэмасын, «Уркуя» драмасын жазып, ар кандай жанрдагы жаны чыгармаларды жарата берүүдөн тажаган жок. Ал «Уркуядан» башка да «Күйөө», «Ким күнөөлүү?», «Жолдо», «Адамдын аты» драмаларын, «Эненин жүрөгү», «Аста, секин колукту» музыкалуу комедияларын жаз-

ган. Эң негизгиси, Н. Байтемировдун калеминен «Сонундар дүйнөсү» (1967), «Санта» (1970), «Турмуш элеги» (1972), «Козголончу аял жана сыйкырчы» (1984) сыяктуу көркөм дөөлөттөр жаралып, кыргыз адабиятында роман жанрынын бөксөсүн толтурууга зор үлүш кошту.

Н. Байтемиров – поэзия жанрында да үзүрлүү эмгектенген кыргыз акындарынын ирилеринин бири. Сүрөткер көркөм адабияттын босогосун ыр менен аттап, чыгармачыл өмүрүнүн төрүнө да ыр менен келди. Башкасын айтпаганда да, «Жүрөк күүсү» (1955), «Сүйгөнүм» (1957), «Канаттуу күндөр» (1964), «Эриген таш» (1969), «Махабат дастаны» (1975), «Махабат жазы» (1979), «Махабатым – канатым» (1981) сыяктуу көлөмдүү ырлар жыйнактарынын өзү эле кыргыз поэзиясынын тарыхынан көрүнүктүү орундардын бирин алып берүүгө кудурети жетет. «Насирдин Байтемировдун поэзиясы өзүнөн-өзү төгүлүп, куюлуп, ээ-жаа бербей жээкти чапчый агыш кирген дарыяны көз алдыга элестетет. Акындын кыялдануусу октос берген толкундай бирде өркөчтөнүп, кубаттуу, күчтүү көрүнсө, бирде толукшуган денесин жыйрып алган көл шарпыны сыңары артка чегине берет...»¹

ТЫНЫШБЕК БООРУМ

Жомоктоп айтат жакшыны, боорум,
Жоголсо кайткыс бактыны, боорум.

Жомок да эмес чынды айтам, боорум,
Тынышбек эмес кимди айтам, боорум.

Отуз төрт жашың – бир Долон, боорум,
Ортодон кетпес ойлогом, боорум.

Тамырың жайган беш балаң, боорум,
Тамырга үлгү деп калам, боорум.

Атанын уулу дедирдиң, боорум,
Ак толкун болуп көбүрдүң, боорум.

Төрт эле жылды окуган, боорум,
Төрт сынып бүтүң окуудан, боорум.

Жашыңдан эрте жетилдиң, боорум,
Жаш жактан улуу сезилдиң, боорум.

¹ Артыкбаев К. Кыргыз совет адабиятынын тарыхы. – Ф.: Мектеп, 1982. – 433–434-б.

Жар тапсаң Сайра сулуудан, боорум,
Жарга да пейлиң тыныган, боорум.

Эки жаш басса жарашып, боорум,
Элжирей журтуң карашып, боорум.

Ордендер алдың ишинден, боорум,
Аброй кетпей жүзүндөн, боорум.

Суусамыр кетсең жол карап, боорум,
Суулуктап тосчу эл карап, боорум.

Кийикке кетсең жол карап, боорум,
Күтүнүп турчу эл карап, боорум.

Атанын алдың таягын, боорум,
Атаңдай ишке жарадың, боорум.

Кой баксаң коюң семирди, боорум,
Койчунун эри дедирдин, боорум.

Үзүлбөй үйдө досторун, боорум.
Үйдөгү базар окшодун, боорум.

Жыйылбай дасмал төрүндөн, боорум,
Жыргалың элге төгүлгөн, боорум.

Сен жокто үйгө сыр келди, боорум,
Сыр менен кошо чыр келди, боорум.

Кашкулак келди балалуу, боорум,
Кайгыдан башы жаралуу, боорум.

Атасыз бала жетим ээ, боорум,
Айдаган туюк сезим ээ, боорум.

Атанын жыты жетелеп, боорум,
Айлыңа келген төтөлөп, боорум.

Текчеге тыгып коюлган, боорум,
Теринин тааптыр союлган, боорум.

Терини жыттап ыйлаптыр, боорум,
Тепсеңер дагы туйбаптыр, боорум.

Теринин жыты ата ээ, боорум,
Атаны атыш ката ээ, боорум?

Кашкулак кетти балалуу, боорум,
Караган көзгө аялуу, боорум.

Келгенде койдон кеп болду, боорум,
Кашкулак кеби көп болду, боорум.

Кайгыга башың салдын да, боорум,
Кайтпаган дартка калдың да, боорум.

Сыр берген кезде кой дедик, боорум,
Тизгиниң бир аз жый дедик, боорум.

Сур эчки атсаң беш жолу, боорум,
Жыгылбай кеткен үч жолу, боорум.

Жышаана, ошол эскертүү, боорум,
Жандын да жаны чектелүү, боорум.

Ченемсиз буйгат из жаман, боорум,
Чегинен ашкан иш жаман, боорум.

«Чегинен аштың, кой!» – дешти, боорум,
«Чылбырың тарта жый!» – дешти, боорум.

Аялдап койбой убалга, боорум,
Алагды болдуң кумарга, боорум.

Аң уулаш болду кумарың, боорум.
Асканы билбей чуркадың, боорум.

Кашкулак келип кеткен күн, боорум,
Кайгыга башың жеткен күн, боорум.

Жоргосун тартып атыңын, боорум,
Жок издеп чыктың акырын, боорум.

Сүбөөсүн улам кашыңган, боорум,
Сур эчки көрдүң жакындан, боорум.

Сур эчки кетти жок болуп, боорум.
Зуу учкан күлүк ок болуп, боорум.

Калыптыр изи кумдагы, боорум,
Кайберен беле мындагы, боорум.

Беш жолу атсаң өлбөгөн, боорум,
Огуна сенин көнбөгөн, боорум.

Чоочубас элең, чоочудун, боорум,
Жоошубас элең, жоошудун, боорум.

Элеңдей шашып карандың, боорум,
Эби жок ойго камалдың, боорум.

Аңгыча улак маарады, боорум,
Чанырык чуулдап жаалады, боорум.

Жанындан жакын угулду, боорум,
Жанырык болуп кубулду, боорум.

Уккандай болуп кулагың, боорум,
Улактын үнүн уладың, боорум.

Караанын дагы көрбөдүң, боорум,
Капчыгай өөдө өрдөдүң, боорум.

Кенсуунун ичи кебелбей, боорум,
«Келсең кел, мейлиң», дегендей, боорум

«Көрүнбөс улак сенби» – деп, боорум,
«Көралбай калчу менби» деп, боорум.

Ээрчиткен окшоп дубалап, боорум,
Өчөшүп алдың кубалап, боорум.

Адырдан адыр арттың ээ, боорум,
Адырды билбей бастың ээ, боорум.

Аскадан аска аттадың, боорум,
Акыры артка кайтпадың, боорум.

Артында кыйла жол калды, боорум,
Адырмак, ашуу, ой калды, боорум.

Кыйнала карап шартына, боорум,
Кылчайган жоксуң артына, боорум.

Карасаң артың жар экен, боорум.
Тозоктой сүрдүү жай экен, боорум,

Андабай кете берипсиң, боорум,
Айласыз жерге келипсиң, боорум.

Аскада кептеш көп болот, боорум,
Абайлап чалыш эп болот, боорум.

Абайын бүгүн унуттун, боорум,
Айланды шонтип куруттун, боорум.

...Сур эчки сени азгырды, боорум,
Суук төрдү карай шаштырды, боорум.

Кең дүйнө сага тар болду, боорум,
Кептелген жериң жар болду, боорум.

Аягың тушоо чидерде, боорум,
Айласыз турдуң биерде, боорум.

Колдорун жалгыз кишенде, боорум.
Кордуктун сенде иши эмне, боорум?!..

Кайберен чалчу жол кайда, боорум?
Кадырың билчү эл кайда, боорум?

Кыйкырсан үндөн кар көчөт, боорум,
Куюлма кызыл жар көчөт, боорум.

Жар көчсө кошо учарсың, боорум,
Ажалдан кантип качарсың, боорум.

Беш балаң көзгө көрүнөт, боорум,
Беш жакка оюң бөлүнөт, боорум.

Туугандар көзгө көрүнөт, боорум,
Туттугуп санааң бөлүнөт, боорум.

Аялың Сайра элестеп, боорум,
Акыйган окшойт келет деп, боорум.

Жол карап апан акыйды, боорум.
Жоготуп эсин какыйды, боорум.

Күн өтсө дагы келбедин, боорум,
Түн өтсө дагы келбедин, боорум.

Айылды бүтүн дүрбөттүн, боорум,
Ар башка сөздү сүйлөттүн, боорум.

Тоо жакты карай агылып, боорум,
Издешти элдер жабылып, боорум.

Ыйманбек инин чапкылап, боорум,
Вертолёт жүрдү тапкылап, боорум.

Вертолёт келди кечигип, боорум,
Бейпайлуу күнгө кезигип, боорум,

Бекинген жайың таппадык, боорум,
Беш күнү боздоп какшадык, боорум.

Сур эчки атчу кезиң жок, боорум,
Сөөгүндү таптык өзүң жок, боорум.

Текелер атчу кезиң жок, боорум,
Тарпынды таптык, өзүң жок, боорум.

Атаганат, Тынышбек, боорум,
Айылга бүтүн ырысбек, боорум!..

«Тынышбек боорум» дастаны

Бул дастан 1986-жылдын 18–19-августунда жазуучулардын «Арашан» оюканасында (дем алуучу жайы) жазылып, ошол эле жылдын 4-сентябрындагы «Кыргызстан маданияты» газетасына басылган. Чыгарма: «Ушул быйылкы миң тогуз жүз сексен алтынчы жылдын төртүнчү август күнү Сокулук районундагы «Рассвет» колхозунда башкы чабан болуп иштеген Асылбек уулу Тынышбек кайгылуу ажалга кириптер болду. Анын өлүмү кадимки эле Кожожаштын жылчыксыз күнүнө туш келди десек, аша чапкандык болбос. Сөз так ошо көзгө атар мерген, бир канча орден, медалдардын ээси, беш баланын атасы, татынакай адам жөнүндө болмокчу», – деген автордун түшүндүрмөсү менен башталат. Демек, анда турмушта болгон окуя жөнүндө сөз болот. Поэма фольклордук мотивде жазылып, сюжеттик окуясы жагынан «Кожожаш» эпосуна жакын. Мында арман да, кошок да бар. Көлөмү чакан болгонуна карабастан, чыгарма эки бөлүмгө бөлүнүп турганы байкалат. Анын биринчи бөлүмүндө баш каарман Тынышбектин күндөлүк жай турмушу, тиричилиги, ата кесибин уланткан чабандык иштери, ийгиликтери баяндалат, көзгө атар мергендик жагы да учкай эскерилет. Чынын айтканда, балаанын

баары анын ошол мергенчилигиңде. Дал ошол Тынышбекти кутул-
бас куяга кириптер кылып, акыры жутуп да тынды.

Кашкулак келип кеткен күн, боорум,
Кайгыга башың жеткен күн, боорум. —

деген саптар жакындап келе жаткан кандайдыр бир коркунуч-
тан кабар берет. Атам замандан бери айтыла жүргөн табият ме-
нен адамдын кастыгы акыры барып жаратылыштын жениши
менен бүтөрү дагы бир жолу далилденди. Тынышбек мерген көп
жаныбарга кыянаттык кылды. Биринин энесин, биринин бала-
сын сулатты. Натыйжада адам менен табияттын ортосундагы
карама-каршылык тымызын күчөй берди.

Албетте, жаратылышка этият мамиле кылбаган адам акыры
түбү чыдамы түгөнгөн табияттан өз эңчисин албай койбойт. Бул
жолу да ошондой болду. Сур эчкинин сары изине чөп салып,
артынан сая түшүп, акыры жалама зоого камалып, сөөгү аскада
калган Кожожашты да, көзүн май басып өз баласын атып алган
мергенди да («Карагул ботом») табият өзү жазалады. Биздин эле
күндөрдөгү тээ казактын даркан талаасы тарып, ал жерден жай
таппай, Алатоого келип баш калкалашкан Ташчайнар менен Ак-
баранын («Кыямат» романы) тагдыры не деген тагдыр? Мына,
акыркы таянычы Ташчайнарды Бостон атып өлтүргөндөн кийин
Акбара баягы каргашалуу үңкүрүнө келип, уламдан-улам
бөлтүрүктөрүн эстеди. «Бирде жакында эле көз көрүнөө уурдатып
жиберген төртөө, бирде Моюнкумдагы алааматта мерт болгон
бөлтүрүктөрүн, бирде казак талаасында камыш ичинде өрттөнүп
өлгөн байкуштарын элестетти. Баарынан да ишенген досу, таян-
ган түркүгү Ташчайнардан айрылганын көп эстеди». Адам ага
эмне гана кылбады. Мына ушунун баары адамдан өч алууга алып
келди. Ансыз Акбаранын көңүлү тынып, көксөөсү суумак эмес.
Ал ошондой кылды. Акыры баары: наристе Кенжеш, адам кар-
рышкыры Базарбай, эч кимге залакасы жок Бостон, адамдан
жакшылык көрбөгөн Ташчайнар менен Акбара да өлүп, дүйнө
кыямат кайымга айланды. Тынышбек да ошондой адамдардын
бири. Ачык айтылбаса да, табиятка этият мамиле жасабасаң, ан-
дан сөзсүз жазаланасың, ага кыянаттык кылсаң, кыянатын көрөсүң
деген ой поэманын подтекстинен ачык байкалат.

АДАБИЯТ ТЕОРИЯСЫНАН:

Стилдештирүү

Н. Байтемировдун «Тынышбек боорум» поэмасын жазууда
адабияттын стилдештирүү формасын колдонгон. Стилдештирүү

деген эмне? Тигил же бул жазуучуга, же бир адабий агымга, болбосо кандайдыр бир коомдук же этнографиялык топко мүнөздүү стилдик белгилерди белгилүү бир максатта ырааттуулук менен көркөм каражат катары кабыл алуу, пайдалануу стилдештирүү деп аталат. Арийне, элдик оозеки чыгарманын, же бир адабий агымдын, же кандайдыр бир коомдук, этнографиялык топтун стилин «өзүнө сиңирип» пайдаланууда жазуучу ал стилди жазыла турган чыгармасынын жанрдык, тематикалык-композициялык өзгөчөлүгүнө, маани-мазмунуна ылайык ыктуу колдонушу зарыл. Бирок стилдештирүүнү тууроо же пародия деп түшүнүүгө да жарабайт. Ошондой эле эгер кандайдыр бир көркөм дөөлөт элдик оозеки чыгарманын стилинде жазылса, анын элдик чыгарма менен чаташтырууга да болбойт. Кольцов менен Р. Бернстин поэмасында стилдештирүү көп кездешет. Мындай учурда ал стиль ошол автордун «жеке менчигине», «жеке чарбасына» айланат. Мисалы, Пушкиндин жомокторунун, М. Ю. Лермонтовдун «Көпөс Калашников жөнүндө ыр», Н. С. Лесковдун «Сологой» чыгармаларынын стили – стилдештирүүнүн классикалык үлгүсү. Ошону менен бирге ал көркөм чыгармалардын стили анын авторлорунун жекече стили катары каралып, бааланат.

«Тынышбек боорум» поэмасы «Ак Саткын менен Кулмырзага», «Карагул ботомго» көп жагынан окшош. Кала берсе бул чыгармалардагы «досум», «ботом», «боорум» деген редиф сөздөрдүн кайталанышы аларды окшоштуруп турат. Окуяны баяндоо ыкмасы да баштан аяк түз эле фольклордук мотивде. Автор өзү да поэманын башында эле жомок, улама айтып жатканын баяндайт. Бирок буларга карабастан, «Тынышбек боорум» поэмасындагы стилдештирүү Н. Байтемировдун жекече стили катары кабыл алына берет.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Жогорудагы маалыматтардан жазуучунун өмүрү, чыгармачылык жолунун урунттуу кандай учурларын байкадыңар? Сүрөткердин аңгеме, повесть, романдарынын нарк-насили жөнүндө эмне билесиңер? «Н. Байтемировдун лирикасы, поэзиясы, поэма-дастандары, аңгемелери, повесттери, романдары» деген темалардын биринде окуучулардын конференциясын өткөргүлө.

2. «Тынышбек боорум» поэмасын окуп чыккыла. Анын «Кожожаш», «Карагул ботом» ж. б. элдик чыгармалар менен кандай жакындыгы бар? Баш каарман Тынышбекти мүнөздөгүлө.

3. Адам жана жаратылыш, алардын карым-катышы поэмада кандайча чечмеленет? Адам менен жаратылыштын бой тирешкен каршылыгы акыры эмне менен бүтөт? Стилдештирүү деген эмне? «Н. Байтемиров – прозаик, акын, драматург» деген темада сочинение жазгыла.

КАСЫМ КАИМОВ
(1926–1989)

К. Каимов 1926-жылдын 6-мартында Талас районунун Өзгөрүш айылында туулган. 1941-жылы орто мектептин аяктап, 1945-жылы Фрунзедеги мугалимдер институтун, ал эми 1949-жылы Кыргыз Мамлекеттик пединститутун бүтүрөт. Эмгек сапарын 1942-жылы райондук гезитте жооптуу редактор болуп иштөө менен баштайт. Бир нече жылдар областтык «Лениндик туу» газетасында котормочу, 1952–54-жылдарда «Жаш ленинчи» журналында бөлүм башчы, 1955–56-жылдарда жооптуу катчы болуп эмгектенет. Ошондон баштап 1979-жылга чейин «Кыргызстан пионери», «Чалкан», «Алатоо» журналдарында, «Кыргызстан маданияты» жумалыгында жетекчи кызматтарда иштеди. 1979-жылдан өмүрүнүн акырына чейин Жазуучулар союзунун Талас облусу боюнча кеңешчиси болуп эмгектенди. Касым – азыркы көп кырдуу кыргыз адабиятында жекече орду бар, өз үнүн, өз почеркин табуу машакатында далай изденүүлөрдү башынан өткөргөн жазуучулардан. Ал адабиятка 40-жылдарда келип кошулду. Бул муундун өкүлдөрүнүн жаратмандык иштери адабиятка мурункудан башкачараак, бөлөкчө талаптар коюлган мезгилге туура келди. Себеби 50-жылдардан тартып салыштырмалуу түрдө болсо да, алгач ирет кыргыз адабияты дүйнөлүк классикалык көркөм дөөлөттөрдүн чен-өлчөмү менен баалана баштаган эле. К. Каимов дал ошондой чыгармаларды жаратууга аракеттенди. Ырасында да жазуучулардын бул жаш мууну кыргыз адабиятынын андан ары өнүгүшү үчүн жаңы багыт, жаңы мазмун менен форма ала келгенин көркөм сөз өнөрүбүздүн 60–70-жылдардагы арымдуу кадамы да айкын далилдеп турат.

К. Каимов кыргыз журтчулугуна адеп сатирик ангемечи катары таанылды. Анын сатиралык ангемелеринин туңгуч жыйнагы «Соңку жолугушуу» деген ат менен 1955-жылы жарык көрдү. Жаш калемгердин алгачкы жыйнагы адатта ийгилик алып келе бербейт. Бирок Касым биринчи жыйнагында эле калемги төшөлүп калган, келечегинен көптү үмүттөндүргөн сүрөткер катары өзүн тааныта алды. «Касым Каимов» аттуу макаласында О. Ибраимов анын ошол биринчи жыйнагында эле «баяндоо ыкмасындагы динамизм, предметүүлүк, көркөм каражаттарды

үнөмдүү пайдалануу сыяктуу касиет-сапаттар бар экенин» көрсөтүү менен, жазуучунун чыгармачылык жолун шарттуу түрдө үч мезгилге бөлүштүрөт. Анын биринчиси – «Соңку жолугушуу» (1955) аңгемелер жыйнагынан «Атай» романына (1961) чейинки; экинчиси – «Атай» романы менен «Талаа жылдызы» (1968) повести жаралган жылдар. Ал эми үчүнчүсү – «Бири-бирине окшобогон күндөр» (1968), «Кыш ыргактары» (1973) повесттеринен тартып «Акырын күтпө» (1984) романына чейинки аралык.

Эгер жазуучунун алгачкы чыгармачылык кадамына жалпы мүнөздөмө берсек, анда «Соңку жолугушуу» аңгемелер жыйнагында эле К. Каимов өзүн негизинен жөндөмдүү юморист-аңгемечи катары көрсөттү. Ал жыйнактагы жана андан кийинки жылдардагы бир катар юмордук аңгемелери кыйла чыйрак жазылып, карапайым окурмандардын да, адабий коомчулуктун да көңүлүн өзүнө бура алды. Бул жылдары «Соңку жолугушудан» тышкары «Адашуу», «Мектеп жолунда» аңгемелер жыйнактарын чыгарат. Мына ушул кийинки жыйнактарында анын сатирик катары жөндөм-шыгы өзгөчө ачылып, коомдогу, жашоо-турмушубуздагы кемчиликтерди мыскылдап, кескин сындады. Турмушта арбын кездешкен бой көтөрүп менменсинүү, текеберчилик, бюрократтык, кошоматчылык, көз боёмочулук, аксымдык, алдым-жутумдук, аракеттик, паракорлук сыяктуу терс көрүнүштөр анын «Начальниктин кабагы», «Теке сүзгөндө», «Бөтөлкөдөгү киши» сыяктуу сатиралык аңгемелеринде чукугандай таамай айтылган тымызын шылдың, жылма какшык менен чындыктын чечекейин жара сайып, мындай терс көрүнүштөр баш көтөргүс абалга жеткирилип ашкереленет.

Сүрөткердин чыгармачылыгындагы олуттуу бурулуш кантсе да «Атай» романы болду. Бирок аны жазууга дароо киришкен да жок. Болжолу ал роман жазууга далайга даабай жүрүп, отуздан ашканда гана бул жанрда өз күчүн, таалайын сынап көргүсү келди окшойт. Ошондо да буга өзүн психологиялык жактан даярдап, адегенде «Токол» аттуу аңгеме жазды. Сынчылар бул аңгемени «Атай» романын жазуу үчүн алдын ала көрүлгөн камылга катары карашат. Элибиздин оң менен солун таанымал атактуу комузчу, залкар обончу Атайдын өмүр жолун, инсандык касиети менен комузчу-обончулук өнөрүн – миң сырдуу жаратмандык ишмердүүлүгүн көркөм изилдөө өтө татаал экенин К. Каимов алдын ала сезген. Ырас, ал кезде мурдагы Союзда мындай тарыхый биографиялык романдар көп жазылып, бул жанрда кыйла тажрыйба топтолуп калган учур эле. Бөлөгүн айтпаганда да М. Ауэзов «Абай» романында бир адамдын өмүр таржымалынын мисалында мүлдө казак элинин бир кылым аралыгындагы тарыхый тагдырын иликтеп көркөм жалпылаган.

«Атайды» жазууда ал ириде кыргыз романчыларынын, анан М. Ауэзовдун тажрыйба-сабактарын үйрөнбөй коё албайт эле, аларды четтеп өтүүгө мүмкүн да эмес болчу. Эгер «Атай» романынын ички диалектикасына үнүлүп кирсек, бул айтылгандар дароо эле баамга урунат.

«Атайды» жазууга материал топтоо, анын замандаштары менен баарлашуу, улуу обончу жашаган доорго серп салуу, эң негизгиси романдын жарык көрүшү автордун көңүлүн көтөрүп, экинчи бир өнөр ээсине кездештирип, жаш сүрөтчүнүн тагдырына арналган «Талаа жылдызы» (1964) повестин жарыялады.

Ушундан кийин ал коомдук иштерге аралашып, бир нече жылдар бою «Алатоо» журналынын, «Кыргызфильм» киностудиясынын, «Кыргызстан маданияты» жумалыгынын башкы редактору болуп иштеди. Бир жагынан жогорудагы жумуштары колун байлап, эң негизгиси, «Адашуу», «Талаа жылдызы» повесттеринен жолу болбой, «оозу күйүп» калгандан кийин К. Каимов калемин тыныктырып, жазганды коё туруп, ошол мезгилдеги кыргыз адабиятында болуп жаткан өзгөрүүлөр менен жаңылыктарды өздөштүрүп, аларды өз боюна сиңирүү керек болчу. Баамчыл жазуучу дал ошондой кылды. «Талаа жылдызынан» кийин ал көпкө жазбай жүрүп, бир нече жылдан кийин гана «Омор агай», «Тоо булагы», «Кутман чоң ата», «Айыл четинде» сыяктуу аңгемелерди удаама-удаа жарыялады. Булардын арасында бараандуусу, нарк-куну боюнча баалуусу, кантсе да 1968-жылы жарык көргөн «Бир-бирине окшобогон күндөр» повести болду.

1973-жылы жарык көргөн «Кыш ыргактары» повести адабий сында К. Каимовдун чыгармаларынын мыктысы деп бааланып жүрөт. Буга удаа жазуучу бир нече аңгемелерди да жазды. Айрыкча «Кыш ыргактары» О. Ибраимов айткандай, «жазуучунун жаны деңгээлин, жаны сапатка өткөн чеберчилигин анык айгинелеген, этаптык маанидеги туунду, көрөсөн көркөм табылга». «Жигит баратат», «Ийри жылан» повесттери «баш көтөрбөй окугандай кызыктуу». «Шектүү кадам», «Жолборс жетелеген зайып» аңгемелери «такшалган автордун таамай тарткан образ-сүрөттөөсүнө каныккан, сыйымдуу стилди да өнүктүргөн жазуучунун үчүнчү бир жазуучулук этабын белгилейт. Ал эми «Омор агай», «Теке сүзгөндө», «Анарбайдын көпүрөсү», «Токол» өңдүү аңгемелери жалпы эле кыргыз новеллистикасында өзүнө татыктуу орунду ээлейт, бул туундулар менен К. Каимов кыргыз прозасындагы аңгеменин чебери катары бааланууга акылуу».

«Кыш ыргактарынан» кийин жаралган «Белгилүү эркек» (1975), «Ийри жылан» (1981) повесттери жана «Акырын күтпө»

(1984) романдарынын (айрым оош-кыйыштарына карабастан) ар биринин сүрөткердин жекече чыгармачылыгында, дегеле кыргыз адабиятында өз орду, көтөргөн жүгү бар.

АНАРБАЙДЫН КӨПҮРӨСҮ

(Ангеме)

Кырка тоолордун мээримдүү коюнунда мемиреген кен өрөөндүн көркүн ачып, атагын көкөлөтүп, кыял күүсүн козгогон – анын шар суусу менен көк жашыл токою. Өзөн бойлоп, кыркалекей тартып, шуудураган токой кээде тирелишип жыш, кээде суюлуп, өрөөндүн этегине жетпей түгөнөт. Өзөн болсо сайсайда куйган туура суулар менен кубатталып, тоонун деми менен эпкинни сүрөп, өрөөндүн четинен алыска-алыска, чексиз мейкиндикке сапар тартат.

Кишилерди ойлонткон, убара кылган – суу. Кургакчылыкта – анын кааты өтөт, жаан-чачын арбыса – каары өтөт. Көкүрөк тарапта өрөөндүн ичинен өрөөн чыгарган адырлуу кырканын этеги кызыл урчуктуу аска болуп чалкаят да, өзөн дал ушул жерден кууш тартып, агымы таштан-ташка урунуп зоо жаңырат. Ушул жердеги көпүрөдөн эзелтен эл үзүлбөй, жүргүнчүлөр тынбайт. Бул көпүрөнү эл Анарбайдын көпүрөсү деп аташат. Көпүрө аман турганда эки өрөөн тынымсыз байланышта, анын ачакейлиги да сезилбейт. Көпүрө бузулса тигишинен ыдырап, эки багалеге эки жакка кеткен шымдай болуп өрөөн бири-биринен ажырап калат.

Ал эмне үчүн Анарбайдын көпүрөсү деп аталган? Анарбай устабы? Же жердин аты ошондойбу? Аны менен жүргүнчүлөрдүн иши барбы. Жол шыдыр, көпүрө ордунда болсо, андан башка эмне керек. Күндөрдүн биринде Анарбайдын көпүрөсүнө коркунуч түштү. Күтүлбөгөн учурда суу ташкыны күчөп, кууш өзөн алабармандап көтөрүлүп отуруп, шарпылдаган ылайлуу суунун чачырандысы көпүрөнүн үстүнөн өткөн кишилерге серпиле баштады, машиналар өйүз-бүйүздө шыкалып, атчандар да, жөөлөр да жарданып туруп калышты. Өрөөндүн тарыхында кулак угуп, көз көргөндөрдүн ичинен эң мыктысы ушул көпүрө эле. Ал он жылдан ашык убакыттан бери суу ташкыны менен каптаган селдин далай сынынан өткөн. Тоо суусунун кыялын болжоого мүмкүн эмес экенин кишилер бүгүн түшүнүштү. Суу жетпейт делген үч метр бийиктиктеги көпүрөнүн үстүнө ташкындаган толкундар жабыла берип жатты, керемет түркүк кычырай баштады. Жүргүнчүлөр арасында кобурашуу башталды:

– Анарбай чала иштеген экен, дагы бир метр бийик көтөргөндө болмок экен.

– Силер эмнени айтып отурасынар? Анарбай деген киши эбак дүйнөдөн кайткан?

– Антпей эле бул Анарбайдан кийин салынган көпүрө, – дейт дагы бирөө. – Анарбай жөнүндө талаш курчуй берди.

– Анарбай тирүү бекен? Аныгын билген киши барбы?

– Ким билсин, көпүрө жөнүндө айтсаңчы!

...Бир оокумда качыр-кучур эткен шумдуктуу дабыш чыкты. Шойком болорун сезип, аны күтүп тургандар сестейе калышты. Шумдуктуу добуш чыкканда түркүк кыйраган окшойт, чейрек кылымга моюн бербей турган даңкайган чоң көпүрө бел ортосунан бүктөлө түшүп, мүрдөмгө келбей ылайлуу сууга аралашып жок болуп кетти. Ар кайсы жерден сорок эткен жыгачтар гана көрүнүп баратты. Көпүрөнүн эки башынын орду эншерилип, чаны уюлгуп калды. Ошентип, талаштын акырын ташкындаган өзөн өзү чечти. Ал жерде тургандардын бири күнк этти: «Анарбайдын көпүрөсү азыркы шартка жарабайт. Жаныча көпүрө жөнүндө капкачан ойлоо керек эле». – Калгандар анын сөзүнө макул болушуп, унчукпай калышты. Эки чакан өрөөндүн жана аларды бириктирген бүткүл чоң өрөөндүн катнашы токтолду.

...Курулуш жумуштары адаттан тышкары, суу тартыла электе башталды. Өйүз-бүйүздө өңчөй техника: таштарды, курулуш материалдарды жүктөгөн машиналар, бульдозёрлор, крандуу машиналар. Баары темир, уютулган таш. Эл арасында «таш көпүрө», «темир көпүрө» салынат экен деген сөз тарады. Абышкалардын бири гана өзүн башкача кармайт. Ал көбүнчө көпүрөнүн кандай куруларын билгиси келет. Бирде долбоорду тиктеп отурган адистердин, бирде жумушчулардын жанына келет. Көпүрөнү тез бүтүрүү үчүн ашыккан кишилердин аны менен жумушу эмне. Анын ак топосуна, чычайган аппак мурутуна да көңүл бурган эч ким жок.

Жумушчулар менен техника Анарбайдын көпүрөсү бузулгандын эртеси эле келишкен. Адегенде алар өйүз-бүйүздү байланыштырыш үчүн асма көпүрө орнотушту. Жумушчулар менен катар зарыл иштери бар кишилерди биринчи иретте өткөрмөк болушту. Курулуш инженери көп кишилердин арасынан алиги ак топучан абышка менен балалуу аялды көпүрөгө биринчи чакырды. Балалуу аял келди. Абышка баш тартты. Убакытын эптеп өткөрө албай жүргөн бекерчи экен дегенсип, аны ошондон кийин такыр капарга албай калышты... Жүргөн бир ак топу деп коюшту. Жумуш күнү-түнү кызыды. Башкалар келбесе да баягы ак топулуу, чычайган аппак муруттуу абышка чыккан күн менен кошо келип жүрдү. Кебетесинде анчалык бырыш жок, жүрүш-турушу тыкан болгону менен ал сексенден ашып калган эле. Көзү да кадимкидей. Кулагы гана каңырыш. Аны менен сүйлөшпөгөндөн кийин кулагынын жайын кайдан билишсин.

Ал адегенде эле онурайган көпүрөнүн ордун тиктейт. Суу бир калыпта жошодой кызарып, жыландай ийрилип акканын, агындылар бирде көрүнүп, бирде көрүнбөй тарбаландап кетип баратканын көрөт. Башын чайкап коюп, анан курулушчуларды тиктейт. Суу кирип жаткан учурда кандай неме көпүрө салат? Булар өтө айлакер же тажрыйбасы жок балдар. Балким курулуш материалдарын жыйнап, камылганы бүтүргөнчө ташкын басылар. Антип ойлоюн десе аларда суудан ырайым күтүүчү кербете байкалбайт. Пландарына ишенет окшойт. План деген кагаз. Тилсиз жоо планга баш иеби? Абышка аларга оюн ачык айтайын десе, ишке биротоло чечилип кирген балдар акылынан ажыраган экен дешпесин деп чочулайт. Ак топучан адам жээкте таягына жөлөнүп, жумуштун чаркын байкап турганда, бульдозёрчу жигит көпүрөнүн бир жаккы башын каза баштады.

– Бул маспы? – деп ойлоду абышка. – Мас болсун, соо болсун мунусу туура эмес. Мындан ары унчукпай коюуга чыдабай, таягын булгалап, жигитке кыйкырды:

– Ай, бала, токтот! – Буга эмне болду дегендей жигит моторду басып, – Токтот дейм, токтот! – деген сөздү укту.

– Менде бир эле начальник бар. – Жигит моторду кайрадан от алдырды. Андан оной кутулуу үчүн жигит начальникке карай кол жаңсады. Ак топу ишаратты жакшы түшүнгөнсүдү. Бөжөндөй басып инженерге жетип барды.

– Балам, көпүрө сала турган жерди эмнеге басайтасың? Көпүрөнүн бийиги жакшы эмеспи? – Абышка аны кеңешке чакыргысы келди...

– Ооба, бийиги жакшы. – Инженер жигит кеп-кеңеш бүткөндөй жөнөп кетти. Ангыча бульдозёр жээкти онурайта казып да бүтүп калыптыр. Ошол жерге башка жумушчулар келишип, чункурду таш, цемент менен кайрадан толтурушту. Мына эми көпүрөнүн жерпайы бекем жана бийик болду. Абышка баятан бери бекер убараланып жатканын, балдарга бөөдө жаман көрүнгөнүн түшүндү. Ал жээктен алыс кетпей, мандаш урунуп, көпүрөнү тиктеп, ойго батып отурат, чочугандай селт этет. Көпүрө жакты карайт. Аркайган узун темирлер жээктин эки жагына арта салынып калган. «Атакей, бул эмнеси?!» Карыя калчылдап ордунан туруп, жээкке жакындайт. Ооба, түркүгү жок темир көпүрө! Түркүгү жок көпүрө да болчу беле?... Таякка өбөктөгөн абышка көпкө турду, көздөрүн жумду. Бир нерсени эстегендей болду... Курулуш иши күнү-түнү жүрүп жатты. Баягы ак топучу, чычайган муруттуу абышка эми келбей калды. Анын келген-келбегени менен эч кимдин жумушу болбоду...

Курулуш жумуштары аяктады. Жумушчулар менен адистер кетүүгө камынышты. Ошол учурда айыл тараптан келе жат-

кан атчан адам көрүндү. Аны көзгө чалдыктырган – артынан кымызы, өнөргөн козусу. Жакындап келген атчан баягы ак топулуу абышка экен. Бирок азыр башына кийгени ак калпак, үстүнө төө жүнүнөн жасалган жука саргыч чепкен, кийими өзгөрүп, өзү да ат үстүндө олбурлуу. Аны менен атайын таанышпаган кишилер чычайган аппак мурутунан улам анын баягы «ак топу» экенин божомолдошту. Эгер атчан киши жаш болсо, кымызынды сат дешип, оюн-чынга салып эсин оодарышмак. Бирок сакалдуу адамга эч ким батынбай жол ача беришип, салам айтышты. Карыя алик алды, бирок шыр өтүп кеткиси келбегендей, ат тизгинин тартты. Инженер абышканы көздөй озунду:

– Ата, жол ачык, чочубай өтө бериниз!

– Балам, сен мени каякка өткөзгөнү жүрөсүң?

– Каякка баратасыз?

– Менин жайыма коё туруп буларды түшүрүп алгыла, – деди абышка. Ушу сөздү гана күтүп тургандай жигиттер козу менен кымызды дарактын көлөкөсүнө алып барышты. Абышка өзү да атынан түштү. «Буларды кимибизге алып келди? Же сатканыбы?» – деген ой ар кимисинин оюнда. Инженер абышканы жандай басып, көлөкөдө чогулган кишилердин жанына келишти. «Жигиттер, кана кымызды ичпейсинерби!» – деген сөз кожондан качан чыгат дегендей абышканы суроолуу карашты. Ынак жана муздак кымызга эл каркындай түшкөндө гана абышка сөз баштады:

– Балдарым, жаны көпүрөнөрдү куттуктайын деп келдим. – Кубанышкан жигиттер ага ыраазы болгондой баш ийкешти. – Балдарым, мен эски көпүрө менен коштошкону келдим. – Бул сөзгө эч ким маани бербеди. – Балдарым, силер да мени менен коштошсун деп келдим. – Анын сөздөрү салмактуу, ойлуу чыккандыктан, бул абышка ким өзү дегенсип, отургандар аны суроолуу тиктеп калышты.

– Эмесе, мени таанып алгыла! Анарбай деген менмин, – деди абышка. – Бардыгы тым-тырс. – Ар нерсенин учуру болот... Таанышса турган, сырдаша турган убакыт эми келди. Адегенде кымызынарды ичкиле, козунарды сойгула! Козу дароо союлуп, чоң казанга түштү. Кымыз ичилип жатты. Абышка ныкталып отурду. Саягы узун сөзгө түшчүдөй...

– Анарбайдын көпүрөсү салынганына элүү жылдан ашты. Ал көпүрө бар болгону үч жылча турду. Андан берки көпүрөлөрдүн Анарбайга тиешеси жок. – Бул абышка эмненин башын оорутат, – деп ойлоду уккандардын бир катары.

– Илгери биздин өрөөндүн эли жоокер болчу экен, – деп койду Анарбай, – тышкы душмандар менен кармашпастан, өз ара чабышчу экен. Менин жаш кезим... Өрөөндүн бир тарабын

Кызылбаш болуш, бир тарабын Карабаш бийлечү. Алар өмүр бою касташты, чабышты. Далай эр өлдү, майып болду. Далай көз жаш төгүлүп, далай кун төлөндү. Эки тараптын бири бирде жыгып, бирде жыгылып, бирок биротоло женилип, кол куушуруп бергени болбоду.

Чабышуу ушу суунун өйүзүндө же бүйүзүндө болор эле. Анда ушу темир көпүрөнүн ордунда эки узун жыгачтан салынган солкулдак көпүрө боло турган. Качкан тарап шашылыш түрдө солкулдак көпүрөдөн өтүп, анан жыгачты бери жээкке тартып коёр эле. Кууган жак суудан өтө албай калчу. Ошол заманда солкулдак көпүрө оюнчук болгон. Эрегишкен тараптын кайсынысы болбосун, аны каалаган убагында тартып коёр эле. Ошентип, өйүз-бүйүз болуп, өрөөн экиге бөлүнүп калчу. Жаатташуу, барымта күчөй турган. Өрөөндүн эки жагы бири-бирине душмандашып, бирдик, ынтымак кетип, кайран эл азапка түшкөн, алыраган... Анан өрөөнгө совет бийлиги орноду. Кара таман, ак ниет кедейдин баласы деп мени болуш шайламак болушту. Эл башкарып көргөн эмесмин, билимим жок деп мен безилдеп качтым. Эл айтканыма көнбөдү. Акырында аргасыздан макул болуп, мындай деген шарт койдум: «Анда эмесе менин жардыгыма макул болосунар», – дедим. Бул сөзгө алар муюшту. «Эки өрөөндү түбөлүк бириктирүүчү көпүрө салабыз!» – Бул болуш шайлангандагы биринчи жардыгым болду. Эл чуу этип менин сөзүмдү коштоп кетишти. Айтканды аткардык. Колума балтамды алып, элди баштап бардым. Тандап жыгач кесип, ташты, кумду замбар менен ташып, көпчүлүк коёбу, мурун бул өзөндөгүлөр көрбөгөндөй бир чоң көпүрө салдык. «Тексиз болуш өз жосунуна түшүп, жыгач көтөрүп жүргөнүн көр», – деп манаптар табалашты. Алар биздин көпүрөнүн маанисин түшүнгөн жок. Эл аны Анарбайдын көпүрөсү деп аташты. Ал чоң көпүрөнү эч ким буза албады, эл ынтымактуу жашап калды...

Илгери көпүрө үчүн эки кырсык болгон: бирөө – жаатташуу, экинчиси – суунун ташкыны. Көпүрөнүн биринчи кырсыгы түбөлүккө жоюлду. Бирок экинчи кырсыгынан элүү жыл өтсө да арыла албай жүрдүк. Эми акыры кырсыктан, балдар, силер куткардынар. – Анарбай сакалын сылай ойлоно калып, инженерге кайрылды, аты Турар экенин билди да: «Турарым, эмесе көпүрөнүн тарыхы ушундай!» – деп койду. Ангыча оокат даяр болду. Сөз токтоду. Козунун эти желип бүткөндөн кийин абышка кайрадан сөзгө кирди.

– Макул десенер бата кылуудан мурун акылдашалы...

– Биз макулбуз, ата!

– Эмесе мындай, мурунку көпүрөлөрдүн баары бири-бирине окшош жыгач көпүрөлөр эле. Анын баары чынында Анарбай-

дын көпүрөсү болгон. Азыркынар башка. Анарбайдын колунан келмек түгүл акылына сыйбас керемет. Ар нерсени өз аты менен атаган жакшы. Силер менин сөзүмдү эп көрсөнөр, темир көпүрөнү Турардын көпүрөсү деп атайлы. Кана, Турар балам, тура калып бата сура!

– Аксакал, жаңылышпасыз! – Турар чебеленип кетти, – Атты эл коёт.

– Биз элбиз, – деди Анарбай, – мына, азыр бата кылып көпүрөгө сенин атынды коёбуз. Ошо бойдон элдин баары аны Турардын көпүрөсү деп атап калышат! – Туш-туштан абышканы жаалап жибершти. Алардын сөзгө көнбөсүн түшүнгөн соң Анарбай шылкыйып туруп калды.

– Бата суралбай орундарынан турушту. Анарбай менен таанышуу ыкластуу, ынтаалуу башталып, коштошуу оор болду. Абышка кабагын саландатып, кадимкидей убайымга түштү. Аны Турар өзү атказды. Анарбай атка минип бастырып кетер алдында жигиттерге акыркы жолу көз чаптырды. Алардын ирени кубанычтуу эле. Ал кеткенден кийин көпүрөнүн жазы темиринин бетине электр менен ширетилген «Анарбайдын көпүрөсү, 1969-жыл» деген жазуу пайда болду.

«Анарбайдын көпүрөсү» – жаңы салттын уланышы

Аңгемеде эч кандай деле татаал сюжет жок: эки өрөөндү бириктирген жыгач көпүрө; аны суу ташкыны алып кетип, курулушчулардын келиши; ак топучан абышканын көпүрө курулушуна болгон жандуу кызыгуусу; көпүрөнүн бүткөнү; анын мындан ары да «Анарбайдын көпүрөсү» деп аталып калышы. Аңгемедеги болгон окуя ушул. Бирок мында автордун мурдатан калыптанган, жеке өзүнө таандык стили, үнү бар мыкты сүрөткер катары чеберчилиги даана байкалат. Мына ушул жөнөкөй сюжеттин негизинде эсте каларлык ой жатат. Бул жерде кеп эски көпүрөнү суу алып кетип, анын ордуна жаңы көпүрөнүн салынышында эмес. Бул жердеги эң башкы нерсе ата мурастын уланышы, жаңы салттын жаралышы жөнүндөгү идеяны автор жогорку эстетикалык чеберчиликте бергенинде болуп жатат. Аңгеме тоо пейзажын, албууттанган тоо суусун сүрөттөө менен башталат. Көз алдыга «кырка тоолордун койнундагы кең өрөөндүн көркүн ачып, атагын көкөлөтүп, кыял күүсүн козгогон көк жашыл токой менен шар аккан суу» тартылат. Кишилерди ойлонткон да, убара кылган да ушул суу. «Кургакчылыкта – кааты, жаан-чачын арбыса – каары өтөт». Анын үстүнө эски көпүрө. Бул көпүрөдөн эзелтен эл үзүлбөйт, жүргүнчүлөр тынбайт. Эл муну «Анарбайдын көпүрөсү» дешет. Эмне үчүн ошондой ата-

лып калганын эч ким билбейт. Бири Анарбай уста десе, бири жердин аты ошондой болсо керек деп божомолдошот. Аны суу алып кеткиче көпүрөнүн эзелки тарыхы менен эч кимдин иши да болбоду.

...Күндөрдүн биринде Анарбайдын көпүрөсүнө коркунуч түштү. «Суу ташкыны күчөп, кууш өзөн алабармандап көтөрүлүп отуруп, ылайлуу суунун чачырандысы көпүрөнүн үстүнө серпиле баштады. Бир аз эле болгондо суу ташкыны көпүрөнү алып жөнөмөкчү. Машиналар шыкалып, аттуусу атчан, жөөсү жөө бойдон өйүз-бүйүздө жарданып туруп калышты. Мына ошондо гана адамдардын тынчы кетип, көпүрө жөнүндө ар кандай ой айтылды. Ар кошкон элдин баш аламан бул сөзү аңгемедеги окуянын андан ары табигый өнүгүшүнө багыт берип тургандай. Ошондой эле бул үзүндүдөн карапайым элдин куулук-шумдуксуз жан дүйнөсү, ички психологиясы да таасын тартылганы байкалат. Аңгыча жаңы көпүрө курула баштады. Анарбай карыя менен да дал ушул жерде биринчи жолу жолугушабыз. Алгач анын ким экени эч кимге белгисиз, бир ак топу чал. Ал өзүн башкача кармайт. Көбүнчө көпүрөнүн кандай куруларына кызыгат. Бирде долбоорду тиктеп турган адистердин, бирде жумушчулардын жанына келет. Белгисиз абышканын мына ушундай иш-аракети окурманды ойго салат.

Абышканы көп нерсе таң калтырат, көп нерселер боюнча куруучулар менен келише албайт. Чынында эле «суу кирип турган учурда кандай неме көпүрө салат? Булар өтө айлакер, же болбосо тажрыйбасы жок балдар. Балким, курулуш материалдарын жыйнап, камылганы бүтүргүчө ташкын басылар. Антип ойлоюн десе, аларда суудан ырайым күтчү кебете байкалбайт. Пландарына ишенет окшойт. План деген кагаз. Тилсиз жоо планга баш ийеби?» – Абышка бул купуя оюн ачык айта албайт, «акылдан адашкан экен дешпесин» деп айбыгат. Акыры чыдабай, көпүрөнүн эки жак четин эңшерип оңурайта казып жаткан бульдозёрчуга: «Ай, бала, токтот!» – деп буйрук берди. «Менде бир эле начальник бар», – деп тиги бала да өчүргөн моторду кайра жандырды.

Мына ушул диалогдо да айылдык ары акылдуу, ары өкүм нукура кыргыз абышкасынын эң бир таасын тартылган портрети көзгө урунат. Анан абышка көпкө көрүнбөй калып, көпүрө бүткөндөн кийин гана келди. Келгенде да козусун өнөрүп, кымызын артына келди. Бул куруучуларды таң калтырды. Абышканын келген максаты: көпүрөнүн эбактан берки тарыхы менен тааныштырып, балдарга ыраазычылык билдириш, ыгы келсе кеп-кеңешке тартып, ак батасын бериш.

Көрсө, Анарбай салдырган көпүрө үч жыл гана туруштук бериптир, андан бери канча ирет кайта курулган экен. Аны

Анарбай деле салбаптыр. Анда эмне үчүн Анарбайдын көпүрөсү деп аталып калган? Анын өзүнүн тарыхы бар. Ал кезде уруу-урууга бөлүнүп, кырчылдашкан заман. Ошол өзөндүн эки өйүзүндөгү эки уруу эл да көп жыл кармашты, алардын чатагына күбө болгон – ортодогу дарыя, ага артылган утурумдук көпүрө. Көпүрө деген аты эле болбосо, дегинкиси узатасынан ташталган эки карагай устун. Төнкөрүштөн кийин эле Анарбайды болуш көтөрүп алышат. Эки өрөөндүн элин бириктириш үчүн Анарбай көпүрө салдырат. Андан бери далай көпүрө урап, далайы салынды, бирок ошол күндөн бүгүнкү күнгө чейин ал «Анарбайдын көпүрөсү» деп аталып кала берди. Ангемедеги автордун айтайын деген ою да дал ошол сооп иштин акыбетин даназалоо. Көпүрөгө жаңы ат коюу боюнча Анарбай карыянын куруучулар менен талашы да, алар бир ооздон жаңы салынган көпүрө деле Анарбайдын көпүрөсү болуш керек деген бүтүмгө келиши да барып-келип дал ушул идея-ойго такалат.

...Кымыз ичилип, эт желди, абышка көпүрөнүн эми тапта-кыр башкача курулганын айтып, аны курган инженердин атына «Турардын көпүрөсү» деп атоону сунуш кылат. Бирок курулушчулар, Турардын өзү баштап көнбөй коюшат. Абышка көңүлү чөгө, таарынгандай түр менен аттанат. Ал кеткенден кийин беркилер өздөрүнчө кеңешип, көпүрөнүн алдындагы тактага «Анарбайдын көпүрөсү» деп жазып коюшат. «...Ангеменин ички кыймылынан, акценттердин коюлушунан улам маселе мында жалаң гана эски жана жаңы көпүрө эмес, сөз адам турмушундагы жакшы салттардын, ата мурастын уланышы жөнүндө баратканы айкын болот. Көпүрө бул анчейин гана эки айылды байланыштырып турган катташуу жолу эмес, ал баарыдан мурда ата мурастан келаткан сонун өнөкөт. Көпүрө бул эски каада менен жаңы турмуштук негизде өнүгүп-өөрчүп жаткан жаңы салттардын биригишин, уланышын символдоштурган образ катарында кабыл алынат. Турардын жаңы көпүрөсү – бул инженерлик ойдун ишке ашышы гана эмес, ал баарынан мурда Анарбайдын салтынын түздөн-түз уланышы, анын жаңы сапатка көтөрүлүшү. Ангеменин көркөмдүк маңызы дал ушунда».¹

Сууроолор жана тапшырмалар

1. К. Каимовдун өмүрү жөнүндө жогоруда айтылгандардан башка дагы кандай маалыматтарды билесиңер? Ал кыргыз жазуучуларынын кайсы муунуна кирет жана ал муун өзүнө чейинки калемгерлерден эмнеси менен айырмаланат?

¹ Асаналиев К. «Өрдөн өргө». – Ф.: Кыргызстан, 1977. – 95 – 96-б.

2. Жазуучунун кандай чыгармаларын окугансыңар? Анын алгачкы чыгармалары туурасында кандай сын-пикирлер бар? Жазуучунун таланттуу сатирик-аңгемечи катары тааныткан чыгармалары кайсылар? «Соңку жолугушуу», «Теке сүзгөндө», «Бөтөлкөдөгү киши», «Начальниктин кабагы», «Жолборс жетелеген зайып», «Белгилүү эркек», «Жигит баратат» ж.б. аңгеме, повесттеринде ал кандай адамдарды келекелеп, кандай терс көрүнүштөрдү ашкерелейт? К. Каимов өз чыгармаларына ат коюга кандай маани берет? Аны сатиралык аңгеменин чебери дешет, эмне үчүн? Сүрөткердин «назык лиризмге каныккан, терең психологизмге негизделген татаал драмалуу» чыгармалары жөнүндө сенин пикириң кандай?

3. «Атай» романын окуп чыккыла. Бул роман жазуучунун жекече чыгармачылыгында, дегеле кыргыз адабиятында кандай орунду ээлейт? Анын жазылыш тарыхы, оош-кыйыштары жөнүндө эмне билесинер? Романда биографиялык-документалдык материалдар чыгарманын табигый составына айланып, «документализмден көркөм жыйынтыктоого, синтезге, жалпы баяндоодон адамдын ички кубулуштарын талдоого, психологизмге кандайча өткөнүнө» байкоо жүргүзүлө.

4. «Бири-бирине окшобогон күндөр», «Кыш ыргактары», «Акырын күтпө» повесть, романдарын окуп чыгып, оюңарды айткыла. Бул көркөм нарктар К. Каимовдун чыгармачылыгында, дегеле кыргыз адабиятында кандай орунду ээлейт?

5. «Анарбайдын көпүрөсү» эмне жөнүндө, анда автор кандай ойду айткысы келген? Аңгемеде жазуучунун өрөөндү сүрөттөө чеберчилигине көңүл бургула. Көпүрө эмне үчүн «Анарбайдын көпүрөсү» делет? Анын өрөөндөгү кызматын, ролун, маанисин түшүндүргүлө.

6. Жаңы салынып жаткан көпүрөнүн айланасында эртели-кеч көз салып жүргөн табышмактуу абышка ким? Ал аерде эмне кылып жүрөт? Анарбайдын көпүрөсүнүн тарыхы жөнүндө эмнени түшүндүңөр? Жаңы көпүрөгө ат коюу боюнча Анарбай кандай сунуш айтты, аны куруучулар эмне үчүн кабыл алган жок? Соопчулук, кайрымдуулук, ырайымдуулук дегенди кандай түшүнөсүңөр? «Ата мурастан келаткан өрнөктүү салттар» деген темада сочинение жазгыла.

АМАН САСПАЕВ
(1929)

Мен Түп районуна караштуу кадимки эле Кенсуу айылында туулгам.¹ Туулган жылым так эмес, паспортумда «15-октябрь, 1929-жылы туулган» деп турат. Мейли, ошондой эле боло берсин... Атам Саспа (Саспай эмес) 1930-жылы каза болгондон кийин энем майда балдары менен төркүндөрүн пааналайт. 1933-жылы колхоз, совхоз уюштурулуп, таякелеримди жана энемди «байдын тукуму» деп коллективдешкен чарбага кабыл албай коюшат. Сулунун башын уурдап сыдырып, үйгө арыктын ичи менен жашынып качып келгеним али эсимде. Көрсө, чоң таятам таанымал, миң жылкылуу Сарыбай деген киши экен. Энем – анын небереси. Кыскасы, Кытайга качуубузга да ошол шарт себеп болуптур. Беш-алты жашар кезим болсо керек, Кытайга чейин жөө барганыбыз эсимде. «Жөө чарчабай кантип келдин?» дегендерге: «Тиги дөңдөн ары эмне бар, мындан кийин кандай жер кезигет деп кызыгып келе бердим», – деп жооп бергем. Жалаң катын-калач, жаш балдар бир айдай жол жүрүп, Кулжа шаарына жеттик. Дарбыз, жүзүм дегенди биринчи жолу ошол шаардан көрдүм. Ал жакка барган соң энем Имаш деген адамга турмушка чыкты. Пекиндик профессор Ху Чженхуанын «Кыргызстан маданияты» жумалыгынын кайсы бир санында: «Аман Имашов менен кыргыз тилин изилдегенбиз...» деп жазганы бар. Аман Имашов дегенден кийин кабарчы кашаанын ичинде «Бул белгилүү жазуучу Аман Саспаев» деп түшүндүрмө берген. Ошентип мен жаш чагымда Саспаев эмес, өгөй атам боюнча Имашов болуп жүрдүм.

Кытайга барганыбыздан кийин бай уйгурларга малай болуп калдык. Атам Имаш чөбүн чаап, орогун оруп, кырманын басат. Энем байдын үйүн шыпырып, нанын жабат, кирип жууп, үй оокатына каралашат. Мен анда кичинемин, калмактардын ажайып кооз салынган бутканаларын суктанып карап отура берчүмүн. Акыры мектеп жашына келгенимде Тогузторо деген уезддин Моюнгүзөр деген жерине көчүп бардык. Тоонун түбү, жакшы жер, айылдын ортосун жарып чоң өзөн агып өтөт. Биздин үй

¹ Жазуучунун өзү жазып берген өмүр баяны баштан-аяк оңдолуп, кыскартылып берилди.

ошол суунун боюнда. Көрсө, баягы биз мурда кызматын кылган байдын иниси жумушчу керек болуп бизди көчүрүп кетиптир. Кызыксыз болсо да муну айтып отурган себебим, менин биринчи жолу алиппени колго алып, тамга тааныганым ошол жерден башталды. Айылдын тургундары – уйгурлар. Бирок мектепте уйгур мугалими жок экен. Бир күнү кыргыз мугалим келди, аны «сарт калмак» дешчү. Ошентип окуп калдым, араб тамгасы менен кат тааныдым. Окуу китеби жок. Гезиттерди көрсөм жабыша калып окуганга аракеттенем. Ошол жылдары Жапонго каршы согуш башталды. Ошондуктан гезиттеги кабардын көбү согуш жөнүндө. Алиге эсимде, Лу Шундун «Менин көргөндөрүм» деген чыгармасы казак гезитинде сандан-санга басылып калды. Аны өтө кызыгып окудум. Анда жапондор кытайларды кыйнап өлтүргөнү айтылат. Эки колун асып коюп, кырлуу жыгач менен адам терисин жирегени, тигинин чыңырганы эң элестүү, бирок өтө эле коркунучтуу жазылган. Көрсө, ал жазуучу кытайдын жаңы доор адабиятынын атактуу классиги Лу Шун (Чжоу Шу-Жэнь) экен. Анан ошол эле Тогузторо уездинин Жанышаар деген шаарына көчүп кеттик. Ал жерде IV класска кирип, уйгурча окуумду уланттым. Мына ошондо биринчи жолу көркөм адабият жөнүндө алгачкы түшүнүк алдым. Уйгур тилинен сабак берген Имин афанди (мугалим, устат деген мааниде) уйгур акындарынын ырларын жатка билчү. Аларды куплет-куплети менен доскага жазып койчу. Биз аны көчүрүп алып жаттачубуз. Аларды азыр да унута элекмин. Ал киши ушул жакта иштеп жүрүп камаларында Кытайга качып барыптыр. Жылдын төрт мезгили, тоо-таш, кооз жерлер жөнүндө сүрөттөп айткан анын уккулуктуу сөздөрү адамды арбап, жадабай уга берчүбүз. Неси болсо да, эң алгач көркөм сөз жөнүндө ички дүйнөмдө из калтырган киши ошол Имин афанди болду.

Мен V классты бүткөндө эжем турмушка чыгып, Кулжа шаарында жашап калдык. Окусун деген үмүт менен ата-энем мени Кулжага жөнөтүштү. Шаарда жалаң уйгур мектеби. 1940-жыл болуш керек. «Таалие» деген уйгур мектебинин VI классына кирдим. Бирок көп өтпөй айрым адамдар казак-кыргыз уюшмасы тарабынан ачылган мектеп бар, анда жалаң казак-кыргыз балдар окушат, сен уйгурча окуп эмне кыласың, ошого кир», – дешти. Мен ага кирип, VII классты казак тилинде окуй баштадым. Бул мезгил Кытайды Гоминьдан башкарып турган кез. Анан эмне болду, айтор, өкмөттүк гимназияга барып окуп калдым. Эң жакшы окугандарды жатакана, тамак менен өкмөт өзү каржылайт. Мактангандык эмес, камчы салдырбай окуп, тамак менен жатаканага кетчү чыгымды өкмөт өзү төлөп турду. Бул жылдары адабият жөнүндө эмне билгеним азыр эсимде жок.

Акыры, 1944-жылы каникулдан келип, сабак башталганынан бир-эки ай өткөндөн кийин эле, Кулжага кытай солдаттары толуп кетти. Жүк машинасына салынган жарадарлар кандайдыр бир тараптан келип жатты. Бара-бара иш ачыгына айланды. Гимназияда окуган үч-төрт кыргыз балдары «согуш болуп кетсе, бекерден-бекер өлүп калышыбыз мүмкүн» деп кеңешип, үйлөрүбүзгө кетмей болдук. Ошондой дүрбөлөндүү күндөрдүн биринде сабакка барбай, эртең менен жатакананын терезесинен качып чыктык. Жолго бир конуп, үйгө араң жеттик. Көп узабай эле Кулжа шаары партизандар тарабынан алынганын уктук. Бул окуялар жөнүндө мен 60-жылдары жарык көргөн китебиме кирген «Окшобогон тагдырлар» деген аңгемеде чагылдырууга аракеттенгем. Иле аймагы гоминьдандыктардан бат эле тазаланды. Автомат көтөргөн өзүбүздүн эле тааныш кыргыздарды көчөдөн көрүп, төбөбүз көккө жетчү болду. «Чыгыш Түркстан жумурияты» деген мамлекет курулду. Өкмөттү башкаруучу мүчөлөрдүн бардыгы уйгур, казак, кыргыз, дунган, калмактан шайланды. Алматыдан жарымы уйгурча, жарымы казакча чыкчу «Казак эли» аттуу, Ташкенден «Шарк хакикаты» деген уйгур тилиндеги журналдар келе баштады. Ичин ача койсоң ыр, аңгеме, очерк дегендер чач этектен. Ангыча роман, повесть, аңгемелер жыйнактары байма-бай колубузга тийди.

1946-жылдан баштап уйгурча, казакча гезиттерге кабар жазчу болдум. Анда-санда казакча ырларды да жаза коём. Казак гезити аны оңдоп-түзөп, кээде менин атымдан жазганым толугу менен өзгөрүлүп чыга келет. «Активдүү кабарчы» деген редакциянын мактоо кагазын да беришти. Акыры «Иңкылабий шаркий Түркстан» деген уйгур гезити «махсус мухбир» (атайын кабарчы) кылып алды.

Кыязы, 1947-жыл. Күндөрдүн биринде бир таанышым казак тилиндеги М. Горькийдин аңгемелер жыйнагын берди. Баш көтөрбөй бат эле окуп чыктым. «Макар Чудра», «Адамдын төрөлүшү», «Челкаш»... Казак тилин сыйлайм, кандай жакшы которгон, Короленко айткандай ал аңгемелердин «ар бир сабын окубай эле жутуп жаттым», кыскасы, жаттап ала жаздадым. Андан кийин бул жакта басылган Золянын, Мопассандын, Б. Немцованын, Кришан Чандардын, Премчанддын, Тагордун, Карел Чапектин ж. б. классиктердин колума эле тийген чыгармаларын баса калып окуп жаттым. Бир күнү кыргыз тилиндеги «Эмгек азаматтары» деген аңгеме, очерктер жыйнагын таап алдым. Несин айтайын, китептин ичинен А. Токомбаевдин «Мезгил учатынан» башка аңгемелер, очерктер таптакыр көңүлүмө жаккан жок. Мен окуган аңгемелерге окшобойт. Ал кездеги менин көркөм адабият боюнча табитим, түшүнүгүм ошондойбу,

билбейм, чынын айтсам, «жөн эле бирдемелер». Кийинчерээк Түкөмдүн (Т. Сыдыкбеков) «Биздин замандын кишилерин» казакча, «Тоо балдарын» уйгур тилинде окууга мүмкүндүк болду. «Ажар» повестин уйгур тилинде окуганымдан кийин кыргыз адабиятына аздап кызыга баштадым.

Ар кандай мекемелерде маяна алып иштеп жүрүп зеригип бүттүм. Окусам деген тилек дегдетип, алга жетелеп туруп алды. Мына эмесе дедим да, окуу издеп Кулжа шаарына жөнөп кеттим. Бардым да, кыргыз мугалимдеринин жардамы менен «Билим юрти» деген окуу жайынын IX казак классына кирдим. Окуу программасы бүт бойдон бул жактан түзүлүп барат экен. Адабият, логика, психология – жакшы көргөн сабактарым. Жашырганда не, алгебра, тригонометрия, тарых өңдүү сабактар мени анча кызыктырчу эмес. Бирок мектептин китепканасын карматып койгонунан пайдаланып, бул жактан барган көп китептерди окууга үлгүрдүм. Дефонун, Вердин чыгармалары, асыресе Шолоховдун «Тынч Донунун» биринчи тому адамдын татаал тагдырын таасын сүрөттөшү, укмуштай көркөм, кооз жазылгандыгы менен мени таң калтырган. Айтор, согуштан кийин жайнап чыккан романдардын көбүн окуп чыктым. Биз, окуучулар, андай китептерди талашып, колдон-колго өткөрүп окучубуз. М. С. Бубеннов, В. К. Кетлинская, А. Брянцев ж.б. орус жазуучуларынын «Ак кайың», «Чын махабат», «Эрдик», «Сырдуу чыйырлар»... сыяктуу чыгармаларын, деги койчу биз билген, биз окуй ала турган тамга менен басылган, колго тийген эле китептерди койбой окудук. Китепти окуй берсе, ошол өңдөнтүп бирдеме жазгысы келет кишинин.

1949-жылы Кытайдын компартиясы бийликке келди. IX классты бүтөрүм менен ошол эле «Билим юртуна» мугалим кылып алып калышты. Уйгур, казак класстарына сабак бердим. Мугалимдигимдин үчүнчү жылы Пекиндеги Борбордук Улуттар институтуна кыргыздан бир бала зарыл керек болуп, мени Пекинге жөнөтүштү. Эсимде, бул 1952-жылдын октябры. Анда баргандан кийин эле негизги күчтү кытайча үйрөнүүгө жумшадым. Анткени сабактын баары кытайча өтөт, ошондуктан кытайча билүү суу менен абадай зарыл. Кытай тилин жана иероглифтерин ынтаа коюп үйрөнө баштадым. Анын пайдасы эми тийип отурат. Тил факультетинде бир жарым жыл окуганыбыздан кийин мени кытай студенттерине казак тилинен сабак берүүгө сунуш кылышты. Макул болдум. Ошентип, бир жагынан илимий лекцияларга катышып, бир жагынан студенттерге сабак берип күндөр өтүп жатты. 1954-жылы аз улуттардын тилин үйрөнүү, иликтөө экспедициясы уюштурулуп, анын курамына мени да кошуп коюшуптур. Шинжанга келип кыргыз тилинин лек-

сикасын жыйнадык. Бул жолку келишимде Шинжан көп өзгөргөнүн көрдүм. Казак, уйгурлардын өз тилдеринде адабий журналдары чыгып, алардын акын-жазуучулары өсүп-өнүгүшү үчүн шарт түзүлүптүр. Кыргыздыкы жок! Ушул нерсе намысымды козгоду. Кытай студенттерине казак тилинен сабак берип убактымды өткөргөнчө, Шинжанга кайта кетип кыргыз адабиятынын пайдубалын калаганым жакшы деген ойго келдим. Пекинге кайтып баргандан кийин: «Кетем, Шинжанга кайра кетем, тууган-туушкандарымдын баары Мекенине кетип жатат. Мен да кетишим керек», – деген шылтоо таптым. «Сенин ордуна киши жок», – дешип, уруксат бербей тургандыктарын ачык эле айтты. Бирок мен кетемден башка эч нерсени айтпай туруп алдым. Акыры, бир айдай иш таштап, сабакка барбай, жатаканага жатып алдым. Аргасы түгөнгөн факультет жетекчилери кетүүгө уруксат беришти.

Шинжанга кайра келерим менен басмакананын кыргыз бөлүмүнө ишке орноштум. Пландагы кытай, уйгур, казак чыгармаларын которуп, кыргыз тилинде тунгуч китептерди чыгара баштадык. Маданият министрлигине тынбай барып жүрүп, кыргыз тилинде алгач ырлар жыйнагы да жарык көрдү. Ага китептин мазмунуна туура келбеген «Алгы ырлар» деген ат коюп алышпыз. Кийин Аалыкем (А. Токомбаев) ошол китепти алганын, аны азыр да сактап жүргөнүн айтты. Анын түзүүчүсү да, редактору да өзүм болдум. Ага удаа кытай жазуучуларынын аңгемелер жана повесттер топтомдорун өзүнчө китеп кылып бастырдык. Жогорку жетекчилерге кирип жүрүп, «Тоо гүлү» деген адабий журнал чыгарууга макулдашып, материалдарын жыйнап бүткөнүбүздө улуттук кадрлар арасында «Стилди түзөө» деген саясий компания башталды. Ал кытайдын улуттук саясатына байланышкан кыймыл. Бул узак сөз. Ошндуктан ал компаниянын менин тагдырыма тийгизген таасирин гана айтайын. Саясаттан канчалык оолак жүрсөм да, ошол компанияга капысынан кабылып калып, акыры түбүндө, «оңчул» көз караштагы адам болуп чыга келдим. Басмаканадагы өзүм демилгечи болуп башталган иштер ошол боюнча ташталды да калды. Мени жер астындагы коркунучтуу жумуштарга салышты, орок ордурду. «түпкүргө» – дыйкандар арасына айдап, ар кандай оор иштерди иштетишти. 1960-жылы басмаканадагы кыргыз сектору бүтүндөй жабылды. Бизди Кызылсуу Кыргыз Автоном областына көчүрүштү. Ал жерде ар кыл жумуштарды жасап, көбүнчө дыйкандардын арасында иштедим. Буларды «Көздөр, көздөр» деген аңгемемде колдон келишинче баяндагам. Менин алдыга койгон максатым орундалбасына толук түшүндүм. Кытайда жазуучу боло албасыма да көзүм жетти. «Көздөн учкан Атамекен,

кайдасың?! Кой, ошол жакка гана кетүүм керек!» Бул ой басам-турсам эсимден кетпейт. Акыры ойлонуп отуруп: «Сөзсүз Атажуртка кетүүм керек!» деген чечимге биротоло келдим. Анан Пекиндеги баягы эски адатымча: «Кыргызстанга кетем, мен ошол жакта туулгам, кызматтан бошоткула», – дегенден башканы айтпай көшөрдүм. Уруксат беришпей эки-үч ай кармашты да, кызматтан бошотушту. Бир балаадан кутулганыма сүйүнүп, Текести көздөй жол тарттым. 1961-жылы Текеске келип, эптеп бир үй куруп алдым. Мекенге кетүүнүн камынан башка ой жок. Акыры, 1962-жылы октябрь айында жергиликтүү өкмөт Мекениме кайтууга уруксат берди. Ошол күн эч эсимден чыкпайт. 1962-жылдын 25-ноябры эле. Дал ошол күнү чек арадан эптеп аман-эсен өттүм. Мына, нечен жыл көздөн учкан Ата Журт, киндик кан тамган жер! Сени көрөр күн да келет экен ээ! Тууган жердин ууч топурагы, татым тузу буюруп, ага кайра айланып келгениме, өз туурума конгонума өзүмдү чексиз бактылуу сезем. Болду, мындан ашыктын мага кереги жок дейм өзүмчө.

Кыргызстанга келгенимден кийин согушта өлгөн агамдын эски үйүн ондоп, кирип алдым. Чыгарма, негизинен аңгеме жазып, Түкөмө жибере бердим. 1963-жылдан баштап бардык гезит, журналдарга чыгармаларым жарыялана баштады. Туңгуч «Гүлкайыр» аттуу китебим жарык көрдү. Жазуучулар Союзуна кабыл алышты. «Сарала ит» деген аңгемем жарыялангандан кийин ал туурасында «Советтик Кыргызстан» гезитине сын жазылып, ошондон баштап бардык басмаларга «жек көрүндү» болуп чыга келдим. Ошентим, Мекениме келип, калем акы менен араң жан багып жатканымда бир нече жыл бою редакциялардын эшиги мен үчүн жабылды да, калды. Трактористтик курсту бүтүп, трактор айдадым, талаачылыкта иштедим, алма бакка корукчу болдум. Качан Ысыккөл областы боюнча штаттуу адабий консультант болгуча турмуштан катуу кыйналдым. Жыйырма жылдай ошол кызматта иштедим, ортодо Москвадагы Адабий Жогорку курста эки жыл окуп келдим. Бул аралыкта орусча, кыргызчасы болуп 14 китептин автору болдум, элүүгө жакын аңгеме, эки роман жаздым. Чыгармачылыгым улантылууда.

Басып өткөн жолум кыскача ушундай. Эми чыгармачылык өнөрканам жөнүндө эки ооз сөз. БИМандай сырымды айтсам, кантип жазуучу болуп калганымды өзүм да билбейм. Буга бирар ишенимдүү жооп берүүчү жиптин учун табалбай кайсалап келем. Уильям Фолькнердин кабарчыларга: «Мен жазуучу эмесмин, айыл адамымын, менде эч кандай идея жок...» дегени бар. Акыры кабарчылар жадата бергенде: «1928-жылы туулгам, апам күң-негритиянка, атам аллигатор», – деп кутулуптур. Ал эми мен болсо «жазуучу эмесмин, менде идея жок» деп айта

албайм, бирок айыл адамы экенимди танбайм. Балдар, силер окуй турган «Татым туздун» «үрөнү» мен Кытайда жүргөнүмдө эле себилген. Мекенинен айрылып алыста жүргөн адамдардын тагдыры мен үчүн барып турган трагедия болчу. Дал ошол үчүн аңгемеде өз мекенинен жакшылык көрбөй куулуп, аргасыз бөтөн эл, бөтөн жерге кеткен бир үй-бүлөнү бүт тукум курут болууга кириптер кылгам. Аңгемеде «Эч ким эч качан эч жакка кетпесин, ата-бабасынын жеринде тукумун улантсын, андай болбойт экен, көргүлүгүңөрдү көрөсүңөр! Мекен менен ойнобогула» – деген ойду берүүгө аракеттендим.

«Сарала итте» болсо, бул жарыкчылык жашоодо тиричилик кылууга жөндөмдүү болушун – өмүр сүрүүнүн бирден бир шарты, эгер жашоого жөндөмүң жок, жүүнүң бош болсо, аркы-беркини аңдабасаң, анда корсуң, тирүүнүн өлүгүсүн, бардык балаа сени өзү издеп табат. Өмүрүң акыры бөөдө өлүм менен бүтөт» деген ойду окуучуга тымызын айткым келет. Бул оюмду окурман түшүнөр деген үмүт менен жазылган. Ким көрүнгөн кордогон өмүрдө эмне лаззат! Андан көрө өлгөн жакшы, андай жашоо зулумдуктун үрөнүн сээп, анын күчөп өсүп-өнүгүшүнө ого бетер өбөлгө түзөт дедим да, бечара Сарала итти да өлүм жазасына буйруп, катаал, бирок адилет өкүм чыгардым. Аңгемеде: «Өсүмдүктөр да күн талашып биринен бири бийик өскүсү келет, Сарала иттин иттигин кечире албасмын...» деген сүйлөм менин жогорку оюмду «бүчүлөп» жыйынтыктайт. Ошентип, калемим чындыкты бурмалоого жол бербеди. Анан өзүм да, жашоо мыйзамы да кечирим кыла албай, Сарала ит турмуштагы өз үлүшүн алды. Андай кылбаска акым да жок эле.

Бая айтпадымбы жогорку сын-макаладан кийин менин ишим Борбордук Комитеттин бюросунда каралды. Көркөм адабиятка тиешеси бар көптөгөн мекеме, адамдардан «Сарала итке» болгон позиция-мамилесин билдирген справка талап кылынды. Кыскасы, республиканын адабий чөйрөсүн «Сарала ит» бир серпип таштады. Буга «Правда» гезити да көңүл бурду. Ал учурда бул газетада сен жөнүндө кичине эле оош-кыйыш пикирдин айтылышы – сенин өмүр-тагдырыңдын жар башында, бычак мизинде турганы менен барабар болчу. Дал ошол мезгилде мен редакцияларга кат жиберейин десем, конверт алууга акчам жок. Нанга жетпей картошка гана жеп калган кезим. Түкөм муну угуп, мага почта аркылуу жүз сом салып жибериптир. Залкар сүрөткөр мени көп колдоду, коргоду, бул адамдын жакшылыгын эки дүйнөдө унута албайм. Айрым чогулуштарда «Саспаевдин «Сарала итиндей» унчукпай отурбай, айтпайсыңарбы...» – деген сөздөрүн да өз кулагым менен угуп жүрдүм. Жан эргиткен бул бир ооз сөз мага кайрат, дем берип, чөккөн көңүлүмдү

бир көкөлөтө көтөрүп барып таштап, курсактын ачын да, кийимдин жыртыгын да саамга унуттуруп салчу.

Көп окуйм, уйгур, орус, кытай тилдерин жакшы билгенимдин пайдасы зор. Казакчаны буларга кошпойм, анткени аны өз тилим деп эсептейм. Булар мага көп нерселерди билүүгө мүмкүндүк түзөт. Кээде мага: «Бөлөктөрдөн айырмаланган кандай бөтөнчөлүгүң бар?» – деген суроо беришет. Арийне, ар бир сүрөткердин иштөө режим ар башка, ал эми стилдик өзгөчөлүктүн жөнү андан да бөлөкчө. Бирок «менин бөлөктөрдөн айырмаланган мына мындай чыгармаларым бар», – деп көкүрөк ургум келбейт. Ошондуктан бул соболго жооп бере албайм. Балким, буга менин чыгармаларымдын өзү жооп берер.

Ардактуу менин жаш окурмандарым, эл-жерден ажырагандын азабы менен тозогун менчелик өз көзү менен көрүп, менчелик өз башынан өткөргөн адамдар чанда кездешет. Күнкор болуп жашаган турмуштун кандай экенин да мен жакшы билем. Балким, бул сөздөр силерге кунарсыз, кургак насааттай угулар. Ошондой болсо да өмүр-таржымалымды «Татым туз» менен «Сарала иттеги» айтайын деген ойлорумду жыйынтыктай олтуруп, мен силерге: «башына кылыч кармаса да, Мекке менен Мисирдин бакыт кушун колуңа кондуруп, алтын тагына отургузам десе да Ата Журтунду таштап кетпе. Анан өз эле жериңде жашап туруп, бирөөгө күнкор болуп калба! Анткени өз Мекениңде жашаган бакыттан ашкан бакыт жок! Бирок өз эле эли-жеринде жүрүп, күнкор болуп жашаган жашоо да жашообу?!..

Муну силерге айтып коюу – менин жазуучулук да, адамдык да парзым.

ТАТЫМ ТУЗ

Суу айрыгына жакын, саздакка чыккан кыяк чөптү ыктап жалгыз түтүн кыргыз жашады... Ал жерде ушул күнгө чейин төрт түтүн уйгурдун эски тамы сакталып турат. Элдин айтымына караганда, илгерки бир жылдары көп кыргыздар ушул жакка ооп келип, кайткан имиш. Ошолордон Келгинбай аттуу бир түтүн кыргыз ушул жерди мекендеп калыптыр. Ал кезде Келгинбай отуздун орто белине келип калган жигит экен да, оор келте оорусуна кириптер болуптур. Сапарга шайы келбегендиктен анын зайыбы Оймокчон элден бөлүнүп, күйөөсүн айыктырып алууга бел байлайт. Ошентип, алар чет жерди мекендөөгө аргасыз болушат. Келгинбайдын туугандары ыгым-чыгым, кепин-акыретин даярдап берип:

– Оо, Оймокчон! Эр деп этегинен кармап калдың. Кор болбоссуң. Ата-бабалардын арбагы колдоп эрди элине кош! – деп чуркурап бата беришет. Келгинбайдын тагдыры Оймокчонго

тапшырылгандан кийин кайнатасы сакалынан жашын куюлтуп туруп, көптүн алдында мындай деди:

– Жарык дүйнөдө жалгыз балам эле, ал сага аманат! Маа топурак өз эл, өз жерден буюрсун. Карып калган кезимде кудай элден ажыратпасын. Неберемди энендин этегине салып бер, балам, жыттап жүрөйүн... – Оймокчон эмчектеги баласын кайненесине карматып, көз жашын элден жашырып сыкты.

– Мобу түйүнчөктү катып кой, – деп тапшырды кайнатасы акыркы жолу, – кокус ары бурулуп кетсе, сууга эзип оозуна тамыз. Айыгып мал болсо, колуна бер.

Сүрдүккөн кыргыздар жөө-жалаң мекенине сапар чегишти. Өнү көгүлтүр тартып, эрди кеберсип, онтогон Келгинбай жан күйөөрү жалгыз Оймокчондун колунда калды. Оймокчон жанын сабап, күйөөсүн тегеренди... Койгулт көзүнөн жашы мөлтүрөп, күйөөсүнүн башын кучактап, далай түндөр уктабады. Алектүү күндөр өтө берди... Чачы жылма түшүп, жаак эти шылына баштаганда Келгинбай эсин жыйды. Күнүнө бир чайдоос кайнаган суу ичип, тамыры тышына тепкен ичке манжаларын кармап коюп төшөктө узак жатты. Оорудан айыкканда, элине кетүүгө кеч болуп калган эле. Келгинбай мыйзамга баш ийди да, ошол жерде узак жылдар жашап калды. Ортодо отуз жыл убакыт өтүп, Келгинбай абышка атанган кезде кайрадан башына арылгыс оор кайгы түштү.

Гоминьдандык желдеттер бийлеп турган оор жылдары калын журтка келте оорусу тарады. Өлүм-житим көп болду. Далай үйдөн түбөлүккө түтүн чыкпай калды. Уездик шаардын тегерегиндеги дөбөлөр калың мүрзөгө айланды. Өлүм күчөгөн сайын замбилге салган өлүктү эки киши көтөрүп чыгып, туш келди жер казып көмө башташты. Кепиндик ак табылбай, жууркандын шейшебин пайдаланышты, элде шейшеп аттуу жоголгон соң, кээ бирөөлөр өлүктү камыштан токулган бойрого же жаш бедеге ороп көмө турган болушту...

Дал ушул оор алаамат Келгинбай чалдын кемпири Оймокчонду да жалмап жолго түштү. Шордуу чал кемпирин шейшебине ороп көмдү. Көр казып жан баккан киши менен чалдын кошунасы жана өзү болуп Оймокчондун сөөгүн үч эле киши жерледи. Кемпирин көөмп, топурагын чочойтушуп болгондон кийин чал мүрзө башында күнгүрөнүп узакка отурду. Кырк жылга жуук жашаган жары менен коштошуу оңойбу? Жан шеригинин бүткүл жоруктары чалдын көз алдынан биринен сала бири өтүп жатты. Чындыгында ал жалгыз кемпири менен гана эмес, турмуштун жылуу койну менен да коштошуп жаткан эле. Кайраттуу чал мүрзө башынан турган соң этек-жеңин кагып, чолок жашын алаканы менен аарчыды да, үйүн көздөй басты.

– Оо, кудурет, тарт аманатынды! Эми кор кыла көрбө! – Чал көзүнүн жашын сакалынан ылдый куюлтуп, ээн үйдө узак ыйлады. Ботосу өлгөн каймал гана ушундай боздомок. Келгинбай чал өзөгүн өрттөгөн дартты көз жашы менен жууп кетиргенсиди. Аздан бою сергип, эс токтотуп, өзүн-өзү жубатты. Өзүнө-өзү көңүл айтып, кайрат берди. Ар кандай бактысыз кишилер да өз тагдыры тууралуу ойлонбой койбойт эмеспи. Келгинбай чал да болумсуз оокатына көз кырын салды. Үй ичин жыйнаган соң жаман талпагына жайланып отурду да, чөнтөгүнөн кичинекей түйүнчөк алып чыгып, чебердеп чече баштады. Анда бармактай туз бар эле. Келгинбай тузду алаканына салып, бир нече ирет тилин тийгизип, өтө бир шербеттүү даам таткандай туздуу шилекейин кумарлана жутту. Эчен кыйын-кыстоо көргөн учурларда ушул тузду жалап медегер таап, кам көңүлүн жооткото алган эле. Өз жеринин татым тузу Келгинбай чалдын өмүрлүк колдоочусу, үмүт менен ишеним берүүчүсү, сагынуу менен кусалыгын таркатуучусу болуп калган...

* * *

Кийинки окуянын мазмуну мындай баяндалат:

Ата конушуна кайтпай калган Келгинбай бир кыз, эки уулдуу болду. Экөө чарчап, Эшбол деген баласы эр жетип, уездик мектепте окуп, мугалимдик кесип алды. Үч жыл окутуучу болуп иштегенден кийин гоминьданчылар аны камап таштады. Бирок ал туткундан качып чыгып, революциячыл армиянын катарына өтөт, аерден майорлук наам алып, комиссарлыкка чейин көтөрүлдү.

* * *

Айлар өтүп жатты. Калың букара колдоруна курал алып, майданды көздөй агылды. Боштондук үчүн эр азамат майданда канын төктү. Гоминьданчылар бекем орногон Жынхы деген жерде эсепсиз кан төгүлдү. Улуттук армия калктын боштондугу үчүн бир кадам чегинбестен илгериледи. Акыры Үрүмчүнүн чоң дарбазасы ачылып, Жынхы тазаланды. Мына ушул чоң кыргында Эшбол да курман болду...

...Чал баласы жөнүндөгү шум кабарды укканда эстен танып, кулап түштү. Кошунасы суу бүркүп эсине келтиргенде адам көргүс түргө кирип, алдастап ордуна тура калды.

– Жалгызым, кулунум! – Чыңырып жиберип, кайра кулады чал. Жанында тургандар көз жашын булап, шору арылбаган пенденин касиретине орток болду. Узак жылдар кайгы-кападан кажыган абышка бир күн ичинде эле алжып чыга келди. Чачы агарып, жаак эти соолуп, мурдакыдан бетер төшөктө то-

молонуп калды. Багар-көрөрүнөн айрылып, кайгы баскан кары кишинин көргөн күнү курусун!

...Эртеси уйгур кошунасы мусапыр чалды өз үйүнө киргизип алды. Көрөрү бүтүп, көмөрү калган абышканын тиричилигине боору оорубаган киши калган жок. Келгинбай бирде соо, бирде алжып сүйлөдү. Бирок татым туз түйүлгөн түйүнчөгүн колунан түшүргөн жок... Кирпик какпады, даам татпады. Арадан үч күн өтпөй эле чалда куру гана сөөк калды. Бир күнү эртең менен Келгинбай төшөгүндө жансыз жатканы билинди. Узак жылдар кайгы-касырет, сагынуу менен кусалык мүлжүп бүткөн мусапыр чал азаптуу өмүрү менен түбөлүк кош айтышты. Кармаган соопкердин айтымына караганда, чалдын оозунда өз жеринин татым тузу бар экен.

Мекендин татым тузунун сыры

Алдын ала өзгөчө белгилеп койчу нерсе, аңгеме жанры Аман Саспаевдин туруктуу конушу. Улгайган адамдар автордун көп аңгемелеринде өзүнчө тип, өзүнчө бир образдар системасына айланат. Алардын бири – «Татым туз» аңгемесиндеги Келгинбай карыя. Бул аңгемедө А. Саспаев «адамдардын психологиясындагы ар түрдүү кубулуштарды» терең иликтеп, бүтүндөй бир романга сыйчу окуя, мезгилди камтууга аракеттенет. Сынчы К. Даутов айткандай, жазуучу бул «эң сонун психологиялык аңгемесинде бир жагынан эл-жеринен ажыраган адамдын трагедиясын, экинчи жагынан ошол эч кимге белгисиз карапайым кыргыз карыясынын Мекен, эл жөнүндө кандай бийик жана таза сезимдерди алдейлеп, кандай улуу сагыныч, сөз жеткис кусалык менен жашап өткөнүн баяндайт. Ушулардын бардыгы психологиялык чыйралуу менен ичкертен ачылып көрсөтүлөт».

...Алыскы Кытай жергесиндеги уйгурлар жашаган бир маалага отуздун орто белиндеги Келгинбай деген жалгыз үйлүү кыргыз келип, бир нече жыл жашап калды. Үркөн эл тууган жерге кетебиз деп камынганда ал катуу ооруп, орто жолдо жаткан. Мекенге кетер алдында Келгинбайдын атасы сакалынан ылдый жашын куюлтуп, келини Оймокчонго: «Жарык дүйнөдө жалгыз балам эле, ал сага аманат! Маа топурак өз эл, өз жерден буюрсун... Неберемди энеңдин этегине салып бер, балам, жыттап жүрөйүн» – деди. Каршылык кылмак беле, Оймокчон элге көргөзбөй көз жашын көлдөтүп, баласын кайненесине карматты. «Мобу түйүнчөктү катып кой. Кокус ары бурулуп кетсе, сууга эзип оозуна тамыз. Айыгып мал болсо, колуна бер», – деди кайната жөнөп жатып.

Суусу түгөнбөптүр, Келгинбай келтеден айыкты. Бирок чек ара жабылып, элине кетүүгө кеч болуп калган, арга канча, ал

ошол жерде жашоосун улантты. Арадан отуз жылча убакыт өтүп абышка болгондо, анын башына кайрадан оор кайгы түштү. Кытайды гоминьдандыктар бийлеп турган мезгилде бүт элди келте каптап, бул алаамат Келгинбайдын кемпири Оймокчонду да алып тынды, кырк жыл бирге жашаган жан шерик жары менен түбөлүккө коштошту. «Чындыгында ал кемпири менен гана эмес, турмуштун жылуу койну менен коштошуп жаткансыды». Мына ушул кайгылуу эпизоддун сүрөтүн жазуучу өтө бир таасын боёктор менен тартат. «Оо, кудурет, тарт аманатыңды! Эми кор кыла көрбө!» – деп, көз жашын сакалынан ылдый куюлтуп, ботосу өлгөн каймалдай боздоп, ыйлап турган чалдын аянычтуу абалы көз алдынан көпкө кетпей туруп алат. Бирок мындайлардын далайын көргөн Келгинбай чал жашоодон үмүт үзгөн жок. Бул жөнүндө жазуучу: «Эгер кишилерде үмүт деген нерсе жок болсо, анда эч качан кайрат бүтмөк эмес. Өмүр өзүнүн канчалык кайгы-касыретин берип койсо да, үмүт менен убакыт алдында алар ар качан дармансыз», – деген жыйынтык чыгарат. Ошондой үмүт менен жашаган Келгинбай тирилигине киришти: үй ичин жыйнады, чачылган бирдемелерин иреттеди. Анан жаман талпагына жайланып отуруп, чөнтөгүндөгү түйүнчөктөн бармактай туз алып чыкты. Бул баягы атасы Мекенге кетип бара жатканда келини Оймокчонго аманат калтырган түйүнчөк, анда катылган бармактай туз бар. Карыя тузду жалап, шербет даамданган шилекейин кумарлануу менен жутуп жатты. Нечен кыйынчылыкта ал тузду жалап, Келгинбай кам көңүлүн көтөрүп, өзүн-өзү жооткоткон. Анткени «өз жеринин бир татым тузу Келгинбай чалдын өмүрлүк колдоочусу, үмүт менен ишеним берүүчүсү, сагыныч менен кусалыгын таркатуучусу болуп калган эле...» Ангеменин биринчи бөлүгү дал ушул сөздөр менен аяктайт.

Чыгарманын экинчи бөлүмүндө Оймокчон эки уул, бир кыз төрөп, алардын экөө чарчап, Эшбол аттуу баласы касиреттүү чалга эрмек болуп аман калганы, анын окууну бүтүп мугалим болуп иштегени, анан гоминьдандыктар аны кармап кетип, ошол бойдон дайыны чыкпай кеткени жөнүндө сөз болот. Уулу кармалып бара жатканда да, Келгинбай карыя кайра кайтып келсин деген ырым менен Эшболго баягы туулган жердин тузунан бир тиштем берген. Ошондуктан Келгинбай чал тууган жердин тузу уулумду бир кайтарып көрсөтөт деген ой менен ток пейил, ошол үмүт менен жашап жүрөт. Мына эми акыркы таянычы, кырк жыл бирге жашаган кемпиринен ажырады. Кайрымдуу уйгур кошунасы Келгинбайга көңүл айтып, каралашып турарын билдирип, чалдын көңүлүн көтөрдү. «Бактысыздыктын да өзүнчө чеги бар. Кезеги келгенде ал да өз эрки менен бакытка орун

бошотуп берет. Өмүрдүн бир сыры ушундай», – деп жазат жазуучу. Чын эле ошондой болду. Бир жыл өтпөй кырдаал өзгөрдү, эл гоминьданчыларга каршы көтөрүлдү. Мына ушундай жакшы күндөрдүн биринде абышканын үйүнө аскер кийимчен Жапаров деген кыргыз жигит кирип келип, майор Келгинбаев Эшбол азыр комиссар экенин, гоминьданчылардын сазайын колуна берип жатканын айтып, чалга уулунун сүрөтүн берди. Шордуу абышка эсинен танып кала жаздады. Жапаров да Эшбол менен камалгандардын бири экен. Он чакты жигитти айдап баратканда алар гоминьданчы үч черикти өлтүрүп, тоого качып кетишип, кийин көтөрүлүшчүлөргө кошулушуптур. Эсине келген абышка кемпири жөнүндө солдатка эч нерсе айтпай: «Атаң-энең аман-соо экен дегин жалгызыма»... деди. Анан жоокерди узатып коюп: «Оо, касиеттүү жеримдин тузу, эми жалгызымды өз элине аман-эсен кошо көр!» – деп байкуш абышка жалгыз үйдө курун мойнуна салып, көпкө күнгүрөндү...

Жамандык жалгыз келбейт. Ангеме өтө кайгылуу, армандуу аяктайт. Майор Эшбол окко учуп өлөт, муну уккан абышка алжый баштады. Анын адам болбосун байкаган уйгур кошунасы үйүнө киргизип алды. Акылдан адашкан абышка: «Кечээ Эшеним келип, бүгүн муунум кирип калыптыр. Элге кетет окшойбуз. Менин чоң арманым эле Эшенимди эл-журтуна кошуу...» – деп жөөлөйт. Анан ал колундагы татым тузду көрсөтөт: «Мына бул Ысыккөлдүн – мен туулган жердин тузу. Оо, кагылайын уйгур туугандар, Эшеним экөөбүздү узатып койгула. Бизди өз жерибиздин тузу тартып баратат. Эчен жолу ач калганымда ушуну жалап тоюнга, эчен жолку оор күндөрдө жаныма алып жүрүп көңүлүмө төтөп, боюма кайрат тапкам. Ушул туз жанымда жүргөндө эли-журтумдун, бир туугандарымдын жанында жүргөндөй болом. Мен жеримди сагынып куса болгонумда ушул туздан жалап алып сагынычымды таркатам. Маа дүйнөдө мындан кымбат нерсе болгон эмес. Элден-жерден ажырап, ага куса болуудан артык азап жок экен!» – деп кадыресе акылдуу ой чыгарат. Бул ата-конушунан түбөлүк ажырап, бир жолу курсагы тойбой, өмүр бою бирөөнүн заар тилин угуп, зомбулугун көрүп, таягын жеп, узак жылдар бою кайгы менен касырет, сагынуу менен кусалык мүлжүп бүткөн Келгинбай абышканын бүт басып өткөн жолуна серп салып, өлүм алдында айтылган эл-жер жөнүндөгү акыркы корутунду сөзү эле. Бул – жокчулуктун кордугун, бирөөнүн зордугун көргөндө да, өлүп калуудан коркогон, бирок өз ата конушун көрбөй өлүп каламбы деп корккон, көргөн кордугуна ызаланбаган, эл-жерден адашып калганына ызаланган адамдын өлүм алдындагы керээзи, арманы. Мекендин татым тузунун сыры да абышканын дал ушул монологунда

ачылат. Мындай аңгемени өз Мекенинен аргасыз ажырап, ата конушу көзүнөн учкан армандуу адам гана жаза алат. «...Өз Мекенинде жашаган бакыттан ашкан бакыт жок!» – деген жазуучунун сөзүн дагы бир жолу кайталоого туура келет. Аман Саспаев ымандай сырын төгүп, агынан жарылып айткан бул асыл ойлор «Татым туз» аңгемесинде толугу менен көркөм иликтөөдөн өтүп, көркөм жалпыланган.

САРАЛА ИТ

Мурда дайыма көрүп жүргөн, кадимки бир сарала иттин өмүрү кийинки күндөргө чейин эсимде сакталып, көп ойлорду туудурду. Жандуулардан бул өндүү жүнү бош, өзүнө кайдыгер караган немени аз кезиктиребиз. «Дүйнөдөгү ар бир нерсе жашоо үчүн күрөшөт» дейбиз. Андай болсо, анын жашап жүрүшү да күрөшсүз болбоого тийиш. Бирок Сарала иттин жашоосу андай эмес.

Мени да, башкаларды да ойлонтотурган нерсе, ушул Сарала иттин тирүү кезинде «ау» деп бир ирет үргөнүн, же бирер аял короосунан кууп чыкканда, бөйрөгүнө тийген муштумдай таштын зардабынан «каңк» этип койгонун уккан эмеспиз. Ит башы менен мынчалык чыдамкайлык жана сабырдуулукту кайдан үйрөнүп алышына эмнелер себеп болгонун билүү кыйын. Мүмкүн, ал жашоо үчүн күрөшүүдөн тажаса керек. Өмүрдө кездеше берүүчү сансыз карама-каршылыктар анын жалынын өчүрүп, баш көтөргүс кылып салса керек. Карап турсаңыз, бечара ар качанда өзүнүн жалпы аалам алдында кылмышкер экенин сезген немедей кишилерге, малдарга, ал түгүл өсүп турган чөптөргө да жалтаң карайт. Эң бир өкүнүчтүү жери байлоодогу тиши кычышкан иттер да түн ичинде аны көрсө да көрмөксөн болчу, же мүлдө көрчү эмес. Ал эми бечаранын башка иттерге болгон шыгын айтмакчы болсок: жолбун итти көргөндө жаны бар ар кандай ит кыйратып таштоочудай үрүп жетип барарын, анан ага кыр көрсөтүп, куйругун чагарактатып, а жер бу жерин жыттап көрөрүн элдин баары билет. Бирок жолбун ит кезигишип калган күндө да Сарала ит ага тик карап койгон эмес. Быйпыйып, дайыма тердеп жүрүүчү мала кызыл мурдун ишке салып, таштандыларды, уңкул-чүңкулдарды жай гана шимшип жүрө берчү. Деги анын жүрүшүнүн өзү бир башкача эле, кажет болгон бир багытты көздөй, алаксыбай шыдыр кетип бара жатканын эч ким билбейт. Ал эми бир эле орунга айланчыктап, шимилеп туруп да алчу эмес. Аны бирде коруктан, бирде көчөдөн, бирде короодон көрүп калчубуз. Күн күйүп турган ысыкта да бирер бактын түбүндө тилин чыгарып көлөкөлөп жатканын көрбөдүк.

Биздин көчөнүн эркектери Сарала иттин жарык дүйнөдө өмүр сүрүп, ары-бери басып, тапканын жеп, жансактап жүргөнүн капарларына да алышпайт. Ал эми көчөнүн аялдары кандайдыр көңүл буруп, аны «ууру ит» деп жаман көрүшөт. Бечера Сарала ит таяк жеп, короодон куулуп чыккандан кийин өзүнүн алсыздыгынан көргөн кордугун жарым секундда унутуп коюп, дагы баягысындай эле эч нерсе болбогонсуп, башын салып, жай басып бара жатканын көрөр элем. Ал көбүнчө күнөөсүз эле куула берчү. Ошол куулуп бара жатып артына бир кайрылып карачу да эмес. «Карап коюнун канчалык кажети бар, карап коюу менен мен эмнени кыйратам!» – деп ойлогонсуйт, же кишилер өзүн кууп жүрүп урбай турганына абдан ишенип калса керек. Чынында да аны эч ким алыска кууп таштаганы жок. «Чык» деген сөзүнө тиешелүү өкүм сөз шалпайган кулагына жетери менен жер карап, деси кайтып ары басчу...

Ал бир санда жок макулук болгондуктан, иттер жамаатына да, адамдарга да тырмактын агындай пайда келтирбеген бойдон кетти. Эгер башка иттерди туурамыш болуп, үйүгүшкөн иттердин жанында жөн эле жандап жүргөн болсо, анда иттер жамаатына салымы бар деп айтууга болор эле. Ал эми адамга пайдасыздыгы жөнүндө айтпасак да болот. Илгери аны канчалык таптап бакса да, бир ирет үрүп ээсин кубандыра албаптыр. Өлтүрүүгө кыйбаган соң, андан жадаган ээси: «Бар эми, күнүңдү көр!» – деп бошотуп жиберген. Эгер ал ээсинин короо-жайын коргоо максатында эмес, деги өз өмүрүнөн зеригип болсо да үн чыгарып койсо, анда ал адамдар үчүн аз болсо да эмгеги бар деп таанылмак. Сарала иттин бардык кылык-жоруктарын ойлоно келгенде, ар кандай адам анын сенделип тирүү жүргөнүнөн көрө тезинен өлүп калсачы деп ойломок. Анткени ал бир пайдасыз жан эле. Өсүмдүктөр дүйнөсү да өзүнөн урук калтырыш үчүн күн нурун талашып, биринен бири бийик өскүсү келерин ойлогонумда Сарала иттин иттигин мүлдө кечире албасмын!

Бир күнү жумурткалар жоголот, сүзмө куулуп, асып коюлган баштыктар жарылып чөптүн арасында жатат. Адатта боло берчү мындай иштердин кабары Сарала итке байланыштуу көчөгө бат эле тарайт... Ал эми жоголгон сүзмөнү башка ит аткулактардын түбүндө баштыгын тытып жеп жатканда Сарала ит өзүнүн бак-таалайын эски таштандылардан күтүп, арык боюнда шимшип жүргөн болчу. Сүзмөсү жоголгон катын аткулактын түбүнөн баштыгынын тарпын тапканда, Сарала ит бирдеменин жытын сезип, дал эле ошол жерге келип калат. Катын дароо эле Сарала иттин өлүгүн миң мертебе көрүп жаткандай, колу да карап турбай жерден таш ала коюп уруп жиберет. Ушундан кийин Сарала ит ууру деген атка конуп, мурдагысынан беш бетер жек

көрүмчүгө айланды. Иштин мынчалык чырга айланып бара жатканын, анын аягы эмне менен бүтөрүн ал мүлдө ойлогон жок. Баягы эле калыбында, этибарсыздык менен жай басып жүрө берди. Өзүнө тике караган көздөрдө жазылуу турган ички дүйнөлөрдү ит кайдан окуй алсын!

Биздин көчөдө жумуртка жей турган, ал гана эмес тооктун өзүн да жеп коё турган иттер бар. Алар ээсинин көрүнөө бергенине алымсынбай, ченебеген ынсапсыздык менен көмө жегенди жакшы көрөт. Анан ошонусуна маашыр болуп, өзүнүн башкалардан эптүү экенине тымызын кубанып, маңкайып басат. Бечара айыпсыз Сарала иттин бетине басылган тамга да ошол жойчул иттердин кесепети экени айдан-ачык болсо да, катындар аларга жаман атак бере алышпайт, кайра ээсин сыйлап сөөк ташташат.

Бир күнү жогоруда айтылган сүзмөсүн жоготкон катындын уядагы эки жумурткасын ит жеп кетиптир. Дал ошол учурда катындын эри уя жактан ууртун жалап чыгып келе жаткан өзүнүн төрт көз итин көрүп калат. Жарылган эки жумурткага байланыштуу катыны күмөнүн айтат. Эри болсо көргөнүн айтат. Сөзгө аралаша калган кишилер катындыкы туура дешет. Анткени катындын күмөнү Сарала итте болчу. Ал эми төрт көз ит болсо, колдо багылган, жолбун эмес, уурулук кылганын эч ким көрбөгөн... Күнөө Сарала итке артылат. Деги иттер жөнүндө чындыкты түбүнө чейин кууганга кимдер кызыкмак эле. Күнөөнү төрт көзгө арткандан көрө Сарала итке коё салуу алда канча оңой да!

Ошентип, үйдүн ээси мылтыгына окту салып, «көптүн тынчын» алган Сарала итти атып таштоо үчүн издеп чыгат. Сарала ит болсо, эч нерседен капарсыз баягы эле тамактан башканын жытын сезбеген мурдун ишке салып, таштандыларды эринчээктик менен тинтип жүргөн болчу. Мылтыгын дүрмөттөп алган киши ошол эле жердесиң го деген жеринен таап, отура калды да, кароолго алды. Сарала ит болсо, мылтыгын сунган кишини карап, мандайын тосту. «Бул киши мени эмнеге шыкаалады болду экен?» – деп ойлонмокчу болуп, эми камына бергенде, мылтык «тарс!» этти. Сарала ит «каңк!» этип кулап түштү. Ушул бир «каңк» эткен добушту өлөөр алдына чейин сары майдай сактаганын билемин. Өз кездеринде, такыр колтуктарына таш тийип турганда «каңкылдай» берген болсо, мүмкүн кийинки бир жанына батканда «ау!» деп алганын өзү да сезбей калар беле, ошентип, бирде «каңк» этсе, бирде «ау» деп айбат чеге билсе, мүмкүн анын өмүрү мынчалык кайгылуу аяктабас эле!

Чындыгына келгенде «ау» деп үрүүнүн негизи «каңк» этип каңшылоо экенин бечера Сарала ит түшүнбөгөн бойдон кетти!

Мылтык атылганда жумуртка уурдап жеген төрт көз ит дароо жетип барды. Анан жан талашып, тишин акшыйта шыбыраган Сарала итти көрө коюп, арсылдап үрүп коё берди.

Табасы канган катындар Сарала иттин өлүмүнө абдан кубанышты. Бирок эртеси эле бир баштык сүзмө, дагы бир нече жумуртка жоголду. Мүмкүн аны Сарала иттин өчөшкөн арбагы иштегендир...

Сарала иттин иттиги

«Сарала ит» А. Саспаевди кыйла убарага салды, бирок анын атагын чыгарып, алыска тааныткан да ушул аңгеме. Аны жазуучу өзү да жогоруда муңдуу эскерип отурбайбы. Андай болсо жазуучуну ушунчалык абыгер чектирген бул аңгеме эмне жөнүндө? Арийне, маани-манызына терең үнүлүп кирбей, желдирип баратып, ат үстүнөн бир караган адамга аңгемедө жан дүйнөндү, ички сезиминди козгоп жиберчү анчалык деле эч нерсе жоктой байкалат. Баарынан коркунучтуусу партиянын ошол кездеги идеологиялык саясаты боюнча «бул аңгеменин идеясы калпыс», — деп анын авторуна саясий айып коюп, же: «Ажал жетсе адам да өлөт. Ээ, бир кангыган жолбун ит өлсө өлгөндүр. Тема табылбай калгансып, мунун эмнесин жазгандай», — деши да мүмкүн болчу. Дал ушул чен-өлчөм менен бааласак, «Сарала ит» түккө турбайт. Анткени айылдагы бүт адамдарга, кала берсе өзүнүн кандаш-тектеш ит «журтуна» — дегеле бүт жандуу-жансызга батпай, кангып жүргөн бир дейди ит «ууру» деген жаман атты менен атылып өлөт. Аңгемедөги бар болгон окуя ушул. Ошол кездеги көз караш менен караганда, окуянын ушундай «жупунулугу», «маанисинин бүдөмүктүгү» ырасында да аңгеме жөнүндө ар кандай ой чаргытууга өзүнөн өзү «жем таштап» отурат.

Жазуучу таржымалында аңгеме туурасында жазылган сынга болгон нааразылыгын жашырбаптыр. Аны да түшүнсө болот. Ата конушу көздөн учуп, Кытайдан жаңы эле келип, агасынын эски үйүн оңдоп алып, эми бир жаңсыл чыгармачылыкка киришип, эптеп күн көрүп келатканда, тигинтип сындалып отурбайбы. Ошондон кийин үстөккө-босток иши каралып, нанга жетпей отурса, күйбөй турган жорукпу...

«Мурда дайыма көрүп жүргөн, кадимки бир Сарала иттин өмүрү кийинки күндөргө чейин эсиме сакталып, көп ойлорду туудурду. Жандуулардан бул өңдүү бош, өзүнө кайдыгер караган немени аз кезиктиребиз. Дүйнөдөгү ар бир жандуу нерсе жашоо үчүн күрөшөт дейбиз. Андай болсо анын жашап жүрүшү да күрөшсүз болбоого тийиш. Бирок Сарала иттин жашоосу андай эмес. Мени да, башкаларды да ойлонтот турган нерсе, ушул

Сарала иттин тирүү кезинде «ау» деп бир ирет үргөнүн, же бирер аял короосунан кууп чыкканда бөйрөгүнө тийген муштумдай таштын зардабынан «канк» этип койгонун көргөн жокпуз. Ит башы менен мынчалык чыдамкайлык жана сабырдуулукту кайдан үйрөнүп алышына эмнелер себеп болгонун билүү кыйын». Жазуучу итке болгон аёо сезимин ушундай жайынча баяндоодон баштайт. Күнү-түнү байлоодо туруп, жедеп зеригип, тиши кычышкан иттер аны көргүсү келбейт. Жолбун ит кездешсе да, ага Сарала ит тик карай албайт. Деги анын жүргөнү башкача, бир багытка шыдыр кетип баратканын да эч ким көргөн эмес, бир орунга да кылчактап туруп калбайт. Аны бирде көчөдөн, бирде коруктан көрүүгө болот. Күн ачуу тийип турганда да, кээ бир иттерге окшоп тилин чыгарып бактын көлөкөсүндө жатпайт. Дайыма таштандыларды, уңкул-чуңкулдарды шимшип жүрө берет. Сарала иттин мына ушул «жүрүм-турумун», «кылык-жоругун» – бүт «ички дүйнөсүн» терең иликтеген жазуучу анын атын баш тамга менен жазып: «Мүмкүн, ал жашоо үчүн күрөшүүдөн тажаган... Өмүрдө кездеше берчү сансыз карама-каршылыктар анын жалынын өчүрүп, баш көтөргүс кылып салса керек. Карап турсаныз, бечара өзүн жалпы аалам алдында кылмышкер экенин сезген немедей кишилерге, малдарга, ал түгүл өсүп турган чөптөргө да жалтаң карайт», – деп сүрөттөйт.

Жок, Сарала ит дегеле жашоо үчүн күрөшүүнү ойлоп да койбойт. Анткени бир жолу да «ау» деп үрбөдү, таш бараңга алып жатса да «канк» деп каршылык көрсөтпөдү. Илгери күчүк кезинде анын ээси болгон. Канчалык таптап бакса да, бир ирет үрүп ээсин кубандырбаптыр. Өлтүрүүгө колу барбай, убал-сообунан коркуп, тажаган ээси: «Бар эми, күнүңдү көр», – деп коё берген. Себеби ал бүт иттерге таандык касиет-сапаттан куру калгандай, дегеле ит баласына окшобойт. Ит кейпинде туруп итке окшобосо, адамга кылган пайдасы жок болсо, мунун кимге кереги бар? Дал ушундай суроо туудурган аңгеме биринчи жолу 1963-жылы «Алатоо» журналынын 12-санында басылды. Бул кезде партиянын түү деген түкүрүгү жерге түшпөй, сүрөткерди томоголоп, эки бутун бир кончуна тыгып, анын жазгандарынан кичине эле шек билинсе жоготуп, жер менен жексен кылып турган учур. Дал ушул мезгилде А. Саспаевге «автор Сарала итти туура эмес позицияда, калпыс идеяда сүрөттөп көрсөткөн. Сарала ит эмненин, кимдин образын түзөрү белгисиз, бүдөмүк» дегендей айыптар коюлду. Эми ошол учурдагы партиянын идеологиялык саясатын эске алып, мындай баа берилген чыгарманын автору эмне деген күнгө каларын саамга элестетип көрөлүчү. Мына ошол үчүн А. Саспаев ал сындарды чейрек кылымдан кийин да унутпай эскерип, ушул кезге чейин күйүт, арманын

айтып түгөтө албай отурат. Арийне, кокус «Сарала итти» Саспаев эмес, Тургенев, же Чехов, же дагы бир эч ким даай албас чон классик жазганда, мындай сындар жазылат беле, ким билсин... Дагы бир эске алчу нерсе, ал кезде не бир мыкчыгерлер да шымаланып чыгып, жогоркудай сындарга каршы бирдеме айтуудан тайсалдамак. Атүгүл жыйналыштарда: «Саспаевдин Сарала итиндей унчукпай отура бербей, айтпайсыңарбы?» деген Аман агайыңардын Түкөсү (Т. Сыдыкбеков) да андай сындар жөнүндө качырып кирип, каршы сөз айта албайт болчу. Себеп дегенде ошол мезгилдеги сындын чен-өлчөмү менен караганда, ошол мезгилдеги көркөм чыгармага койгон партиянын талабы менен таразалаганда, «чындык» сынчылар тарабында эле.

Демократия, сөз эркиндигинин шарапаты менен бардыгы өз ордуна коюлган бүгүнкү күндө гана «Сарала ит» өз ордун таап, өз аты менен аталууга мүмкүндүк алды. «...Эгер жашоого жөндөмүң жок, жүнүн бош болсо, аркы-беркини андабасаң, анда корсун, тирүүнүн өлүгүсүн, бардык балаа сени издеп табат, өмүрүн акыры бөөдө өлүм менен бүтөт, – деген ойду окуучуга тымызын айткым келген... Ким көрүнгөн кордогон өмүрдө эмне лаззат. Андан көрө өлгөн жакшы... дедим да, Сарала итти өлүм жазасына буйруп, катаал, бирок адилет өкүм чыгардым... Сарала ит турмушта өз үлүшүн алды. Андай кылбаска акым жок эле», – дейт жазуучу жогоруда бизге өзү жазып берген таржымалында. А. Саспаевдин бул айтканы ал кездеги жазылган сындарга түп-тамырынан карама-каршы. Ачыгыраак айтканда, жазуучу Сарала итти түз маанисинде эмес, турмушта кор болуп жашагандан көрө жашабай койгон артык деген каймана мааниде алып, ал аркылуу адам тагдырын сүрөттөгөн экен. Арийне, бул ойду Саспаев заман оюлгондо, бүгүн айтып олтурат. 60-жылдарда канча баатыр болсо да, мындай деп айта албайт болчу. Ал эми аңгеме боюнча жазылган пикирлерде айрым сынчылар Сарала итти өзүнүн түз маанисинде түшүнүүгө аракеттенишет. Деген менен сүрөткердин Сарала итти каймана мааниде сүрөттөп, анан ага катаал өкүм чыгарып, өлүм жазасына буйруганына окурман журту ыраазы. Ырасында да жазуучу айткандай бирөөгө көз каранды, кор болуп жашаган турмуш да турмушпу!

«Татым туз» (1979) аттуу жыйнакка жазган баш сөздө К. Даутов мындай дейт: «А. Саспаевдин аңгемелериндеги айрыкча көңүл бурдуруп турган сапаттардын бири – автордун чыгарманы мындан бөлөкчө болуп бүтпөй тургандай ушунчалык чени менен, өз формасы менен бүтүрө билүү искусствосу: окуянын сюжеттик-композициялык өнүгүшү менен идеянын логикасын кылдат жүргүзүү жана башкара билүү өлчөмүн так кармап алышы, сезим таразачылдыгы». Мындай баа «Татым туз» менен «Сарала итке»

даректелип, дал эле ушул аңгемелерге арналып жазылгандай сезилет.

Эмнеси болгондо да жазуучунун шору да, багы да үчүн жазылган «Сарала ит» акырында чыныгы өз ордун тапты. «Дербиш» аттуу макаласында маркум Ашым Жакыпбеков: «А. П. Чехов бир гана «Хамелеон» аңгемесинен башка жазбай койсо деле А. П. Чехов болмок, анын сыңарындай А. Саспаев «Сарала итинен» кийин алтымышка чыкканча эле атактуу болуп алган. «Сарала ит» демекчи... Саспаев жазуучу деген атакка конушу ушул аңгемеден. Сыр катары оюм, ошол шал заманда мындай нерсенин ойдон туулуп, кагаз бетине түшүүсүнүн өзү эле жашоо тагдырдын кыл көпүрөсү болчу. «Сарала ит» иттигин кылды, көп чатак чыгарды. Жакшылыгы – кыргыз «интеллектуалдарынын» ой-деңгээлин көрсөттү»¹ – деп жазат.

Ушул жерде дагы бир олуттуу окуяны эскере кетүүнүн оролу келип турат. 1995-жылдын 29-декабрында жазуучулардын 60 жылдык мааракесине арналган кечеде президент А. Акаев сөз сүйлөп, анда тоталитардык заманда сүрөткердин көргөн күнүнө, абалына токтолду. Сөз арасында бир кезде «Сарала ит» эмне үчүн кангып бош жүрөт дешип, анын авторуна айып койгон учурлар да болгон деген маанидеги сөз айтты. Бул иттигин кылып далай «чатак чыгарган» «Сарала иттин» толук акталганы, бир кезде өзүнүн ээсинин бетине түшүргөн чиркөөнү толугу менен сыйрып таштаганы. Бул – акыры чындык женип, журтчулугубуздун Аман Саспаевди чоң сүрөткер катары таанышынын далили.

Суруолор жана тапшырмалар

1. Жазуучунун өмүрү, чыгармачылык жолундагы маанилүү учурлар кайсылар? Ал кандай чыгармаларды жазган? Эмне үчүн аңгеме Аман Саспаевдин стихиясы деп аталат? Жазуучунун аңгемелеринин өзгөчөлүгү эмнеде? Ал аңгемелер силерге кандай таасир калтырды? Автордун карылардын турмушуна арналган кандай аңгемелерин билесиңер? Эмне үчүн ал бул темада көп жазат? Ал аңгемелердин идеясы, көркөмдүк нарк-насили боюнча силердин оюңар кандай?

2. «Татым тузду» аңгеме-трагедия дешке болобу? Бир үйдө жападан жалгыз калган Келгинбай карыя кандай үмүт менен жашады? «Эгер кишилерде үмүт деген нерсе жок болсо, анда бойго эч кандай кайрат бүтмөк эмес. Өмүр өзүнүн канчалык кайгы-касиретин берип койсо да, үмүт менен убакыт алдында алар ар качан дармансыз», – деген автордун сөзүн кандайча түшүнөсүңөр?

3. Отун өчүрбөй, түндүгүн түшүрбөй, тукумун улоочу перзенти Эшбол жаздым болгондон кийин, Келгинбайдын өлүм алдындагы: «...Мен жеримди сагынып куса болгонумда, ушул туздан жалап

¹ Жакыпбеков А. Дервиш // Кыргызстан маданияты, 1989. – 29-дек.

алып сагынчымды тараткам. Маа дүйнөдө мындан кымбат нерсе болгон эмес...» «Мен көргөн кордугума ызаланбадым, элден, жерден адашып калганыма ызаландым», – деген сөздөрүнүн маанисин чечкиле.

4. Акырет кеткен чалдын оозунда өз жеринин татым тузу бар экен. Аңгеменин дал ушундай бүтүшү боюнча силердин оюңар кандай? Чыгарманы бүт окуп чыгып, «Менин чоң арманым эле...» – дегенден баштап, акырына чейин жаттагыла. «Мекендин татым тузунун сыры» деген темада толгонуу сочинениесин жазгыла.

5. «Сарала ит» аңгемеси аркылуу жазуучу эмнени айткысы келген? Сарала ит эмне үчүн өзүн бүт аалам алдында кылмышкер сезет, кишилерге, малдарга, чөптөргө да жалтаң карайт?

6. Сарала ит сыяктуу жашаган адамдар барбы? Эмне үчүн ээси бар иттердин кылмыш-уурулугу Сарала итке оодарылат? «Ал бир санда жок макулук болгондуктан иттерге да, адамдарга да кымындай пайда келтирбеген бойдон кетти. Сарала иттин иттигин мүлдө кечире албасмын!» – деген жазуучунун оюн кандайча түшүнөсүңөр? Аңгемени башкача бүтүрүшкө мүмкүн беле?

7. «Дүйнөдөгү ар бир жандуу нерсе жашоо үчүн күрөшөт... Бирок Сарала иттин жашоосу андай эмес», – деген автордун баяндоосуна, айрым адабиятчылар: мындай болгондон кийин жазуучу Сарала иттин жашоо үчүн күрөштөн тажаганына, жалтаң болушуна себепчи болгон карама-каршылыктарды көрсөтүшү керек эле, бирок аңгемедө мындай бир да кырдаал көрсөтүлбөйт», – деп каршы чыгат. Бул боюнча сенин оюң кандай?

8. Жазуучу Сарала итти жүнү бош, көрүнгөңгө кор адам деп түшүнөт. Андай тирүүнүн өлүгү адамдын барынан жогу деген жыйынтыкка келет. Сынчы Сарала итти өз маанисинде, ит катары кабыл алат. Сен алардын кимисине кошуласың?

9. К. Артыкбаев: «Аңгемедө... Сарала ит тубаса «дейди», жердигинен жашоо үчүн күрөшпөгөн макулук. Ошого карабастан адам аны адилетсиз атып салды», – десе, сынчы К. Даутов: «А. Саспаевди өзгөчөлөп турган касиет анын чыгармалары мындан бөлөкчө болуп башталып, мындан бөлөкчө болуп бүтпөгөндөй кылып, өз ченеми, өз жолу менен бүтүргөн жөндөмдүүлүгүндө», – деп эсептейт. Бул пикирлерди таразалап, ой калчап көргүлө.

10. «Адам жана Сарала ит», «Көрүнгөңгө көз каранды болуп жашоо да жашообу?», «Сарала иттин өлүмү аянычтуу жана аянычсыз» деген темаларда, же өзүңөр тема таап, сабак-таймашка, сабак-диспутка даярдангыла. Ушул эле темалардын биринде сочинение жазгыла.

11. «Татым туз» жана «Сарала иттин» кыскалыгы, нарк-насили, тип өзгөчөлүгү жөнүндө эмнени баамдадыңар? Жазуучунун сүйлөм куруудагы кандай оош-кыйыштарын байкадыңар?

ӨСКӨН ДАНИКЕЕВ
(1934)

Өскөн Даникеев 1934-жылдын 21-декабрында Сокулук районундагы Чоң-жар айылында туулган. Тагдыр, жазмышы ошондойбу, он экиге толуп-толбой удаасы менен ата-энесинен ажырап, тоголок жетим калат. Кыргыз журтчулугуна таанымал даңкы таш жарган таланттар: айтылуу Шаршен куудул менен композитор Мукаш Абдраев да тоо этегинде жайгашкан дал ушул кичинекей айылдын кулундары. Буларды айтып олтурган себебиз, Өскөн бала кезинде Шаршен куудулга каадалуу салам айтып, аны менен жүз көрүшүп, «өлгөн кишини күлдүргөн» куудулдун

сөзүн да өз кулагы менен угуп калды. Ал эми Мукаш агасынын кеп-кеңешин эшитип, камкордугун көргөн учурлары да болду. Мына ушунун баары зилинде зардасы кайнап жаткан жаш баланын ышкы отун тутантып, көңүл кушун көкөлөтүп, кандайдыр бир даражада таасирин тийгизбей коё албайт да болчу.

Согуштан кийинки жылдарда, өзгөчө элет жериндеги турмуш өтө татаалданды. Ага кошул-ташыл ата-энесинен удаа ажырашы жаш Өскөндүн жашоосун ого бетер кыйындатты. Бирок табиятынан тири карак баланы турмуш тепкиси биротоло мөгдөтө албады. Кичинесинен бери билген туугандары менен айылдаштары Өскөн бала кезинде окууга зирек, колу жөндөм: сүрөт тартып, комуз черткенин; мектепке чейин эле китепти шар окуганын – ар нерсеге кызыкканын айтышат. Бөтөнчө ал көркөм чыгарма дегенде ичкен ашын жерге коюп, колуна эмне тийсе, үстөмөнүнөн түшүп окуп, аны бүтмөйүнчө жаны жай тапчу эмес. Элдик дастандарды, «Жараланган жүрөк» менен «Күүнүн сырын», «Кандуу жылдар» менен «Узак жолду», «Каныбек» менен «Эки жашты»... куп гана кыраат-кайдасына келтире окуп берип, далай жолу айылдаштарын бирде жымыйтып, бирде кайгырткан учурлары болгон. Мына ушундай көптөн үмүттөндүргөн зээндүү баланын келечегин ойлогон жакын туугандарынын бири аны борборубуздагы №5-мектебине өтүүгө жардамдашат. Анда окуп жүргөндө, жогорудагы аталган өнөрлөрүн улантуу максатында пионер үйүнө барып, сүрөт, музыка сыяктуу ар кандай ийримдерге үзбөй катышат. Өскөн отличник болчу. Мектепти медаль менен бүттү.

Брасында да, ал мектепте окуп жүргөндө эле табияттын табышмактуу сырларын билүүгө кызыгып, математика, физика, химия, астрономия дегенде жаныгынан жата калып, бул предметтерди «семичкедей чагып» окучу. Ушинтип жүрүп, мектепти бүтөр алдында кандай кесипти тандоо жөнүндө көп ойлоноп-түйшөлчү болду. Ал кезде кыргыз жаштарынын көбү мугалимдик кесипке умтулушчу. Бул көнүмүштүн таасири элүүнчү жылдардын башында да өз күчүндө эле. Ө. Даникеев бул эзелки көнүмүштү танып, өз курбуларынан башкача, бөтөнчө кесипти тандоо үчүн көп толгонду. Ойлоп бакса, кыргыз жаштарынан дарыгерлер, айыл-чарба адистери, ар кандай тармактагы инженерлер кадыресе көбөйүп иштеп калыптыр. Бирок тоо-кен инженерлик кесиптин жүгүн аркалаган кыргыздын улан-кыздарын али кезиктире албады. Дал ушул ой аны алыскы Москва шаарындагы тоо-кен институтуна жетеледи. Арийне, ал кезде мындай адистикке даярдоочу жогорку окуу жайлары коңшулаш республикаларда да ачылып калган учур. Бирок өзүнө-өзү ишенген, кыйла дымагы бар жаш улан дүйнөдөгү эң чоң шаарлардын бири Москвадан окууну эңсеп, өз бактысын дал ошол жерден сынап көрүп, «жыгылса нардан жыгылгысы» келип, 1951-жылы Москвадагы тоо-кен институтуна кирди.

Тоо-кен институтун ийгиликтүү аяктап келип, Кыргыз кен-ылгоо комбинатынын системасында, андан кийин Кыргыз ССР Эл чарба Советинде көмүр өнөр жайы боюнча жетектөөчү инженер-экономист болуп иштейт. Анан Фрунзедеги политехникалык институтка кызматка орношуп, мугалимдик ишке өтөт. Адегенде катардагы окутуучу, андан кийин графика кафедрасынын доценти болуп он эки жылдан ашуун (1962 – 1975-ж.ж.) эмгектенет.

Инженер-педагог Ө. Даникеев – табияты боюнча жазуучу. Анткени ал сүрөткерлик бардык жөндөм-шыкка, талантка эгедер болуп, каны-жанына синген бул касиет талант ээ-жаа бербей, барган сайын тынчын ала берди. Ошол себептен адабият дүйнөсүнө кыйналбай, шыр, ары ишенимдүү кирди. Анын тырмак алды повести «Бакир» адабий чөйрөдө аз убакыттын ичинде аңыз сөзгө айланып, бат эле оозго алынып кетти. Ал боюнча сценарий жазылып, республикалык радио, теле аркылуу улам кайталанып берилди. Жарык көрөр замат жазуучуга чоң аброй алып келген бул повесть бир аз кечигип чыкты. Анын да өзүнүн себеби бар. Анткени жазуучунун жулунбаган жупунулугу, өзүн басмырт кармаган жөнөкөйлүгү менен тартынчаактыгы – дегеле табиятына сиңип, сөөгүнө бүткөн тазалыгы «Бакирдин» өз убагында жарык көрүшүн кечендетти. Буга байланыштуу бир окуяны Өскөн Даникеев азыр да айта калат: «Бакирди» жазып

бүттүм, бирок бир жакка тапшыруудан тартынып, ошол бойдон далайга катылып жатты, — дейт ал. — Санаалаш бир-экеэне окуп берсем, көкөлөтө макташты. Менин көңүлүмө карап жатышат го деп дагы деле ишенбедим. Акыры алардын кыстоосу менен кол жазманы «Алатоо» журналына бердим. Ошол бойдон анын тагдыры эмне болгонунан таптакыр кабар албай жүрө берип, жагым жылча өтүп кетиптир. Көрсө, редактор ал боюнча өз оюн айтуусун суранып, белгилүү жазуучу Узакбай Абдукаимовго тапшырыптыр. Көркөм чыгарманын сырын аябай жакшы билген, ары кыйкымчыл, ары калыс Узак ага повестти бат эле окуп чыгат да, редакторго телефон чалып, мени жолуксун дептир. Бул жөнүндө редактор мага айтканда эмнегедир ага көпкө барбай жүрдүм. Бир күнү Узак ага өзү телефон чалып калды, барууга туура келди. Ал повестти мактабай да, төмөндөтпөй да жылуу пикирин айтып, ак жол каалады. Ошондон көп узабай «Бакир» жарык көрдү».

Өзгөчө «Кыздын сыры» повестин окурмандар өтө жылуу кабыл алышты. Чындыгында чыгарма буга толук татыктуу болчу. Мына, андан бери отуз жылдан ашуун убакыт өттү, бирок ал ушул күнгө чейин өзүнүн актуалдуулугун, көркөм-эстетикалык наркын жоготпой келет. Мунун негизги себеби чыгарма бүт адамзатты түйшөлткөн түбөлүктүү темалардын бирине арналгандыгында. Дагы бир эске алчу нерсе, бул повестти атайын адабий билими жок, кадиксиз так цифралар, эреже, формулалар менен сүйлөгөн, бир караганда сөз өнөрүнөн оолак техникалык инженер жазып отурат. Бирок бөлөк кесиптеги жаш адам мындай түбөлүктүү темага кайрылуу менен дароо эле ийгиликке жетип, алкоого арзыганы адабий коомчулукту да, карапайым окурмандарды да шектенге албады, бул кадыресе мыйзам ченемдүү иштей көрүндү. Ошентип, «Бакир» жана «Кыздын сыры» повесттери келечеги кең, чоң нерседен үмүттөндүргөн, өзүнчө көркөм ойлоого эгедер, болгондо да бөлөк кесиптеги жаш адамдын кыргыз адабиятына келгенинен кабар берди. Ошентсе да атайы адабий билимдин жоктугу, бул маселелерге байланыштуу кайсы бир жол-жоболор туурасында түшүнүгүнүн тайкы-чукактыгы Өскөндүн жүрөгүн өйүй берди. Ар бир иштин майын чыгара иштеген Өскөн өзүнүн жаратмандык өнөрүндөгү өсүштөрдү сезип турду, бирок баарынан мурда өксүктөрүн да жездемдебей билип, бул бөксөнү толтуруу үчүн баягы өзүнө тааныш Москва калаасынан адабий билимин өркүндөтүүнү биротоло чечти. Ал адабият институтуна барбай койсо да болмок. Анткени ал ошол кезде политехникалык институтта экинчи бири деп эсептелген доцент, моралдык, материалдык жактан жетиштүү, тигинтип жазуучулук жагынан да аброй күтүп калган учуру эле. Бирок

Өскөн андайлардан эмес болчу. Беттегининен кайтпаган жаш калемгер Кыргызстан Жазуучулар союзунун жолдомосу менен Жогорку Адабий курска кирүү үчүн Москвага жөнөп кетет.

«Бакир» менен «Кыздын сырынан» кийин да Даникеев бир катар ангеме, повесттерди жаратты. Алардын арасынан сапат-салмагы, көркөмдүк наркы, образ системасы боюнча «Кызыл аска» повести кескин айырмаланып турду. Образ демекчи, Даникеев дегеле образ түзүү жагынан ыкыбалдуу. Сырткы түр-түспөлү гана эмес, жүрүм-туруму, мүнөзү, сүйлөө манералары жагынан да анын каармандары бири-бирине эч окшошпогон башкача адамдар. Ар бири өз алдынча инсан, жекече пенделер. Ошол эле «Кызыл аска» повестиндеги Камбар менен Моймолду алалы. Аларды эч качан чаташтырууга болбойт. «Кызыл аска» туурасында кыйла макалалар жазылды. Тек, кыстара кетчү нерсе, автордун чыгармачылыгында бул повесть кандайдыр бир белес сыңары мааниге ээ. Бул жолу жазуучунун дүйнө таанымы, көз карашы, көркөм ойлоосу, фантазиясы – дегеле кыял чабыты, ой жүгүртүүсү бүтүндөй өзгөрүп, бул маселелерге биздин улуттук адабиятыбыздын салттуу тажрыйбасынын алкагынан эмес, анын дүйнөлүк денгээл сересинен серп салган далалаты даана байкалат. Ойлору олуттуу, баяндоолору элестүү. Буга автор кандайча жетишти? Эмнелер себеп болду? Болжолу, мында анын Москвадагы Жогорку Адабий курста окуп калышы чоң роль ойноду окшойт.

Бул окуу жайында окуп калуу жаш жазуучунун турмуш жолун бүтүндөй өзгөртүп, башка нук-агымга бурду. Табигый так илимден гуманитардык тармакка биротоло ооп, конуш которуу, башкасын айтпаганда да, психологиялык жактан ар бир адам үчүн өтө оор жана кыйын. Ошондой болсо да Өскөн ыкташып көнө түшкөн өзүнүн кесип-турмушундагы мындай өзгөрүүнү анчалык кыйналбай, кадыресе кабылдады. Мына, мурда нечен жыл окуган тааныш шаар аны жылуу тосуп алды. Москванын адабий, маданий чөйрөсүнө аралашып, белгилүү жазуучулардан сабак алып, алардын иштөө манерасы менен режимин, бай тажрыйбасын үйрөнүп, жазуучулук өнөрдүн өзүнө бүдөмүк, жашыруун сырларын билүүгө аракеттенди. Тырышчаактыгы, жадабай аракеттенгендиги аркылуу ал бардыгын жеңип чыгып, Жогорку Адабий курсту 1971-жылы ийгиликтүү аяктады. Баса, «Кызыл аска» да дал ушул жылы жазылып бүттү. Анан бул Даникеевдин чыгармачылыгында повесть жанры менен роман жанрынын ортосундагы өзүнчө бир белес, өткөөл көпүрө сыяктуу болду. Автор алдын ала атайын даярдык көрүп, күчүн сынап көргөнбү, айтор, аталган повесттен кийин эле сексенинчи жылдардын башында «Көз ирмемдеги өмүр» аттуу тунгуч романын жазды. Айрым адабиятчылар аны тарыхый роман деп

жүрүшөт. Себеби анда чынында да XIX кылымдын экинчи жарымында Чүй өрөөнүндө өткөн тарыхый окуялар камтылган. Байтик баатыр баш болгон тарыхый инсандар катышат. Деген менен бул чыгарма социалдык романга көп жагынан окшош. Анткени анда көбүнчө кембагалдардын турмушу, алардын арасынан чыккан Бала Кутуян сыяктуу каарман туурасында сөз болот. Романда ошол кездеги карапайым калктын жашоо-турмушу, тарых-этнографиясы, колорити өтө дыкаттык менен так, ынанымдуу берилген. Ал тургай кейипкерлердин кептери, кеп айкалыштары мүмкүн болушунча ошол калыбында таза сакталган.

Ө. Даникеевдин айрым повесттеринде «Бакирден» баштап, «Көз ирмемдеги өмүр» сыяктуу ири пландагы чыгармаларына чейин кыйыр же көмүскө болсо да автордун алдыртадан катышы бар экени баамга урунат. Жетимдик, жашоодогу бар-жокко чыдоо, ак сөз, адилеттүүлүк үчүн күрөшүү анын чыгармаларынын нук-өзөгүн түзөт. «Көкөй кести» романы жөнүндө да көп жазылды. Чындыгында ал ага арзыган, омоктуу чыгарма. Бул роман үчүн 1986-жылы жазуучуга Токтогул атындагы Мамлекеттик сыйлык ыйгарылган. Ал эми «Мурас» романы – өз алдынча манерада жазылган чыгарма. Окуя Чоң Чүй каналын казуу убагында өткөнү менен кеп чордону нечен кылымдардан бери көйгөй эзген ата мурастар туурасында болот. Башкасын айтпаганда да, элибиздин этногенези, диний көз караштары ж. б. жөнүндөгү автордун жекече ойлору өтө кызыктуу, ары жаңы. Калемгер котормо ишине да активдүү катышып, Достоевский, Лесков, Анкилов, Азиз Несин, Вампилов ж. б. чыгармаларын таржымалдаган. Мындан тышкары ал бир катар илимий жана адабий макалалардын, публицистикалардын да автору.

КЫЗДЫН СЫРЫ

(Повесттен үзүндү)

Биздин айылдагы мектепте тогузунчу класска чейин гана бар эле. Аны бүтүргөндөр окууларын улантыш үчүн райондун борборуна, шаарга кетише турган. Мен да ошолордой кылдым, кеңде иштөөчү таякемдикине бардым. Бирок оюм ордуна чыкпады. Эки айча окуган болуп акыры таштап койдум. Жок, жалкоолук же бир чекилик жасаганымдан эмес, башкы себеп орусчаны жакшы билбегеним болду. Орус тилин биз деле окуганбыз мектептен. «Окуганбыз» деп... Көрсө, ал жөн эле бир кеп экен да... Кайтып үйгө барбадым. Бир чети айылдагылардан уялдым. Экинчиден Азыпкан апам... Ал жөнүндө айтсам, о, сөз көп дечи. Курусун, жоругу – жомок. Баарын терип-тепчип отурганда не. Азыпкан – менин өгөй энем. Атам согушта каза таап кара ка-

газ келгенден аз өтпөй эле айылыбыздагы Далыбай деген немеге күйөөгө чыгып алган. Ой, анан кыялы, тили!... Азыр аны ойлосо, азат боюм дүркүрөп, жүрөгүм зырылдайт. Арадан төрт ай өттү. Азыпкан балам экен деп, мага бир да келип койгон жок. Таякем: «Э, келбесе койсун. Мында эле жүрө бер. Өз үйүн, өлөң төшөгүн. Ошент, садага», – деди. Мен макул болдум.

Таякем бургулоочу экен кенде. Таажеңем үйдө. Эртеден кечке эзели бүтпөгөн көр оокат, балдары менен алек. Өгөйдөн суу жүрөк болуп бүткөн жаным көпкө дейре анчалык аралаша албай, өзүмдөн-өзүм эле коомайланып жүрдүм. Эчтеке кылбасам деле «баягы» качан башталаар экен деп, таажеңемдин кабаккашын карайм. Таякем – ары боорукер, ары ак көңүл киши. Мен дамамат аны: Эмне мынча кечикти? Бат эле келсе экен деп утурлап күтө берем. Непада, таажеңем мага катылып, кол тийгизсе, жаман айтса, ал мени сак-сактап арачалап калчудай сезем. Анын көзүнчө эч ким мага асылып шагымды сындырбас дейм. Бекеринен эле чочулап, бекеринен эле санааа чеккен экем. Таажеңем ичи-тышы төп келген жөнөкөй, көйкөлгөн көл адам экен. «Ырасында эле ар ким ар башка болот тура, – ичимде. – Азыпкан кандай, бу кандай. Буга деле мен өз эмесмин да...» Иштегенден жалгыз таякем, таажеңем оорукчан, балдары жаш. Анан да мени кошо бакса. Көзгө басар жалгыз жээнинмин деп колко кылганым жарабас деген ой менен эч болбогондо үй арасында каралашайын дейм.

...Таажеңем оорусунан кадыресе онолуп келатат. Үйдөгү майда-барат жумуштарды өзү тейлеп калды. Мен бирдеме жасап атсам, аны колуман ала: «Ке, бери кылчы, садагам. Мен эми кадимкидей болуп калбадымбы. Эс ал. Күздөн беркиң деле жетишээр», – дейт өгүлө. Ал мага канчалык үйрүлө тартса, аяса, мен дагы ошончолук имерчиктеп, өз баласындай мээрим артам. Мурда күнү колума акча берип:

– Жамаш, ме, жарыгым, оюн көрүп келчи. Үйдөн карыш кылбай бук болдуң го, – деди. Анан бар күнөөнүн баарын өзүнө алып күбүрөндү. Мен кыйылдым:

– Жөн эле коюңузчу, таажеңе. Оюн, кинону кийин деле көрөрмүн, – дедим. Ал ынаган жок. Кошунабыздын кызы Асылды кошуп, мени жиберип ийди.

Поселоктун борборунда күздөн бери болгонум ушул. Биз эн эле четте турчубуз. Быякка кээ-кээде гана кант, чай алганы келип кетчүмүн. Клубдун алдында эл көп экен. «Ардак тактанын» жанында үчөө сүйлөшүп турушат. Экөө улгайыңкы, үчүнчүсү жаш жигит. Кара пальточон. Башында кыры жазы чаар шапке. Ичимен: «Чилдеде да шапке кийеби», – деп күлүп койдум. Үчөө тең кандайдыр башкача. Тааныбайм, биздин алды жагыбызда

эки кыз алар жөнүндө кеп салып калышты: «Алиги башкы инженер болуп келди дегени наркысы го», — деди бири. «Өзү», — деди экинчиси. Мен ошол замат ал балага кыя карадым. Бул эч ойсуз, эркисиз жасалды. Эмнегедир бир купуя сезимди туюп, анан өзүмдөн өзүм уялып кеттим. Балким, ургаачылык сырымдат жышааныны алгач ошондо сезгендирмин?

Айткандай эле, тиги жылдыздуу жигит экен. Ак жуумал, орто бойлуу. Сурмалуу көздөрү ойлуу. Кырдач муруну, жука эриндери... Деги койчу, баары-баары татынакай, жагымдуу. Ал мага мурдатан тааныш, жакын адам сымал көрүндү. Же чын эле бир жерден көргөмбү? Жок. Анда эмне үчүн аны караган сайын мен мурда билбеген, сезбеген, кандайдыр бир ойноок кыялга алдырып, ичим уйгу-туйгу болот? Жооп таба албайм. Ансайын жүрөгүм туйлайт. Чачымдын бир өрүмүн колума алып, анын жазылган учун кармалайм. Асыл да аны тиктеп калыптыр...

* * *

...Таякем эртең шашып, түшкү тамагын албай кеткен. Жалган түш ченде ага оокат алып бардым. Кендин кире беришинде эл көп экен... Таякем айткан убакыттан өтүп барат. Мен күтө бердим. Бир маалда штольнядан экөө чыкты. Бири цехтин начальниги, экинчиси — алиги «инженер» бала.

Ал түз эле мени көздөй басты. Үстүндөгү кийгени каралаторала. Башында кара каска. Каскасын көтөрө артка жылдырды. Менин көзүмө анын жазы мандайы, кара коюу чачтары чалдыга түштү. Ал саамга мени күлөбага карап турду. Мен да эмне кыларымды билбей, ордумда тура бердим.

— Карындаш, сизге ким?.. Кимге келдиниз? — деди сыпаа. Үнү мага жагымдуу угулду. Мен саал жылмайгансып койдум. Жооп кайтара албадым. Көп өтпөй таякем көрүндү. Мен ага утурлай бастым. Көз кыйыгым тигинде...

Жаз мен үчүн бат эле өтүп кеткенсиди. Ажарлуу жай келди. Кечкурун кенчилер кара бакка толот, эс алышат. Жаштар бий аянтчасында. Мен алардан көзүм өтүп, далдаа жерде тура берем. Издеген кишимди дайым көрөм аерден. Бирок жолуга албайм. (Эми жашырганда эмне, ичим бышып, бук болом. Далай жолу үйгө кайра чуркап келип, жаздыкка бетимди ката, солуктап жатпадымбы, көзүмдүн жашын көл кылып). Ал эч нерсени сезбей, эч нерсени туйбай башка кыздар менен бийлеп жүрө берет. Менин арзуу, арманымды ал кайдан билсин. Ал экөөбүздүн ортобузда түбү жок чоң «жарака» бар экенин жакшы түшүнөм. Ал ким, мен ким? Кудайым-ай! Бирок эмнегедир ошол өзүмө айдан ачык чындыкка моюн сунгум келбейт. Ишенгим да келбейт. Үмүткөр болом. Жакшы эле күдөрүмдү үзүп, аны түбөлүккө

көөнүмдөн чыгарып унутайын дейм. Кайдаа!.. Туруштук бере албайм. Канчалык арабыз алыс болсо да, ага жакындоого умтулам. Балким мунун баары болгону балалык баёо кыял, кур далааттык чыгар. Балким...

Деген менен оюмдагы мени биротоло бийлеп алды. Кыялымдын жетегинде калдым. Анан бу кыздын кыялы кызык го... Аны эч ким түшүнө албас. Ал бирде эркине ээ кылбай оболлоп учуп, бирде көңүл теренине төнүп тим болот. Анын күзгүсү – кыздын көзү. Кунт коюп карасаң, андан эң эле болбогондо кыз кыялынын бир учкунун көрөр элеч. Ооба, бирок анын нукура табияты, татымына жете түшүнүү кыйындыр-ов! Кыз баланын кылгырган көзүн, көзүнүн кычыгына катылган жаш мончокторун, ылаа кирпик ирмешин бир караганда байкап, анын көкүрөгүндөгү көй, арман, сырын чече билген жигит миңден бир чыкпаса... Атаганат де!.. «Инженер» бала мен үчүн көкөлөп учкан көк көгүчкөндөрдүн арасындагы жалгыз ак кептер сындуу көрүнөт. Башкалар канчалык ойкуп-кайкыбасын, баары бир алар көмүскөдө калып, көз алдымда дайым ошо...

Анын деминин ысык илеби келип, жүрөгүнүн дүкүлдөгү кулагыма жакындан угула элек. Али колу колумду кыскан жок. Балким, мен аларды өмүрү сезбесмин! Балким, ал менин көөдөндөгү көйгөй сырымды билбей, мына бу мендеги алоолоно жанып күйгөн махабат оту акыры өзүнөн-өзү өчүп тим болор? Мейли өчсө! Кантмек элем... Эмне анда: Баары келип бактыдан. Бактыма эмне жазса, ошону көрөмүн деп, бейпайда жүрө беремби? А, балким, аракет кылып, алда бир арга, өзүмчө чыйыр издесемчи? Табылса тобокел, ошого түшүнөйүн. Же дилимдеги ыйык муратыма алып барар, же...

Кенде жумуш аяктар маал. Ортончу уулу менен таякемди тосуп баратканбыз. Артыма карасам алиги «инженер бала» келатыптыр. Шашып калдым. Жолдон бурула тартайын десем, сол жагымда суу, оң жагымда эшилме жар. Биресе аны көргөнүмө сүйүнсөм, биресе аны атайын акмалап чыккансып уялам... Биз көпүрөгө жакындай бергенде, ал жете келди. Мен байкамаксам болдум. Ал кадамын жайлатты да:

– А-а, тааныш карындашым тура. Кандай саламатсызбы, – деди анчейин. Кол берген жок. Мен жооп катпадым. Эмне үчүндүр бетим өрттөнүп чыкты. Ал аны байкадыбы, же байкамаксамга салдыбы, билбейм... Бирпаска тиктеше калдык. Менин оюмдагынын бардыгын билип турган сымал. Эгер андай экен, анда мен нени жашырам? Эртеби-кечпи баары белгилүү болот да. Ооз ачканы баратып, эмнегедир кайра токтодум. Кандайдыр бир сыйкырдуу күч кармап калгансыды. Анын көзүнөн көзүмдү албай жалооруп турам.

Жаштык кыял, сүйүү... Ага башымды ийем, таазим этем! Керемет экен го бир. Ичимде эмнелер кайнап, эмнелер ташкындап атканын ал ансыз деле туйду белем, мени бул бейпай абалдан алып чыгайын дедиби, айтор, саал өзүнчө ойго бата, анан кептин нугун буруп кетти:

– Карындаш, мен сизди экинчи ирет көрүп атам. Азыр да атаңарга баратсаңар керек?

Мен мукактана атам да, апам да жок экенин айттым. Ал саамга унчукпай калды... Заматка кабагы салынып, маанайы чөгө түштү. «Эмне мен анын жаралуу жерине тийип алдымбы? Кап-п!»

– Э, эч нерсе эмес. Боор көтөргөндөн кийин жетимдик барабара билинбей кетет. Өттү го далайлар... Мындан ары кол үзүшпөй, ниеттеш болуп жүрөлү, – деди ал анчейин.

– Жарайт, агай. Мен...

– Жакшы, жакшы садага! («Садага?!») Уяңдык жарабайт. Жаш адамдын ачык болгону дурус. Ооба, мени агай, жок Азим десеңиз деле болот. А сиздин атыңыз ким?

«Азим». Уккулуктуу ысым экен. «Азим, Азим!...» Ооз ачып айтпаганым менен ичимен миң кайталап айттым...

– И менинби? Менин атым – Жамал.

Көпкө сүйлөшүп турдук. Мен өзүм жөнүндө баарын айтып бердим. Ал узун сөзгө түшкөн жок. Жөн гана:

– Кантсе да сиз иштешиниз керек. Үйдүкү үй... Эл менен аралашып, мобу тирилик кургурдун ачуу-таттуусуна эмитен көнгөн жакшы, – деди токтоо.

Менин сүйүнгөнүмдү кой эми. Ананчы! Ал менин далайдан бери тынчымды алып, самап келген оюмду айтпадыбы.

– Мен да иштесем дейм. Сиз иштеген жерге барсам?..

– Ким билет. Айтор сүйлөшүп көрөлүчү, – деди Азим.

Үйгө келгенде бул сөздү таякем менен таажеңеме айтсам, алар ары кетишип, бери кетишип, акыры макул болушту. Таң аткыча уктай албай, убараланып жаттым. Көз алдымдан Азимдин элеси кетпей, жүрөгүмдүн тынчын алат. Төшөгүмдө тогуз тоголонуп чабалактайм. Айлам кеткенинен терезеге барып күнүрт асманды, ой-белеси билинбей каралжын баскан тоолорду, алардын урчуктуу учтарын карайм. Азим ошол терезенин жанында тургандай сезем. Бат эле таң атса экен. Азимдин жүзүн көрүп, үнүн угайын. Жанында болоюн дейм. Кызык деги... Эмне сүйүү деген ушулбу? Менден башка кыздар ушинтип сүйөр бекен? Балким. Алар деле тирүү жан да. Махабат – мобу тымызын тутанган керемет сүйүүнү алар деле сезер. Алардын да жүрөгү алда ким деп дегдеп, уйкуларын бузуп, тынчын алар. Ошентсе да баары бир мага жетпес. Анткени кыздын ой-кыялын ээлеп, купулуна толо турган ааламда бир гана адам бар. Ал – Азим. Азим-м!

Мен терезеден кайра келип, апакай төшөгүмө чалкаман түшөм. Не үшкүрүнүп, не улутунганымды элес албай, керилип, «Ай-й, дегил!» – дейм. Анан тула боюм дүркүрөп барып, сулк жатып калам. Ошондо мен туура он жетиде элем.

...25-мартта мени жумушка алуу туурасында буйрук чыкты. Кийинки күнү кендин башкы геологу Яковлев мени бөлүмдүн кызматкерлери менен тааныштырды. Бардыгы тогуз киши экен. Экөө аял, калганы эркектер. Мен Яковлевдин столунун жанында тургам. «Канай, бери келчи», – деди Яковлев. Бапыйган тармал чачтарын үксүйтүп, нарыда чийим чийип аткан жигит ыңгырана жакын басып келип, бир жак кашын өөдө көтөрө, жөнү жок тамшанып койду.

– Канай, бул кыз сени менен иштейт. Элден мурда өндүрүш боюнча жалпы түшүнүк бер. Эми, айтор, өзүң билесиң да. – Яковлев алдындагы калың китебин барактай кетти. Сыягы: «Сөз бүттү. Кирише бергиле» дегени го. Канай унчукпай ордун көздөй басты. Мен соңунан түштүм...

* * *

...Иштегениме он беш күнчө болсо керек эле. Жаңыдан казыла баштаган блоктун үстүнкү кабатынан проба алып жатканбыз. Канай ошол проба алына турган жерлерди карбидканын ышы менен белгилеп берип коюп, нарыда чыканактай тамеки чегип отурган. Мен аны жанагы белгилери боюнча балкам менен чыкылдата таш кетип бериде элем. Бир маалда тиги тараптан кол чырактын үлбүл жарыгы көрүнүп, улам жакындап келатты. Канай козголуп да койгон жок.

Азим экен. Иш үстүндө аны менен биринчи жолугушум. Корунганымды айтпа. Саамай чачым каскадан чыгып, колдорум шалдая уюп барат. Теримди сүртүп, эптеп чак-чак эттирип, ташты ургулай бердим. Терим ого бетер чыпылдап, эки бетим албырып чыкты. «Салам», – деди Азим демиге. Канай папиросунун калдыгын ыргыта ышкырып койду.

– Жамал, бери кылчы балканды. – Азим мага энкейди. Мен балканы ага суна жер карадым. Азим алда бердемеге кыжыры келгендей, капкара болгон ыш белгини бойлото «бороз» сала кетти. Брезенттин үстү додолонуп барат. Мына, бир тилкесин бүтүп да ийди. Мен аны караган жокмун. Брезенттеги пробаларды жыйнай баштадым.

– Оо, бүтүп койдунузбу? – деди Канай какшыктай.

– Көрүп турбайсыңбы? – Азим токтоо жооп берди.

– Ха-ха! Кичи пейилдигин кой деле! Кызды башка жерден сыйла. Муну өндүрүш дейт, түшүнүп атасыңбы?

– Ай, Канай. Сый деген сырттабы, бардык эле жерде керек. Жаш, анын үстүнө кыз бала болсо... Кыйын эле да. Улуу эмес-

пизби, андан көрө, ушул кезде болгон акылыбызды айтып, кол кабыш кылбайбызбы.

– Э-эй, башты оорутпачы, байкеси. Менин ишимде сенин тиешен жок. Ошондой эле менин кол алдымдагыларга... Уктуңбу? Кыйын экенсиң, бар өзүңдүн бургулоочуларыңды башкарып ал. Вот так дорогой!.. Ким ай, тур. Тиги пробаны башта, – деди Канай эми мага оройлоно. Акылым айран: «Эмне болуп атат буларга? Же бири-бирине ичтери жаманбы? Же...» Эмнегедир жүрөгүм опкоолжуп кетенчиктедим.

– Ай сен эмне мелтейесиң? Эмне деп атам сага? Бар, башта! – деди да, Канай мени итере бермекчи болгондо, Азим аны колго кагып ийди:

– Канай, бу сен... Уят эмеспи.

– Эмине-не?! – Ал аян-буямга да келген жок, Азимди жаактан ары тартып ийди. Азим муну күткөн эмес окшойт, селейип туруп калды. Саамга үн катпай, анан бирдеме демекчи болуп баратканда, Канай жана бир койду. Мен көзүмдү жумуп ийдим. Шака-шук. Чыдай албай кайра көзүмдү ачтым. Кайдагы бир арбандаган сөлөкөттөр, өз ара чарпыша, алышып жаткандай. Үн-сөз жок, дүлөй дабыштар.

...Кийинчерээк Канай эмне үчүндүр өзгөрүлө баштады. Анын себебин, ымандай сырым, анда билген эмесмин. Адаттагыдай ар кайсы жерден проба алып калабыз. Кызмат жагдайына карап, мага тапшырма берип коюп, башка иштери менен деле кете берсе болчудай. Жок, антпейт. Дайыма мени менен. Проба алышта жардам берип, мүшөкчөлөрдү тышка алып чыгарда да, аларды шатылардан көтөрүп түшүп, вагондорго өзү салат. Жасаган мамилеси, айткан сөздөрү да, мурдагысындай эмес эпилдеп: «Жамаш» деп турат. Бул туурасында бирге иштешкен Светланага айтсам, ал ийин кагат, анан сумсая тартып: «Ким билсин, айтор абайлачы», – дейт.

Убакыт дегениң билинбей өтө берет тура. Мына август айы да аяктап барат. Жумуштан кайтып келем. Таажеңеме кол кабыш кылып бүткөндөн кийин, төркү бөлмөнүн бир көзү жок терезесинин түбүнө барып, жалгыз отура берем.

Эмнеден улам, эсимде жок, кечкурун клуб жакка кайрылдым. Бий аянтчасы тараптан жагымдуу музыканын шоокуму угулду. Азыр да кулагымда турат. Штраустун «Вена токоюнун жомогу». А туурасында айтуу мага кайда-ал.. Музыка мени белгисиз бир өктөм күч менен өзүнө тартып баратты. Мен ага моюн сундум, эркимди бердим. Анткени ошол музыка ойнолгон жерде үмүтүмдүн танабы, өмүр гүлүмдүн өзөгү – ардагым Азим барбы дедим. Азим ар качан ой-дилимдин ээси, турмуштун туура жолунда адашпасын деп, багыт бере балбылдап жанган жылды-

зым эле го. Алтын казык жылдызым! Улам жакындаган сайын музыка күчтүү чыгып, делебемди ого бетер козгойт. Капырай кандай укмуш музыка эле!? Мен мурдагыдай бий аянтчасына көпчүлүктөн далдаалана, көлөкөдө көз кайып турган жокмун. Жапжарык ичке аллея аркылуу басып бараттым. Жалгыз өзүммүн. Кумар жанган ондогон көздөр ээрчий карап калып жатышат. Кыя арттан күбүр-шыбыр угулгансыйт. Мен ага көңүл бөлбөдүм. Көздөрүнө назар салбадым. Башымды жогору көтөрө, сынымды жазбай бара бердим.

Азим наркы бурчта эки-үч кыз менен сүйлөшүп туруптур. Менин көзүмө өңгөлөр көрүнбөй, бир гана ошол көрүндү. Ал бир саамга мени тиктеп турду да, анан жанындагыларга лам сөз катпастан, түптүз мени көздөй басып келди да: «Жамал?» – деди. Мен үндөбөдүм. Нес болгон немече, элейе дем катам. Азим колун сунду, бийге чакырды. Мен «жок» демек белем, ийнине колумду арта, ыктай тарттым. Биринчи ирет эркектин кучагында болгонум, эркек менен эл ортосунда бийлегеним ошол эле. Ал эстен кетпес, ал учурду көптөн бери самап келгем. Азим менен кур дегенде бир ирет бийлесем дегем. Мына эми оюм ордуна чыкпадыбы. Мен аны мененмин. Денесинин ысыгы денеме өтүп, өмүрүмдө сезип, туюп көрбөгөн өзгөчө бир илеби искем жыт урат. Ансайын жүрөгүм алып учуп, делебем кызыйт. Эгимди көтөрө Азимди карасам, анын да эки көзү менде экен. Баягы эле сурмалуу сулуу кой көздөр, баягы эле сыйкырдуу жылуу көз караш. Андан өөдө толгон ай, сан жылдыздуу асман, Аалам...

Эки-үч бийлегенден кийин кара бактын күн батыш тарабындагы дөбөчөгө келип отурдук. Терebel тунжурап, көшүп барат. Наркы өйүздөгү карагайлуу токойдон кез-кез менен күкүктүн доошу угула калат. Көл суйкайып тынч. Ай – толгон ай кыймылсыз жоош булуттарга жашынган. Тоолордун сызым карааны эле көрүнөт. «Ар жердин көркү ар башка, өзүнчө болот тура», – деди Азим ойлуу. Сары өзөн Чүй жөнүндө айтып кирди. Аны миң кайталап айта берсе да, угуудан жадабас элем. Анан турмуш, жашоо, менин окуум туурасында кеп болду. «Мектеп, аны бүтүп, окууну андан ары улантуун керек», – деди Азим. Биз өөдө карадык. Карадык да, көзүбүздү албай, дем ката туруп калдык.

...Бат эле кыш кирип келди: февраль айы, жекшемби. Таяк-кем эң улуусун ээрчитип, ары кошунасыныкына басты. Күн чубакта тааженем бирдеме тигип, мен сабак даярдоодомун. Ал үн катпай отурду да, анан уккандарын баштан аяк айтып кирди. Акырында: «Эми айланайын, жаңкы Азим кандай бала экенин билбейм. Балким, адептүү жакшы эле баладыр. Жашсын, Жакинтай! Э-э, эркек деген эркек. Кийинкинди ойлошун ке-

рек. Кокус да жаза басым иш болуп кетсе, сен үчүн ким «аттиң» деп бармагын тиштемик, ким өкүттө калмак?.. Өзүң эле тарта-сың жаштыктагы жаңылыштын азабын. Анын үстүнө, Жакин, Азим сага тең эмес», – деди.

Жүрөгүм болк дей түштү. Ошол замат ордумдан ыргып туруп, үйдү көздөй жөнөдүм. Жаздыкты кучактап көмкөрөмдөн түшүп, көпкө ыйлап жаттым. Бул сөздү мен бирөөдөн укпашым керек эле. Өзүмдүн гана ичимдеги купуя сыр бойдон жүрө берсе болмок. Аттиң-ай! «Тең эмес...» Мына ушундан тарта үйдөбү, тыштабы кандайдыр, өзүмдү баштагымдан да басмырт кармай баштадым. Бирөөлөр жөн эле аңгеме куруп атышса эмне үчүндүр, баарын өзүмө алып, өзүмчө эле алда бирдемеден шектене берем. Жумушка жер карап барып, жер карап келем. Мени жоошутуп, көөнүмдү жууткан жалгыз гана жазыксыздыгым. Актыгым.

Азим баягыдай эле жолуккан сайын окуум, ишим туура-сында сурамжылап калат. Баары жөндүү, орундуу. Анан да көз карашы... Ал мага түшүнүксүз. Балким, ал тек улуу катары карар? Же анда да бир аруу сезим, ачык айтпаганы менен, тээ көкүрөк тереңинде катылган кажарым махабат – сүйүү барбы? О, андай болсо кана? Муну ойлоорун ойлоп алып, ошол замат андан кайра өзүм коркуп кетем.

* * *

Мындан кийин Канайдын пробаны туура албаганы баяндалат. Бир күнү окуусунан келаткан Жамалды атайы тосуп чыгып: «Сени Азимден мурда эле сүйчүмүн. Менин ишиме, сүйүүмө бөгөт болгон Азим. Эми экөөбүздүн ортобузга ал жик сала албайт, мен мүдөөмө жеттим», – деп жалбарат Канай. Арийне. Жамал бул ойду четке кагат. Ошол эле күнү кендин сапатын төмөндөткөнү үчүн жыйналышта Азимди иштен алганы жатканы» жөнүндө кеп болгонун Жамал таякесинен угат. Көп өтпөй Канай «Кенебес, билбестиктин кесепети» деген макаласында «Казылып жаткан кендин өлчөмү төмөндөгөнү, натыйжада ондогон тонна баалуу металл кем алынганы, 23 куб устун коромжулукка учураганы, бул Курбановдун кенебестиги, иштин жайын билбегени гана эмес, муну ал атайы жасаганы, ал ишканага материалдык жактан гана зыян келтирбестен, кенчилердин көмөкчү цехтеринин арасында да нааразылык туудурганы» туура-сында жазып, Азимди «катуу сындайт». Буга Азим кабагым-кашым дебестен, мурдагыдай эле иштеп, Жамалдын окуусуна жардам берип жүрө берет. Ушундан кийин эле Жамалдын таякеси акчалай сыйлык алып келип «кайдагы бир кеңкелестин айынан (Азимди айтып жатат) ушу кезге чейин жумушчулар чуу түшүп келгенин, Азимге караганда Канай күндүк өйдө экенин, кандай болсо да Жамалды Азимден оолактатып, Канайга жакындатуу керектигин» тымызын

кеп кылат. Муну уккан Жамал ошол замат Канай пробаны туура албаганын Света менен Азимге билдирет. Ошентип экинчи жыйналышта иши кайтадан каралып, Канайдын бети ачылып, Азим биротоло актылып, башкы инженерлик кызматка көтөрүлөт. Анан ал жаны кызматын да кабыл албастан Жамалды окууга өткөзүү үчүн жөнөп кетет.

* * *

Арадан үч күн өткөн. Мен катуу уйкуда жаткан элем. «Жамал, Жакин, — деди бирөө мени ойготуп. — Тур, Азим келди. Машине күтүп атат» — дейт, таажеңем экен. Көзүм умачтай ачылды. Үйдүн ичи али күнүрт. Оозгу бөлмөдө Азим менен таякем сүйлөшүп олтурушуптур.

— Эми, айланайын, анча-мынча айыпчылык болсо оюна алба. Биз эмне, биз сага... — Таякемдин бул сөзү Азим эмес, мага айтылып жаткандай туюлду.

Мен ички каалганы абай ачтым да, таякемдерди байкамак сан болуп, сыртты карай аяр бастым. Ырас эле таң жаңы супа салыптыр. Чолпон жылдыз Шумкаруянын учуна тийип-тийбей бал-бал жанат. Салкын. Тээ төмөндөнбү, кайдан суунун шардам шоокуму угулат. «Чын эле ушунун баарын калтырып кете беремби? — дейм дилимде. — Таякем менен таажеңеме окшоп караан болор менин кимим бар эле аякта. Бир гана Азим!» Саамга ой токтоткон болом. Аңгыча таажеңем үйдөн чыга жаныма келип:

— Атакөрү, — деди эгимен жөлөй. — Кой ыйлаба. Кимибиздин башыбыздан өтпөгөн дейсиң бу... Иши кылып, бактыңдан айтсын! Жүр эми үйгө...

...Чай ичип, бата кылып, эшикке беттедик. Таякем сонунда Азим. Таажеңем мени менен. Ушул азыр да таякемдин алкымы бүлкүлдөп, таажеңемдин башын көкүрөгүмө жөлөй солкулдап турганы көз алдымда. Булардын мага: «Эми аман барып, аман жүр. Баарыга байымдуу бол...» дешкени эле. Бакты таалай каалашканы эле.

Фрунзенин жылуу кечи бизди жылуу тосуп алды. Менин көптөн күткөн көй мүдөө, санаган санаам ордуна чыккандай. Азим жанымда, маанайы жарык. Мага мындан башка эмне керек? «Сүйөм! Жамаш, мен бир гана сени сүйөм!» — деген эле сөзбү? Жок. Ал ашыктык кылат. Адеп жолуккандан баштап, мага жасаган мамилеси, жардамы анын сүйүүсүнүн — таза, аруу сүйүүсүнүн айгине далили эмеспи? Улам убакыт өткөн сайын тынчым кетет. Жүрөгүм удургуп каным ойнойт. Качан? Азим, жаным, качан сырыңды ачасың? Бук болуп бүтпөдүмбү. Көп кыйнабачы мени. Көкүрөгүңө кыса сүйчү. Сүйчү?!.. Ооба, канчадан бери тымызын дил каткан тилегим да кабыл болду. Ал мени кучагына ала, маңдайыман сүйдү. Бирок...

Эртеси Азим экөөбүз ээрчише политехникалык институтка бардык. Документтерди өткөрүп, эшикке чыктык. Биз жаңы эле катар тепкичтен түшө бергенибизде: «Жамаш, азыр... Бир киши келмек эле, күтө туралы, ээ?» – деди Азим. Мен шыңк күлө ага кыналдым. Ошол замат кандайдыр баёо дүнүйөм балбаарып, бир кызыктай болуп бараттым. Аны кучактап сүйгүм келди. Жок, сүйө албадым. Дагы ызааттык – ургаачынын улуу касиети жеңип кетти. Атаганат!...

Айлана-тегеректе кыжы-кужу эл. Ангыча алды жагыбыздан бирөө: «О, саламатсыздар!» – Мурдатан жакын адамдардай ачык-айрым. Биз учураштык. Ал кара торусунан келген шыңга бой, чырайлуу кыз экен. Коймолжун кара көздөрү төптөгөрөк болуп, куду нур чайып турган сымал жалжал жанат. Жашырганда эмне, ичим тарыга түштү.

– Жаңылбасам, бу Жамал го? – деди ал күлүмсүрөй.

Азим карыман аяр сүйөй:

– Жамал, таанышып кой, Зыйнаш... менин болочок жарым, – деди.

«Зыйнаш!» Бул сөз мага адамдын ысмы эмес жаанын огу сыяктуу туюлду. Таман алдымдагы жер көчүп бараткандай. «Зыйнаш – менин болочок жарым!» Азимдин бул айткандары тээ алыстан, Алатоо тараптан жаңырык катары угулгансыды. «Аттигиниң! Менин канчадан бери жанып келген жалыныма, таттуу кыял, назик сезимиме ушинтип муз аралаш, муздак суу чачылмак экен го? Деги мага ырыс-кешик, таалай дегенден айткан эмес белем?» Мен өз атымды атап, колумду бердимби, бербедимби таң. Турам, тула боюм тунжурап, нес немече абдырап.

– Жамал, – деди Азим, анан мени өзүнө тарта, – Мына, Жамаш, коштошууга да мезгил жетти. Сага алгач жолукканым эсиңдир. Анда сени көрүп, сөзүңдү угуп, өзүмчө бир ойго келген элем. Ал тургай алдыма максат да койгом. Анын баары жалгыз сен, сенин келечегин үчүн болчу. Мен алыма жараша аракет кылгансыдым. Ойлогон оюм, мурат-максатым канчалык ордуна чыгып, жүзөгө кандайча ашканын билбейм. Сен али жашсың, Жамаш, баласың. Турмуш, турмуштун ачуу-таттуусу али алдыда. Баарына чыдап көнө бил! Бактылуу бол, Жамаш! Кош эми! – Ал менин маңдайыман сүйдү. Ооба, бул анын алгыч жана акыркы жолу сүйгөнү эле. Алиги кыз экөө кол кармаша узай беришти. Мен шарт бурулуп, ичкери кирип кеттим. Эки колум менен башымды мыкчып, кууш баскычтар аркылуу чыгып барам. Мына а да бүттү.

Чакан тектирче. Шаардын төрт тарабы тең көз алдымда. Бирок тиги узун-туурасынан созулган түз көчөлөр, жашыл бак, бак арасынан бой кереген апашпак кооз имараттар, аянттар мага байкалбагандай. Байкаганым, көз кадаганым – тээ береги улам

алыстап бараткан эки караан. Телмире ыйлап турам. Көзүмөн аккан ызалуу ысык жаш жүзүмдү жууп, көкүрөк ылдый сызылып атты...

...Андан бери беш жыл, туура беш жыл өттү. Жогорку билимге, геолог деген адистикке ээ болдум. Агайлардын айтымында, кыргыз кыздарынын ичинен бул окууну алгач ирет мен бүтүп аткан экем. «Муну үчүн мен кимге милдеттүүмүн? Кимге карыздармын? – дейм өзүмчө, – Бир гана Азимге! Ал болбогондо кандай абалда жүрөт элем?!»

Мына, эми да баягы тектирчеде турам. Азимдин кеткен жагын карайм. Оо, азыр ал ошол жол менен кайтып келсе эмне? Анда мен анын мойнуна артыла, уялаш бир тууган агамдай илебимди ичине ала, жытта-ап, жыттап өбөр элем! «Ишеничинди аткардым. Мээнетин текке кеткен жок!» дээр элем. Мен аны азыр да сүйөм. Баштагыга караганда он эсе, миң эсе жогору сүйөм. Азыркы сүйүүм алгачкы гана сүйүү эмес, адамды – чыныгы адамды сүйүү! Азим ар дайым мени менен. Кыйналсам – жөлөк, куунасам – курбал. Өмүрүмдөгү өчпөс шам, түгөнгүс үмүт!

Азыр ал кайда? Мени эстеп ойлор бекен? Деги аны сүйгөнүмдү билген бекен?..

Чоң адамгерчиликтин сыры же аткарылбаган арман

Бул повесть өнөр жай темасына арналып, айрыкча кенчилер, анда иштеген жаштар турмушун көркөм чагылдырган лирикалык чыгарма. Повесть бир отуруу менен жазылгандай, окуганда да эч кыйналбай бир илеп менен окулат. Тили жатык баяндалган окуялар да жөнөкөй, ошол эле учурда адамгерчилик, философиялык идеясы да өтө бийик. Ошондуктан повесть жарык көрөр замат адабий коомчулуктун да, карапайым окурмандардын да көңүлүн өзүнө бурду.

Залкар сүрөткер А. Токомбаев кайсы бир жыйында: «Кыздын сыры» повесть эмес. Бул кара сөз менен жазылган поэма, турушу менен поэзия деген. Ал эми ошол кезде дүйнөнү дүңгүрөтүп калган Ч. Айтматов 1963-жылы повесть жөнүндө «Даникеевдин «Кыздын сыры» аттуу повести быйылкы жылдын прозасында көрүнүктүү окуя десек болот. Кадимкидей такшалган реалисттик жазуу, психологиялык сүрөттөө. Бир топ жеринде, өзгөчө баш жагында сөзгө да абдан сараң. «Кыздын сыры» жөнүндө дурус пикирлер айтылып жатат. Мен аларды кайталабайын. Айтарым кыскача ушул: повесть чакан болгонуна карабастан, анда адамдын өзүнчө бир тарыхы берилген. Жетимсиреп бирөөнүн үйүндө жүргөн кыздын басып өткөн жолу геолог болуп институтту бүтүрүп чыкканга чейин кызыктуу, мазмун-

дуу турмушка толгон. Кээ бир жолдоштор ушундай мезгилди берүү үчүн трилогиялар жазып, ошого батпай, эси ооп жүрүшөт. Демек чеберчилик деген тегин нерсе эмес экен го. Бул повесттин дагы бир касиети, кыргыз адабиятында биринчи жолу жумушчулардын турмушун билгичтик менен сүрөттөгөн көркөм чыгарма экендигинде. Повестте өндүрүш иштери адамдардын ички дүйнөсү менен ажырагыс айкалышып, турмуштун көрктүү картинасы берилген», – деп жазган. Бул сөздөрдө эч кандай ашыра мактоо жок. Чоочун, бөлөк кесиптен келгенине карабастан, Ө. Даникеев биринчи эле чыгармачылык кадамында адабиятта эң башкы нерсе – реалдуулук, анан турмуш чындыгын адабий чындыкка айлантип, көркөм чагылдыруу эмне экенин туура баамдаган. «Кыздын сыры» дароо эле орус, андан көп узабай француз жана башка тилдерге которулуп кетти. Ал боюнча фильм тартылды.

Повесть ата-энесинен эрте ажырап, өгөй эненин кордугун көргөн Жамал аттуу жаш кыздын окуусун улантуу үчүн кенде иштеген таякесине келгенден башталат. Бирок кыз орус тилин жакшы билбегендиктен окуусун уланта албады. Жаш аялмет, ары оорукчан тааженесине каралашып отуруп калды, үйүнө да бара албады. Кыздын жүрөк өйүгөн толгонуусун автор: «Кайтып үйгө барбадым. Бир чети айылдагылардан уялдым. Экинчиден Азыпкан апам... Курусун жоругу – жомок. Баарын терип-тепчип отурганда эмне. Азыпкан – менин өгөй энем. Ой, анан кыялы, тили!.. Азыр аны ойлосо, азат боюм дүркүрөп, жүрөгүм зырылдайт. Арадан төрт ай өттү. Азыпкан балам экен деп, мага бир да келип койгон жок...» – Ымандай сырын эми гана төгө баштаган жаш кыздын өткөн турмушу жөнүндө бар болгону ушул гана сөздөр жазылган. Чынында да Чыңгыз Айтматов айткандай Өскөн Даникеев сөзгө абдан эле сараң. Бирок ошол сараң жазылган сөздөрдөн эле кыздын өткөн турмушунун өтө катаалдыгы алаканга салгандай даана көрүнө түшөт.

Жазуучу окуяны жасалма жол менен атайлап солгундатып созуп отурбай, тике эле жетилген, ток этер жеринен баштайт. Жамал кошуна кыз Асыл менен кино көргөнү барып, ошол жерден биринчи жолу өзүнүн наристе, таза сүйүүсүнө кездешти. Бул эркисиз жасалды. «Эмнегедир бир купуя сезимди туюп, өзүмдөн-өзүм уялып кеттим, – дейт кыз. – Балким, мен ургаачылык жышаананы алгач ошондо сезгендирмин? Айткандай эле, тиги жылдыздуу жигит экен. Сурмалуу кой көздөрү ойлуу... Деги койчу, баары татынакай, жагымдуу... Ал мага мурдатан тааныш, жакын адам сымал көрүндү. Же чын эле бир жерден көргөмбү? Жок. Анда эмне үчүн аны караган сайын мен мурда билбеген кандайдыр бир ойноо кыялга алдырып, ичим уйгу-

туйгу болот? Буга жооп таба албайм. Ансайын жүрөгүм туйлайт. Чачымдын бир өрүмүн колуна алып, анын жазылган учун карма-лайм». «Инженер баланы» бир көрүү менен жаш кыз эмне кыла-рын билбей, ушинтип сүйүп калды. Балким, бул тек гана алгач-кы наристе сезим чыгар. Жок, андай болбоду, кыздын сүйүүсү улам алоолоп жана берди. Мына, алар биринчи жолу бетме-бет жолугушту. Бир гана тиги жигит «карындаш, сиз кимге келди-низ?» дегени болбосо, алар башка ооз ачып сүйлөшкөн да жок.

Күндөр өтө берди. Жаз келип, кенчилердин кичине шаар-часы көркүнө чыкты, көпчүлүк жаштар кечкурун бий аянтча-сында. Жамал да ал жерге тымызын барып, алдыртан «инже-нер баланы» издейт. Дайым анын кыздар менен бийлеп жатка-нын көрүп, телмире тиктеп тура берет, бирок жолуга албайт. «Жашырганда эмне» деп мойнуна алат Жамал, ичим бышып бук болом. Далай жолу үйгө кайра чуркап келип, жаздыкка бетимди ката, солкулдап жатпадымбы, көзүмдүн жашын көл кылып. Ал эч нерсени сезбей, эч нерсени туйбай, бейкапар башка кыздар менен бийлеп жүрөт. Менин арзуу-арманымды ал кай-дан билсин. Ал экөөбүздүн ортобузда түбү жок терең «жарака» бар экенин жакшы түшүнөм. Бирок эмнегедир ошол өзүмө ай-дан ачык чындыкка моюн сунгум келбейт. Ишенгим да кел-бейт. Үмүткөр болом... «Инженер бала» мен үчүн көкөлөп учкан көк көгүчкөндөрдүн арасындагы жалгыз ак кептер сындуу көрүнөт. Башкалар канчалык канат какпасын, канчалык ой-куп-кайкыбасын, баары бир алар көмүскөдө калып, көз алдым-да дайым ошо. Уктасам – түшүмдө, ойгонсом – оюмда...» Жи-гиттин ысык демин искеп, жүрөк кагышын жакындан угуп, колу колун кыса электе эле кыз ушинтип санаага батчу болду. Анан алар күтүүсүздөн жолугушуп, таанышып баарлашты. Кыз өзүнүн башынан өткөнүн айтып берди. Бирок «мындан ары ни-еттеш болуп жүрөлү, иштеш керек» дегенден башка Азимден эч нерсе уккан жок. Дал ушул жолугушууда кыз өзүнө дайыма жардам бере турган адамын тапты. Жамалдын жетимдигин бил-генден кийин, Азим ага ак дилден жардам бере баштады. Кыз балага ылайыксыз деген жетекчилеринин шылтоосуна караба-стан, Жамалды коллектордук жумушка орноштурду.

Жамал участкалык геолог Канайдын карамагында иштеге-нине бир аз эле убакыт өткөндөн кийин, мындай бир окуя бол-ду. Экөө жаңыдан казыла баштаган блоктон проба алууга ке-лишкен. Жамал балка менен таш кетип отурат. Буйрук берип коюп, тигинде папиростун түтүнүн шимирип, жамбаштап Ка-най жатат. Ангыча алардын үстүнө Азим келип калды. Саламда-шып Жамалга жардамдаша баштады. Муну Канай бөлөкчө түшүнүп, жок жерден чатак чыгарып, Азимди жаакка тартып

жиберди. Анан экөө былчылдашып мушташып киришти. Окурман эки жигиттин бул мушташынын себепкери Жамал деп ойлойт. Ушундан кийин Канайдын Азимге болгон каршылыгы тереңдей берди. Бөтөнчө Азимди кызматынан жогорулатканда, Канайдын ичи күйүп, күйбөгөн жери күл болуп, ачыктан-ачык ага каршы чыкты. Баарынан да, Азимдин «абийирин төгүп, аброюн түшүрүш үчүн» ар кандай ыплас иштерге чейин барды. Кала берсе, жоолук таштамай ойноп жатканда да, Азим менен чатакташыш үчүн ар кандай шылтоо издейт. Мунун эң негизги себеби Жамалды андан кызганганында. Чыгарманын акырында Канай өз сүйүүсүн билдирип: «Мен сени мурда, Азимден мурда эле сүйчүмүн. Ооба, Азим! Мага, менин ишиме, сүйүүмө да бөгөт болгон ошол. Ошон үчүн аны жек көрүп, кектеп келем. Акыры көздөгөн мүдөөмө жеттим», – деп Жамалга жалдырайт. Бул мезгилде кимдин ким экендигине көзү толук жетип калган кыз: «Мүдөөмө жеттим! Азат боюм дүрүлдөдү: Жок! Жок! Ал эч качан сүйгөн эмес. Сүйүүгө кудурети да жетпейт,» – деп ойлоду. Бирок азырынча Азим менен Канайдын биринчи жолу мушташканынын себебин, маанисин анча аңдап түшүнбөдү.

Азимге болгон кыздын сүйүүсү күн санап арта берди, жаш жанды махабат алдастатып, жер көркү, көлдүн керемет кооздугу – дегеле бүт аалам сулуулугу Азимдин элеси болуп, Жамалдын көзүнө тирүү сүрөттөй тартылып туруп алды: «...Көлдөн нары көбүнесе аппак булут аркылуу асман менен данакерлешкен күнгөйдүн кырка тоосу көгүлтүр тартат. «Ушундай да укмуш жер болот экен ээ!» – Мен тамшана табигаттын муна бу керемет кооздугуна суусуну канбай, каны каткан адамча сугумду артам. Узак, уза-ак секунддар өтөт, анан... анан көй көрүнүштүн алкагынан бир эбегейсиз зор портреттин элеси суурулуп чыгып, улам чоңоюп, улам жакындай берет. Акыры менин так бет маңдайыма келип, сүрөт эмес эле тирүү жан болуп, күлмүндөп күлүп турат. Көптөн бери тааныш ууртундагы татынакай чуңкуру, жагымдуу көз карашы мени жинди кылып ийе жаздайт. Бир гана жалгыз өзү... Бул учурда мен үчүн баары-баары: көйкөлгөн көл, чаңкайган асман, тээ арырактагы аркайган Алатоо да заматка закым катары бозомукка төнө өчүп кетет. «Азим, деги сен не деген жан элеч?! Айтчы... Мен үчүн сенин көз карашың табышмак. Сен сырдуусун, сыйкырдуусун. Сен – баарысың, Азим кереметсиң! Жаным-м!» – деп күндүр-түндүр күбүрөй берет.

Жазуучу Жамал эч кимге айтпаган сүйүү сырын улам тереңдетип жүрүп отурат, кыздын ички психологиялык абалын бир көз карашынан, бир эле жаңдоосунан билет. Жаш кыз өз сүйүүсүн тике барып айта албаса, сүйгөн адамындын ички сыры сыртка чыкпай, табышмак бойдон кала берсе – мындан ашкан

да азап барбы? Ушундай толгон токой табышмактуу суроолордун жандырмагын чече албай Жамал жинди болуп кетет беле, ким билсин. Эмнеден улам, ал кечкурун бий аянтчасына кайрылды. Бирок бул жолу ал демейдегидей көпчүлүктөн далдааланбастан, «тике качырып» барды, мурдагыдай көлөкөдө да жашырынып да турбады. Аны көрөр замат Азим жанындагыларды таштап, Жамалга жетип келип, бийге чакырды. Дал ушуну гана күткөн, ал эмне гана айтпасын баарын аткарууга даяр кыз жок демек беле, колун жигиттин ийинине арта салып, ага ыктады. Мына ушул экинчи кайталангыс бир гана жолу болуучу учур жөнүндө: «Биринчи ирет эркектин кучагында болгонум... Ал эстен кетпес. Мен ал учурду көптөн бери самап келгем. Азим менен кур дегенде бир ирет бийлесем дегем... Мына мен аны мененмин. Денесинин ысыгы денеме өтүп, өмүрүмдө сезип, туюп көрбөгөн өзгөчө бир илеби искем жыт урат. Ансайын жүрөгүм алып учуп, делебем кызыйт,» – дейт Жамал сыр сандыгын ого бетер ачып.

Кыздын чексиз, таза, наристе сүйүүсү далай электен, катаал сыноолордон өттү. Бирок кара чечекейдей таякесинин каршы болгону да, энесиндей болуп калган таажеңесинин «Азим сага тең эмес» дегени да, Канайдын «Азим Света менен дамаамат бирге болушу жөнүнчө эмес» деген ушагы кыздын Азимге болгон сүйүүсүнө көлөкө түшүрө албады. Баарынан да таажеңесинин «Азим сага тең эмес» дегени аны көп ойлондурду. Жамал өзүнүн ымандай сырын төгүп жатып, дал ошол таажеңесинин орунсуз сөзүн ойлоп: «Чынында эле мен ага тең эмесмин да. Анын сүйүүсүнө арзырлык кай касиетим бар менин? Келишимдүү келбетим, сымбатымбы? Өзгөлөрдүн көз жоосун алган өңүмдүн жамалыбы, же күлгүн чагымдын али күбүлө элек гүлүбү? Аруу, тазалыгыбы? Жок, бул аздык кылат. Мунун баары анын сүйүүсүнө татыксыз», – деген бүтүм чыгарат. Анан: «Менин Азимга болгон дил артуум күн санап күчөй берди. Үмүтүм үзүлмөкпү, үлбүрөп жанды», – деп эч кандай күч анын сүйүү жалынын өчүрө албасын да моюнга алат.

Жамалдын мектепти бүтүрүү экзамени да башталды. Бул Канайдын жалган жалаасы, алдын ала атайы уюштурган ыплас иштеринин натыйжасында Азимдин кызматтан төмөндөшү менен турама-туура, оро-пара келди. Тагдырдын бул соккусун кабагым-кашым дебей көтөрө билген Азим ошондой кыйчалыш учурда да Жамалдан жардамын аябады. Жамал да акырында чечкиндүүлүк кылып, Канайдын Азимга каршы жүргүзгөн былык иштеринин бетин ачты. Ак ийилген менен сынбай, Азим башкы инженерлик кызматка көтөрүлдү. Ал жаңы кызматын да өткөрүп албай, Жамалды окууга өткөзөм деп шашылыш шаарга алып жөнөдү. Кыздын таякеси менен таажеңесинин кубаны-

чын айтпа. Алар Азим үйлөнүш үчүн Жамалды алып кетти деп ойлошот. Чынында окурман да повесттин акыркы сүйлөмүнө чейин алардын баш кошушунан күмөн санабайт. Себеп дегенде «мен сени сүйөм» деп айтпаса да, Азим өзүнүн кызга болгон бардык мамилеси менен, Жамалды чын дилден, жүрөгү менен чексиз сүйгөндөй таасир калтырат.

Кыздын сыры да аяктап, ал өзүнүн тагдырына ыраазы. Качантан бери көксөгөн үмүт-тилеги аткарылгандай, ойлогон ою, санаган санаасы ордуна чыккандай. «Мага мындан башка эмне керек?» – дейт таалайы төгүлүп. «Сүйөм! Жамаш. Мен бир гана сени сүйөм», – деген эле сөзүбү? Ал ашыктык кылат. Адеп жолуккандан баштап мага кылган жылуу мамилеси, жардамы анын мага болгон сүйүүсүн – таза аруу сүйүүсүн айгинелей албайбы? Улам убакыт өткөн сайын тынчым кетет. Жүрөгүм удургуп, каным ойнойт: Качан, Азим жаным, качан сырыңды ачасың? Бук болуп бүтпөдүмбү. Көп кыйнабачы мени. Кучагыңа алчы. Сүйчү, Сүйчү!.. Ооба, канчадан бери тымызын дил каткан тилегим да кабыл болду. Ал мени кучагына ала, мандайымдан сүйдү. Бирок...» – Кыздын сыры саамга үзүлөт. Дал ошол «бирок» окурмандын тынчын алат. Буга кантип кайдыгер карай аласың? Жамалдын документтерин политехникалык институттун геология факультетине өткөрүп, Азим ага акыркы минутада, күтүүсүздөн өзүнүн кызын Зыйнашты тааныштырды. Бул учурду жүрөгүң солк этпей окуй албайсың. Кыздын бүт кыялы, бүт сыры, ташы талкан болду да калды. Мына, кыздын сырынын акыры: «Зыйнаш!» Бул ат Жамалга адамдын ысымы эмес, жаанын жебесиндей тийди. «Аттигинин, менин канчадан бери жанып келген жалыныма, таттуу кыялыма, назик сезимиме ушинтип муз аралаш, муздак суу чачылмак экен го», – деди Жамал оор улутунуп. Анан Азим өзүнүн ойлогон тилеги канчалык ишке ашканын али билбегенин, турмуштун ачуу-таттуусу али алдыда экенин айтып, биринчи жана акыркы жолу анын мандайынан сүйүп коштошту. Кыздын көзү тунарып, эч нерсени байкабады. Байкаганы, тээ береги улам алыстап бараткан эки караан. Аларды телмире тиктеп ыйлап турат...

Андан бери беш жыл өтүптүр. Жамал геолог деген диплом алып, өзүнүн чексиз сүйүүсү Азим менен акыркы жолу коштошкон жерге келип: «Мына эми да баягы тектирчеде турам. Азимдин кеткен жагын карайм. Оо, азыр ал ошол жол менен кайтып келсе эмне! Анда мен анын мойнуна артыла, уялаш бир тууган агамдай илебимди ичине ала жыттап, жыттап өбөр элем! Мен аны азыр да сүйөм. Баштагыга караганда он эсе, миң эсе жогору сүйөм. Азыркы сүйүүм алгачкы гана сүйүү эмес, адамды – чыныгы адамды сүйүү! Азим ар дайым мени менен. Кыйналсам – жөлөк, куунасам – курбал. Өмүрүмдөгү өчпөс шам, түгөнбөс үмүт. Азыр ал

кайда? Мени эстеп ойлоор бекен?» – деп акыркы сырын айтат. Повестти окуп бүтүп, бир туруп: «ушундай умсунганына жетпей калган сүйүүсү да курусунчу дейсиң; бир туруп акыркы минутага чейин кыз менен жигиттин кошулушуна кымындай шек санатпаган сүрөткердин чеберчилигине баракелде дейсиң. Кайсы бир акылман «адатта биринчи кол жазма жарык көрбөйт, биринчи сүйүү үйлөнүү менен бүтпөйт» деген экен. Балким, турмуш ошондойдур. Кыз өзүнүн сырын: «Деги ал сүйгөнүмдү билди бекен?» – деген чон суроо менен бүтүрөт. Азимге окшогон сезимтал жигиттер кыздын сүйгөнүн билген жок деп айтыш да кыйын. Бирок дүйнө бир жеринен толбой кемип калганы менен кызык. Азим менен Жамалдын кошулуп, бактылуу турмуш курушун канчалык кааласаң да, алар кошулбады. Балким, чыгарманын баалуулугу ушунда чыгар. Балким, аларды баш коштуруп койгондо, жазуучу алгачкы чыгармасы менен мынчалык аброй албас беле, ким билсин. Кантсе да жазуучунун негизги максаты – жалаң таза, кирсиз алгачкы сүйүүнү гана көрсөтүү эмес, чыныгы адамгерчиликти, адамдыкты даңазалоо. Ошондуктан канчалык бармак тиштетип, аттиң дегизгени менен жазуучу өз максатына жеткендей. Ошентип, кыздын сыры – бул чоң адамгерчиликтин, адамдыктын сыры, кыздын сыры – бул алгачкы махабатына жетпей, нечен жыл өтсө да, аны мундуу эскергендин сыры. Кыздын сыры – бул наристе, таза сүйүүнү баштан өткөргөндөрдүн аткарылбаган арманы.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Ө. Даникеевдин өмүрү жана чыгармачылык жолундагы маанилүү учурларын айтып бергиле. Анын балалыгы кандай чөйрөдө өткөн, мектепте кандай окуган, эмнелерге жөндөмдүү болгон?
2. Болочок жазуучу эмне үчүн геологдук кесипти тандап алды?
3. Жазуучу кандай иштерде иштеген?
4. Ө. Даникеев кесибин кандайча алмаштырды, жазуучулукка кандайча келип калды? Анын алгачкы «Бакир», «Кыздын сыры» повесттери окурмандар, адабиятчылар тарабынан кандайча бааланды? Эмне үчүн бардык ишин жыйнаштырып коюп, Москвадагы Жогорку Адабий курска окууга кетти?
5. «Кызыл аска» повести Ө. Даникеевдин чыгармачылыгында кандайча мааниге эгедер? «Көз ирмемдеги өмүр», «Көкөй кести», «Мурас» романдарын окуп чыккыла.
6. «Кыздын сыры» повестин толук окуп чыккыла. Жамал менен Азимдин турмуш курбай калышы боюнча сенин оюң кандай? Азим Жамалды сүйүчү беле, же анын кызга болгон жагымдуу мамилеси тек гана агалык камкордукту? Бул жөнүндө жазуучу менен талашка чыгып, айтар пикириң барбы? Повесть боюнча диспутка даярдангыла. Чыгармада: руда, штольня, коллектор, блок, рассечка, проба, штректер, карбидка, рулетка, перфоратор, маркшейдер ж.б. сөздөр кездешет. Сөздүктөрдү пайдаланып, бул сөздөрдүн маанисин түшүндүргүлө.

ШАТМАН САДЫБАКАСОВ

(1932–1983)

Прозаик, драматург, акын жана публицист Шатман Садыбакасов 1932-жылы 25-майда Жумгал районундагы «Дыйкан» колхозунда туулган. Балалык чагы согуштун каардуу жылдарына туш келип, ошол кыйын кезең турмушту өз башынан өткөргөн. Айылдагы жетим-жесирлердин, карыган эне-аталардын күйүтү, ага карабастан кажыбаган эмгек, чыдамкайлыгы, күйүмдүүлүгү, боорукердиги келечектеги калемгердин көз карашынын калыптанышына, ак-караны айкын

ажырата билүүсүнө, дүйнө таанышына чоң таасир тийгизет. Бөтөнчө анын туулуп өскөн айлында уламыш, легенда, санжыра, эпосторду жакшы билген, аларды кайдасына келтирип, куп айта алган адамдар көп боло турган. Ошол чөлкөмдөн чыккан Куйручук, Калык, Мыскал, Муратбек сыяктуу өнөрпоздор жөнүндө, аларды көрүп-билип калган адамдардын саймеди-реп айткандары, өнөргө берген бийик баалары зээндүү бала үчүн өзүнчө эле оозеки китепкана болуп, дүйнө таанымынын андан ары кеңейишине чоң шарт түзгөн.

Ш. Садыбакасов чыгармачылыгын мектепте окуп жүргөн чагында эле баштап, 1950-жылы университеттин филология факультетине студент болуп киргенде, «Кыргызстан пионери» гезитине биринчи ыры, 1952-жылы «Жаш ленинчи» журналына алгачкы аңгемеси басылат. 1955-жылы университеттин филология факультетин бүткөндөн кийин, республикадагы газета-журналдардын редакцияларында иштеп калуусу менен чыгармачылыкка баш-оту менен киришет да, ар кыл жанрдагы адабий чыгармаларды жаза баштайт. Көп өтпөй жазуучунун алгачкы «Пейил» аттуу аңгемелер жыйнагы 1958-жылы жарык көрөт. Андан кийинки «Мүнөз» (1960), «Жол түгөнбөйт» (1962), «Бир үзүм жалын» (1964), «Күндөр» (1965), «Сонун бала» (1968), «Жашыл өзөн» (1968), «Кең дүйнө» (1976), «Күзгү» (1981) деген жыйнак-топтомдору окурман менен сынчылардын көңүлүн өзүнө буруп, алардын жогорку баасына арзыган чыгармаларга айланды.

Ш. Садыбакасов драматург катары да үзүрлүү эмгектенип, кыргыз элинин өткөргөн тарыхый турмушун көркөм иликтөөгө алган «Ак боз ат» (1972), «Керме тоо» (1979) драмалары өз

учурунда театр сахналарынын репертуарынан туруктуу орун алган. Бул драмаларда эл турмушунун өткөндөгүсү менен эртеңкисинин өтмө катар байланышы, жамандык менен жакшылыктын бой тирешип кармашы, элге, жерге болгон ыйык сүйүү, таза патриоттук сезим сыяктуу искусствонун түбөлүктүү делип келаткан темалары өз алдынча коюлуп, көркөм чечмеленди. Анын көптөгөн чыгармалары орус тили аркылуу бир нече башка тилдерге да которулуп, кыргыз адабиятынын дубүртүн кыйла жерге угузууга кол кабыш кыла алды. Өзү ар улуттун адабиятынын мыкты үлгүлөрүн эне тилибизге которуп, кыргыз адабиятындагы көркөм котормо жанрын байытууга аракеттенди. Мындан тышкары анын калемине көптөгөн очерктер, публицистикалар, эсселер да таандык. Турмуш-тиричилигибизге тескери таасирин тийгизип жаткан терс көрүнүштөрдүн бетин ачып, адамдарды ак, аруу, чынчыл болууга үндөгөн калемгердин андай макалалары бүгүн да актуалдуулугун жогото элек.

III. Садыбакасов чыгармачылыгын ыр жазуудан баштаса да, бир гана ырлар жыйнагын («Жашыл өзөн») чыгарып, көбүнчө проза жанрында эмгектенди. Анын жападан жалгыз аталган ырлар жыйнагына кирген лирикасынын басымдуу көпчүлүгү акындын элге, жерге, табиятка болгон сүйүүсүн, айлана-чөйрөгө, жаратылыштын кооздугуна суктануусун чагылтат. Арийне, бул ырлар өз учурундагы адабий канондордун таасирлеринен анча деле айырмаланып кете алган эмес. Бирок ошол мезгилдеги адабиятыбызда жүрүп жаткан мазмун жана форма жаатындагы изденүүлөрдүн шарапаты менен кургак агитация, жалган пафостон III. Садыбакасов оолак болууга аракеттенип, мурдагы акындар тарабынан чечмеленип келген салттуу темаларды деле өз бетинче ак дилинен айтып берүүгө далалаттанган. Ал ырлар жыйнагынын башкы пафосун аныктаган көркөм идея – туулган жердин тузун актап, ага адал кызмат кылуу.

III. Садыбакасовдун адабий мурасында проза жанры өзгөчө орун ээлери белгилүү. Ал көбүнчө жаш жеткинчектердин күндөлүк иштерин, алар окуган мектеп турмушун жана өз ара достук, жолдоштук мамилелерин, кыял-жоруктарын, ой-максаттарын чагылдырган аңгеме, повесттерин жазып, өзүн чебер психолог жазуучу катары тааныткан. Анын чыгармалары жаш муундарды элибиздин нускалуу үрп-адаттарын сактоого, жаш кезинен өз алдына чоң максат коё билүүгө, өнөр-билимге ээ болууга, ынтымактуулукка, достукка ж. б. пайдалуу иштерге үндөйт. Бул анын алгачкы «Пейил» аттуу жыйнагындагы «Сонордо», «Дыйкан болом», «Моделим менин айга учат», «Ыр жазуу», «Эки дос», «Убакыт бекер кетпеди» ж. б. аңгемелеринен көрүнөт.

III. Садыбакасов — балдардын тилин, кулк-мүнөзүн, дүйнөнү таза, баёо кабыл алуусун таасын туя, алардын кыялдары менен жашай алган жазуучу. Турмуш кырдаалдарын сүрөттөөдө ал жасалма схемадан, курулай ойдон чыгаруудан качып, көркөм деталдар, штрихтер менен каармандарынын образдарын табигый жарата алган. Анын бул сапаттары «Жол түгөнбөйт» жыйнагындагы аңгемелеринен ачык байкалат. Анда согуш мезгилиндеги турмуштун бир эпизодун чагылдырган «Үйдүн куту» аттуу аңгемеси өзгөчө айырмаланып турат. Жашоого жеңил карап, турмуш бороонуна туруштук бере албай куюгуп кеткен, эрки бош Капар аттуу адам — ал аңгеменин башкы каарманы.

Жазуучунун адабий мурасында Калык акындын өмүр жолуна арналган «Азаттык үчүн» киноповести да өзүнчө орунга эгедер. Анын калеми үчүн жаңы болуп эсептелген бул жанрдын өзүнчө өзгөчөлүгү атайын даярдыкты талап кылчу стилдик, формалык белгилери болорлугун эске алсак, жазуучу бул сапар да өз алдынча ийгиликке жетише алган дешке болот. Бул чыгармада кыргыз турмушунда көпкө өкүм сүрүп келген теңсиздик турмуштун картинасын каратаман кедейлер: Насаке, Боромбай, Бирназар, беш көкүл кыз Күлүсүндүн жана болуш Зарбат менен приставдын, оёздун, жазалоочунун образы аркылуу жарата алган. Зарбат болуштун Күлүсүндү зордоп токолдукка алышы, кийин андан качып чыгып, куугундан кутулуу үчүн шар сууга боюн ташташы, акыры азаттык келип, кедей-кембагалдар эркиндикке, теңдикке жетиши сыяктуу мурдатан иштелип келаткан салттуу темага III. Садыбакасов да кайрылып, ошол турмуштун фонунда элге дем, шык берип, көңүлүн көтөргөн тайбас акын Калыктын образын элестүү түзө алган. Азаттык үчүн окко учкан Бирназарды жоктоп, ыйлап жаткан Насаке карыяга Калыктын:

Тебишип бирөө кулабай,
Теңдик күн өзү келеби?
Эгешип чеке жарылбай,
Эркин күн өзү келеби?
Ата-бабаң каалаптыр,
Алгын деп душман береби?
Алышып жака жулушпай,
Азат күн өзү келеби?
Азат күн үчүн калайык,
Алкымдашып көрөлү, —

деп кайрат айтып турганы акындын чечендигин, ким болсо да бетке айткан тайбас-кашкөйлүгүн, ойчулдугун далилдеген мисал катары кынаптапталган.

Чыгармачылык тажрыйба топтоп, турмушту көркөм чагылдыруунун эстетикалык принциптерин мүмкүнчүлүккө жараша өздөштүргөндөн кийин, жазуучу согуш күндөрүндө өткөн балалык чагына кайрылып, «Күндөр» аттуу романын жаратты. Бул жашоонун маани-маңызы эмнеде экендиги тууралуу баш катырып, нечен жан алакеттен өткөн адамдардын көркөм образын түзгөн нравалык-философиялык, этикалык маанидеги тема катары көп сүрөткердин тынчын алып, ага арналып далай көркөм дөөлөттөр жаралды. Деген менен ар бир адамдын жүрөгүнө өчпөс так салган, көкөйдөн кеткис ал тема – бүгүн да актуалдуулугун жогото элек. III. Садыбакасов да согуш мезгилине өзүнүн бала чактагы баёо, тунук көз карашы менен карап, ооруктагы карыкартандардын, кыз-келиндердин оор түйшүгүн, күжүрмөн эмгегин, асыл мүнөздөрүн, кайгысы менен кубанычын, илгери үмүттилектерин, адамдык айкөл ак пейилдерин көп пландуу, кенири алкакта чагылдырууга аракеттенет.

Романдын каармандарынын дээрлик бардыгы – аялдар. Мунун да кандайдыр бир символикалуу терең мааниси бардай. Ал эми аялдар өткөрүп жаткан ошол күндөр – жөн эле күнүмдүк турмуш үчүн өтүп жаткан тириликтин күндөрү эмес, адам тагдырын кыл көпүрөдөн өткөрүп, же өмүр, же өлүм деп эсеп-чотун кагып калган күндөр. Мына ошондой толгон күндөрдө алыскы тоо койнундагы чакан айылда иштеп, жашап жатышкан Жакин, Ракыя, Калыйман, Эрмек, Зууракан, Бактыгүл, Салый, Таты сыяктуу ак жоолукчандардын ички дүйнөсү, бийик нарктуулугу, ыйман-ырысы түстүү боёктор менен тартылып, канчалык татаал болсо да бу жарык дүйнөдө жашоодон өткөн бактытаалай болбостугуна ой калчатат.

Романда сүрөттөлгөн мүнөздөр эч жасалмасыз, апыртмасыз табигыйлуулугу менен ишенимдүү таасир калтырып, жан дүйнөндү тазартат. Жамандык менен жакшылыктын күрөшүнө күбө болгон окурман да турмуштук бай тажрыйба алып чыккандай болот. Кыскасы, «Күндөр» романы кыргыз адабиятында согуш темасын көркөм иликтөөгө алган ар кыл жанрдагы чыгармалардын алкагын тематикалык жактан кеңейтип, жаңы образдар, мүнөздөр менен толуктаган көркөм полотно болуп калды.

Эл турмушунун өткөндөгүсү, учурдагысы жана эртеңкисинин тутамдаштыгын, муундар тагдырынын байланыштуулугун көркөм андоого алуу ар бир сүрөткердин көркөм концепциясы болору белгилүү. Бул олуттуу тема адабияттын ар бир түрүнүн, анда эмгектенген сөз чеберлеринин ар кимисинин өз мүмкүнчүлүктөрүнө жараша ар кандай деңгээлде чечмеленип келатат. III. Садыбакасов да мына ошол проблема менен түйшөлүп, аны драма жанрында өзүнчө ыкма менен башкача өнүттөн, ракурстан

карап чечмелөөгө умтулду. Ал бул жанрда «Ак боз ат», «Керметтоо» тарыхый драмаларын, «Уят эмеспи» сатиралык комедиясын гана жазса да, кыргыз драматургиясында кадыресе из калтырып кетти.

АК БОЗ АТ

(Эки көшөгөлүү драма)

Катышуучулар:

М а л и к е - аяр - карья, эл өкүлү.

К у л а н, С у л а й м а н - кол башчы жигиттер.

Ж а н ы б е к - хан.

А л т ы н т а я к З у л а й к а - Жаныбектин энеси.

И р б и с, Ж а н к о з у - Жаныбектин жигиттери.

Э р к е - А й ы м, Д и л д е - А й ы м, А й ш а - А й ы м - Жаныбектин айымдары.

Д у м а н а - Эрке-Айымдын атасы.

Ч а р ы н - Жуңгар ханы.

Л а й л у м - Чарындын кызы.

Ш а м у р (Шаймаран), М а н с у р - Чарындын кол башчылары.

Жортуулчулар, туткундар, ордо кыздары, нөкөрлөр, желдеттер.

Биринчи көшөгө

1-көрүнүш

Караңгы. Иттин уруганы. Сурнай үнү. Жалгыз жылкынын дүбүртү, кишенегени. Жылаажындын шынгыраганы алыстан жоголот. Муңдуу ыр угулат. Думана таягына өбөктөйт. Элес тартылат.

К ү н г ү р ө н г ө н ү н. Кимсинер?.. Силер кимсинер?

Д ы й к а н д ы н ү н ү. Дыйкан элем. Алыш чаап, аштык айдап жүргөндө өлтүрүштү.

У с т а н ы н ү н ү. Колумдан көөр төгүлчү. Өзүм соккон кылыч менен башымды алышты. Мен алда качан өлгөм. Кылыч алигиче тирүү - жаландап баш кесет.

Ү н. Башың кана? Сен кимсиң?

Ж о о п. Ким экенимди өзүм да билбейм. Денем бөлөк көмүлгөм. Башым жоголгон... (Баланын ыйлаганы угулат)

Ү н. Бешигине таңылган боюнча ачкадан чарчадың.

А ж а л. Мен - ажалмын. Эй, адам! Сен кайда барсаң мен ошоякта. Мейлиң, эмеле дүйнөнү бүркүп коёсуңбу, кырыласыңбы... баарына макулмун, кайылмын. Кылыч, мылтыкты мен

жасаган жокмун, кыргынды мен ойлогон жокмун. Эй, адамдар, ажалды силер өзүңөр чакырасыңар. Мен бирден жаныңарды алчу элем, эми санатым жетпей баратат. Эй, күндүн көзү тунарат – кимиңердин каныңар, айдын бети карарат – кимиңердин жаныңар?.. Думанам, унчукпайсың да...

Ү н. Эмнеге унчугайын, баары чын. *(Мылтык атылат. Кыйкырык. Сахна жарк дейт. Думана чочуп кетет. Алыста – тоолор, бериде – сепил)*

Д у м а н а. Оо, жараткан! Ыраазымын жыргалына, тирүүлүктүн кереги жок эми.

А ж а л. Сенин керегиң жок! Сен думана болуп жүрө тур. Думана бойдон өлөсүң. *(Жаңырык)*

Д у м а н а. Оо, көзү жок кудай!.. Атым да думана, жада калса көзүм да думана... Оо, калыстыгы жок ажал!.. *(Кетет)*

А ж а л. Ырас, ажалдын калыстыгы жок, ошон үчүн ажал. А адамдар силерчи? Силер кандайсыңар?.. Сай ташындай кылымдар өттү. Силер бири-биринерди аядыңарбы, калыссыңарбы? Кана, ойлонгулачы? Кана, өткөн-кеткенге көз жүгүрткүлөчү! *(Жоо жаракчан Чарын кирет. Бөйрөгүн таяна сепилге серп салат, Шамур, Мансур жана нөкөрлөр)*

Ч а р ы н. Боз жорго!.. Туяктуунун баары тулпар эмес. Канаттуунун баары шумкар эмес. Таңдагы шамдай жанган кайран күлүк, Ак боз ат! Жебенин огу жетпеген, жез тумшук болсо тепсеген... Жебесин сууруп чыккан кайран күлүк! Ат мингизбей, эринин кендириң кесем... Элинин үмүтүн кырмак!

М а н с у р. Кантайшы, ат жалынан кан акты, чептин коргоочулары жакындатпай от чачты. Кара зоодой капкаларын жапты. Жасайылчылар жамгырдай төгүп жаа тартты. Калың черүүбүз сапырылып артка качты.

Ч а р ы н. Качты?.. Оозуңдан бул сөздү укпайын! *(Шамурга)* Сен айтчы?!

Ш а м у р. Урматтуум! Сиз айткандай кылдык... Катуудан казаны, жумшактан күлү калды.

М а н с у р. Бул эл жалбырак жамынып, тери чайнап, итке минип калды.

Ч а р ы н. Укум-тукумунун көкөйүндө калсын. Менин атым бул жердин өзөнүндө калсын. Тамга болуп ташына жазылсын, атымды укканда ыйлаган бала басылсын! Каяша айткандын жанын, арык-торук, баспаган малын да кыргыла.

М а н с у р. Айтканыңыз ак, кантайшы.

Ч а р ы н. Антпесеңер арыгын семиртип, ачын тойгузуп аласыңар, эртең алар бөйрөккө саят!

Ш а м у р. Айтканыңыз калетсиз.

Ч а р ы н. Кылбаган санатты кылам: Чыркыратып туткундарды кырам... Ичи ачышса, Жаныбек өзү келсин, ай өткөрбөй алымымды, салыгымды төлөп, Ак бозун, сан дүйнөнү тартууга берсин! Ага көнбөсө, уулдарын алтынга, кыздарын күмүшкө са-там, сөөктөрүн кумга чачам!

Ш а м у р. Акылмандын акылмандуулугу мунунуз.

М а н с у р. Ак сөз сүйлөгөн, арамдыкты билбеген кулуңбу!

Ш а м у р. Улуу тайшы! Кызыл куйруктуу нар, кыпкызыл алтын, түмөндөгөн мал, алгыр куш, каз моюн кара көзү – баары сиздин ак сарайга жөнөтүлдү.

Ч а р ы н. Ошонун баары жалгыз Ак боз атка арзыбайт. Ак боз атка жаа тартпагыла, чепти курулай камап бүлүнтпөгүлө. *(Чарт жарылып)* Апкелгиле! *(Желдеттер Малике-аярды түртүп киргизишет)*

Ч а р ы н. *(Малике-аярга)* Ии, ойлондуңбу? *(Сөөмөйүн ченеп)* Сөз ушунчалык кыска: Кана, хан сарайын кандай уста салды? Ак боз атты кайсы жактан алды? Кулак сенде?

М а л и к е. Атың хан болгону менен башың маң бейм. Сөздү отуруп угат *(Отурап)* Элдин жайынан мурда хан сарайын сурадың, хан адеби ушундай болобу? Жашаар жашым азыраак. Башым сабагында калчылдап араң турат. Сага, хан, мал керек болсо, байлап кетпейсиңби Жаныбекти, коштоп жөнөбөйсүңбу Ак боз атты. Калжандатып менде эмне жазык?! Кан какшатып элде эмне жазык?!

Ч а р ы н. Какбаш! Эл имиш. Уучума толбойсун.

М а л и к е. Уучтап элди ченебейт, кочуштап малды санабайт.

Ч а р ы н. Курч тилинди курч менен кесейин.

М а л и к е. А, контаажы, бычагың курчпу? Иттериндин багып өлтүргөнүнөн, арстандын чалып өлтүргөнү абзел. Өзүң өлтүр. Сенден өлсөм, зор экемин...

Ч а р ы н. Курч тилинди курч менен кеспейин. *(Кылычын кынына урат)* Сага кылыч кандап, сакалыңды коркутканым.

М а л и к е. Сакалым кестигинден коркпойт. Сакалым... убададан коркот!

Ч а р ы н. Убаданды аткар. Ак боз аттын жөнүн айт.

М а л и к е. Ал асмандан түшкөн жок... Анан ченсиз күлүк хандыкы, элдики.

Ч а р ы н. Жик билгизбей бек коюп, чалым, жик чыгарбай ташты оюп, чалым. Бул укмушту ким кылган? Хандын чебин ким курган?

М а л и к е. Эл курган, билгендер чым болуп калган.

Ч а р ы н. Далай күндөр камадым – чаба албадым, ой-тоону бүт аңтардым – таба албадым... Айтчы, сепилге суу каягынан кирип, каягынан чыгат?

М а л и к е. Сан жеткис жылга-жыбыттардын каягынан суу кирип, каягынан чыгарын кайдан билем. Бир билсе, тоо-талаада жашынган Жаныбек өзү; бир билсе, ордо ичинде зериккен, обун таппай ээликкен Эрке-Айымы билбесе...

Ч а р ы н. Көзүңдү кызартып, сөөлжандай узартасың.

М а л и к е. *(Сакалын сылап)* Сөз ушунчалык ак. Билгенимди айттым. Көп десен, кылычыңды сууру. Мына *(башын тосот)* чаап сал. Мүлжү!

Ч а р ы н. Этегинди ок чийбей, башыңа найза тийбей, элинден, этине кийген тонундан ажырап, кагырап-куурап, тиги чачылган сөөктөрүңдү жыйнап көөмп, ыйлап жүрө бер. Сага башка кыйноо таппадым... Бар! *(Токтотуп)* Же мандайга сайып, куртунду күбүсөмбү? Жогол! *(Аярды алып кетишет)*

2-көрүнүш

Гүлбак. Ордо кыздары. Чынар теректеги селкинчекте термелген Эрке-Айым. Жанында көөкөр. Айымды терметип, желпиген кыздар. Кыздар кетишет. Хан аялы экөө жалгыз.

...Э р к е-А й ы м. *(Кылыктанып)* Ханым, уктайм тизене... Эс алам, чарчадым. Келчи, ханым! *(Кыздар бешик көтөрүп киришип, Эрке-Айымдын жанына коюшат)*

Ж а н ы б е к. Хан эмес кулда да бар жакшы тилек, айым. Мандайымды жаркыратасың кайсы күнү, ак ордомо тутка болор уул төрөп, Айым...

Э р к е-А й ы м. Уул төрөп? *(Селкинчекке олтурат)* Бала ордуна мени эркелет. Мени жытта, мени термет. Шарап! *(Кыздар шарап сунушат. Айым көшүлөт. Жанкозу кирет)*

Ж а н к о з у. Ханым, күтүп калышты.

Ж а н ы б е к. Чш-ш. Дагы келиштиби? Буларды карачы, эмнеге кычап? Айткандары ушак, ойлогондору тузак. Барам, кажылдашып олтурбайм узак *(Жанкозу кетет)*. Ушул энемдики өттү, арачы түшүп, карыганда көптү. *(Чыгат)*

Э р к е-А й ы м. Ханым!.. Жаныбек кайда кетти? Магдыратып боюмду жазбай, шаан-шөкөт курдуруп кабагымды ачпай... Катынды катындар менен тегеректетип... Анан тууп бер дейт, тууйм сага! Эй, сойкулар, муну көргөзбөгүлө мага... *(Бешикти тээп жиберип, теңтеңдеп чыгып кетет. Зулайка кирет)*

З у л а й к а. Кайда жүрөт, жанагы кесепети уулум? Катыны менен кыншылашып, чымчылашып ушерде дешпеди беле? *(Кайра кирген Жаныбекке)* Чыканактап тынч алчу, чырма этип уйку алчу күндөр бекен? Боюмду жашырсам да, оюмду жашырбайм, балам. Калың жоо калкыңды чапты карашалап. Катын-

бала олжого кетти, кала албадың арачалап. Кана тулпар, кана жарак?!

Ж а н ы б е к. Алтын таяк ханыша апам!.. Ичкелеп сүйлө, акыл айтасыңбы, тилдейсинби, анан тилде. Каргайсыңбы же үйлөп жибересиңби? Анан, эл жокто үйлө. Ак ордонун сыймыгын кетирип, азыткыларга кирбе. *(Малике-аяр, Кулан, Сулайман, Жанкозулар киришет)*

З у л а й к а. Азыткыга кирген мен болсом, акылдуу дегенибиз сен болсоң?.. Элден өкүл келиптир, бир ооз сөз укчу.

М а л и к е-а я р. Калктын сөзү бул: «Хан казынасын чачсын. Калың жоокер, курал-жарак камдасын... Ак боз аттын тизгинин мине турган эр-азаматка берсин!»

Ж а н ы б е к. Калкка жамандык кылган жокмун. Хандын эли дедиртип катарга коштум. Ар ким маңдайына жазганын көрөт. Ажалы жетсе, жоодон же тоодон өлөт.

М а л и к е. Көптүн көзүнө топурак чачтың, алдаяр!

Ж а н ы б е к. Казынаны чачып жиберүү үчүн жыйнаган жокмун, Боз жоргону саяпкер болуп аларга таптап жүргөн жокмун. Бүгүн жоргомду талашса... эртең ордомду! Тескегени жок тентек эл, башкарганы жок башаламан эл, бүрсүгүнү... Айта бар: казына эмес, тезектин кагын, Ак боз ат эмес, анын бир тал кылын бербейм!

М а л и к е. Кар да кетет бел калат, хандар өтөт эл калат. Бийиктин жанында өссө, жапыс өзүн бийик сезет, күлүктүн жанында басса, чобур өзүн күлүк сезет. Чамгарактап калган экенсиң. Эл керек болсо бир күндө ханды кул кылып, кулду бир күндө хан кылып алат!

З у л а й к а. *(Жулунган ханды тосуп)* Кылычыңды душманына сууру!

С у л а й м а н. Хандын асыл башы жоголоор, калктын асыл башы жоголбойт!

К у л а н. Элсиз жашаган арбайыңды да көрөбүз. Кош!..

М а л и к е. *(Зулайкага)* Жарты башты бүтүн кылган, жалгыз башты түтүн кылган умай эне, эрди тууган, элди тууган кудай эне! Өлүү башка чөп үйүлөт, тирүү башка мал үйүлөт! Кош! *(Маликелер кетишет)*

Ж а н ы б е к. Элчи менен ырчыга өлүм жок, болбосо... Мен Каңгай менен чабышкам. А кырылса кырылгандыр, катын – карга, бала – сагызган. Сакалын сүйрөп келиптир. Малике-аяр, анын сакалындай кыл эчкиде да бар.

З у л а й к а. Эмне деп жатасың?

Ж а н ы б е к. Эмне десем ошо!..

Драманын 3-көрүнүшү ордо гүлбагында ойлонуп олтурган Эрке-Айымдын монологунан башталат. Күкүктүн үнүнөн улам ал эселек жаштыгын, Жаныбек ханга кантип аял болгонун эстейт. Айымды зериктирген «күмүштөй суу ичкени, бирок анын күкүктөнгөн үнүн укпаганы, күндү көргөнү, күнгөйгө чыкпаганы, айды көргөнү, ай тийген тескейди көрбөгөнү...» Канчалык оюн-зоок курбасын, эмне кылам дегенин кылбасын, Эрке-Айым Ирбистин көзөмөлүндө. Жаныбектин эркесин мурдагы аялдары Дилде-Айым менен Айша-Айымдын көрөйүн деген көзү жок. Алардын арасында айыгышкан күрөш жүрөт. Бул жагдайды Ирбис куп пайдаланып, бирин экинчисине сатып, өлтүрүп берем деп жамбыларын ала берет. Убада аткарылбайт. Ошондон улам Эрке-Айым менен Ирбистин ортосунда пикир келишпегендик келип чыгат. Айым Ирбис жөнүндө ханга айтам деп коркутмакчы болот. Ирбиске ушул гана керек эле. Анын арамза ою дал бутага тийип, «досу», баягы мытаамдын мытаамын жазгырган» Шамур экөөлөп: «Эрке-Айымдын контаажыга белек жиберип, ал жиберген белекти да далай жолу алганын», эгер Ирбис муну ханга айтса, жаза өтө катаал болоорун эселек эркенин эсине салышат. Бардыгы ойдогудай болду. Найза бойлогус күнөөсү бар Айым айтпагыла деп ыйлап, тизе бүктү. Бул көрүнүштө Эрке-Айым ханыша болгондон кийин, өз атасы Думана: «Кызым, айланайын, дидарынды эле бир көргөзүп койчу. Алтын аяктан суу ичкенде, атанды унутасыңбы», – деп жалбарганын угуп да койбой, сыртын салып туруп алганы да кыйла таасирдүү.

4-көрүнүштө Ирбис Дилде-Айымды жайлап, эми Айша-Айымды да өлтүрүүнү ойлогону баяндалат. Бирок Айша-Айым аны сезип калып, бул жөнүндө ханга айтканы жүргөнү билинет. Шамур мындан пайдаланып, «тезинен Ак боз ат менен Эрке-Айымды Чарынга жеткирбесең ишин чатак жагына айланат», – деп Ирбисти шаштырат. 4-көрүнүштүн акырында Эрке-Айым Жаныбекке: «Алтымыш тарам кыялымды айттырбай тапкан чалкагар күйөөм, бүгүн боз жоргону минем», – деген талапты коёт. Буга Жаныбек адегенде көнбөйт, бирок Эрке-Айым менен Ирбис арбашып жатып, аны көндүрүшөт. Ошентип, Эрке-Айым Ак бозду Ирбиске коштотуп, Чарынга жөнөйт.

5-көрүнүш

Жашыл жылгалар. Чалкалаган түздө айылдын чети. Жортуулчулардын коругу. Зоока түбүндө бири-бирине каланган найзалар, айбалталар, кылычтар. Арткы катарда жасайыл атып, жаа чойгондор. Барскан, балка чаап узангандар. Көөкөрдөн суусун сунган зайыптар. Алдынкы катарда Думана, Малике-аяр.

Д у м а н а. Бирибиз – хандын жигити, бирибиз – думана...
Эмнелерди көрбөдүк, береним.

М а л и к е. Олуям, миң-сан жоокер өтпөгөн жерден – сенин чапаның өтөт. Чагылгандын үнү жетпеген жерге – сенин сөзүң жетет. Барагой... *(Думана кетет. Жанкозу кирет)*

Ж а н к о з у. *(Маликеге)* Хан адамы элек, алдынарга келдик. Көкүрөгүбүздү тосуп, эл четинде бирге туралы. Өткөн өчтү, кайнаган кекти бирге жууялу.

М а л и к е. Сунулган моюнду суурулган кылыч кесчү эмес.

К у л а н. Журт! Жыгылбай бала торолбойт, жаңылбай жигит оңолбойт деген кебиңер бар. Калаймандуу күндө канат-куйругубузду отошпойлу.

Ү н д ө р. Ак сөз. *(Сулайман кылычын Маликеге сунат)*

М а л и к е. Эл таянган жер таянбайт. *(Кылычты Жанкозуга берип)* Мындан ары кимдин ырын ырдап, кимдин камчысын чабарыңды билерсиң. Эрдин өмүрү бир, элдин өмүрү миң экенин унутпа, уулум.

Ж а н к о з у. *(Кылычты мизинен өөп, маңдайына тийгизип)*

Ак жолдон тайгылсам:

Төбөсү ачык көк урсун!

Төшү түктүү жер урсун!

Ак бата, кызыл кан урсун!

К у л а н. *(Кайраган кылычын имерип)*

Шиберге койсо өрт кеткен,

Шилтегени мүрт кеткен,

Чымын консо шынгыраган,

Ак албарс, мына, аба...

С у л а й м а н. Эндекей жүрсөк, коркок дейт экен душман, энөөлүк кылсак, чоркок дейт экен душман. Душманым найза сунса – найза сунуп, сурнай тартып, доолбас уруп, сес көргөзө албасак биздин эмнебиз журт?!

К у л а н. Жөн жаткан темирди дат басат! Жөн жүргөн жеринди дарт басат! Жатып өлгүчө, атып өл! Эл болобуз же жер болобуз, аба.

М а л и к е. Чытырманда жол тапкан чыгаан элек, ак шумкардай ормондогон кыраан элек, уюткулуу калдайган караан элек. Көз ачырбаган майдандарда журт алсырады. Жапайы арстандарым кансырады...

С у л а й м а н. Кан төгүлбөй жүгөн катынган заман кайда? Кыйкырышаар эрди камдадык, аба. Найзадан мурда намыска турар элди жыйнадык, аба.

М а л и к е. Куру кыйкырык баш жарат, куру намыс таш жарат. Башың – бапаң, аягың – сапан болуп сайда калба?..

К у л а н. *(Колунда бараң)* Ак зоодон чыккан ак темирден, көк зоодон чыккан көк темирден. Төлгө кылып, сай салдырып Дөөтү устабыз соккон баранды...

С у л а й м а н. Элиңиз сизге муназа кылат. Журт атасы деп сизге сунат!! *(Маликеге ак бараңды беришет)*

М а л и к е. *(Бараңдын оозунан өөп)* Ай далымдан сыным кетти, алаканымдан жылуум кетти. Карегимден курчум кетти, он эки мүчөмдөн ыркым кетти. Карысы жашына жол бошотуп берүүчү. *(Кулан, Сулайманды карап)* Мынабу эгиз уулунду көрчү. Оо, айланайын, калайык! *(Куланга бараңды асат)* Ак баран ушул уулдарыма ылайык. Мен карыяң болсом, бул эки уулун дарыяң болот! Бирөө жол башчы, бирөө кол башчы болот! *(Экинчи бараңды Сулайманга асат)* Курама жыйнап курч кыл, балдарым, куюктан таап журт кыл, балдарым! Жакшы эрдин багын ыйкы-тыйкы эл байлайт. Куру кыйкырып төгүлбөй, уйдун бөйрөгүндөй бөлүнбөй, аттангыла! Атынар туяктарын ташка кайрайт! *(Тымтырстык)* Ач болсоң азыгың, ток болсоң кызыгың мынабу керене тарткан тоолорунду – кас душманга кыйбайлы, калкыбызды жыйнайлы!!! *(Ак боз аттын элеси бар туу көтөрүлөт)*

Ж а р ч ы. Туу түбүнө чогулгула. Жарлык уккула! Жарыя!..

К у л а н. Кылыч менен найза жуушмайынча, ээрин жаздапып эрдин башы кайда барбайт, ээгин жазып ак жоолуктун жашы кайда тамбайт! *(Доолбас, сурнай)*

М а л и к е. Кагылайын, кара журт! Карга чокуур каныбыз калганча, эл четиндебиз, жоо бетиндебиз. Калк башына мүшкүл түшсө, азуусун аркайтып ат өлүгү, мурутун сербейтип эр өлүгү ач белде, куу жолдо калуучу. Азапка да, ажалга да эрдин эри баруучу. Жем талашып доодон өлгөнчө, жер талашып, эл талашып жоодон өлөлү! Жигит пири Шаймерден колдосун! О-оми-йин! *(Кетишет)*

(Пауза. Жоо кийимчен Жаныбек жалгыз)

Ж а н ы б е к. Жакасы жок тонго окшоп, кайда турам, башаты жок сууга окшоп, кайда соолом! *(Күңгүрөнөт)*. Элге кылса кесирди, эр курусун ушу экен. Калкка чачса кесирди, хан курусун ушу экен! *(Зулайка кирет)*

З у л а й к а. Катаның өлсө камчы сап эле. Атыңдан ажырасан, бир байталдын тезеги эле – башыңдан ажырадың. А, хан туубай, кара башыма шор тууган жаным! Эми элдин алдында эмес – артында жүр. Элдин жанында эмес – чанында жүр. Ичтен чыккан ийри жыланым. Сакалымды булгадың, тиги дүйнөдө да кыйнадың.

Ж а н ы б е к. Жарыктыгым, мен хандын дөөлөтүнө кайкаласам, сөөлөтүнө ким чалкалады? Көзүм тумандаганда адебим жоголорун, көр дүйнөгө чиренгенде, кадемим катарын мурдатан эмне ойлободун? Башыңда эмне үйрөтпөдүң? Акимдигиң – ата мурасың деп мени кайсы жарга түрттүң? Сыймык кушум качканда, чебим менен элимдин ортосу чарт жарылганда, «жылдыздан төмөн түш, тизеле» деп алтын таягыңды булгалайсың. Алтын таянып не муратка жеттик?! Эне ыйык, эне бийик! Бирок намыс деген да бар экен. Баканын бактысынан, шумкардын шору артык!

З у л а й к а. *(Кучагын жазып)* Уулум!.. Жалгызым!..

Ж а н ы б е к. Сөөктү жашытканда не пайда? Кайра кайтсам, ошондо кучакта.

З у л а й к а. Кулунум!.. Кайсы арманымды айтайын, эмне дейин... Кайсы таягымды кармайын?! Көзүм кашайган жаным!.. *(Уулунун маңдайынан сүйөт. Кетет)*

Ж а н ы б е к. Бир кезде үнүм чаркылдаган жерде, маңдайым жаркылдаган элде таманымдагыны төбөмө чыгарып, кантип гана жүрөм? О, Боз жорго!.. Сенден башканы кантип минем?! О, дөөлөтүм а, ушундай тоголок белең?! О, көкө тенири, каягына жоголом? Жок! Жоголбойм!.. Майлаган буудай жүздөнгөн, ачыккан илбирс көздөнгөн жигиттеримди ээрчитип, Чарындын өтүн жарып, өчүмдү алам. Же жакшы ит өлүгүн көргөзбөй өлөт, атымды билбеген топурактан жай табам. Кош, менин кесирдүү күндөрүм! Кош, менин буулуккан арманым! *(Эки жигит кирет)*

Б и р и н ч и ж и г и т. Алдаяр! Алдаяр, суук кабар!

Э к и н ч и с и. Көз жумулуп кашайдык, ханым, кол кырылып азайдык, ханым.

Ж а н ы б е к. Дөөлөт тайыса доомат басат. Азмын деп карап турчу эмес. Көпмүн деп каниет кылчу эмес. Ындыны өчкөндүн жылдызы өчөт. Аттангыла!

6-көрүнүш

Толукшуган ай, таңкы маал. Тигилген чатыр. Нөкөрлөр. Чарын канжа соруп тактысында. Бутун ушалап отурган аялды тээп жиберет.

Чарын. Мансур, бул азыткыны эмне апкелдин?

М а н с у р. Сизге кереги тиеби деп...

Ч а р ы н. Бөкөн куугандан катын кууган кызык бекен? Кулдар кайда?

М а н с у р. Кадуу менен түздү койбой, бөксө менен кырды койбой кемер-жар казып жүрүшөт. Сиз кууган бөкөндөн бирөө кутулбай түшүп өлүшөт.

Ч а р ы н. Акмак! Аркарга жеткендей күлүгүм жок беле? Арам эт жегидей билегим жок беле? Канча чуңкур каздырсаң, кайрадан көмдүр. Жөнө! (*Мансур кетенчиктеп чыгат. Ирбисти айдап желдет кирет*)

И р б и с. Алдаяр, бир сындырым нанды, бур жутум сууну тың беришпей...

Ч а р ы н. Качып көргөндүн жазасы ошол.

И р б и с. Арзып келгем. Жа... жа-жазыгым не?

Ч а р ы н. Нанды актап же! Калкындын ичкени, кийген кийими кандай?

И р б и с. Жаман! Ичкен ашы жаман.

Ч а р ы н. Калп! Казаның оттон ыргып, жыланаң жүрсөн, тукум курут болуп кетмексиң... Кана, жолунду кандай чалабыз, элинди кандай чабабыз? Черүүн канча, черүү ичинде эрин канча? Чын сүйлө!

И р б и с. Таксыр, ханым!... Мен... биле албайм.

Ч а р ы н. Мага биле тургандар керек! Чалгыла!

И р б и с. Азирети, ит болуп улагана жатып, жугундунду ичип, үрүп берейин.

Ч а р ы н. Улагамды баскан бүт төрүмдү тепсейт. Жугунду-ма семирип, эзелкисин кектейт.

И р б и с. (*Чарындын бутун кучактап*) О-оо, айланайын!.. Жан соога! Жамбым көп, баарын алгыла. Чымындай жанымды койгула. Бир кашык канымды!..

Ч а р ы н. Нан менен тузду аттагандын жаны болбойт! Сөөгүн өрттөп, келген жагына сапырып ийгиле. Ала курттай сойлоп, эми мени тооругусу бар.

И р б и с. (*Шамурга*) Чыпалактан кан сорушуп шерттештик эле, жан досум...

Ш а м у р. (*Тээп*) Дос айрылышат. (*Ирбисти сүйрөп чыгат, Лайлум кирет*)

Л а й л у м. Чакыртыпсың, ата?!

Ч а р ы н. Кызым, бул жоболонун кандай? Эр кийиминди кийип, бастырбайсыңбы баштагыдай. Кийимине кир жугузбай, кирпичине чаң жугузбай, өздүн өктөсүн, жаттын жалаасын угузбай, эркек уулдай эркеттим. Эми сен бойго жеттиң...

Л а й л у м. Көзүмдү ныл басып бойго жеткениме капамын. Каркытыңда өскөнүм менен, каарына ууланыпмын атанын.

Ч а р ы н. А, акисим ургур! Атана наалат кылсан, күйөөндүн таягын жегин!

Л а й л у м. Күйөө издейм.

Ч а р ы н. (*Шамурду көргөзүп*) Издетпей даяр!

Л а й л у м. Айтканыңдын баары аткарыла бербейт. Бүт өмүрдү унчукпай өткөрүүгө болбойт!

Ч а р ы н. Кыздын эркеси – биттин сиркеси! (*Шамурга*) Ал! (*Лайлум, Шамур кубалаша чыгышат, Эрке-Айым кирет*) Ии, сулуу? Үстүнө көк жамынып, астыңа таш салынып уктагансың го, ыргыштайсың. Жүнүң тескери айланып калыптыр же менин ангилерим жайытыңды тепседибиз? Жоргого кыйналып келди деп уктум, эми жайдак ат минип тосотко туруп бер. Кулан кууйм, менин кызыгымды көр.

Э р к е-А й ы м. Сен да катын алдаган маскара белең. Хан да ушундай болобу?

Ч а р ы н. Эмчек сүтүн агызган жерин саткан, эне экенин унутуп өңүн саткан. Эне-атаны жараткан элин саткан. Этегине башын каткан эрин саткан сеникинен өткөн маскаралык барбы? Жер жүзүндө мындай акмак болорбу? (*Каткырат*)

Э р к е-А й ы м. Мүнөзү саңоор, кабагы бийик, ичи кенен, этеги жайык, өңү жарык, өзү да жарык бир эрдин колун эңсегем. А түбүң түшкөн заманан жылас. Чоң болуп бири-бирине чондугун көргөзбөгөн, зор болуп бири-бирине зордугун жүргүзбөгөн эл – эл ичинен андай эр каяктан чыгат?! (*Чарынды көздөй басып*) Хан десем күнкорго жолуксам, эр десем канкорго жолуксам...

Ч а р ы н. Кырк катыным бар, кырк жерде отун алат, кырк этсе каарыма калат. Алардан эмнең артык! Бетинди көрдүм, ийи, эки бутуң бар экен. Алактаган сулуу катын менен курч бычактын айырмасы кайсы? Ай чырайын жылтыратып ар кимдин өтүн кесет. Шерменденин чачынын узунун...

Э р к е-А й ы м. (*Чачын ыргытып*) Жамынып жат!

Ч а р ы н. (*Алакан чабат, нөкөрлөр кирет*) Чачын шыпыргыла. Кементай кийгизип, тандан кечке уй саадыргыла. Уй башын булгап, шыйрагын сыя бассын. Мунун кылганы өзүңө да, өзгөлөргө да сабак болсун. (*Чарын жалгыз*) Ха... Ха... Душманыңдын катын-кызын ыйлатып, күлүгүнүн такымын жара чаап минип жүргөндөн артык ырахат кайда? (*Алакан чаап*) Боз жоргону!.. (*Мансур жүгүрүп кирет*)

М а н с у р. Таксыр... Жаныбекти байлап келишти.

Ч а р ы н. Жаныбекти? Байлап? Кантип?

М а н с у р. Кароолдогу ноёндорду кан кустуруп, өзү кансырап уктап жатканда... Жайлап салайынбы?

Ч а р ы н. Ордолу журтунда байлабайсынбы, же көргөзбөй жайлабайсынбы? *(Кетет)*

М а н с у р. Буга айкүр түшсөм да жакпадым, күчүк болуп үрсөм да жакпадым. Ийлеп-ийлеп итке салбасмын. Кыны жок канжардай жылаңачтанып, кызыл энчимден куру калбасмын. Арбашса – арбаштым, кармашса – кармаштым!

7-көрүнүш

Капкалуу тоолор. Этекте таш короо. Ары жактан темтеңдеп Эрке-Айым келатат. Кементайчан, каруусунда көнөчөк, олтура калып көнөчөктү шыпкайт, жалайт. Колунда түйүнчөк, Лайлум кирет.

Л а й л у м. Эже... Сизге даам апкелдим.

Э р к е-А й ы м. Нанбы? Мен токмун. Наның көппү? *(Колун шилтеп)* Көп болсо кулдарга бер...

Л а й л у м. Эже... эже, качыңыз. Алдыңызга ат даяр.

Э р к е-А й ы м. Даяр?.. Синдим, дүйнө кенен. А каягына качайын, каягына батайын. Барар жерим, басар топурагым түгөндү. Дүйнө мени батырса да, мен бата албайм дүйнөгө. Эми кимдин башын айлантайын, садагасы синдим. Атың көппү?! *(Колун жаңсап)* Ошоякта суусу түгөнө элек туткундар бар. А мен уй саайм, Чарындын ангилерине тамак жасайм. Бар! Бар! *(Лайлум чуркап кетет. Эрке-Айым аны карайт, улутунат, көнөчөгүнө үкүлөт. Шамур келет)*

Ш а м у р. Адам десем санда, өлүү десем сайда жок бу ким?

Э р к е-А й ы м. *(Жоолугун шыпырат. Чачы жок)* Мен, билбесен алиги катынмын. Билбесен чокунмун!. Менмин... Мен!

Ш а м у р. Тайбанбай, айбыкпай «мен» дегенин карачы.

Э р к е-А й ы м. Уй сааганды билбей эчкиче сааган, эне сүтүн аттаганга дааган. Азирети атанын ак батасына батпаган, азрейилдердин босогосун аттаган – мен!.. Карарган бетимди кимге шыбайын? *(Шамур канжарын суурат. Чарын, нөкөрлөрү, Жаныбек кирет).*

Ч а р ы н. *(Шамурга)* Чымынга бычак ала жүгүрүп... Абийири кеткенге – абийирден кол жууган тенелет. *(Эрке-Айым менен Жаныбек тиктеше калат. Шамур Чарынды ачуулуу тиктеп, канжарын кынына салбаган бойдон чыгат)*

Ж а н ы б е к. *(Эрке-Айымга)* Жолуң болгур!..

Э р к е-А й ы м. Уй сааганды үйрөндүм, ханым.

Ж а н ы б е к. Канатың соо, башың ийинде, кантип келдиң?

Э р к е-А й ы м. Хандын башы тоголонгондо, ханышанын башы безилдебейби?!

Ж а н ы б е к. Шордуу! Тажаалым!

Эрке-Айым. Шорумду эми көрдүңбү? Тажаалымды эми билдинби, ханым?

Чарын. *(Жаныбекке)* Айымды көрдүңбү, сүйлөштүңбү? Бирөөгө берчү катын эмес экен бул дүйнөдө. Тиги дүйнөдө да мындай катын таппайсын.

Жаныбек. Катынга өнөрүңдү көргөзүпсүн.

Чарын. Сага да сактап жүргөн өнөр бар. *(Желдетке)* Бир кулагын чунайт! *(Желдет Жаныбектин кулагын кесет)*

Жаныбек. *(Чарынга)* Таза кести, булгабай таза же ит!

Чарын. Итке ыргыт кулагын. Менин иттерим кулак жейт! Чебиндин сыры ушул беле? Ханындын куну ушул беле?

Жаныбек. Айымдын көркүн бузуп, адамдын кулагын кесип, хандыгың ушулбу?

Чарын. Бир топ ноёндорумду кепшеген экенсин.

Жаныбек. Кепшегендей уй эмесмин! Эрөөлдөштүм.

Чарын. Түзүк. Ошол эрдигиң үчүн эрмектейм! Сен түндүгүңдү карап жүр. Айым биздин киши. Буга камчы көтөрбөйсүң, кылапат айтпайсын. Бул уй сааса, сен музоо кайтарасың. Бул аяк жууса, сен казан көөлөйсүң. *(Жаныбекти алып кетишет)*. Ханынын башы канжыгада, калкы кайда барат? Үркүтүп жүрүп жоготом! Ителеп жүрүп түгөтөм! *(Мансур, желдеттер, бети-башы жарылган думана)*

Желдет. Таксыр, жүргөнү шектүү думана тузакта.

Эрке-Айым. *(Думанага)* Ата... Айланайын ата! Олуя ата!..

Чарын. Ата? Атам дейби? *(Эрке-Айымга)* Бул – атаңбы?

Эрке-Айым. Жок... Жок! Атам эмес...

Думана. Безери! Мен безеринин атасымын!..

Эрке-Айым. *(Кулачын жая)* Ата! Айланайын ата?!

Думана. Ата безери. Колунду тийгизбе! Жамандык сени менен батсын, сени менен жатсын! *(Лайлум чуркап кирет)*

Чарын. *(Эрке-Айымга)* Аа-а, атаң экен да? Ак боз атынан, айылынан, айдай кызынан ажырап, аяктай чым буюрбай алигиче тирүүбү? Муну каяктагы жин-шайтан биякка ыргыты? *(Мансурга)* Дөөрүп эмне издеп жүрүптүр?!

Мансур. Күнөөм мойнумда... Думана экен, билбейм...

Чарын. Картаң ит бекер үрбөйт! Думана бекер жүргөн жок! *(Мансурга тап берет)* Думананын тамагынан кан!..

Лайлум. Ата! Ата-а! Думана эришинди чаптыбы?

Чарын. Кыз чонойсо кырчаңгы.

Эрке-Айым. Эрдигинди эбелектей чалга көргөзбө, коңтаажы. Калайманынды каргадай чалга тийгизбе, коңтаажы! Кыйнаба атамды, менден өчүндү ал...

Чарын. Атанар сөөк болуп тамагыма сайылып турсачы?

Эрке-Айым. *(Чарынга жыгылып)* Аш ич десең таш ичейин, коңтаажы... Атакемдин бир кашык канын...

Ч а р ы н. Бир жолу өзүндөн жылуу сөз укпай, бир жолу колундан жылуу даам сызбай, атаң сенин кыйнооно чыдаган. Меники – кылыч!

Д у м а н а. А ата безери, тур өйдө! Тизелебе! Кагылайын тузум! Сөөгүмдү тааныдың. Ата дегениңди уктум. Думана бойдон өлгөн жокмун! Чарындын жоосумун! Атамын! (Ак боз атын кишенегени) Үнүндөн айланайын, жаныбарым. (Чарынга) Ак боз ат – элдин үмүтү. Сен күлүктү уурдадың. Үмүттү уурдай албайсың!! Эл-журтту уурдай албайсың?! Ак боз ат минген эр келет! Артында түмөн эл келет!

Ч а р ы н. Жогот! Кескилеп итке...

Д у м а н а. Жүрү, желдет, акыретине...

Э р к е-А й ы м. Ата, каралдым! Ата-ке-ем!..

Ч а р ы н. Көзүм тартат, бул эмнеси? Дагы кандай төлгөсү... Жерине жесекчи, айлына кайгуулчу коюп, коломолуу кол аттанды деп уктум. Түмөндөгөн калың кол түрүлүп атка минбесин, ойротту каптап кирбесин. Кирген суунун кечүүсүн билбесең кечпе, өзөндү өрт каптаса аттап өтпө деген. Өзүм барып мүйүзүмдү тоспоюн, конгонумду кокту, желгенимди жел билбей, бүгүн мында, эртең анда токтоюн. Алаксытам, коломтомду сыйпалатам. Аттары ыргайдай, өздөрү торгойдой болгондо, күркүрөп мандайынан ажал чачам! (Желдет кирет, Шамур алардын сөзүн тыңшайт)

Ж е л д е т. Билем... Чөптүн башы кыбыраганынан өйдө, эки кишинин шыбыраганынан өйдө, шамалдай жылып, ылайдай тунуп, андып жүрөм...

Ч а р ы н. Эки көзүм бол, эки мизим бол, берерим көп, аларым аз. Лайлум кызымды сага кыйдым.

Ж е л д е т. Түбөлүк кулунмун!

Ч а р ы н. Уулум болосуң. (Желдет кетет) Кырсыйып боору муздап бараткандардын колун кагып, боорумдан ары түртүп, бирөөнү бирөөнө чаап жайлайын. Жаш чырпыктай ийилгендерди, карааныма жүгүрүп бүлүнгөндөрдү кол бала кылып чынжырлап, улагама байлайын.

Ш а м у р. Амириңиз бар бекен?

Ч а р ы н. Оо, акылымды айттырбай билген, керегинде чакыртпай келген сырттаным! Арабызды тыңчылар шимшип калганбы дейм? Алиги Думана...

Ш а м у р. Думана кайда жүрбөйт, ит кайдан үрбөйт!

Ч а р ы н. Сен да корсулдап үрүп калгансыңбы?

Ш а м у р. Убададан тайсак, сөз бузулса үрбөйүзбү!

Ч а р ы н. Кызым сага ийикпесе, тийбесе тушап беремби?..

Ш а м у р. Тайшы, адамды кандай тушайм, кандай чакмак ойнойм, сурабайм. Кызың канчообузга жетет? Ажырым айтпай

алаканыма сал, анан ал тажаалды... *(Сөз аягын айтууга үлгүрбөйт. Лайлум кирип, канжарын Шамурга шилтеп жиберет)*

Ч а р ы н. Өлдү-ү! Өзөгүмдөн өрт! Шамур?! *(Лайлумга)* Кимди өлтүрдүң?!

Л а й л у м. Сен, атам миңди бейкүнөө өлтүргөндө, мен, кызы, бир душманымды өлтүрдүм. Адамды кыйнагандан башка эмнеңди көрдүм? Мына мен, жалгыз кызың – жалгыз тамырыңды өзүң кый. Бир тамчы каның элем – өзүң уурта.

Ч а р ы н. Шамурдун ордун ким басат?..

Л а й л у м. Ким сага кызың болуп берет? Жаа тартканды өзүң үйрөткөнсүң. Жашык болбо деп өзүң сүйлөткөнсүң. *(Чарын алакан чабат, нөкөрлөр кирет)*

Ч а р ы н. Кыйбайт деп санабай, *(Лайлумду көргөзүп)* кызым экенине карабай... Зынданга! *(Шамурдун өлүгүн көргөзүп)* Мунун зыйнаты үчүн: жүз туткундун кулак-мурду шыпырылсын, жүзүнүн көзү чукулсун. Жүз туткундун бели омкорулсун... *(Мансур чуркап кирет).*

М а н с у р. Ак... Ак боз ат качты!

Ч а р ы н. Таш оозуңа!

М а н с у р. Атты... Боз жоргону!..

Ч а р ы н. Тоскула! Боз жоргону... Кармагыла! Кайра колу ма тийгизбесенер... *(Мансурга)* Мууздайм сени! *(Мансур кетет. Желдет Эрке-Айымды сүйрөп кирет)*

Ж е л д е т. Агыткан ушул.

Ч а р ы н. Ушул?.. Ушулбу?!

Э р к е - А й ы м. Ордонун кызыл алтын, ак күмүшүн тепсеген мен, бирөөлөрдүн мүдөөсүн тепсеген мен мамыдагы атты агытканга жарабайт бекем? Ийе, Чарын?! Ийиктей башы бар, илээшкен чачы бар дедиң го... Ата! Алда арбагыңдан айланайын ай... Ак бозуң элиңе кетти. Жерине!..

Ч а р ы н. Шерменде?!

Э р к е - А й ы м. Анымды өзүм да билем!

Ч а р ы н. Эки бутун эки азоого байлап, кыйнагыла!..

Э р к е - А й ы м. Менин өлгөнүм качан? Кыйналганым качан? Сенин өлүмүнө жүргөм ийе, коңтаажы?! А сөөгүңө ит сийгир!

Ч а р ы н. Ордодогу катындардын башы сайга томолонсун. Бирөө калбасын! *(Жалгыз калат)* Капырай, калтаарыйм да бул кандай, ажал алка жакадан алгандай. Жо-жок, билегимдин күчү тосула элек. Кылычымдын мизи кетиле элек. *(Мансур бет маңдайынан жаа тартып жиберет)* Сасыган курт! Жедин!..

М а н с у р. Сен жемексиң! Ваарыбызды... *(Чарын жыгылат)* Кулады. Кулаттым! Өлдү. Өлтүрдүм! *(Нөкөрлөр кирет)*

Н ө к ө р. Тайшы... Буруттар! Кырчылдаш... Лайлум ошолорго кошулуп...

Үрүл-бүрүл. Чабыш жүрүп, аяктап калган. Дүбүрт... Сурнай тартылат. Жортуулчулар жыйнала башташат. Ак желек көтөргөн нөкөрлөр, алдыда Лайлум.

Л а й л у м. *(Тизелеп)* Өч алып, канды чачсанар, кар жикти чагып жерге каксанар мына биз, мына нан, мына жан!

С у л а й м а н. Бийкеч, эл чаап атак алганы келбедик. Кан агызган мүйүздү жоолап, чачылганыбызды доолап келдик.

К у л а н. Жер түтөтүп талоонго келбедик, эл четине – кароолго келдик.

Л а й л у м. Ниетинерге кулдук! Сүрүнөргө миз бага албай, тизе калтырап турабыз. Улуунар бар, кичүүнөр бар, айланайындар, мен – энемин. Энелердин атынан эпке келүүгө чакырам. *(Жарактарын ташташат)*

М а л и к е. *(Лайлумду тургузуп)* Эрдин өчү сенде эмес, кызым. Элдин өчү элде эмес, кызым. *(Мансурду алып киришет. Мансурга)* Мойнуна жылан орогула, бетин көөлөгүлө. Арык төөгө мингизип, эл кыдырткыла. Элди чабыштыргандар, элдин ырысын төккөндөр ушулар. *(Думана кирет)*

Д у м а н а. Тийбегиле! Тийбегиле, Лайлум кызыма! *(Башын ийип)* Мени желдеттерден куткарган Лайлум...

М а н с у р. Жан соога, думана! *(Аны алып кетишет)*

М а л и к е. Ысмың бар сенин. Журт, думананын ысымы – Адам! Олуям, Ак бозду минип, элине жөнө. Сүйүнчүлө!

Д у м а н а. Ак бозду эр минсин. Мен эл кыдырайын. Адам ата балдарына: «Энең бешик өнөргөн, элге кесир ойлобо, атан өнүп көгөргөн, жерге кесир ойлобо» дейин... *(Кетет. Эл аны узата карашат. Жылкы кишенеп, Ак боз аттын элеси тартылган туу желбирейт, сахна элге толот)*

«Ак боз ат» драмасы

1972-жылы коюлган «Ак боз ат» драмасынын өзөгүн эл оозунда айтылып жүргөн Шырдакбектин боз жоргосу жөнүндөгү окуя түзөт. XVII кылымдагы жунгардык басып алуучулардын талоончулук согушу менен байланышкан ошол аңыз-окуяны драматург киндик кан тамган жерди сырткы душмандан коргоп, көз карегиндей сактоо, ынтымакта жашоо – өмүрдүн маңызын аныктаган маселелер менен бирге иликтеп, эмоциялык-эстетикалык таасири эч кимди кайдыгер калтырбай турган көркөм нарк жараткан. Ал эми 1980-жылы сахнага чыккан «Керметоо» («Тайлак баатыр») драмасы кыргыз элинин Кокон хан-

дыгынын, Кытай баскынчыларынын зордук-зомбулугуна каршы күрөшү чагылдырылат. Аталган эки драма бири-бири менен идеялык-тематикалык жактан өзөктөш, тутумдаш, бири-биринин көркөм концепциясын улаштырып, толуктаган тарыхый чыгарма катары таасир калтырат. Арийне, ал эки драманын ийгилиги жалпы эле кыргыз драматургиясынын кийинки жылдарда көркөмдүк нарк-насилинин олуттуу өсүштөргө, сапаттык өзгөрүүлөргө жетишкендиги менен шартталган.

«Ак боз ат» драмасында өткөн доордогу жалпы эле кыргыз турмушу көркөм иликтөөдөн өткөрүлүп, Малике аярдын, алтын таяк Зулайканын, Думананын мүнөздөрү аркылуу эл ичинен чыккан акылман адамдардын тунук көз караштары, терең ой жүгүртүүлөрү сүрөттөлгөн. Элди эл кылып сактап, ордолуу журтту журт кылган мына ошондой асыл сапаттарга эгедер даанышман адамдар ар убакта керек экендиги жөнүндөгү автордук идея драманын тулку боюн тепчип өтөт. Ал эми сырткы баскынчылар, баарынан да эл башына каран түн түшүп турганда Жаныбек хандын ордосунда өкүм сүргөн кенебестик, күнүмдүк жыргалы үчүн сайран куруудан колу бошобогондордун жорук-жосундары ар тараптан жек көрүү сезимин пайда кылат. Драма башталганда эле нукура философияга, накыл сөздөргө ширетилип, мункана чыга келген ырдын мазмунунун тереңдиги, шартуу-табышмактуулугу менен көп нерселерден кабар берет:

Кызыл кыр ылдый көч барат,

арман,

Карааның учуп ач барат,

арман.

Ак боз илкип,

тизгинин чубап,

Ак каңкы ээри бош барат,

арман.

Аза күтүп, көч барат,

арман,

Алгырын жүдөп, ач барат,

арман.

Ак боз ат арып чылбырын

сүйрөп,

Ак олпок тону жок барат,

арман.

Окуянын андан ары өнүгүшү тоо боорунан сызылып чыккан булак бара-бара башка булактарга кошулуп, шаркырап аккан

агыны катуу дайрага айланган сыяктуу өзүнүн табигый нугуна түшөт. Эгер биринчи көшөгө дал ушундай арман менен башталса, экинчи көшөгөнүн башында бул ыр дагы кайталанат. Бирок:

Кызыл кыр ылдый көч келет,
журтум,
Кырааның учуп ток келет,
журтум.
Айкөлүң минип жулкунтуп,
журтум,
Ак боз ат келет, журтум.

Ак күнгөй ылдый көч келет,
журтум,
Ак шумкар шаңшып ток келет,
журтум.
Ай алдынан алкынып,
журтум,
Ак боз ат келет, журтум, –

делип, мурдагы арман эми шандуу добуш менен алмашылат. Бул бири-бирине үндөш, бирок эки башка маанидеги эки ыр жөн эле киргизиле койгон эмес. Ал эки ыр окуянын башталышы, чиелениши менен чечилишине, драманын бүт тулку боюна бап келип, анын маани-мазмунун ачууга да шарт түзүп турат.

Биринчи көрүнүштөгү жогорудагы арман ырынан кийин эле Думана көрүнөт да, ал драмага шарттуу түрдө киргизилген элестер менен сүйлөшөт. Ал элестердин бири – дыйкан, бири – уста, бири – бешиктеги наристе. Алардын үчөө тең кырчылдашкан кыргында көз жумган. Ангыча: «Эй, адам! Мен – ажалмын. Сен кайда болсоң мен да ошоякта. Мейлиң эми эле дүйнөнү бүркүп коёсунбу, кырыласыңбы – мен баарына макул, баарына кайылмын. Кылыч, мылтыкты мен жасаган жокмун. Эй, адамдар, ажалды силер өзүңөргө өзүңөр чакырасыңар!» – деген ажалдын сүрдүү үнү угулат. Андан ары думананын өмүр, өлүм жөнүндө толгонуулары. Ошентип, «Ак боз ат» драмасында адегенде эле тээ алмустактан бери далай даанышмандарды түйшөлткөн түбөлүктүү маселелер жөнүндө сөз болот. Дал ошол өмүр менен өлүм түйшүгү, адам баласынын ага болгон пенделик мамилеси жөнүндөгү философия жазуучунун акылын бийлеп, тынчтык бербей түйшөлтүп, ой калчатып, «Ак боз ат» аттуу көркөм дүйнө жаратууга түрткү берди. Бирок бул жалаң эле өмүр менен өлүмдүн элдешпес эрөөлү, сахнадан бизге үнү угулуп жаткан ошол шум ажал жөнүндөгү гана ой толгоо эмес. Бул – алар аркылуу көрпөндөрдүн бири-бирине болгон мамилеси, суроо-жообу, адамдар-

дын ырайымсыз мыкаачылыгы, биринин канын экинчиси ичкен кан ичерлиги, жырткычтыгы туурасында ой калчоо. Талаш жок, адам айбандан айырмаланып, аң-сезимдүү жашап, тиричилигин улагандан бери жакшы менен жаман, адилеттүүлүк менен адилетсиздик бой тирешип келатат. Табият адамга жакшы сапаттар менен бирге жанда жок катаалдык, жырткычтык да тартуулаган экен, жаралгандан баштап бирин-бири кырып келет. Бирок адамдын ошондон берки тарткан азап-тозогуна, кайгы-касиретине кайыл болуп, турмуш-жашоосун улоодо. Дал ушул жерде «эгер адам баласы тынчтыкта жанаша жашоону үйрөнбөсө, өлүп жок болору анык», – деген Ч. Айтматовдун сөзү эрксиз эске түшөт.

Драманын биринчи эле көрүнүшүндө Жунгар ханы Чарындын, анын кол башчылары Шамур менен Мансурдун, желдеттердин баскынчылык, талоончулук иш-аракеттери графикалык штрихти элестеткен деталдар менен таасын, элестүү тартылат. Алардын ар биринин кулк-мүнөзүнө ылайык кеп-сөзү, жүрүм-туруму бар. Ал эми андай эффектиге жетиш үчүн драматург кыйла изденүү машакатын тартканы сезилет. Каармандардын сөздөрүнүн учкул кептей канат байлап макалдатып айтандарынын экспрессивдүүлүгү драматургдун сөз менен мүнөз жана кырдаал жаратуудагы дараметтүүлүгүнөн кабар берет. Маселен, колго түшкөн Малике-аярды Чарын хан кыйнап-кыстап суракка алып жатканда карыянын: «Атың хан болгону менен башын маң бейм. Сөздү көчүк басып угат. Элдин жайынан мурда хандын сарайын сурадың, хандын адеби ушундай болобу? Сага хан керек болсо, мал керек болсо байлап кетпейсиңби Жаныбекти, коштоп жөнөбөйсүңбү Ак боз атты. Калжандатып менде, канкакшатып элде эмне жазык?!», «Уучтап элди ченебейт, кочуштап малды санабайт», «Иттериндин багып өлтүргөнүнөн, арстандын чалып өлтүргөнү абзел. Өзүн өлтүр. Сенден өлсөм зор экемин. Элимдин арты кор болбойт. Сакалым кестигинден коркпойт, убалдан коркот», – деп тайманбай айткан нускалуу сөздөрү душманга чагылгандын огундай таамай тийип, элдин духунун күчтүүлүгүн, кайратын даана көрсөтүп турат.

Биринчи көрүнүштө Чарындын түпкү максаты – карапайым калкты самандай сапыра бергенден көрө, Жаныбек хандын өзүн колго түшүрүп, Ак боз атты алуу керек деген кытмыр оюнан кабар берилип, ошондон кийин сюжет бөлөк нукка, жаңы ылдамдыкка «каторулат». Драмадагы окуянын андан ары чиеленишкенин Чарындын: «Далай күндөр камадым, чаба албадым, ой-тоону бүт аңтардым, таба албадым... Айтчы, чалым, бул сепилге суу каягынан кирип, каягынан чыгат?» – деген суросуна: «Сан жеткис жылгалардын, жыбыттардын каягынан суу

кирип, каягынан чыгарын мен кайдан билем? Бир билсе талаа-да, тоодо жашынган Жаныбек өзү билбесе... Бир билсе ордо ичинде зериккен, обун таппай ээликкен Эрке-Айым билбесе...» деген Малике-аярдын жообунан көрүүгө болот. Анын дал ушул сөзүнөн ордо башкаргандарга болгон элдин нааразылыгы ачык көрүнөт. Ал эми Думананын:

Эдил кайда, о эл кайда?
Элге жетер о үн кайда?
Ээриң башын о кан жууса,
Эрдигиңен о не пайда?

Каракаш торгой о суу кайда?
Калкым кайда, о хан кайда?
Калкын башын о кангытса,
Хандыгыңан о не пайда? –

деп ак урганынан да ханга болгон элдин нааразылыгынын кайгылуу аккорду угулуп жатат. Драматургдун эң башкы ийгилиги – окуялардын андан ары улам чиеленип өнүгүшүн алдын ала белгилеп алган белгилүү бир схема боюнча эмес, мүнөздөрүн, кырдаалдардын кагылышын, алардын «монтаждылышын» көркөм чыгарманын, ириде драманын эстетикалык табиятына, өзгөчөлүгүнө, диалектикалык ички логикасына ылайык ичкериден, табигый мүнөздө өнүктүргөндүгүндө. Драматург Чарынды алабарман баатыр катары мүнөздөбөйт. Анын баатырдыгына таш боордук, кекчилдик, ырайымсыздык, аярдык менен митайым-акылдуулук төп келип айкалышкан. Ал мурда: «Кылбаган санатты кылам, чептин алдына чыркыратып туткундарды жыям, кырам. Ичи ачышса Жаныбек ордосунан чыгып келсин, алык-салыгымды ай өткөрбөй төлөп, Ак боз атына кошуп, сан дүйнөсүн тартууга берсин», – деп опузалап каар менен келген эле. Бирок мындай опузадан эч нерсе чыкпасына көзү жеткен Чарын Малике-аярдай адамдарды көргөндөн кийин: «Таштай катуу, кебездей жумшак карысы бар, жылдыздай бийик намысы бар ушу эл менин элим болсочу», – деп арман кылат. Анда «телегейи тегиз, кереметтүү жер анын ордосу, Ак боз ат менчик жоргосу болмок». Ырас, «бул жерди жүктөп кетем» десе да, ага каршы чыкчу киши жок. Бирок азырынча ал: «Керчөөгө окшош бул жерди камчыга ченеп бөлүүнүн кезеги келе элек», – деп ойлойт. Азырынча анын жалгыз максаты «Эрке-Айымды жазгырып, Ак боз атты алуу». Бул ишке жарачу Мансур, Шамур сыяк туу эки колбашчысы бар. Чарын сөөгүнө сиңген арамзалык менен өзүнүн кол башчыларынын ыплас иштерине туура баа берип, көрө билген көрөгөч. Ошондук-

тан бул ишке «мүнөзү тоң, жылдызы жок, кимдин үнү бийик чыкса ошол жакка оогон, алаканын чокко алыстан кактап, кылтыйып ичине бирдеме «сактап» жүргөн Мансурга караганда, «жылуу айтып, жыландай арбаган, таттуу сөзүнөн мурда тартуусун камдаган, көркоодой аңдып, жибек менен байлаган» Шамурду ылайык көрөт. Себеби ал «мытаамдын мытаамын да жазгыра алат».

Эмне үчүн Чарын Ак боз атты алууга жанталашат? Себеби кылыч менен найзанын күнү тууган жоокерчилик заманда күлүк ат көп нерсеге жеткирерин ал жакшы билет. Кандуу казаттын тагдыры кол баштаган баатырдын минген атына байланыштуу чечилген учурлар көп болгон. Буга Телтору атынан ажыраган Курманбектин тагдыры да күбө.

Драманын биринчи көшөгөсүнүн экинчи, үчүнчү, төртүнчү көрүнүштөрүндөгү окуялар Жаныбек хандын ордосунда өтөт. Ушундан улам бир караганда бул драмада бир үй-бүлөнүн мисалындагы мамиле, карама-каршылыктар көрсөтүлүп, андагы негизги окуя да ушуга байланыштуу болчудай таасир калтырат. Бирок дал ушул көрүнүштөрдө деле эл-жерди тышкы душмандардан коргоо, эл арасынан чыккан карапайым эр-азаматтардын эрдик иштерин даназалоо, эл башкарган ишмер жеке кызыкчылыгынан эл кызыкчылыгын жогору коюу керектигин көрсөтүү драманын башкы идеясы экендиги ачык эле көрүнүп турат. Биринчи көшөгөнүн дал ушул көрүнүштөрүндө Малике-аяр менен алтын таяк Зулайка эненин, эл баатырлары Кулан, Сулайман, Жанкозулардын, Жаныбек хан менен Эрке-Айымдын, Ирбис менен Шамурдун мүнөздөрү бардык жагынан терең ачылат.

Экинчи көрүнүштөгү окуя Эрке-Айымдын ордодогу окуянан башталат. Нөкөр кыздар анын көңүлүн көтөрүү үчүн терметип да, желпип да, шербет-шарап берип да көрүшөт – не бир айла-амалдарды кылышат. Бирок самаганы таптакыр бөлөк айымдын көңүлүн булардын баары көтөрө албайт. Жан жыргалын, жаштык арзуусун баарынан жогору койгон айым бирде «тил жейм, бирде кырк кара кой сойдуруп, анын шыйбылчагын чактырып, чучугуна күрүч бастырып бер», – деп күйөөсү хан Жаныбекке чалжаңдап эркелейт. Башчылык кылууга жарамсыз, элден таптакыр ажырап калган Жаныбек хан да ордо үлпөтүнөн башкага чыкпай, ойсоке аялы эмне десе, аны аткарууга даяр. Сөөгүнө бүткөн жеңил кыялдык, ордодо ага көрүлгөн камкордук Эрке-Айымды биротоло көптүрүп: «Магдыратып боюмду жазбай, шаан-шөкөт курдуруп кабагымды ачпай, катынды катындар менен тегеректетип, анан тууп бер дейт, ой», – деп айтканга чейин, кайненеси ырым кылып жиберген ыйык бешикти көмөлөтө тепкен текеберчиликке чейин алып келди. Бир уруунун уул-кызы бөлөнгөн бул бешикти көмөлөтө тепкенине Зу-

лайка эне: «Жылмандап жанымды кашайтпа! Катынбаакы уулумдун башын тегереттин! Узунун өспөй туураң өскүр, согончогуң куурап өткүр! Бир суудагы элдин ата-бабасы бөлөнгөн бешикти атайын ырым кылып берсем, тескери тээпсиң. Бешикти тепкениң – кешикти тепкениң», – деп катуу нааразы болот. Кайнененин бул жүйөөлүү сөзүнө келини уялып, кечирим сурашы керек эле. Бирок ал кайта кайненеден да ашып түшүп: «Менин да жаным кашайып турат! Өзү тегеренген башты мен кантип токтотот элем. Тепсем тепкендирмин мастык менен, кыпкызыл чычаладай жаштык менен», – деп акараат айтып, кашкайып басып кетет. Каймене менен келиндин бул диалог-рөөлү бөтөнчө эсте каларлык:

З у л а й к а. (Эрке-Айымга) Жылмандап жанымды кашайтпа!
Э р к е - А й ы м. Менин да жаным кашайып турат, Алтын-
таяк апа!

З у л а й к а. Эки буттуу шайтан?! Катынбаакы уулумдун ба-
шын тегереттин!

Э р к е - А й ы м. Өзү тегеренген башты мен кантип токто-
том, апа!

З у л а й к а. Тарт тилиңди! Узунун өспөй туураң өскүр, со-
гончогуң канабай куурап өткүр! Бир суудагы элдин ата-бабасы
бөлөнгөн бешикти атайылап ырым кылып берсем, тескери
тээпсиң. Бешикти тепкениң – кешикти тепкениң...

Э р к е - А й ы м. Тепсем тепкендирмин мастык менен, кып-
кызыл чычаладай жаштык менен. Мен аны тепкеним жок кастык
менен.

З у л а й к а. А сенин жаштыгыңа!.. Ак уул, кызыл кыз тууп
койгондон бетер, арты-кийинин ойлобогон думананын кызы сетер!

Э р к е - А й ы м.

Айттырмакчы элен

айтпаган кепти.

Кар жиликтей болгон каймене,

Деле ушул каарыганың өттү!

Туусам туурмун эртеби-кечпи,

Туубасам колум бош,

жолум бош,

Жашаармын азбы же көпү.

А хан тукумун тууган

катындардын

Кайсынысы жыргап кетти?!

Карга чычар тактыны талашып,

Биринин башын бири кести.

Калп эле алтын таяк

кармайсыз!..

З у л а й к а. Канчык! (Таягын көтөрөт. Ирбис чуркап кирip арачалайт) Кулагына кум гана куюп керен кылып өлтүрөм!
(Чыгып кетет. Эрке-Айым жалгыз)

Э р к е - А й ы м.

Ханым ордосуна камаса,
Кайненем таяктап сабаса,
Күнүлөр караанымды таласа...
Төбөмдөн асманым,
Таманымдан топурагым куласа.
Битиреп жашап, титиреп уктап.
Тойдум сенин жыргалыңа!
Өңүмдүн кылоосу

өчө элегинде,

Койнумдун жылуусу

кете элегинде,

Жерде калбасмын!..

Ордодо өкүм сүргөн шаан-шөкөт, бекерпоздук менен катын-поздук, эрке аялынын обу жок, опсуз өтүнүчүн кың дебей аткарган жумшактык, баарынан да эл мүдөөсү менен эсептешпөө Жаныбек ханды элден алыстатты. Ал эми аялы Эрке-Айымды ордодогу ошол эле бекерпоздук менен шаан-шөкөт ого бетер жадагып, «ай тийген, күн тийген күнгөй-тескейди саматты, жаштык кумарын ого бетер арттырып, ал кумарын кандыруунун жолун издетти». Ансыз да: «Арзуума толгон эр болсо, асмандагы Чолпондой балбылдасам», өзүнүн сулуулугуна маашыр болуп магырап, акылын сезимге жеңдирип жүргөн Эрке-Айымдын арам оюнун жүзөгө ашышын Ирбис менен Шамур тездетти. Айымды кайтарып жүрүп жигиттик касиет-сымбатынан небак ажыраган бычмал-кечил Ирбис менен «мытаамдын мытаамын жазгырган» Шамурдун: «Чарын баатыр сага арнап ак мунара тургузуп жатат, бейиштей турмуштун төрүнө отургузуп, оюн менен болуп жыргатат. Чалчактаса көптүн дебейм, чачса төктүн дебейм деп айттырды», — дешкен алдоосуна Эрке-Айым чындап ишенди. Анан акырында: «Ордоң менен жерге кир, оюнуң менен көргө кир», — деп жүргөн айым бул алдоого арбалып, аңкоо күйөөсү Жаныбектин көзүнө чөп салып, айлакерлик менен Ак боз атты Ирбиске коштотуп алып, алчактатып Чарынга жөнөп кетти.

Эл башына каран түн түшкөндө Малике-аяр элдин атынан: «Ханы жок калк болсо да, калксыз хан болбойт. Калктын ибаратынан чыкса, хан эмес машаяк да оңбойт! Калктын сөзү бул: «Каран түн түшүп турганда, хан казынасын чачсын. Калың жоо-

керге курал-жарак камдасын, элдин сөзүн уксун. Эгер ага болбойт экен, алгыр куш, күлүк ат – элдин мүлкү. Ак боз аттын тизгинин мине турган эр-азаматка берсин. Калкты угарсың, салтты угарсың, ханым! Салтты укпасаң, калктан чыгарсың, ханым!» – деди Жаныбек ханга. Анын апасынын ою да ушундай. Жаныбек хан бул накыл сөздү укпай: «Казынаны чачып жиберүү үчүн жыйган жокмун, боз жоргону саяпкер болуп аларга таптап жүргөн жокмун. Бүгүн жоргомду талашса... эртең ордомду! Тескегени жок тентек эл, башкарганы жок башаламан эл, бүрсүгүнү... Айта бар: казына эмес, тезектин кыгын бербейм! Ак боз ат эмес, анын бир тал кылын бербейм», – деп тетирилет. Бул сюжеттик сызык окуянын өнүгүшүн тездетип, ого бетер чыйралтат. Бөтөнчө экинчи көрүнүштөгү Малике-аярдын: «Кар да кетет – бел калат, хандар өтөт – эл калат. Бийиктин жанында өссө, жапыс өзүн бийик сезет, күлүктүн жанында басса, чобур өзүн күлүк сезет. Чамгарактап калган экенсиң. Керек болсо эл ханды бир күндө кул кылып, кулду бир күндө хан кылып алат», – деген сөзүнүн мааниси терең.

Чынында Жаныбек хан да, баатыр да жигит. Ал нечен жолу кангайлар менен чабышып, женишке да жеткен. Мына эми ага Малике-аяр тигинтип акыл үйрөтүп отурат. Чалды ошол жерде эле жайлап салса да болмок. Бирок анте албайт. Себеби карыянын артында кайнаган калың эл турат. Анын үстүнө «Элчи менен ырчыга өлүм жок» деген эзелтеден берки салтты да Жаныбек жакшы билет. Баарынан да даанышманга кылычын сууруган Жаныбекти: «Кылычын курчпу, душманыңа сууру» деген акылман эненин айбаттуу сөзү селт эткизип, суурулган кылычты кайта салууга аргасыз кылды. Бирок ал: «Мен кангай менен чабышкам, а кырылса кырылгандыр катын – карга, бала – сагызган», – деп дагы эле айтканынан кайтпайт. Ал эми кызкелин, бала-чаканын кырылганы хан үчүн карга, сагызгандын кырылганындай эле кеп, бул үчүн кымындай да жаны ачыбайт. Жаныбектин жаңылыштыгы, шору менен трагедиясы да дал ушунда.

Зулайка эне, Малике менен Думаңа – элдик даанышмандыктын, кемеңгер-ойчулдуктун чыныгы үлгүсү. Ордодогу өкүм сүргөн адаттан тышкары оюн-зоок, салтанат, ысырапчылык, беркерпоздук менен ойсокелик, булардын натыйжасында уулунун да элден ажырап калганы эртеби-кечпи хандын башын жутарын Зулайканын энелик жүрөгү сезип турат. Ошондуктан ал уулунун хандыгына карабай: «Чыканактап тынч жатчу, чырмаймын, балам. Калың жоо калкыңды чапты карашалап, катын-бала олжого кетти, кала албадың арачалап. Кана тулпар, кана

жарак?» – деген суроону кабыргасынан коёт. Эсирген уул энесинин бул акылын «ордонун сыймыгын кетирип, азыткылардын» тилине киргендей түшүндү. Айрыкча, Малике-аяр, Кулан, Сулайман, Жанкозулардын: «Курал-жарак камдалсын үчүн казынадагы мүлк жумшалсын, Ак боз атты жетекчи болчу азаматка бер...» – деген талабына Жаныбек хан болбой койгондон кийинки энебаланын таймашы эсте каларлык. Мына алардын диалогу:

З у л а й к а. Кесепетим, акылчың эле, алөпкө жүрүп Аярындан ажырадың... Упатым а?! Жылдызга чыгып кетипсин. Түш! Түш төмөн! Тизеле! Ооздугуң менен суу ичип, өтүгүң менен суу кечип турганда... Текеберинң шилинди кескир!

Ж а н ы б е к. Алтын таяк ханыша! Кийимиң бүтүн, курсагың токпу? Кийимиң тосулуп, курсагың бөксөрсө айт. Калжактап ишине кийлигишпе! Же,... энеси көпсө эр издейт деп укчу элем! (Кетет)

З у л а й к а.

Эмне уктум? Сүтүм ургур,
кусур ургур!

Угарым ушул беле?..

Сени да жок кыларда

колтугума катып,

Аман алып калбадым беле?

Бөйрөгүмдүн жанында

экенинде тумчуктуруп,

Сымап менен ыштап

салбай не болдум

Эрдимди кесе тиштеп,

Муштап салбай не болдум?..

Ошентип уулунун акараат айтып, тил тийгизгенин эне жүрөгү көтөрө албай, бүт арманын төктү. Эне-бала ушул бойдон бешинчи көрүнүштө гана бир жолу жолугушат. Бирок ал жолугушуу мурдагыга таптакыр окшобойт. Анткени эрке аялы эмне десе кың дебей аткарган, өзүнүн бейкамдыгынан бийликте турууга, башкарууга жөндөмсүздүгүнөн хан Жаныбек Ак боз атынан, аялынан да, баарынан жаманы элден да биротоло ажырап кол жууп, сызга отуруп калды. Эми ордону жоо камап кирип келгенде, ал өзүнүн өткөн-кеткенине серп салып, андан жыйынтык чыгарууга аракеттенет. «Жакасы жок тонго окшоп, кайда турам, башаты жок сууга окшоп, кайда соолом! Элге кылса кесирди, эр курусун ушу экен. Калкка чачса кесирди, хан курусун ушу экен!» – Мына, кокой баш калган Жаныбектин өткөндөн алган сабактары. Бул анын акылына келгенден кийинки айтылган керээзмуну сыяктуу угулат. Бирок эми кеч болуп калган эле.

Эне-баланын сыр төгүшкөн диалогу ушуну менен эле бүтпөйт. Уулунан бул арманын уккан Зулайка эне: Катанын өлсө камчы сап эле. Атыңдан ажырасаң, бир байталдын тезеги эле – башыңдан ажырадың. А, хан туубай, кара башыма шор тууган жаным! Эми элдин алдында эмес – артында жүр. Эрдин жанында эмес – чанында жүр. Ичтен чыккан ийри жыланым!.. Сакалымды булгадың, тиги дүйнөдө да кыйнадың», – деп каңырыгы түтөйт. Бирок табиятынан акылы тетик Жаныбектин буга да жүйөөлүү жообу бар. Бул анын: «Жарыктыгым... Мен хандын дөөлөтүнө кайкаласам, сөөлөтүнө ким чалкалады? Көзүм тумандаганда адебим жоголорун, көр дүйнөгө чиренгенде кадемим катарын мурдатан эмне ойлободун? Башында эмне үйрөтпөдүң? Акимдигиң – ата мурасын деп, мени кайсы жарга түрттүң? Сыймык кушум качканда, чебим менен элимдин ортосу чарт жарылганда, «жылдыздан төмөн түш, тизеле» деп алтын таягыңды булгалайсын. Алтын таянып не муратка жеттик?! Эне ыйык, эне бийик. Бирок намыс деген да бар экен. Баканын бактысынан, шумкардын шору артык!» – деп токтолбой жооп бергенинен да көрүнүп турат. Буга караганда хандын текеберчилигине, элден биротоло ажырап, кол жууп калганына кандайдыр бир даражада энеси да себепкер болгондой божомол туулат.

Драматург бул жерде акылман энени бир жактуу мактай бербей, анын мүнөзүндөгү оош-кыйыштарды, пендечилик жактары менен бирге көрсөтүүгө аракеттенгени баамга урунат. Дал ушул жерде уулунун оңоло баштаганына көзү жеткен эне: «Уулум!.. жалгызым!» – деп кучак жаят. Бирок өзүнүн найза бойлогус күнөөсүн жууш үчүн чындап бел байлаган Жаныбек хан бул жерде да: «Суу кайрадан акчу беле. Сөөктү жашытканда эмне пайда? Кайра кайтсам ошондо кучакта», – деп энесине кучактатпай коёт. Уулунун жүйөөлүү сөзүнө жыгылып, баарынан да анын оңолгонуна чындап көзү жеткен эне агынан жарылып: «Кулулум!.. Кайсы арманымды айтайын. Эмне дейин. Кайсы таягымды карманайын?! Көзүм кашайган жаным!..» деп Жаныбектин маңдайынан сүйөт. Драматург эненин бул сөзү аркылуу таягынын да, тарбиясынын да өксүк жактарын дагы бир жолу тастыктагысы келет. Ал эми ушуга эле удаа: «О, дөөлөтүм а, ушундай тоголок белең?! О, көкө тенири, каягыңа жоголом? Жок, жоголбойм... Чарындын өтүн жарып, өчүмдү алам. Же жакшы ит өлүгүн көрсөтпөй өлөт, атымды билбеген топурактан жай табам. Кош, менин кесирдүү күндөрүм! Кош, менин буулуккан арманым!» – деген Жаныбек хандын сөзү энесине, элге берген антындай угулат. Анан ал калың жоо басып кирди деген суук кабарды жигиттеринен укканда: «Дөөлөт тайыса, доомат басат

деген ошол. Азмын деп карап турчу эмес, көпмүн деп каниет кылчу эмес. Ындыны өчкөндүн жылдызы өчөт. Аттангыла!» – деп кан майданга аттанат. Окуянын андан ары өнүгүшү алтынчы сүрөттө Жаныбек хан «кароолдогу ноёндорду кан кустуруп, анан өзү кансырап уктап жатканда» туткунга түшкөндүгүн Мансур маалымдайт. Жаныбек хандын туткун болуп тургандагы сүйлөгөн сөзү, кыймыл-аракети Чарындан алда канча бийиктигин, душманына тизе бүкпөгөн эрдигин дагы бир жолу ырастайт.

Жаныбек хан элден ажырап жалгыз калып, өзүнүн жеке тагдыры менен өзү болуп жүргөндө, ага нааразылыгы күчөгөн эл эми Жаныбектен үмүт үзүп, Малике-аярдын акылы менен курал-жарак камдашып, жоого каршы даярдык көрүп жатты. Экинчи көшөгө дал ушул окуядан башталат. Жортуулчулар Чарындын кызы Лайлумду байлап келишет. Муну көргөн Малике-аяр: «Бу Чарындын кызыбы? О, кемпайлар... Мергендеп жүргөндү байлап, үйүнөн адашып, сербендеп жүргөндү айдап, сенин баатырдыгың ушубу?.. Кыз аты менен сулуу. Кыз – кырк чачы менен улуу. Азар көргөзбөй, аттын жакшысын мингизип, азем кийгизип, узатып койгула», – дейт. Нускалуу, нарктуу-салттуу, карыялык калыстык менен айтылган анын бул сөзүнүн мааниси тереңде. Күнөөсүз кары-картаңдар, кыз-келиндер, жаш балдар дайым коргоого муктаж. Күнөөнүн баары бийлик, мансап, байлык талашып, карапайым калкты кыргынга учураткан эси жок эл башчыларында. Даанышмандын жогорудагы сөзү аркылуу драматург дал ушул ойду айткысы келип жатат.

Ким чыныгы дос, ким кас экенин, турмуштан эмне алып, эмне жоготконун Эрке-Айым Чарындын колуна келгенден кийин гана түшүндү. Ал кечигип болсо да өзүнүн жоругуна өкүнөт, буга чейинки бардык өмүрүн көз алдынан өткөрөт. Азыр ага баарынан да тентип, думана болуп кеткен атасы аянычтуу. Ырасында да эми ал – мурдагы женил баа Эрке-Айым эмес. Башка, күрөш жолундагы Эрке-Айым. «Ордонун кызыл алтын, ак күмүшүн тепсеген мен, бирөөлөрдүн күнөөсүн, бирөөлөрдүн мүдөөсүн тепсеген мен, мамыдагы атты агытканга жарабайт бекем? Ийе, Чарын, ийиктей башы бар, илээшкен чачы бар дедиң го. Ата! Алда арбагыңдан айланайын ай! Ак бозуң элиңе кетти. Жериңе!..» деп тайманбай айтат.

Чарындын жалган убадасына алданып барып, акыры андан өлүм жазасын алган Ирбис жеткен куйту, өтө аяр жана алдамчы. Ошондуктан ал чыккынчы катары ит өлүмү менен өлөт. Мына ушул жерде калмактын ханы Чарындын бир өзгөчөлүгүн айта кетиш абзел. Ал «чыккынчы – бардык учурда чыккынчы, эл-жерин сатканга аёо болбош керек» деген принципти бекем тутунуп-карманат. Мына ушул себептүү Эрке-Айым менен Ир-

бис Чарындын колуна келгени кутулбас куяга кабылып, адилеттүү жазаларын алып отурушат. Тарых мисалында мындайлар көп. Чыңгыз хан, Искендер сыяктуу улуу кол башчы, жетекчилердин баары көп учурда чыккынчылардын кызматынан пайдаланышкандан кийин, аларды акыры өлтүрүп да коюшчу экен. Драманы көрүүчү да, окуучу да тууган жердин тузуна кара санаган адам качан болбосун өз жазасын алат деген корутундуга келет.

Лайлум атасы Чарындан айырмаланып боорукер, ар бир ишти акыл жүгүртүп жасай билет. Кыргыздын акылман карыясы Малике-аяр сыяктуу эле ал да элдердин жоолашуусун, бири-бирине душман болуусун каалабайт. Мына ошон үчүн ал Эрке-Айымды качырууга аракеттенет, эки элди ынтымакка чакырат.

Окуя андан ары улам катмарланып, драмалык чыңалуусу ырбап, колго түшкөн Жаныбектин кулагын кесилет. Душмандын ордосунда Жаныбек менен Эрке-Айымдын жүз көрүшүүсү тагдырдын миң табышмагынын бир табышмагын дагы жандырат. Акыры Чарын да өз жигити Мансурдун жаасынан өлөт. Кызы Лайлум болсо «жакшылыкка – жакшылык» деген улуу мыйзам боюнча карапайым эл бөөдө кырылып калбасын үчүн ак желек көтөрүп, буруттардын колун тосуп чыгат. Эки эл эпке келип, уруш-чабыш токтолот. Думананын:

Айланайын о жарандар,
Кагылайын о адамдар.
Сага теңдеш о сел барбы!
Сенден бийик о бел барбы! –

деп жар салышы Адамдын улуулугу туурасындагы айтылган Гимн сыяктуу угулат.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Ш. Садыбакасовдун кандай чыгармаларын окугансыңар? «Күндөр» романын, «Ак боз ат» жана «Керме тоо» драмаларын бүт окуп чыккыла. «Ак боз ат» драмасында арбактардын өз ара сүйлөшүүсү, ажалдын монологу берилген. Автор муну менен эмнени айткысы келет? Бул эпизод боюнча оюң кандай?

2. Драманын тематикасы, идеялык мазмуну жөнүндө эмнелерди айта аласыңар? Драмада кайсы мезгил чагылдырылган? Чарындын баскынчы катары элесин драматург кандай деталдар менен берет?

3. «Ат – адамдын канаты» дегенге кандай түшүнөсүңөр? Элдик эпостордо, жөө жомоктордо эр жигит үчүн аттын мааниси жөнүндө эмнелер айтылат? Эмне үчүн Чарын Жаныбекти Ак боз атынан ажыратууга өзгөчө маани берет, болгон аракетин жумшайт? Драма эмне үчүн «Ак боз ат» деп аталат?

4. Жаныбектин эл мүдөөсүн орундата албаганы, ички дүйнөсүнүн тардыгы драманын кайсы сценасынан айкын көрүнөт? Буга байланыштуу үзүндүлөрдү таап окугула.

5. Малике-аяр менен Думананын элдин чыныгы өкүлү, акылман карыя катары өзгөчө сапаттары кайсыл учурда даана байкалат? Алардын монологдору, диалогдорунун мисалында бул суроолорго жооп бергиле.

6. Жаныбек хандын энеси Зулайка тууралуу эмнелерди айта аласыңар?

7. Эрке-Айымдын дөөлөткө, байлыкка көзү тумандаганын, текеберчилигин автор кандай деталдар менен берет? Зулайка менен Эрке-Айымдын мамилелеринен эмнени байкадыңар? Мурдагы иштерине өкүнүп, эми күрөш жолуна өткөн Эрке-Айымдын кийинки аракеттери аркылуу оң образга кошууга болобу?

8. Чыккынчы Ирбисти мүнөздөгүлө. Эрке-Айым Ирбистен эмнеси менен айырмаланат? Ирбис менен Эрке-Айымга карата Чарындын мамилеси, өкүм-жазасы боюнча оюңар кандай?

9. Жаныбектин ишенимдүү жигиттери Жанкозу, Куландардын эл тарабына өтүп кетишинин себеби эмнеде? Драмада эл арасынан чыккан эр-азаматтардын баатырдык аракеттери кандайча берилген? Лайлум кандай орунга эгедер?

10. Драманын тилинен кандай өзгөчөлүктөрдү байкадыңар? Түшүнбөгөн сөздөр кездештиби? Чыгарманын бир көрүнүшү боюнча сахна-сабак өткөргүлө. «Ак боз ат» – тарыхый драма» деген темада сочинение жазгыла.

ЧЫГЫШ ЭЛДЕРИНИН КЛАССИКАЛЫК МУРАСТАРЫНАН

КАБУС-НААМА

(Кабустун насыйкатынан үзүндүлөр)¹

Сөз башы

...Унсурал Маолий Кайкабус бинни Искендер бинни Кабус бинни Бушмагир өзүнүн бул «Насыйкат китебин» перзенти Гилян шахка арнады. Ал перзентине: «Уулум, мен күүдөн-күчтөн тайыдым, карыдым. Сапарым карып калды. Эс тарткандан баштап көз жумарга чейинки көргөн-билгендер туурасында жазсам, өзүнчө бир китеп болор. Бул китепти эгешкен элдешпес кас душмандар да жок кыла албайт деп ойлойм. Ошондуктан, уулум, карылыкка моюн сунуп, бир бутум төрдө, бир бутум көрдө турганда айткан акылымды ук. «Жыртык бүтөлөт, ийри түзөлөт, аракет кылсаң, берекет болот, кедерги кетет, кемтик толот. Ат оонаган жерде түк калат» дешет. «Жамандын артынан чуулгандуу из калат, жакшынын артынан да-назалуу сөз калат» дегендей, ушулар тууралуу эки ооз сөз айтам, аны эшит. Таалим-тарбия алгын. Аталык мээрим менен сага калтырган керээзим ушул болсун, деген нуска кеп айтты.

Уулум, сага эч ким кысымчылык көрсөтө электе насаатыма көңүл бөлүп, оң кулагың менен да, сол кулагың менен да угуп ал. Бул акыл-насаатты аткарсан, эки дүйнөдө тең кор болбойсун. Эгерде сен бул насаатымды угуп, андан таалим-тарбия алсаң, өзгөлөр да менин сөзүмө муюшуп, көңүл бурушар. Менин акыл-насаатым боюнча иш кылууну зор олжо деп эсептешер. Замана салты ушундай, бардык эле бала атанын акыл-насаатын дайым кабыл ала да бербейт. Себеби жигиттер атанын айтканын жеткиликтүү түшүнө бербесе да, өздөрүн илимдүү-билимдүүдөй көрүшөт. Көп нерсени билгендей карыларга кекирейе карашат. Бирок мен аны билсем да, ата мээримим менен милдетим тынчтык бербей, ушул акыл-насаатты жазууга мажбур кылып отурат. Ал насаатты кырк төрт бөлүмгө бөлүп кынаптадым.

Уулум, сен ушул мен айткан акыл-насааттарды дилиңде сактарыңа үмүттөнөм. Муну менен мен аталык вазийпамды аткарган боломун. Калың калктын расмиси ушундай: адам турмуштун суугуна тонуп, ысыгына күйүп, эчен-эчен тоолор ашып, артуу-артуу бел басып, эл кыдырып, жер кезип, жарыкчылык дүйнөдөн арзыбаган мурас топтойт. Ошол топтогон мурасын акырет көздөй сапар жөнөрдө жакшы көргөн адамына мурас-осуят катары калтырып кетет. Мен бул жарыкчылык дүйнөдө ушул акыл-насааттарды жыйнап-топтодум. Менин бул жалганда жакшы көргөн адамым жалгыз өзүңсүн.

¹ Чыгарма автор тарабынан кыскартылып, эркин которулду.

Күүдөн тайдым, сапар карыды. Бул дүйнөдөн эмне тапкан болсом, алдына тарттым. Эч качан манчыркаба жана тескери жолго түшпө.

Уулум, сени эки тараптан тең сенин ата-тегиң, урук-тууганың таза жана бедели улук адамдар болгон... Ата-энеңдин ошол кадыр-баркын билгин... Ар дайым мен сенден жакшылыктын жышаанын күтөм. Ошондуктан сага насаат айтууну өзүмдүн милдетим деп эсептейм. Баамчыл, зирек болгун, менин акырет көздөй кетишиме аз калды, насибин түгөнсө, сен да качандыр менин артыман келерсин... Бул дүйнө – бир аманат жай. Эмнени эксең, ошону оросун. Кандай сөз сүйлөсөң, анын жообун аласың...

Ата-энени урматтоо тууралуу

Уулум, баамчыл болуп, ата-энени ызааттап, ага урмат-сый көрсөтүшүң лаазым, себеби перзенттин тиреги – ата-эне. Эмне үчүн мен ата-энеме урмат көрсөтүшүм керек деп көңүлүң күдүктөнбөсүн. Алар сен үчүн өлүмгө да даяр экендигин бил. Эгер ар бир перзент баамчыл жана акылдуу болсо, ата-эненин айтканын дайым аткарып, алардын мээрим-шыбагасына карк боло берет. Ата-эненин милдети – сени бөлөлөп өстүрүү жана сага жакшылык кылуу. Ата-энеңдин көңүлүн иренжитип, кирдетпе, алардын жүрөгүн кайгы менен азапка салба.

Уулум, сен ата-энени дин жолу менен ызааттап-сыйлоону, урматтоону каалабасаң да, аларга адамгерчилик менен аздыр-көптүр жайдары мүнөз көрсөтүп ызааттагың. Ата-эне сени жан-дили менен алпештеп, бапестеп багып чоңойтот. Эгерде сен алардын көңүлүн оорутуп, кайгыга кириптер кылсаң, анда сен эч убакта сыйга татыктуу эмессин. Ата-эненин жакшылыгын билбеген адам адатта бирөөнүн жакшылыгын да баалай албайт. Сен өз перзентинден урмат-сый көрүүнү кааласаң, анда өзүң да ата-энеңди урматта. Сен ата-энеңе кандай ызаат көрсөтсөң, перзентин да сага дал ошондой урмат көрсөтөт. Перзент – мөмөгө, ата-эне – даракка окшош: даракты жакшы баксаң, мөмөсү даамдуу болот. Ошол сыяктуу эле ата-энеңе көбүрөөк урмат-сый көрсөтсөң, алар да сага деген ак батасын аяшпайт. Мураска ээ болуу үчүн, эч качан ач көздүк кылып, ата-эненин өлүмүн тилебе.

Караманча томаяк болсоң да, акыл жагынан бай болууга аракеттен. Мал топтоп дөөлөттүү болгончо, акыл топтоп аброюңду көтөр. Арийне, акыл менен мал жыйноого болот, а мал менен акыл жыйноого болбойт. Түркөй тез эле жакырданат. Эсинде болсун, акыл ушунчалык баалуу нерсе, аны ууру уурдап кете албайт, отко күйбөйт, сууга чөкпөйт. Эгерде акылың жетик болсо, өнөр үйрөн. Анткени өнөрсүз акыл – кейпи кеткен жылаңач денеге окшош. «Акыл куту – билим» деген байыркылардын сөзүн эсинден чыгарба.

Бедели бийик, жогорку жосундуулук жана өнөрдүн артыкчылыгы жөнүндө

Улум, зирек, сезимтал бол. Өнөрсүз адам эч кимге пайдасыз, тек денеси бар, саясы жок куураган жүзүм жыгачына окшош келип, өзүнө да, өзгөгө да пайдасы тийбейт. Эгерде адам бийик даражалуу, тектүү уруудан чыгып өнөрсүз болсо, калын калктын урмат-сыйынан ажырап, куржалак калат. Ошондой эле татынакай өнөрүнө бийик беделиң айкалышпаса да жакшы эмес. Жорук-жосунуң ашкере мыкты болсо да, ага сыймыктанба. Анткени сырткы сулуулугуна өнөр сулуулугун шайкеш келбесе, ал да эч нерсеге арзыбайт. Байыркы бир даанышман: «Акылмандыктын белгиси ата-тегиндин бийик мартабасы менен өлчөнбөйт, алган билими менен өлчөнөт», – деген. Ата-энеңдин койгон атына мактанба. Ал ат сеин сырткы кебетеге байланыштуу коюлган. Сен өнөрүң менен мыкты наамга жет. Эгерде сен өзүңдү айкөл, чебер, устат, окумуштуу, кемеңгер, залкар адам жана көсөммүн деп санасаң, анда өзүң ушул наамдарга татыктуу бол. Антпесен андай атак-данк жарашпайт. Эгер адам тектүү жерден болуп, эч нерсеге жөндөм-шыгы болбосо, ал адам эч кимдин урмат-сыйына ээ болбойт. Акыл менен өнөр – каухар сыңдуу нерсе. Ошондуктан бул эки каухардын ээсин тапсаң, аны этектен алгын. Мындай адам бардык иштин өтөсүнө чыгат.

Дагы айтам, эсинде болсун, бардык өнөрдөн сөз өнөрү жогору турат. Адам бардык жаныбарлардын баарынан он эсе артыкчылык кылат. Бул артыкчылык адамдын денесинде: бешөө дененин сыртында жайланышкан, бешөө көрүнбөй дененин ичинен орун алган. Адам денесинин ичинен орун алган нерселер булар: адам бир нерсени эстейт, ар дайым эсинде сактайт, элестетет, айырмалай алат жана үн чыгарып сүйлөйт. Адам денесинин сыртында жайгашкан беш өзгөчөлүк булар: угуу, көрүү, жыт билүү, даам билүү жана сезүү. Бул өзгөчөлүк башка жаныбарларда да бар, бирок адамдардыкындай эмес. Ошондуктан адамзат – жаныбарлардын үстүнөн өз өкүмүн жүргүзүүчү падыша. Буларды билгенден кийин жакшынакай сүйлөөгө үйрөн, дайым жүйөлүү сүйлөөнү эсинден чыгарба. Анткени сен кандай сөздү ойлонсон, тил ошону айтат. Сөздү ыгы келгенде орду менен сүйлө. Орунсуз айтылган сөз канчалык жагымдуу болсо да, өөн учурайт. Кыябын таап сүйлөгүн, анткени ойлонбой сүйлөсөң, ооруга чалдыгасын. Эгерде сөзүңдөн пайдалуу бир нерсенин жыты уруп турбаса, мындай сөздүн айтылбаганы абзел. Даанышмандардын мындай бир айтканы эсимде: «Сөз деген бир таттуу шербет сыяктуу. Ага кумарлансаң, баш оору пайда болот. Бирок ошол сөздүн баш ооруга шыпаасы да тиет».

Бейтааныш бирөө сенден бир нерсе жөнүндө сурабаса, озунуп сүйлөбө. Курулай сөздөн сактан, бирөө сенден билбегенин сураса – туурасын айт. Сенден акыл сурабаган адамга насаат айтпа. Себеп дегенде чоочун адамдарга айткан насаатың аны уяткарганга барабар. Эгерде бир адам кыңыр ишке кынык алып баратса, андан алыста, анткени андай адам түз жолго түшпөйт. Бул тек, ийри даракты чаап жонмоюнча түздөлбөгөн сыяктуу нерсе. Жылуу сөзүңдү аяба.

Калк жылуу сөздү эшитпесе, сөз кудуретине сыйкырланбайт эмеспи. Сөзгө куштарланбаган адамдын башын дүнүйө-мүлк кумары гана айландырып алат. Кыйкырып сүйлөбө, акырын жумшак-майын сүйлөөгө аракеттен. Өзүн да бирөөнүн сөзүн астейдил ук. Саздуу жерге үрөн сеппе, түшүм бербейт, мээнетин сая кетет. Ошол сыяктуу эле нааданга жакшылык кылуу саздуу жерге үрөн сепкенге барабар. Ар дайым жакшылыкка арзый турган адамдан жакшылыгыңды аяба жана ал адамга да жакшылык кылууну үйрөт. Эл ичинде бул туурасында: «Эгерде кимде-ким жакшылык кылууну билсе, ал жакшылык кылууну да үйрөтө алат», – деген сөз бар.

Уулум, ар дайым жакшылык кылгын. Жасаган жакшылыгын үчүн эч убакта бушайман чекпе. Бушайман болсоң, бул жалгандан жаза аласың. Бир адамга жакшылык жасасаң, ал адам сенин жакшылыгыңа курсант болсо, сен андан да көбүрөөк курсант бол. Сен бир адамга жамандык жасасаң, ал канчалык капа болсо, сен андан да артыгыраак капа бол. Сен бир адага жамандык ойлосоң, сага да бирөө жамандык ойлобой койбойт... Менин бул айткандарыма кол шилтебе. Адам өз өмүрүндө пенделерге жамандык же жакшылык кылса, ойлонуп иш кылганы оң... Колдон келген жакшылыгыңды эч кимден аяба. Качандыр бир учурда сөзсүз ошол жакшылыгыңдын акыбети кайтат. ...Уулум, эч убакта жакшылыктын назарын сындырба. Ар дайым элге жакшылык кыл. Жакшылыкка кери жумуш жасаба. Бөтөн тил менен сүйлөбө. Эки анжы ойду ойлобо. Буудай деп арпа сатпа. Ар бир иште адилеттүү бол...

Эгерде сенин көөдөнүнө сыйбаган кайгы же кубанычын болсо, аны өзүм деген адамга гана айт. Шаттыкты кайгыга айландыруучуга айтпагын. Ар кандай иште уяң болбо... Эсинде болсун, улуулар аягы кайгы менен бүткөн шаттыкты шаттык дешпейт. Тескерисинче, аягы шаттык менен бүткөн кайгыны кайгы дешпейт. Башына мүшкүл түшкөн учурда да жакшылыктан үмүт үзбө. Үмүтсүздүккө үмүттүн боосун улай бил, эгерим үмүттүн боосун үмүтсүздүккө улаба. Эч бир пенденин мээнетине кыянаттык кылба. Ар бир адамдын алына жараша мээнетин баала. Айрыкча өзүңдүн жакын туугандарыңа мүмкүнчүлүгүңдүн барынча жакшылык жаса. Өз уруундун карыяларына сый көрсөт, бирок жөнсүз жактаба. Эгерде бөтөн бирөөдөн кооптонсон, тезинен алардан оолак болууга аракеттен. Коопсуз нерсени кооптуу деп күмөндөнбө...

Калайык-калктын аз эмгегин көптөй көрүп, анын акыбетин кайтар. Эгерде акылын тайкы туруп, капилеттен жакшы атак, наамга жетсең, аны колдон чыгарбоого шашылыш түрдө үйрөн. Айрыкча өнөр үйрөнүүнү намыс көрбө... Анткени даанышман Сократ: «Өнөрдөн мыкты, билимден улук эч нерсе жок, уяттан катуу нерсе, кызганычтан жаман душман жок» – дептир. Көз ирмем убакытты текке кетирбесең гана даанышман боло аласың. Ушундай мезгилде акылдуу устат табылбаса, көсөмдүктү наадандан үйрөнгөндөй эле, дааныш-

мандыкты да наадандан куп гана үйрөнүүгө болот. Чынында эле нааданды кунт коюп байкасаң, анын жагымсыз иштерин көрүп, андан кутулуунун жолун да издейсиң. Мисалы, Искендер (Александр Македонский) мындай дептир: «Мен бардык досторумдан пайдаланам. Ал эми душмандарымдан болсо, андан да көбүрөөк пайдаланам. Себеби досторум мени урматташып, кээде менден айбыгышып, терс кыялдарымды жаап-жашырышат. Ошентип, өз кемчилигим менен айыбымды сезбей калам. Ал эми душмандарым болсо, душмандык кылышып, менин начар жактарымды, терс кыялдарымды бетиме айтышат. Аны уккандан кийин мен да ошол жаман пейилдеримди таштоого аракеттенем». Көрдүңбү, уулум? Сен даанышмандыкты акылман устаттан үйрөнө албасаң, наадандан үйрөн.

Бүтүндөй улуу-кичүүгө билим үйрөтүү зарыл. Анткени адам билим үйрөнүү менен гана өз жолдошторуна караганда жогорку мартабага жетишет. Ар дайым сен өзүңдөн мээрбандыктын жышаанын баамдасаң, сага окшогондордо мындай сапаттын болбогондугун билсең, өзүңдү өзгөлөрдөн өйдөрөөк тутасың.

Алар да сени өздөрүнөн бир топ жогорку даражалуу деп сезишет. Илим жана маалыматы күчтүү адам калк арасында кадыр-баркка, улуу абройго ээ болот. Ошону билип туруп илим менен даанышмандыкты баалабаса, бул – түркөйлүктүн белгиси. Илимди үйрөнүү үчүн мээнеткеч болуп, ныксырабаш керек. Анткени жалкоолук, кош көңүлдүк – ден соолугунду бузулушу менен табындын айнышынын бирден-бир себепкери. Эгерде дененди эркине баш ийдирүүгө аракеттенбесең, ден соолугуң чың болбойт, жогорку даражалуу адам да боло албайсың. Анткени денен бекерпоздукка берилип, андан ырахат алып, ага туткундалып калгандан кийин, өз ыктыяры менен сенин эркине баш ийбейт, өз ыктыяры менен аракеттенбейт. Ал буйрук менен гана араң аракеттенет. Сен бүт дененди жумушка мажбур кылмайынча, ал өз каалоосу менен кадимкидей иштебейт. Жетишет, уулум, жалкоолуктан оолак бол. Дененди өз эркине күч менен баш ийдир. Ар бир адам өз денесин эркине бой сундура алат. Ошондой болгондо гана адам илим-билимге жетишип, эки дүйнөдө тең өз бакыт-таалайын табат. «Илим-билимге жеткен адамга гана бүтүндөй: адептүүлүк, токтоолук, уялчаактык, тазалык, напсини тыя билүүчүлүк, бирөөнүн шагын сындырбоочулук, сабырдуулук, боорукердик, уят-сыйыттуулук таандык» дешкен. Бирок айрым убактарда тартынчаактык адамга залал... Уялчаактык дайыма ишиндин кедерин кетирип, баштаган ишиңе каскагын тийгизет... Жалгандан, ач көз канаатсыздыктан уял. Туура сөз жана пайдалуу иштен тартынба. Мындай дегеним, кээ бирөө ийменип жүрүп, бардык максаттары аткарылбай калат. Уялчаактык – ыймандуулуктан азыгы, ал эми кембагалдык – уялчаактыктын мөмөсү. Ошондуктан кандай жерде уялып, кандай жерде ийменбөөнү билүү зарыл. Анын кайсынысы пайдалуу болсо, ошону сун аткарууң абзел. Анткени жакшы-

лыктын алгачкы өбөлгөсү – ийменүүчүлүк, жамандыктын алгачкы өбөлгөсү – уят-сыйытсыздык.

Наадан менен сырдашпа, өзгөчө сенин акылыңа шек келтирген түркөй менен түк боорлошпо. Өзүңдүн адепсиздигине мактанба. Улуу адамдар менен сырдаш болгун. Жакшылыктын шарапаты менен гана жакшы наамга ээ болосун. Эсинде болсун, ар дайым көсөмдөрдүн сүйүктүү адамы болууга аракеттен. Адепсиздердин ынагы болуудан кач! Анткени адепсиз түркөйлөрдүн мактоосуна татыктуу адам айрым халифалардан куугунтук жейт...

Каарданууну, бирөөнү кордоону адат кылба. Өтө эле элпек да, муңайым да болбо, анда сени басынтып алышат. Адамдар сенден оолактабасын десен, анчалык оройлонбо. Доско да, каска да жылуу мамиле кылганда гана алар менен ымалашып кетүүм мүмкүн деп, көрүнгөн менен жакындаша бербей. Эч кимди жамандыкка түртпө, себеби жаман жолго салгандын өзү – жамандык. Эгерде күнөөсүз болсоң деле кандайдыр бирөө сенин көңүлүнө азар берсе да, анын көңүлүн калтырба. Анткени чыныгы адам эч кимдин көңүлүнө так салбайт. Адам болсоң мунсуз, кирсиз бол, калайыкка камкор бол. Ар бир адамдын өзүнүн кылык-жоругу болуш керек. Күзгүдөн адамдын жүзү кандай чырайлуу, жылдыздуу көрүнсө, анын кылык-жоругу да дал ошондой татынакай, жагымдуу болгону жакшы. Анткени жакшы жамандык кылбоого тийиш. Буудайдан арпа өндүрүү чындыкка коошпойт. Арийне, адамдын ырайы күзгүдөн суук көрүнсө да, жакшылык кылуусу абзел. Антпесе жамандык үстүнө жамандык жасаганы. Чынында эки жаманды баш коштуруунун аягы барып кайгы менен бүтөт.

Кайрымдуу жана мээрбан адамдарга көп жолук, анан алар менен көмүскө жерде маектеш. Анткени көмүскөдө көңүлүңдөгүнү эркин айтасын. Сага нускалуу ойлорду баяндадым. Аларды окуп-билип, илим-билимди өздөштүргөн кезинде алган билимине эсирип кетпе! Канчалык билимдүү болсоң да, өзүңдү наадан деп эсепте. Наадандык деген кандай экенин терең билгенде гана сен даана акылмансың... Демек, уулум, билимине маашырланып-манчыркаба. Ким билимине маашырланып-манчыркаса, ал ар дайым бушайман болот.

Ар кандай ишти баштар алдында акылдуу досторундан кеңеш сура. Бир адамдын пикири эки адамдыкындай болбойт, сыңар көз кош көздөй көрө албайт. Табыштын табы айныса, өзүн өзү дарылабайт, башка табып чакырып, дартка дабаа издейт. Эгер туугандарыңдын бирөөсүнүн сага иши түшсө аны куткаруу үчүн жаныңды аяба. Ал эми касындын башына түшкөн мүшкүлдөн куткарсан, анын кастыгы достукка айланат.

Сөзгө чебер чечендер сага келишсе, аларга урмат көрсөтүп, жайдары кабыл алып, курсант кыл. Ошондо гана алар сага зор ыраазычылыктарын билдиришип, сенин алдында өздөрүн милдеткер катары сезишип, дайым сенден кеңеш сураганы келишет. Сараң адамдарга эч ким келбейт. Тилинен бал тамган адамдар менен маектешүү аркылуу алардан ширин сүйлөөнүн ыкмаларын үйрөн.

жетимдиктин азабын да, турмуштун кыйынчылыктарын да башынан өткөрөт. 1925-жылы Фрунзе шаарындагы балдар үйүнө кабыл алынат. Бир аздан кийин эле ал балдар үйү Токмок шаарына көчүрүлөт. 1925–1928-жылдары ошол балдар үйүндө тарбияланат. Мына ушул жерде адабий китептерге өтө кызыгып, өз алдынча ыр да жазып көрөт.

Он төрт жашында Фрунзедеги педагогикалык техникумга кирип, анын алдындагы адабий ийримге катышып, орустун белгилүү жазуучуларынын чыгармалары менен таанышат. 1930-жылы «Сабаттуу бол» газетасынын сентябрь айындагы санында биринчи жолу анын «Кызыл жүк» деген ыры басылып, адабий тушоосу кесилет. Ушундан баштап анын ырлары газета, журналдарга үзбөй жарыяланат. 1933-жылы техникумду бүткөндөн тартып, ал биротоло чыгармачылык иштин артынан түшөт. Дүйнөлүк адабияттын мыкты үлгүлөрүн үзбөй окуп, билимин, тажрыйбасын тереңдетет.

1935–1950-жылдардын аралыгында ал ондон ашуун ыр китептин ээси болду. «Таңдагы ырлар», «Жылдыздуу жаштык», «Чолпонстан», «Махабат», «Жаңы ырлар», «Менин жерим – ырдын жери» деген жыйнактары жарык көрдү. «Мой дом» аттуу ырлар жыйнагы 1950-жылы Москвадан орус тилинде басылды. Бул китеп жалпы союздук окурмандар тарабынан жылуу кабыл алынып, акындын атагын алыска таратты.

Алыкул Осмонов эң мыкты котормочу да болгон. Ал Пушкиндин, Шекспир, Низами, Шота Руставели сыяктуу дүйнөлүк адабияттын алптарынын көркөм дүйнөсү менен кыргыз окурмандарын биринчилерден болуп тааныштырат. Айрыкча улуу акын Шота Руставелинин «Жолборс терисин жамынган баатыр» поэмасынын Алыкул таржымалдаган котормосу аңызга айланып, атпай Атажуртубуздун бүт булуң-бурчуна жетти. Шекспирдин «Отелло», «Он экинчи түн» сыяктуу драмаларын да кыргыз көрүүчүлөрү анын котормосу боюнча сахнадан көрүүгө мүмкүнчүлүк алышты.

Улуттук сөз өнөрүнүн бүгүнкүсү менен эртеңкиси туурасында ойлонуу, өзүнө талап коюу А. Осмоновду көп нерсеге милдеттендирди. Ошондуктан мурдагы жазгандары такыр жакпай, өз жараткандарын өзү жериди. Нечен толгонуудан кийин басмага даярдаган ырларынын жаңы жыйнагын өрттөп да жиберди. Бул үчүн чоң жүрөк, ашкере баатырдык керек эле. Алыкулда андай касиет, сапаттардын баары бар болчу. Анын чыгармачылыгынын бурулуш учуру да дал ушул жылдарга туура келди. Бирок ажал арбайган ач колун ага сунуп, өлүм жакындап, суусу түгөнө берди. Ашкере айкөл, ташкындаган таланттын туз-насиби 35 жылга гана өлчөнгөн экен, залкар акын 1950-жылы 12-декабр-

лыктын алгачкы өбөлгөсү – ийменүүчүлүк, жамандыктын алгачкы өбөлгөсү – уят-сыйытсыздык.

Наадан менен сырдашпа, өзгөчө сенин акылына шек келтирген түркөй менен түк боорлошпо. Өзүңдүн адепсиздигиңе мактанба. Улуу адамдар менен сырдаш болгун. Жакшылыктын шарапаты менен гана жакшы наамга ээ болосун. Эсинде болсун, ар дайым көсөмдөрдүн сүйүктүү адамы болууга аракеттен. Адепсиздердин ынагы болуудан кач! Анткени адепсиз түркөйлөрдүн мактоосуна татыктуу адам айрым халифалардан куугунтук жейт...

Каарданууну, бирөөнү кордоону адат кылба. Өтө эле элпек да, муңайым да болбо, анда сени басынтып алышат. Адамдар сенден оолактабасын десен, анчалык оройлонбо. Доско да, каска да жылуу мамиле кылганда гана алар менен ымалашып кетүүм мүмкүн деп, көрүнгөн менен жакындаша бербе. Эч кимди жамандыкка түртпө, себеби жаман жолго салгандын өзү – жамандык. Эгерде күнөөсүз болсоң деле кандайдыр бирөө сенин көңүлүнө азар берсе да, анын көңүлүн калтырба. Анткени чыныгы адам эч кимдин көңүлүнө так салбайт. Адам болсоң мунсуз, кирсиз бол, калайыкка камкор бол. Ар бир адамдын өзүнүн кылык-жоругу болуш керек. Күзгүдөн адамдын жүзү кандай чырайлуу, жылдыздуу көрүнсө, анын кылык-жоругу да дал ошондой татынакай, жагымдуу болгону жакшы. Анткени жакшы жамандык кылбоого тийиш. Буудайдан арпа өндүрүү чындыкка коошпойт. Арийне, адамдын ырайы күзгүдөн суук көрүнсө да, жакшылык кылуусу абзел. Антпесе жамандык үстүнө жамандык жасаганы. Чынында эки жаманды баш коштуруунун аягы барып кайгы менен бүтөт.

Кайрымдуу жана мээрбан адамдарга көп жолук, анан алар менен көмүскө жерде маектеш. Анткени көмүскөдө көңүлүңдөгүнү эркин айтасын. Сага нускалуу ойлорду баяндадым. Аларды окуп-билип, илим-билимди өздөштүргөн кезинде алган билимине эсирип кетпе! Канчалык билимдүү болсоң да, өзүңдү наадан деп эсепте. Наадандык деген кандай экенин терең билгенде гана сен даана акылмансың... Демек, уулум, билимине маашырланып-манчыркаба. Ким билимине маашырланып-манчыркаса, ал ар дайым бушайман болот.

Ар кандай ишти баштар алдында акылдуу досторундан кеңеш сура. Бир адамдын пикири эки адамдыкындай болбойт, сынар көз кош көздөй көрө албайт. Табыштын табы айныса, өзүн өзү дарылабайт, башка табып чакырып, дартка дабаа издейт. Эгер туугандарыңдын бирөөсүнүн сага иши түшсө аны куткаруу үчүн жаныңды аяба. Ал эми касыңдын башына түшкөн мүшкүлдөн куткарсаң, анын кастыгы достукка айланат.

Сөзгө чебер чечендер сага келишсе, аларга урмат көрсөтүп, жайдары кабыл алып, курсант кыл. Ошондо гана алар сага зор ыраазычылыктарын билдиришип, сенин алдында өздөрүн милдеткер катары сезишип, дайым сенден кеңеш сураганы келишет. Сараң адамдарга эч ким келбейт. Тилинен бал тамган адамдар менен маектешүү аркылуу алардан ширин сүйлөөнүн ыкмаларын үйрөн.

Чечендик менен жогорку мартабага ээ болуу

Адамдын сүйлөгөн сөзү куюлушуп, чечен болуусу зарыл. Уулум, дайыма туура сүйлөгүн, жалган айтпа. Туура сүйлөп, өз мартабанды көтөр. Зарылчылыктан бир жолу жалган айтсаң, эл кечирет. Ар дайым сөзүн орундуу болсун, баарынан да жалганга окшош чын сөздү айтпа. Чынга окшогон жалган сөз, жалганга окшогон чын сөздөн дурусураак. Себеби чынга окшогон жалган сөзгө ишенүүгө болот. Бирок жалганга окшогон чын сөзгө эч ким ишенбейт. Демек, жагымсыз чындыкты айтуудан сактан. Бир жолку мени менен Абу Сувар Шапур бинни Абу ал-Фазл экөөбүздүн ортобузда болуп өткөн окуя ылайым сенин башына келбесин.

Уулум, туура түшүнгүн! Мен ал улуу төрө бийликте турган мезгилде ажыдан кайтып келе жатып, бир жыл Ганжада туруп калдым. Индустанга көп жолу баргам, Румга да барууну ойлодум. Абу Сувар Ганжанын улуу падышасы эле. Ал кыраакы, ак көңүл, илимдүү адам боло турган. Бир күнү мени көрүп, ызаат кылып ийиле, маектешүүнү каалагандыгын билдирди. Ал ар дайым менден түркүн сөздөр сурап, берген жообума ыраазы болчу. Сүйлөгөнүм ага майдай жагып, ар бир сөзүмдү зор ынтаа менен укчу. Мен да анын жумшак, жагымдуу мамилесине тамшанып, сөзүнө кулак салчумун. Ошондуктан бир топ жыл Ганжада туруп калдым. Ал өткөргөн жыйынга ар дайым өз убагында барчумун. Падыша менден түрдүү-түмөн суроолор сурачу. Бир күнү менин мамлекетим жөнүндө маектештик. Шах менден Гурган аймагынын абалын сурап калды. Ал аймактын таң каларлыктай ажайып кооздугу туурасында сөз болду. Сөз арасында мен: «Гурган аймагында Сиеваск аттуу бир чоң кыштак, андан узагыраак жерде бир булак бар. Аялдар чогулуп, ошол булакка барып суу алгандан кийин, бардыгы кумгандарын баштарына коюп, куунак кайтышат. Аялдардын бири кумган көтөрбөстөн, алардын алдына түшүп алып, ынтаа коюп, астайдил жолду карап кете берет. Ал жерде «сизак» деген бир көк курт бар. Алдыда бара жаткан аял ошол курттардан бирөөнү көрүп калса эле жолдон алып, алыс ыргытып жүрүп олтурат. Эгерде суу көтөргөн аялдардын бири ошол куртту байкабай тебелеп өлтүрүп алса, кумгандагы суусу сасып калат. Анда сууну төгүп, кумганды жууп тазалап жууп, кайрадан булактан таза суу алып келүүгө туура келет», – деп окуяны айтып бүттүм. Эмнегедир Абу Сувар кабагын чытып, менден жүз үйүрдү. Мени менен бир топко чейин мурдагыдай саламдашпады, көңүл бурбады.

Күндөрдүн биринде Фирзуан Дайлимай мага келип: «Эмир сени кинелеп калыптыр. Паланча өтө эле даанышман адам, бирок жаш балага айтчу жалган сөздү мага да айтат. Ушундай беделдүү адамдын мага окшогон падышага жалган кеп айтуусу ылайык эмес», – деди. Мен бул сөздү угарым менен Ганжадан Гурганга бир адамды жөнөттүм жана мартабалуу адамдардан жогорудагы мен айткан окуянын тууралыгы туурасында кат алып келүүсүн өтүндүм. Гургандын

беделдүү бекзаттары: казысы, ажысы, султаны менин айтканымды тастыктаган күбө кат жазып жибериптир. Кат төрт айда мага жетти. Мен катты падышага көрсөттүм. Падыша катты окуп чыгып жылмаюу менен: «Сендей адам мендей падышанын алдында түк калп айтпасын мен билем. Бирок төрт айдын ичинде эки жүз адил адамдардын күбө болуусу менен аныкталуучу туура сөздү мындай маектешүү учурунда айтуу жакшы эмес. Мындай сөздөр канчалык чын болсо да, көп кишинин кепил болуусу менен далилденет», – деди.

Эсинде болсун, уулум, адамдар үч түргө, а сөз төрт түргө бөлүнөт: адамдардын бири көп нерсе билет, билгендерин унутпайт. Мындайлар – илимдүү адамдар. Ага ызаат менен мамиле кылуу ылайык. Экинчиси билет, бирок билгенин эсине сактай албайт. Ал уйкуда, аны ойготпо. Үчүнчүсү эч нерсе билбейт, билгенин да унутат. Ал – түркөй, андайларга жолобо. Ал эми сөз төрт түрдүү: биринчиси – билүүгө жана айтууга кажети жок сөздөр; экинчиси – билүүгө жана айтууга зарыл сөздөр; үчүнчүсү – билүүгө зарылчылыгы жок, бирок айтууга боло турган сөздөр; төртүнчүсү – билсе боло турган, бирок айтууга кажети жок. Арийне, дүйнөнүн жакшылыгы айтылуучу жана билүүгө зарыл болгон сөздөргө байланыштуу. Мындай сөздүн айтуучу үчүн да, угуучу үчүн да пайдасы зор. Билүүгө мүмкүн, бирок айтууга болбой турган сөздөр бар. Айталы, бир мансапкордун же бир дос адамдын айыбы сага маалым болду дейли. Акылга салып ой калчасаң, аны айтуу туура эместей көрүнөт. Ошол айыбын ачсаң, ал мансапкордун акмагы чыгып, сага нааразы болот. Анда өз башыңа бир чоң балаа же коога ашырып аласың. Ошондуктан бул сөздү билиш зарыл, бирок айтышка жарабайт.

Мен төрт түрдүү сөздүн маанисин баяндадым. Булардын жакшысы – билүүгө да, айтууга да зарыл болчу сөздөр. Бул төрт сөздүн эки жагы бар: бири – ажардуу, экинчиси – кунарсыз жагы. Журт алдында сүйлөгөн сөзүң куюлушуп айтылып, аны калк ынтаа коюп уккандай болсун. Калайык-калк сенин дал ушул кубулжуган сөзүң аркылуу улуу даражага жетеринди билишсин. Себеби адамдын бедели анын сөзү менен билинет, сөз бедели адам аркылуу билинбейт. Анткени ар бир пенденин аброю менен мартабасы өз сөзүнүн көлөкөсүнө жашырынып жатат. Ошондой эле бир нече сөздү чулу, таамай айтылган журч, өткүр накыл сөз менен кыскача айтууга болот. Аны уккан жандын көңүлү сергип, моокуму канат. Ал сөз уккан адамдын көңүлүнөн кыт куйгандай түнөк таап, таттуу сөздүн ширесинен ыракат алсын. Буга байланыштуу бир окуяны укканым бар.

Күндөрдүн биринде танга жуук Харун ар-Рашид түш көрсө, оозундагы тиштеринин баары күбүлүп калган имиш. Эрте туруп түш жоругуч алдырат. Андан: «Бул түшүмдүн маани-жайы кандай?» – деп сурайт. Анда түш жоругуч: «Оо, урматтуу азиз төрөм, бүтүндөй уруктууганың сенин көз алдында көз жумушуп, сенден башка бирөө да тирүү калбайт экен», – дейт. Буга падыша каарданып: «Мындай

суук кабарды дал менин өзүмө айтасынбы? Эгерде менин урук-туку-мумдун баары апаат болсо, анда менин бул дүйнөдө жашашымдын кимге кереги бар, мен жалгыз эмне иш кылам, кантип күн көрөм?» – деп андан жүз балак алууну буюрду. Анан башкасын чакыртып, түшүн жорутту. Ал: «Урматтуу төрөм, бардык урук-тууганыңдан сенин өмүрүң узун болот экен», – деди. «Бардык акылдын түбү бир жерде, сөз төркүнү бир чыкты... Бирок биринчи түш жоругучтукуна караганда, мунун сөзүнүн чоң айырмасы бар», – деп халифа кийинки төлгөчүгө жүз дилде бердирди.

Уulum, сөздүн алды-артын кара. Ар бир сөзгө маани берип, олуттуу сүйлөөгө аракеттен. Жорго тилге салып, куюлуштуруп сүйлөө – чечендиктин негизги белгиси. Эгерде айтылган сөздүн кандай мааниге эгедерлигин билбесең, канатсыз кушка окшойсун. Мындай кушту тоту куш дешет. Тоту куш сүйлөй алат, бирок сөздүн маанисин билбейт. Андай адамды тантык дейбиз. Мындайлар адам катарына кошулган менен, инсан кейпиндеги айбан болуп кала берет. Чечендин ар бир сөзү калкка түшүнүктүү болууга тийиш, тескерисинче, элдин ар бир сөзүн ал да түшүнсүн...

Ар дайым туура сүйлө... Билбеген илимден сөз салба, андан нан да талап кылба. Ар кандай талабың билген илим-билимиңден аткарылат. Анын үзүрүн көрөсүн. Билбеген илим-билимди билемин дегенден зыяндуу эч нерсе жок. Мээнетке чалынасын.

Дагы бир мындай окуя эсимде. Ануширован Адилдин заманында бир аял Абузуржмехрге келип, бир собол сурады. Вазир бул соболго жооп бере албай койду да, аялга: «Бул соболуна мен жооп бере албаймын» деди. Аял: «Эгер ушуну билбесең, кантип падышанын тамак-ашын жейсин?» – деди. Анда Абузуржмехр: «Билген сөзүм үчүн жеймин... Айрым сөздү билбей калсам, падыша мага эч нерсе бербейт. Мен кайсы сөздү билсем, ошол сөз үчүн нан берет», – деди.

Уulum, чектен чыгып кетпегин... Чийинден чыккандык шумпайлык деп бил. Сөздү шашпай айт, иш жасоодон качпа, чыдамдуу бол. Өзүңдөн бөтөнгө сырынды ачагың. Каткан сырынды бирөөгө айтсаң, аны сыр деп эсептебе. Көпчүлүктүн көзүнчө бирөөнүн кулагына шыбыраба. Ал сөз жакшы болсо да, өзгөлөргө өөн көрүнөт. Мындай сөздөн адамдар күмөн санашат. Анткени көпчүлүк адамдар бири-бири тууралуу дайыма арсар ойдо болушат. Чындыкты сүйлө. Уккандар сенин сөзүңө суктанышсын. Эгер күнөөкөр болууну каалабасаң, бир нерсеге күбө өтпө. Күбөлүк милдетинди аткарып жатканда, кара өзгөйлүк кылба.

Ар бир сөзгө кулак төшө, курчтук кылба. Ойлонбой туруп ой айтпа, ар бир сөздү ойлонуп сүйлө, айткан сөзүң үчүн кийин бушайман болбогондой бол. Келечекти ойлоо – бир сөөм ийгилик. Сөз угуудан тажаба. Уккан сөзүң пайдалуубу, зыянбы – баары бир сен аны тыңдагың. Анткени сен үчүн ошол бойдон сөз эшиги жабылып, сөз пайдасы тамам болуп калбасын.

Суук сөз сүйлөбө. Суук сөз – бир уруу журт. Андан кутулуу зарыл. Канчалык даанышман болсоң да өзүңдү пас тут, сага илим дарбазасы дайым ачык болсун, сен илимдүү болуп, сөзгө канык болсон да, эч бир сөздү бузбай туура сүйлө, маанилүү сүйлө. Төрөлөр менен төрөлөрдөй, букара менен букаралардай сүйлөшүүнү үйрөн. Ошондо да даанышмандыктын чегинен чыкпа. Сөзүң тыңдаган адамга татаал туюлбасын. Эгер сөзүң түшүнүксүз болсо, ар кандай далилдер менен айтсаң да, эл тыншабайт. Алардын купулуна толгудай сүйлө. Ошондо гана эл сени тааныйт.

Уулум, канчалык тил безеген чечен болсон да, өзүңдү сөз билгенден төмөнүрөөк карма. Сөз кезеги келгенде оозуна талкан куйгандай отуруп калба. Көп бил, бирок аз сүйлө, аз билсен, көп сүйлөбө. Акылсыз түркөйлөр былжырап көп сүйлөйт. Элде: «Тынч отуруу ден соолуктун олжосу», – деген кеп бар. Акылдуу адам көп сүйлөсө, эл аны маңыз дейт. Акылсыз сүйлөбөсө да, эл аны акылдуу деп ойлойт. Эгер сен өтө эле пакиза болуп, ыпыластыктан оолак жүрсөң да, өзүңдү өзүң мактаба, өз пайданды көздөсөң, сөзүңдү эч ким укпайт, сени бирөө мактасын. Ар бир сөзүңдү эл тамшанып уккандай сүйлөөгө аракеттен. Ар бир сөзүң сая кетпесин, ал сөзүңдүн сага пайдасы тийсин.

Уулум, курулай, сандырак жалган сөздү айтпа. Сандырактык дубаналарга таандык. Адамга кайрылып сүйлөөдөн мурда ал сенин сөзүңдү угууну каалайбы-жокпу, ошону байка. Эгерде тыңдоочу сөзүңдү угууну кааласа гана аңгемеңди андан ары улант. Сөзүңө куштар кардар чыкпаса, аны коюп угуучуга жаккан кептен башта. Сенин шекер сөзүңө арбалгандардын саны арта бербесин.

Адамдар арасында өзүңдү токтоо карма, адамга адамдай мамиле жаса... Уулум, насаат угуудан качпа, адам сөз тыңдоо менен чечендикти үйрөнөт. Муну төмөнкүдөй далилдемекмин: жаңы туулган кызыл эт наристеге жер астынан үй жасап, сүт берип, ошол жерде бапестеп бакса да, ал бала бирди-жарым пенденин сөзүн укпаса, дудук болуп калат. Бирок убакыттын өтүшү менен эс тартканы эл кыдырып, сөзгө аралашып кетсе, нускалуу сөз үйрөнсө, чечен болуп чыга келет.

Дагы бир мисал: ким энесинен тубаса дүлөй туулса, ал дудук болот. Көрүп жүрсөң керек, бардык дудуктар дүлөй болушат. Ошондуктан дайыма даанышмандардын нускалуу сөзүңө кулак сал. Акылмандар: «Даанышмандардын акыл-насааттары көңүл кушун көтөрүп, жайдары кылат. Анткени бул акыл-насааттар даанышмандыктын сурмасы жана тотусу» дешет. Демек, бул жааттагы адамдардын ар бир сөзүн (албетте насаатын) эки кулакты тең төшөп туруп угуу зарыл...

Конок күтүү жана конок болуу жөнүндө

Уулум, эсинде болсун, ар күнү бейтааныш адамдарды коноктой бербегин. Күндө конок чакырсаң, конокко көңүлүңдөгүдөй камылга көрө албайсың. Бир айда канча жолу конок күтүүнү кааласаң, адегенде ошол жөнүндө ойлон. Эгер үч жолу конок чакырууну кааласаң,

бир жолу конок чакыр. Мында үч жолу конокко сарпталуучу каржыңды бир жолу сарптайсын. Муну менен дасторконун дүйүм даамга толуп, ага кине коюучу досторундун тили байланып, оозу жабылат.

Коноктор сенин үйүңдүн астанасын аттаар замат бүт үй-бүлөң менен алардын алдынан жайдары тосуп, жылуу сөз менен кабыл ал. Ошондо алар сага чын ыкластан ыраазычылыгын билдиришет. Эгерде бышыкчылык маалы болсо, тамактан мурун жемиш кой. Саамга сабыр кыл, алар маза кылып, ырахаттанып жешсин. Андан кийин бүтүндөй адамдарды дасторконго отургузгун, өзүң отурбагын, коноктор тартынбай тамактансын. Алар бир-эки жолу суранмайын олтурбагын. Меймандар: «Биз менен чогуу отурчу эми», – деп суранышса да: «Койгула, сиздерге кызмат кылайын», – де. Эгерде дагы кайталап, өтө ле суранышса гана отургун...»Эй, баланча, тамактан алсаң, эч нерсе жебей койдун, сага ылайыктуу эч нерсе жасай да албадым. Кудай буюрса, эмдиги келишиңе мыктап даярданам», – дебе. Бул бекзаадалардын сөзү эмес, тек гана бир базарчы тентектердин сөзү... Мындай сөзгө коноктор кыжаалат болушуп, тамак жешпей туруп кетишет. Бизде Гуланда мындай бир жакшы адат бар. Дасторконду дүйүм тамакка толтурушуп, шербет толо кумараларды коюп, бардык коноктор отургандан кийин үй ээси чыгып кетет. Бир адам гана идиш-аякты сарамжалдоо үчүн калат. Меймандар тамакка тойгондон кийин гана үй ээси коноктордун үстүнө кирет. Араб калкынын салты да ушундай.

Коноктор тамак жеп, колго суу куюлгандан кийин суусундук үчүн атырдай аңкыган жыпар жыттуу шербет куй. Коноктордун кулдарына да урмат көрсөт. Анткени алар сенин данкыны элге жарыя кылат. Дасторконду түрдүү таттуу жемиштерге толтуруп, мукам үндүү обончуларды, музыканттарды чакыр. Шербетин куюлуп турсун. Тамак жегенден кийин шарап ичип, музыка жана күү угушуп көңүл черин жазышсын. Идиш-аягыңда же тамагыңда осол кылчу орунсуз кемчилик болсо, ал кемчиликтерди обончулардын жана музыканттардын өнөрү менен шараптын шарапаты билгизбей салат. Шарап ичүү – зор күнөө. Күнөөлүү болбоюн десен, беймазальк жана бейадептик кылба. Эмне болгондо да коногундун талабын аткарууну эсинден чыгарба, анын оюндагысын табууну өзүңдүн зарыл милдетин деп бил.

...Демек, уулум, конокту жайдары жүз менен кабыл ал. Кандай гана конок болбосун, куунак отуруп, тамагыңды жесин. Шарапты акылыңа ченеп ич, коноктон мурда мас боло көрбө, ар дайым жайдары күлүмсүрөп тургун. Бирок ыгы жок ырсактаба. Орунсуз көп күлүү – дубаначылыктын бир белгиси. Ыксыз көп күлө бербей өзүңдү токтоо кармоо – сабырдуулук менен токтоолуктан белгиси. «Обу жок чыккан беймаал күлкү капылеттен машакат алып келет», – деген сөз бар элде. Конокторун мас болгондон кийин кетүүнү каалашса, бир-эки жолу кичи пейилдик менен: «Кетпениздер», – деп өтүн, үчүнчү жолу суранышса, жан дилиң менен уруксат бер. Кокус кызматкерлерин бир катачылык кетирген болсо, коноктордун көзүнчө ага олу-

райып караба, катасын кечир. Эгер конок сага орунсуз кеп салса, ага катуу айтпа...

Уулум, ар кандай адамдарга конок болуп бара бербе, анткени айрым учурда орунсуз конок болуу бедел-мартабандын жогорулашына залалын тийгизет. Конокко барганда өтө ачка да, катуу жол жүрүп да барба. Тез жүргөндөн адам токпейил тартып, табити тартпай калат. Буга үй ээси бушайман болот. Тамакты көп жесең да, конокто отургандар сени жаман көз менен карашат. Конокто, туугандарыңдыкында болсун, же өзүм дешкен досторункунда болсун, өз ордунду таап отур. Дасторкон үстүндө бирөөгө буйрук бербе жана үй ээсинин кызматкерлерине: «Эй, баланча, бул үй менин өзүмдүкү табакты тиги жерге кой, өзгөлөрдүн тамагына жана кесесине кол салба», – дебе. Өз кызматчы кулуна дасторкондон бир сындырым нан алып бербе. Конок үйдөн бир нерсе алыш уят деген кеп бар эмеспи.

Шарап ичип, катуу мас болбо. Үйүңө кайтып баратканда жолдо сени мас экен деп ойлошпосун, эл мас акыбалыңды байкабасын. Ошончо эле самап турсаң, үйүңдө мас бол. Шарап ичкен мезгилде сага кызмат кылган адамдар канчалык зор күнөө кылса да жазалабагын... Ар кандай ишти жасасаң, соо мезгилинде жаса... Мастык – дубаналык жана селсаяктык... Шарап ар кандай жаман кылык-жоруктарды козгойт: көбү мас болгондо колдорун чапкылайт, буттарын тыбыратат, күлүшөт, ыйлашат, кошок кошушат... Кээси көп сүйлөп тантыса, кээси такыр унчукпайт, бири өтө эле кичи пейил болушат. Булардын бардыгы шараптын таасиринен же ошол адамдын алсыздыгынан...

Уктоо жана дем алуу тууралуу

Уулум, назар салып угуп ал! Даанышмандар уйкуну чакан (кичик) өлүм дешкен. Анткени уктаган адам өлгөн адам менен барабар. Бу экөө тең бу жарык дүйнөдөн кабарсыз, бейкабар. Биринчиси – жандуу өлүк, экинчиси – жансыз өлүк. Көп уктоо – өтө жаман адат, тулку боюн талыкшып, денең салмактанат, соо жаныңды кесел кылат. Эгер төмөнкү алты нерсе адамда болсо, анын жүзү өзгөрүп турат: бири – үзүлбөс шаттык; экинчиси капылеттен пайда болгон кайгы-капа; үчүнчүсү – каар-казап; төртүнчүсү – уйку; бешинчиси – мастык; алтынчысы – карылык. Адам картаганда өнү өзгөрүлөт, бирок бул өзгөрүлүү – өзгөчө өзгөрүү. Арийне, адам уктап жатканда ага тирүү же өлүк деп өкүм чыгарышка болбойт. Себеп дегенде өлгөн адамга да, уктаган адамга да өкүм жок. Көп уктоо зыяндуу болгондой эле, кем уйку да залалын тийгизет. Мисалы, эгерде жетимиш эки саат же үч күн күнү-түнү уктатпай койсо, сөзсүз ал адамдын иренине өлүктүн сыны кирет. Анткени ар бир жумуштун өлчөмү бар.

Даанышмандардын: «Күн-түн биригип жыйырма төрт саатты түзөт. Анын үчтөн-эки бөлүгүндө ойгоо жүрүп, бир бөлүгүндө уктагын. Сегиз саатты чарбачылыкка, сегиз саатты курсантчылык менен

рухий жактан көңүл көтөрүүгө, сегиз саатты чарчаган дененди эс алдырууга жумша. Себеби муундар кыймылсыз дем алышы зарыл», – деп айтканы эсимде. Наадандар ушул жыйырма төрт сааттын жарымын уйку менен өткөрүшүп, жарымында гана ойгоо жүрүшөт. Жалкоолор бир сутканың эки бөлүмүндө уктап, бир бөлүгүндө гана жумуш иштешет. Акылдуулар бир бөлүмүндө уктап, эки бөлүмүндө эмгектенишет.

Демек, мен айткандай эле ар бир сегиз саатты ар түрдүү өткөрүү зарыл. Эсиңде болсун, денен жаны менен тирүү, дене жандын мекени, жан ага жайгашкан. Жандын үч касиети бар: турмуш, аракет, аракетсиздик (сукан). Дене да үч касиетке ээ: өлүм, аракетсиздик жана кеселдик. Ошентип, жан менен дене бирге сыяктуу эле жүрөк денени өз касиети менен сактайт, денени аракет кыймылга келтирет. Кээде дене өз касиетине ылайык жумушун убактылуу токтотот. Бул капилеттен денени талыкшытып, үргүлөтүп барып, уктатып салат. Дененин уйкуга жетеленип бара жаткан учуру өзүнчө бир жыгылган үй сыяктуу. Үй ураган мезгилде анын ичинде эмне болсо да басып калат эмеспи. Дене уйкуга кеткенде да адам ошондой абалга дуушар болот. Кулак сөз укпайт, көз эч нерсе көрбөйт, мурун жыт билбейт, ооз даам сезбейт, кол катуу-жумшакты, оор-жеңилди туйбайт...

Түнкү уйкуну күндүзгүгө айландыруу анчалык деле кыйын эмес. Билимдүү адамдар жай саратанында уктайбы, уктабайбы, айтор, түш ченде дем алышат. Бир сөз менен айтканда, биз өмүрүбүздүн көп бөлүгүн ойгоо өткөргөнүбүз ийги. Анткени алдыбызда түгөнүп бүтпөс түбөлүктүү узак уйку күтүп турат эмеспи.

Улум, кай мезгилде уктасаң да, жалгыз өзүң же жаракөр жубайың менен укта. Себеби өлгөн менен уктаган бирдей. Эки абалда тең адамдын дүйнөдөн кабары болбойт. Арийне, алардын бирөө – тирүүлүктүн уйкусу, экинчиси – өлүм уйкусу. Бирок экөөнүн ортосундагы айырма: бирөө – дем алат, экинчиси – дем албайт. Эрте турууну адатка айландыр... Дайым жумушун менен алектен. Эгер жумушун жок болуп, көңүлүң чапса, ууга чыгып, аң уулап тамаша кылганың жөндүү.

Үй жана жер сатып алуу жөнүндө

Улум, эгер сен жер же үй сатып алууга ниеттенсең, каада-салтка ылайык иш жасап, ала турган үйүңдү байкап, көрүп анан ал. Өзүң сатмакчы болсоң да каада-салттан чыкпа. Үй сатып алгың келсе, арзандаган учурда ал. Сатмакчы болсоң, пайда табар учурда сат. Пайда – хызыр, андан уялба.

Бир нерсе сатып алмакчы болсоң, пайда-зиянын өлчө. Сооданды бүлдүргүң келбесе, анда кирешенин эсебинен чыгымдаба. Дөөлөтүнө залалы тийбесин десен, зыяндуу пайдадан сактан. Жарды болгун келбесе, бирөөгө баш ийип көз каранды болбо... Ач көз болгун келбесе, ар иште токтоо бол. Сабырдуулук – акылмандардын иши. Ар

иште өз пайданды көздө. Үй алгын келсе, ак ниет, адил адамдар жашаган көчөдөн сатып ал. Шаар айланасынан, эски коргондордун жанындагы үйлөрдү алба. Арзанын карап эски, чалдыбары чыккан үйгө да жолобо... Оболу кошунанды байка. Арабдар: «Алгач кошуна – андан кийин үй», – дешет...

Даанышман Бузуржмехр: «Эң оор балакет төртөө: биринчиси – жаман кошуна, экинчиси – чоң үй-бүлө, үчүнчүсү – күйкөлөк аял, төртүнчүсү – муктаждык», – деген экен. Окумуштуулар менен чоң кызматкерлерге жакын жашаба. Эң дөөлөттүү, эң бай адам жападан жалгыз өзүн боло турган көчөдөн гана үй сатып ал. Ошондой эле кошунаң нысаптуу адам болсун. Аны урматтагын, майда-чүйдө жумушуна кол кабыш кылып каралаш... Өз көчөңдөгү жана мааландагы адамдар менен ынтымактуу жаша, сыркоолордун үйүнө кирип алы-жайын сурап, көңүл айтып, өлүм болгон жерге көз көрсөт... Эгер кошунаң куунак болсо, анын шаттыгын бөлүш. Колуңдан келсе конокко чакырып, сарпай кийгиз... Кошунаңдын бала-чакасын эркелетип, бетинен өөп, бооруна кыс. Мааландагы карыялар менен дамамат саламдашып, алардын урмат-сыйына арзы. Эгер адам жакшылыкка же жамандыкка кабылса, ал өз пейилинен табат деп бил, демек, өзүңө ылайык келбеген ишти жасаба, ыксыз көп сүйлөбө. Себеби ким жаман жумуш иштесе, ышлас, бейадеп сөз сүйлөсө, ал бирөөдөн сөзсүз жеме угуп, көргүлүктү көрөт.

Чоң, жашоого ыңгайлуу шаарда жаша. Эгерде үй алсаң, үйүңдүн пайдубалы менен коргону бөлөктөрдүкүнөн бийигирээк болсун. Анткени эмне кылып жатканыңды эл көрбөсүн, сен да өзгөлөрдү көрбөгүдөй бол. Эгер жер же бак сатып алсаң, кошунасыз же суусуз жерден алба. Акылсыздары көп жерге анча кызыкпа... Эч ким талашпай турган башы ачык, күмөнсүз жерди гана сатып ал. Мандемдүү, коогалуу жерди көксөбө. Сатып алган жерге имарат тургуз. Ар күнү бир жаңы жумуш жаса. Ошондо имарат жаркырап көркүнө чыгат. Багбанчылык кыл, эккендеринди жакшы бак, канчалык мээнет кылсаң, жер көрктөнүп асылын берет, акыбетин кайтат. Эгер эмгектенбесең, жерди иштете албасаң, жер жүзү бүтүндөй сенин мүлкүн болсо да опо болуп, пайдасы тийбейт, тескерисинче зыян тартасың.

Дос тандоо жөнүндө

Ар дайым эсинде болсун, уулум, тирүү адам доссуз болбойт. Адамдын доссуз болгонунан көрөкчө жолдошсуз болгону ийги. Бир даанышмандан: «Дос жакшыбы же жолдош жакшыбы?» – деп сураганда, ал: «Дос жакшы», – деп жооп берген экен. Ошондуктан достуктун жөнү жөнүндө ойлон, аларга дайым белек жөнөт... Анткени ким өз досун эстебесе, досу да аны эстебейт. Ал адам досунан түбөлүк ажырайт. Кимдин досу көп болсо, анын айыбы ачылбайт, кадырбаркы жогорулайт. Жаңы дос тапканында да, эски достон кол үзбө. Аларга түсүндү үйүрбөгүн, дайыма досун көп болсун. Элде: «Мыкты

дос – адамга чоң дөөлөт», – деген сөз бар. Адамдар алгач жарма дос болушат. Ошондой эле алар менен жакшы мамиледе болгун. Ар кандай, жакшы жана жаман кырдаалдарда достошкун. Ошентип, алар сенин көп жакшылыгыңды көрсө, кийинчерээк акырындык менен ынтымактуу доско айланат. Бир жолу Искендерден: «Чакан черүү менен ушунчалык чоң мамлекетти кандай амал-айла аркылуу багындырдың?» – деп сурап калышат. Анда Искендер: «Ырайымдуулук жана жакшы мамиле менен душмандарды колго алдым. Келишим түзүү менен досторду жолго салдым. Ушул себептен көптөгөн мамлекеттерди баш ийдирдим», – деп жооп бериптир.

Досундун достору да сенин досторун экени эсинде болсун. Алардын досуна болгон достугу сенин достугундан да күчтүүрөөк болуусу ыктымал. Эгер досун сенин душманыңды жакшы көрсө, андай достон сактан. Досун сага себепсиз күнөө кылса, ага таңданба. Дүйнөдө андан айыптуу жана андан жаман адам жок экенин түшүн, бирок дүйнөдө эч бир айыпсыз адамдын табылышы да кыйын. Дайыма ак көңүл, боорукер бол. Адатта ак көңүл, боорукер адамдын айыбы азыраак болот. Адамгерчиликсиз, кадыр-барксыз адамды дос дебей. Андай адамдар касиетсиз. Андайларды «жарма дос» дешет. Аларды антташкан достордун катарына кошпо. Анткени алар тек гана убактылуу «жарма достор», алар чыныгы дос эмес. Жакшы жана жаман адамды ажыратып тааный бил. Экөөнө тең достук мамиле жаса. Бирок жакшыларына чын дилиңден, жамандарына тил учунан мамиле кыл. Ошондо экөө тең сени менен достук мамиледе болушат.

...Акылсыз адамдар менен эч убакта достошпо. Акылсыз дос акылдуу душмандан жаман. Акылсыз достук жасаган айрым бир ишин акылдуу душман да жасабайт. Асылзаада, адамгерчиликтүү, илимдүү, ишенимдүү адамдар менен достош. Өзүңдүн адамгерчилигиң, кадыр-баркың, илимиң менен белгилүү бол. Адамгерчиликсиз, кадыр-барксыз, түркөй адамдар менен бирге отурба. Мындай адамдар менен кошо жүрүүдөн жалгыз жүргөн жакшы. Эч качан досторундун акысын жебей. Эртедир-кечтир бул үчүн уят болосун. Адатта адамдарды эки топко бөлүшөт: бири – досторунун акысын жеп кетүүчүлөр; экинчиси – жакшылык кылуучулар. Эсинде болсун, дос болууга ылайыктуу адамды эки касиети боюнча танда: биринчиси – аргаң түгөнүп, заманаң куурулуп турган учурда досунду сына. Башыңа мүшкүл түшүп турган учурда чыныгы дос сенден жүзүн буруп кетпейт. Экинчиси – көзү өткөндөн кийин досундун бала-бакырасын, тууган-туушкандарын, жек-жааттарын чакырып, аларга жакшылык кылуу жана ар дайым анын мүрзөсүнө барып, зыярат кылып, эскерип, дуба окуу.

Бир икая айтайын. Даанышман Сократты өлүмгө алып жөнөшөт. Жолдо бара жатып ага: «Бутпарас бол», – деп нечен курдай айтышат. Ошондо ал: «Кадырыңар жан болсун, бул сөздү менин кулагыма угузбагыла. Мен эч качан мындай ишти жасабаймын!» – деп жооп берет. Ошондо аны өлтүрүү үчүн алып жөнөшөт. Шакирттери-

нин бир тобу артынан ээрчип жүрүп олтурушат. Буркурап ыйлап туруп алар Сократтан: «Оо, даанышман устатыбыз, эми өлүмгө чындап моюн сунупсун. Айтчы, сенин сөөгүндү кайсы жерге коёлу?» – деп суранышат. Анда Сократ жылмайып туруп: «Көңүлүнөр кайсы жерди сүйсө ошол жерге ак кепиндеп койгула... тек гана менин ысымымды эстесенер, мага ошол эле жетиштүү», – дептир.

...Уулум, адамдар менен достугун сөтө эле ысык да, салкын да болбосун. Досум көп деп, алардын бардыгына эле көңүл бөлө бербей. Алды-артыңды байка. Досторундун ишениминен чыгып калбагын. Эгер сенин миң досун болсо, баары тең сенден жакын досу жоктой түр көрсөтүшөт. Купуя сырынды айтуу менен да, чоң дөөлөт, мансап менен да, татты даам менен да, марттык жана сарандык кылып да, пайда жана зыян көрсөтүп да – ар кандай жагдайда досунду сынап көр. Досуң сенин душманына душмандык кылбаса, аны досум деп эсептебе. Андайды жөн гана ашына, өң тааныш деп бил. Ынак мезгилинде досуңа эч бир өнөр үйрөтпө. Кокус досуң сага душман болуп калса, үйрөткөнүн өз башыңа чоң балаа үйөт, бушайман болосун. Жарды болсон, дөөлөттүү менен достошпо, адатта жарды менен эч ким достошпойт. Жардыны өзгөчө молдолор жек көрөт. Өзүңө гана ылайык дос изде. Өзүң дөөлөттүү туруп жардыны дос кылсаң, анын айыбы жок. Калайыктын достугуна көңүлүң түз болсун. Эч кандай себепсиз эле досундун көңүлү сенден калса, кайрадан анын көңүлүн табуу үчүн аракеттенбе. Ниети бузук, кинечил достон ыраак жүр. Тек гана бир ач көздүк үчүн достошуу – түбөлүктүү, чыныгы достук боло албайт. Көрө албас, арамза адамдар менен зили достошпо. Себеби ниети бузук наадандын көрө албастыгы эч качан оңолбойт. Ар дайым сага нааразылыгын билдирип, кылдан кыйкым табат да турат...

«Кабус-наама» – көөнөрбөс көркөм дөөлөттөрдүн бири

Бул чыгарма Чыгышта илим, маданият, адабият өсүп-өнүгүүнүн белгилүү бир нугуна түшүп калган учурда, мындан он кылым мурда жаралган. Ал доордун Рудаки, Фирдоуси, Абул Хасан Бинни Ахму Унсури, Абул Хасан Фаррухи, Назимул Мүлк, Омар Хаям, Насыр Хисроу сыяктуу чыгаан инсандары болгон. Булардын арасында Чыгыштын жылдыздары деген түбөлүктүү наам алгандары да бар. «Кабус-наама» да дал ошол XI кылымдын көөнөрбөс көркөм дөөлөттөрүнүн бири. Кийинчерээк чыгарма чыгыш таануучулардын, дүйнөлүк аалым-окумуштуулар менен алдынкы устат-педагогдордун көңүлүн өзүнө буруп, түрдүү тилдерге которулду. Мындай саамалыкты адегенде түрктөр баштап, 1432-жана 1705-жылдарда түрк, 1786–87-жылдары Мухаммет Сыдык менен Рашиди уйгур, болжол менен 1860-жылы Агахи өзбек тилине которушту. Ал эми 1881-жылы аны Каюм Насири татар тилине таржымалдады. Бул котормолор жалпы эле түрк тилинде сүйлөгөн элдерге тең орток көркөм мураска айлан-

ды. Мындан тышкары 1886-жылы профессор Е. Э. Бертельс орус тилине экинчи ирет которду. Жылдар, кылымдар өткөн сайын данкы таш жарган бул китептин уламдан-улам атагы ааламды аралап, дүйнө элине таанымал боло берди. Баарынан да бул баасы чексиз көркөм нарк бир нече кылымдар бою англис, француз, немец тилдүү өлкөлөрдө педагогика окуу китебинин кызматын аткарып, жүгүн аркалап келди. Китеп дагу ушунусу менен баалуу.

Чыгарманын автору Кайкабус Каспий деңизинин түштүк жээгинде жашаган Гилян элинен. Ал 412-жылы (1021–1022) майда феодалдын үй-бүлөсүндө туулуп, «Кабус-нааманы» 475-жылы (1082–1083) баштадым», деп маалымдайт. Кайкабус ал мезгилде улгайып, 63 кө чыгып калган болчу. Ал мезгилдеги тарыхый доорго серп салсак, анда X–XI кылымдарга чейин үстөмдүк кылып келген Саманид мамлекетинин бийлиги X кылымдын аягы XI кылымдын башында ыдырай баштаган. Өлкөдө өз ара ички келишпөөчүлүк күчөп, карапайым эл катуу эзүүдө калды, ошондуктан козголоңчулар көбөйгөн. Саманиддердин кол астындагылардын дээрлик баары түрктөр эле. Мамлекет ыдырай баштаганда алар да баш көтөрүп жанданышты. Караханиддер династиясы болсо Ферганадан Кытайга чейинки бүткүл түрк элдеринин башын кошуп, Саманиддерге каршы кескин күрөшкө чыгышты. Ошентип, 999-жылы Саманиддер династиясы кулады.

Кайкабустун чоң атасы Кабус Саманиддерди ар тараптан колдоду. Герман Вамберинин пикирине караганда «Вушмагир уулу Шамсал Маоли Кабус уйгур ханы Улук хандын кошунун кыйратып, эки жолу жеңишке жетишти. Бирок муну менен ал Саманиддер мамлекетин кайрадан калыбына келтире албады». Деген менен Кабус ошол эле мезгилде Сабуктагинин жардамы аркылуу Табаристанды талкалап, ал жерде хандык кылып калды. Журжан шаарын Табаристандын борборуна айландырды. Кабус каарынан кан тамган катаал, өтө зулум өкүмдар боло турган. Болор-болбос, арзыбаган айыбы үчүн да эч нерсесине карабай, ким гана болбосун өлүм жазасына буйруп, башын алдыра берчү. Анын каардуу зулумдугун Мухаммад Хованд Мирханд өзүнүн «Равзатус сафо» деген китебинде кеңири баяндайт. Мындай мазмундагы маалымат Татиф Алибек Азар Исфиханинин эски фарс тилинде жазылган «Тазкирай аташкада» аттуу китебинде да берилген. Анын бир жеринде: «Жоокерлер, ар кандай адамдар болор-болбос айып кылса эле Кабустун желдеттери алардын баштарын алчу. Зулумдугу күндөн-күнгө ашына бергендиктен акыры кол алдындагы акимдер кенешип отурушуп, Кабусту тактан кулатышып, уулу Манучехрди такка отургузушту», – деген мазмундагы ой бар. Кабустун мындай кан ичер катаалдыгын небереси Кайкабус да жактырчу эмес. Ал өзүнүн «Кабус-Наамасында» чоң атасы жөнүндө: «Менин чоң атам Шамсал Кабус өтө катаал киши болгон, эч кимдин күнөөсүн кечирчү эмес», – деп жазат. Бирок Кабус өз заманынын эң билимдүү адамдарынан эле. Айрыкча адабиятка кызыгып, ынтызар-

лыгы күчөгөндөн күчөп отуруп, кийин чыгаан акындардын бири болгон. Фарс, араб тилдеринде ыр жазган, бул тилдерде сүйлөй да, жаза да билчү. Араб тилинде «Наамалар» деп аталган жыйнак чыгарган. Кабус улуу, залкар илимпоздорду, адабият, маданият ишмерлерин топтоп, өзү жашаган Журжан шаарын ири маданий борборго айландырган. Дүйнөгө белгилүү илимпоз Абу Райхан Беруни да Журжанга качып келип, Кабустун сарайында чоң урмат-сый көргөн. Кийинчерээк Хорезмде тынчтык орногондон кийин гана өз элине кайткан.

Кабустун небереси Кайкабус – өз заманынын алдыңкы билимдүү адамы. Ал айрыкча музыка менен табият таануу илимдерине кызыккан. Көп илимдерден, өнөр-кесиптен, бардык адамдар үчүн зарыл деп эсептелген жөндөм-шыктан, турмуштун көйгөйү менен куу тириликтен, үй-бүлө, жүрүм-турум, үй айбандары – койчу дегеле баары жоктун баарынан анын кабардар экени ушул «Кабус-наама» аттуу чыгармасынан эле кашкайып көрүнүп турат. Ал «Кабус-нааманы» жазганга чейин көп окуп, көп изденди. Өз доорундагы маданий борборлордун дээрлик баарына барып, асыресе Самаркан, Бухара, Хорезм шаарларында көбүрөөк байыр алды. Илимпоздордун илимий-педагогикалык эмгектерин жадабай окуду. Насыр-Хисроунун «Саодат-наама» жана «Рушнаи-наама» аттуу чыгармаларын армансыз окуп, бул эмгектер ага зор таасир калтырды. Ошентип, Кайкабус – өз мезгилинин алдынкы өкүлү. Чыгыштаануучу илимпоз Е. Э. Бертельстин айтымында ал – өз элинин белгилүү феодалы.

Орто Азиянын Абулкасым Фирдоуси, Алишер Навои, Насыр Хисроу, Жусуп Баласагын, Ахмад Югнаки, Саккоки, Рудаки, Абдрахман Жами, Омар Хаям, Руми, Саади, Хафиз, Махтумкули, Агахи... сыяктуу классик акындары өздөрүнүн адабий чыгармаларында, трактаттарында таалим-тарбиялык ажайып ой-пикирлерди айтышып, коом турмушундагы адал мээнет, адеп-ахлактын тазалыгы туурасында өмүр бою санаттап түшүндүрүштү, ааламга жар салышты. Деги эле Чыгыштын улуу ойчулдары, илимпоз-педагогдору бала тарбиясына зор маани беришкен. Хинд элинин «Калила менен Димна», Низамул Мүлктүн «Саясат-наама», Насыр Хисроунун «Саодат-наама», «Рушнаи-наама», Жусуп Баласагындын «Кут алчу билим», Махмуд Кашгаринин «Түрк сөздөрүнүн жыйнагы», Ахмад Югнакинин «Хибатул хакаик», Алишер Навоинин «Махбубул кулуб», «Вакф-наама» сыяктуу чыгармалары айтылган ойдун айкын далили. «Кабус-наама» дал ошолордой классикалык эмгектердин, чыгармалардын катарына кирет. «Кабус-наама» – Кайкабустун эч кимге айтпаган ымандай сырын уулу Гилан шахка айтып, кагаз бетине төккөн кат-наама түрүндөгү эпистолярдык чыгарма.

Кабустун насыйкаттары – өсүп келе жаткан муундарга зор таалим-тарбия бере турган залкар, нускалуу эмгек. «Кабус-наама» 44 главадан турат. Алардын биринчи төртөө диний мүнөздөгү көз карашта жазылып, калган 40 главасы турмуштун ар кандай маселелерин камтыйт.

Китептин «Кабус-наама» деп аталып калышы да так эмес, ал боюнча ар кандай пикирлер бар. Аны эмир Кабустун небереси Кайкабус уулу Гилян шахка арнап жазганы жогоруда айтылды. Андай болсо Кабуска эч кандай тиешеси жок, ал өлгөндөн көп жыл өткөндөн кийин жазылган, анын эстелигине да арналбаган бул китеп эмне үчүн «Кабус-наама» деп аталат деген суроо туулат. Бул жөнүндө белгилүү окумуштуу Е. Э. Бертельс: «Болжолу бул китеп ошол мезгилдеги кабыл алынган көнүмүш салттарга ылайык жөн гана «Панднаама» же «Насихат-наама» («Насаат китеби») аталса керек. Барабара «Кабус-наама» аталып, анан иран таануучулар арасында, бүт Чыгышта бул ат түбөлүк сакталып калган. Чынын айтсак, бул жаңылыштык деген ойдобуз», – деп жазат.

Кайкабус өзүнүн турмуштук тажрыйбаларынан топтолгон мындай насыяттарды уулу Гилян шахка айтуу менен, анын бардык жагынан тарбиялуу болуусун көздөйт. Аны перзентине, бүт ааламга калтырып жаткан баалуу мурас катары карайт. Ал уулуна: «Перзентим, сен бул айтылгандарды кабыл ал, менин жалгыз үмүт-тилегим ушул. Сага калтырган насаатым менен мен аталык милдет-парзымды өтөгөн болом. Ушуну бир билип кой: элдин расмий адат-салттары дал ушундай. Адамзат дүйнөдө тапкан-ташыганын өзүнүн жакшы көргөн адамдарына калтырып кетет. Мен дүйнөдө ушул сөздөрдү терип-жыйнадым, аларды сага калтырам, анткени сен мен үчүн эң кымбатсың. Менин суум түгөнүп, күнүм бүтүп баратат, өмүрүмдө эмнени жыйнап-терген болсом, баарын сенин алдына койдум, өзүнө ылайык келген гана нерселерди аткарып, асты адепсиз иштерге барба», – деп какшап эскертет.

«Кабус-нааманын» биринчи төрт главасы диний мүнөздөгү осуяттар, себеби Кайкабус – динге өтө берилген, такыбаа адам. Андай адамдар дин маселелерине кайдыгер карай албайт. Ал кулдарга (23-глава) да кулдай мамиле жасоону жактайт. Китептин 5-главасы «Энеатаны урматтоо жөнүндө» деп аталып, анда автор «ата-эне өз перзенти үчүн өлүмдөн да кайра тартпашын» ынанымдуу далилдейт. Ата-эненин көңүлүн иренжитпей, аларга урмат-сый көрсөтүп, эң бир жакшы мамиле жасоого үндөйт. Кайкабус ата-эне тарбиясына да зор маани берет. Ал бир жагынан балдарды ата-энесине терең урмат-сый көрсөтүүгө, экинчи жагынан ата-энелерди балдарына туура мамиле жасоого, өрнөктүү, жакшы тарбия берүүгө чакырат. Автор бул главаны башынан аягына чейин ата-эненин сыйлоо балдардын акыл-парасатына, билим деңгээлине байланыштуу болорун далилдеп жүрүп отурат: «Ар бир перзент акыл-парасаттуу болсо, ал ата-энесинин мээр-махабатына арзыйт, аларды дамамат жогору баалап, пир тутат». Өзү ашынган динчил, дин-ислам жолун кыйшаюусуз аткарган, ал үчүн өлүмдөн кайра тартпаган фанатик Кайкабус ата-энеге урмат-сый көрсөтүүгө көпчүлүк учурларда ошол диний өңүттөн мамиле жасайт. Айрым бир учурларда бул маселени тек гана пендечилик жактан түшүндүрүүгө аракеттенет: «Сен ата-энеңе диний түшүнүк

боюнча баш ийбесең да, акыл-парасаттуу пенде катары жайдары мүнөз, жылуу жүз көрсөтүп баш ий», – дейт ал. Теги боюнча Кайкабус ашкере ак сөөк болгондуктан, ата-энеге урмат-сый көрсөтүүнү барып-келип мурас маселеси менен байланыштырат. Бирок мурас үчүн эне-атасынын, урпактарынын көңүлүн кирдеткендерди аёосуз күнөөлөйт. Кайкабус өз бабаларынан такты-таажыны, же болбосо падышачылыкты мурас кылып алганы белгилүү. Бийлик үчүн жада калса өз атасын өлтүргөн мураскорлор четтен табылары анын эсинен эч качан чыккан эмес. Ошон үчүн ал «бийлик үчүн эч качан ата-эненин өлүмүн тилебөөгө» үндөйт. Бул бөлүмдө мындай бир сонун пикир айтылат: Жалпы түрк элдеринде: «эмнени сепсең ошону аласың», – деген макал бар. Автор бул накылдын маанисин: «Эгер адам бирөөгө кыянаттык кылып, көр казса, башка бирөөлөрдөн сөзсүз ошол жамандыкты көрөт, тескерисинче, улууну урматтап, кичүүгө ызаат кылса, башкалардын да сый-урматына ээ болот», – деп чечмелейт. Макалдын мааниси ушундай. Кайкабус да анын ушул маани-маңызын жазбай түшүнүп: «Өз перзентиң сага урмат-сый көрсөтсүн, сыйласың десен, сен да эне-атаңа урмат-сый көрсөт, себеби сен ата-энең эмне иш кылсан, балдарыңдан ошону көрөсүң...» – деп какшайт. Бул ой «Эне-атаны урматтоо» бөлүмүнүн бүт өзөгүн аралап өтөт.

Кайкабус адамдын акыл таразасына өзгөчө маани берет, аны ар кандай дөөлөттөрдөн жогору коёт. Ошон үчүн перзенттин акыл-парасаттуу болушу бардык нерселердин башаты деп эсептейт. «Колунда дүйнөң жок, жакыр болсоң да, акылга бай бол, себеби дүнүйөгө маарып-жыргаганга караганда, акыл байлыгы менен жашаган артыгыраак. Акыл менен дүйнө топтосо болот, бирок дүнүйө менен акыл жыйноого болбойт. Акыл – эч нерсе менен өлчөнбөгөн кымбат буюм, аны ууру уурдай албайт, отко салса күйбөйт, сууга салса чөкпөйт». Автордун бул акыл-насааттары, толгонуулары «Билимди тереңдетүү жана менменсинбөө» деген 6-главада андан ары тереңдетилет.

Кайкабус – менменсинүү менен текеберчиликке жеринен каршы адам. Бабасы Кабус илим менен адабияттын кишиси болсо да, ченде жок текеберлүү, кербез киши болучу. Анын ушундай жорук-жосундарын күнөөлөп, Кайкабус көп жазган. «Кимде ким текеберленип менменсинсе, албетте, ал ар дайым бушайман болуп жүрүп өтөт». Чоң атасынын кан ичер канкорлугун, зулумдугун небереси ушундайча айыптаган. Бирок Кайкабус өз заманынын карама-каршылыктарынын таасиринен биротоло кол үзүп, бошоно албады. Анын ойпикир-концепциясындагы андай карма-каршылыктар, албетте, анын чыгармасында да чагылдырылбай калышы мүмкүн эмес эле. Ал өзүнүн китебинде эмгек менен өнөр, илим-билим үйрөнүүнү жан-алы калбай жактап жар салса да, чыгарманын айрым бир бөлүмдөрүндө адеп-ахлак, тарбия-өнөр сыяктуу маселелерге ак сөөктөрчө мамиле жасайт. Буларга бир жактуу карап, кулк-мүнөз адаттарды да тубаса сапат, ата-бабалар менен укум-тукумдан келип жуккан тубаса касиет

деп түшүнөт. Балким, Кайкабустун ойлорунда да чындык бардыр, бул ойду так кесе танууга да болбойт.

Кайкабус өнөрдү жогорку катмардагы адамдардын өз урпактарына калтырган мурасы, ал эми карапайым майда кесипти болсо, караламан жөнөкөй калктын мурасы катары карайт. Бирок анын ою боюнча жогорку катмардагы адамдардын балдары эптеп күн көрүш үчүн эмес, зарылчылык болгондо гана өз керектөөсү үчүн өнөр үйрөнүүгө тийиш. Бул оюн далилдеш үчүн автор «Олуя падыша» Гиштасбдын бала чагында Рум шаарына барып, жансакташ үчүн темирчиге шакирт болгонунун мисалында көрсөтөт. Ак сөөк тукумундагылар түрдүү өнөр үйрөнүп, бирок анын бирин да кесип кылбаса, аларды Кайкабус айыптабайт. Дал ушунусу менен ал өз тукумунун, ак сөөктөрдүн артыкчылыгын далилдегиси келет.

Кайкабус өз чыгармасынын тигил же бул главасында эмне жөнүндө гана айтпасын, барып-келип жаштардын жүрүм-турумуна чоң маани бергени даана байкалат. Жаштардын адамгерчиликтүү, абийирдүү болушун, ата-энени, улууну урматтап, кичүүнү сыйлашын, айлана-чөйрөдөгүлөр менен дамамат жакшы мамиле түзүшүн, баарынан да билим, өнөр үйрөнүшүн улам бир өңүттө кайталап айтып, мурдагы ойлорун бекемдеп, тастыктап, толуктап, дааналап жүрүп олтурат.

Кайкабустун өз чөйрөсүнүн салт-санааларын бөтөнчө бир урматтаганы бардык жагынан ачык эле көрүнүп турат. Ага карабастан күндөлүк тамактануу учурунда же конок күтүүдө өзүн алып жүрүүнүн жол-жоболорун көрсөтүп жатып да, автор кайсы бир сөздү кыстара коюу аркылуу өзүнүн «базарчыларга», дыйкан чарбалар менен катардагы аскер адамына болгон сүйкүмдүү мамилесин билдиргиси келет. Китептин алгачкы отуз главасы толугу менен үй ичиндеги, болгондо да ак сөөктүк жашоонун жүрүм-турумун сүрөттөөгө арналып, чарба иштерине өтө аз орун берилет. Муну далилдеш үчүн бир күндүк ишке убакытты бөлүштүрүү жөнүндөгү автордун көрсөтмөсүнө саамга эле көз жүгүртсөк жетиштүү.

Автор андан ары уулуна кесип тандоо жөнүндө кенеш берет. Кайкабустун ою боюнча эгер перзентин жалданма музыкант же эшик ырчысы болсо, мунун айыбы жок, бул анчалык деле кейиштүү окуя эмес. Баарынан да акынга, ыр жаратуучуга чоң талап койгон, чон акын Кайкабус поэзияны да киреше алуунун бир каражаты катары карап, киреше киргизген поэзияны гана жогору баалайт. Поэзиянын улуулугу ал үчүн жок нерсе, акын – башка ар кандай кесиптеги адамдар сыяктуу эле кол өнөрчү. Кала берсе автор өзүнүн ак сөөктүк менменсинип бой көтөргөн текеберчилиги унутуп, аны майда чайкоочу болуп иштөө коркунучу да чочута албайт.

«Кабус-наама» жөнүндө жазган баардык чыгыштаануучулар бир ооздон автордун билиминин жогорку деңгээлин жана аны ар түрдүү нерселер кызыктырганын белгилешет.

Уулунун жакшы билим алышы үчүн Кайкабус болгон аракетин жумшаганы китептин мазмунунан да ачык көрүнүп турат. Ал чы-

нында эле өз заманындагы илимдин бардык негизги тармактары боюнча сөз козгой алган. Бирок бул жерде да кандайдыр бардыгы ордунда эместей. Кайкабус китебинде жылдыздар жөнүндөгү илимдин татаал терминологиясын ийгиликтүү колдоно билет, поэтикалык негизги терминдерди да жакшы өздөштүргөн, чөп башылап болсо да бардык тармактар боюнча кеп козгой алат, бирок алардын бирине да кененирээк токтолбойт. Ырас, ар бир илимге кенири токтоло бергенде, китептин материалдарынын жайгашуу ирети бузулуп, темадан четтеп кетүүгө жол берилмек деп автор далай ирет эскертет. Бул кандайдыр бир денгээлде туура, бирок минтип актануу дайыма эле ишенимдүү ынандыра албайт.

Кайкабустун медицинага кызыгуусу кокусунан эмес. Ал жаш кезинде Гурганга адам баласынын тендешсиз дарыгерлеринин бири, улуу Абу-Али ибн-Сина (Авиценна) келип кеткенин унутпаганыбыз абзел. Андан да кызыгы, Кайкабустун акылы боюнча дарыгерлик кесип да мүмкүн болушунча пайда табууга багытталышы керектиги. Ал кала берсе өзү жактырган медицина илимин да көз көрүнөө алдоо жолу менен өркүндөтүп, кандай амал-айла менен болсо да бейтап адамдын ишенимине кирүү керектигин тымызын эске салат. Ошентип, анын ою боюнча дарыгерлик иш да акыр аягында барып-келип дүнүйө топтоого багытталууга тийиш. Күндөлүк жашоо талабына, кырдаалга жараша кубула билүү чыгарманын бүткүл кан тамырына тараган. Бул маселеге атайын акыркы глава арналып, суфизм жөнүндөгү ойлор менен байланышта берилиши өтө кызыктуу. Кайкабустун ою боюнча дүйнө бир көрүнүп жок болчу нерсе, реалдуусу жалгыз гана «космостук мен». Бирок Кайкабустун өзү буга ишенгенине да көз жетпейт, ишенүү кыйын. Эгер анын философиялык концепцияларына кунт коюп көз жүгүртсөк, бир ойдо туруктуу турбаганы, олку-солкулугу баамга дароо эле урунат. Ал ар кандай жандуу жана сырдуу кубулуштардын реалдуулугун тааныганы менен жандын болушун да танбайт, ошондой эле материянын бар экени да анык деген жыйынтыкка келет. Буга карап туруп Кайкабус Аристотелдин араб тилине которулган айрым трактаттары менен тааныш болсо керек деген жыйынтыкка келүүгө болот, антпесе мындай көз караштын пайда болушу кыйын эле.

«Кабус-наамада» бири-бирине карама-каршы, чаташкан ойлор көп. Анын себеби тагдыры ушундай болуп калган адам башкача жазууга мүмкүн эмес болчу. Бул «Шах-наама» менен кызыктуу дал келүү. Фирдоуси өзүнүн табынын күнү бүтүшүнө абдан кейигени жана аны катуу каргыштаганы белгилүү. Кайкабус болсо женилип бергиси келбейт, кандай амал-айла менен болсо да, эч болбосо бүгүнкү жашоосун сактап калуунун жолун издейт. Бул үчүн турмушта ар кандай ролдорду аткарууга даяр. Анткени ал жашоодогу ар кыл оюндарга, тагдырдын тамашасына көнүп бүткөн. Дал ушул бөтөнчөлүк бул керемет китептин өзгөчө кайталангыс баалуулугун да аныктайт.

Китепте чагылдырылган феодалдык жашоо-тиричиликтин картинасы бир башкача толук жана ар түрдүү. Ал бизди тарыхчылардын биринен да издеп таба алгыс турмуш-тиричиликтин ой кырлары менен жакындан тааныштырат. Тажик жана перс адабиятынын тарыхы менен алектенген ким гана болбосун бул китеп менен таанышып чыгуусу зарыл. Китепти көңүл коюп окуу тарыхчы үчүн пайдалуу. Китептин баалуу бөтөнчөлүктөрү анын авторунун сөзүнүн жандан башкача жагымдуу ыргагынан улам дагы тереңдейт. Кайкабустун уулуна карата болгон жумшак юмор менен жылуу мамилеси китепке автор менен жекече аңгемелешип жаткандай таасир калтыруучу майин доош берет. Айрыкча чакан аңгемелер өтө сонун, поэтикалык шөкөттөөлөрдүн жок экенине жана тилинин абдан эле жөнөкөйлүгүнө карабастан, ал аңгемелер өзгөчө кызыктуу курулган.

«Кабус-наама» – турмуштан алынып жазылган чыгарма. Автор уккан-көргөн окуя-икаяларынын баарын чыпчыргасын коротпой пайдаланган. Өз көзү менен көрүп, турмуштан кезиктирген нерселерди Кайкабус окуялап, макалдап, санаттап, ар кандай жолдор менен кагаз бетине түшүргөн. Анын даанышмандыгы да ушунда. Ошондуктан «Кабус-наама» XI кылымдагы Чыгыш жазмасында педагогика илиминдеги эң бир кымбат, нарк-куну ченемсиз эмгек катары бааланат.

Суруолор жана тапшырмалар

1. XI кылымдагы Орто Азия, дегеле Чыгыш элдеринин экономикасы, саясий абалы, тарыхый тагдыры жөнүндө эмнелерди айтып бере аласыңар? Жогоруда аты аталган Чыгыштын улуу, залкар акындары, ойчул-философтору, илимпоз-аалымдарынын өмүрү-чыгармачылыгына байланыштуу кандай кабарың бар? Алардын кандай чыгармаларын окугансыңар? «Кабус-наама», анын автору, ал жашаган доор жөнүндө жогоруда айтылгандан бөлөк кандай кошумча маалыматтарды билесинер?

2. «Кабус-наама» сага жактыбы, жакпадыбы? Эмне себептен жаккан, жакпаганын далилдеп бере аласыңбы? Мындан он кылым мурда жазылган китеп сенин оюңча эмнеси менен баалуу, нарктуу? Эртең эр жетип турмуш курганда өз балдарыңа, урпактарыңа бул китептен эмнени үйрөнүүгө үндөр элең? Китептен автордун кандай оош-кыйыш ойлорун байкадыңар? Ал ойпорго кошуласыңбы, кошулбасаң эмне үчүн?

3. Китептин тили, окуяны баяндоо ыкмасы, нарк-насили туура-сында эмнени байкадыңар? Эпистолярдык чыгарма деген эмне? Кыргыз адабиятында эпистолярдык чыгармалар барбы? Болсо, аларды окугансыңарбы? Окусан, алардын «Кабус-наамадан» айырмачылыктары эмнеде? Ини-карындаштарыңа, жолдош-досуңа арнап насаат түрүндөгү эпистолярдык чакан чыгарма жаз. Чыгарманы бүт бойдон окуп чыккыла. Өзбек агайындар менен жамаатташ жашаган, айрыкча Ош, Жалалабад, Баткен аймагындагы, дегеле өзбек тилин билген балдар «Кабус-нааманы» өзбек тилинде окуп, кыргызча котормосу менен салыштыргыла.

АДАБИЯТ ТЕОРИЯСЫ БОЮНЧА V – IX КЛАССТАРДА АЛГАН МААЛЫМАТТАРДЫ ЖЫЙЫНТЫКТОО

Быйыл да адабият теориясы менен байланышкан кээ бир маселелер менен жалпысынан тааныштык. Эми ошол бизге тааныш жалпы маалыматтар боюнча алган билимди жыйынтыктап, бир системага келтирүү зарыл болуп турат. Эң эле биринчи көркөм адабияттын илимий адабияттардан негизги айырмачылыгы – анын образдуулугу менен эмоционалдуу, экспрессивдүүлүгүндө экенин эстен чыгарбоо керек. Негизинен турмуштун ар кандай учуру адамдын көз алдына элестелип, ачык, даана, жандуу түрдө сүрөттөлсө, ал образдуулук деп аталары силерге белгилүү.

Образ жөнүндө. Чыгармага катышкан адамдардын бардыгы жалпысынан адабий каарман деп аталат. Бирок адабий каармандардын баардыгы эле образ боло бербейт. Адабий каарман образ болуу үчүн анын башка каармандардан өзгөчөлөнгөн, жекече өз башына гана таандык ачык-айкын кулк-мүнөзү, кыял-жоругу, салт-санаасы, түртүспөлү болууга тийиш. Мисалы, «Саманчынын жолу» повестиндеги Толгонайдын иштеген иштери аркылуу жогорку идеал, эл-жер үчүн жанын кыюуга даяр турган карапайым кыргыз аялынын ачык-айкын образы берилген. Ага жалпы кыргыз аялдарына таандык бардык мыкты касиет, сапаттар топтолгон.

Адамдын эң сонун сапаттары, ошондой эле тескери кыял-жоруктары көркөм адабиятта гана жеткилең, таасын, элестүү баяндалат. Ошондо гана же аябай сүйгөн, же аябай жек көргөн оң жана терс образдар пайда болот. Мисалы, Бектурган менен Бөкөнчүнүн, Ажар менен Чырдын, Курманбек менен Тейитбектин, Жаңыл менен Түлкүнүн... образдары мына ушундай. Бул кейипкерлердин биринчилерине окурман жан тартып жакшы көрсө, экинчилерин көрөйүн деген көзү жок болуп, алар менен кайнаса каны кошулбайт.

Адабияттын түрлөрү, тектери жана жанрлары. Көркөм адабият бүтүндөй адам тагдырын даана көрсөткөн өзүнчө бир чоң күзгү, турмуштун окуу китеби. Ал эми турмуш болсо көп кырдуу, көп сырдуу жана татаал. Анда бир кичинекей окуя, тарыхый же адамзаттык окуя менен жеке бир адамдын тагдыры бүт элдин, жалпы адамзаттын тагдыры менен тогوشуп, байланышат. Кээ бир окуялар көз ачып-жумганча аз гана убакыттын ичинде өтүп кетсе, айрым окуялар айлап-жылдап созулат. (Маселен, согуш, революция, ж. б.) Түпкү теги бир болгон менен мына ушуга байланыштуу адабий чыгармалар бир катар окшош белгилерине карай: лирика, эпос, драма деген үч негизги түргө бөлүнөт.

Лирика – көркөм адабияттын негизги бир чакан түрү. Турмуш шарттарынын натыйжасында пайда болгон акын-сүрөткердин ой-пикири, ички толгонуулары, ага ылайык көңүл жайы, акыл-сезимдери, кубаныч-кейиши көбүнчө лирикалык чыгарма аркылуу берилет.

Ал адабияттын «атка жеңил, тайга чак» түрү деп аталып, адатта ыр түрүндө жазылат. Анткени ыр аркылуу адамдын кайгы-кубанычы, аны элеп-желеп кылып, алып учкан санаа-ойлору, күйгүлтүккө салган көңүл-жайы даана боёктор менен тартылат.

Лириканын тематикасы өтө бай жана ар түрдүү. Ал: саясий, философиялык, граждандык, пейзаждык жана сүйүү лирикасы делип бешке бөлүнөт. Силер V класстан баштап IX класска чейин А. Токомбаев, К. Тыныстанов, М. Элебаев, Ж. Бөкөнбаев, Ж. Турусбеков, М. Алыбаев, А. Осмоновдун... далай ырларынын мисалында ар кандай тематикада, ар башка стиль, манерада жазылган көптөгөн лирикалык чыгармалар менен тааныштынар. Алардын арасынан Алькул Осмоновдун өмүр-өлүм, жашоо-турмуш туурасындагы философиялык жана граждандык (эмгек, тууган жер, акындын милдет-максаты жөнүндөгү лирика) ырлары өзүнчө өзгөчөлүгү менен айырмаланат. Чыныгы лирикалык чыгармада акын көбүрүп-жабырган жалтырак, кунарсыз сөздөр, жеңил-желпи уйкаштыктар, курулай көкүрөк уруп кыйкырган патетика менен декларациядан оолак болуп, образдуу, эмоционалдуу жана экспрессивдүү ыр жазууга аракеттенет. Үр токулган сүрөткердин таланты, жөндөм-шыгы, акындык кудурети канчалык күчтүү болсо, ошончолук чыгармачылыкка жооптуу карап, өзүнө-өзү алымсынбайт. Залкарлардын акындык сабактарын үйрөнүп, өздөштүрүп, өзүнүн өсүштөрү менен өксүктөрүн акыл калчап өлчөп көрүп, андан тийиштүү жыйынтык чыгарат. Талбай изденип, жаңы табылгаларды табат, жан алакетке түшүп сөз менен иштейт. Натыйжада анын ырларынан актуалдуу ой кашкайып көрүнүп турат да, акын образ аркылуу ойлонуп, образ менен сүйлөйт.

Аалы Токомбаевдин да көпчүлүк ырлары мына ушундай. Айрыкча бул касиет-сапат А. Осмоновдун поэзиясына толугу менен таандык. V класстан бери окуп келе жаткан анын ар кандай тематикадагы «Кыргыз тоолору», «Фрунзе», «Буудай сапыруу», «ФЗОдогу иниме», «Жумушчу», «Ысыккөл», «Көлдүн кечки көрүнүшү», «Ысыккөлдө төрт мезгил», «Оорулуу акын», «Бөбөккө», «Адамзат», «Тирүүлүк», «Атажурт», «Коштошуу», «Мен тансам...», «Өзүмдү-өзүм», «Мен кыргыздын акыны», «Музыка», «Пушкинге», «Шота Руставелиге» деген лирикалары бөлөк акындардын ырларына караганда башкача бир касиет-сапатка эгедер. А. Осмоновдун жалаң гана VII, IX класстарда сунуш кылынган ырларында карапайым жумушчу, дыйкандардын образы, эмгектин улуулугу, адам менен табияттын ажырагыс гармониясы башкача бир күү кайрыктар менен ырдалат. Табият көркүн тартуудагы сүрөткердин табылгалары менен поэтикалык каражаттарынын арбындыгы, тууган жер менен Ата Журтка болгон кусалык-сагынычы окурмандарды ойго салат. Ал эми поэзиянын милдети, өмүр, өлүм темасындагы философиялык ырларында акын өзүнүн гана жекече керт башынын касирет-кайгысын, арманын айтып жатса да, ар кандай адамды кайдыгер калтырбайт. Ал ырлардагы лирикалык каармандын толгонууларынын конк-

реттүүлүгү, образдуулугу, граждандык эрдиги жөнүндөгү саптар – өзүнчө бир ажайып көркөм дүйнө. Бул алардан айрыкча поэзияга таандык баардык касиет-белгилерди: образдуулук менен предметтүүлүктү, эмоционалдуулук менен экспрессивдүүлүктү, троптун бардык түрлөрүн табууга болот дегенди билдирет. V класстагы Мидин Алыбаевдин «Алатоого», «Соңкөл», «Тяншань» деген үч ыры да нарк-насили жагынан эң жогорку баага арзыйт.

Чакан аңгемеден баштап романга чейин эпостук чыгарманын түрүнө кирет. Ачыгыраак айтканда, жөө жомок, эпос (дастандар), тамсил, аңгеме, повесть, поэма, романдын баары эпикалык чыгармага жатат. Булардын ар бири боюнча V класстан баштап алгачкы түшүнүк берилген. V – IX класстарда өтө көп эпикалык чыгармалар окулат. Алар ыр менен да, кара сөз түрүндө да жазылат. Эпиканын ыр түрүндөгүсү баллада, поэма, ыр менен жазылган роман деп аталса, кара сөз түрүндөгүсү аңгеме, новелла, эссе, повесть, роман деп аталат. V – IX класстарда «Жетим менен сыйкырчы», «Күч бирдикте», «Эненин жүрөгү», «Чептен эрдин күчү бек», «Энем», «Каракчынын трагедиясы», «Ажал менен Ар-Намыс», «Эшимкандын тереги», «Ким болду экен?», «Өлүп тирилгендер» сыяктуу поэмалар окулат. Эгер роман жанры тарыхый, социалдык-турмуштук, психологиялык, өмүр баяндык ж. б. болуп бөлүнсө, поэма менен повесттер да шарттуу түрдө ар кандай түргө бөлүнүшү ыктымал. Мисалы, жогорудагы поэмалардын биринчи бешөө элдик оозеки чыгармалардын негизинде жазылган поэмалар же дастандар деп аталса, «Энем» поэмасында социалдык-турмуштук да, психологиялык да касиеттер бар. Ал эми калган акыркы бешөө согуш темасына арналып, турмуштун ар кандай жагдай-кырдаалдарын камтыган поэмалар. Булардан тышкары V класстан баштап кара сөз түрүндөгү жөө жомоктор менен эпостор, тигил, бул романдын үзүндүлөрү, бир нече аңгеме, повесттер милдеттүү түрдө окууга сунуш кылынган. Эске алчу бир нерсе, маанимазмуну, камтыган окуясы, көтөргөн проблемасы, кейипкерлердин саны ар башка болгону менен жөө жомоктон – эпоско, баллададан – поэмага, аңгемеден – романга чейинки көркөм дөөлөттөрдүн бардыгы эпикалык чыгармалар деп атала берет.

Ар бир класс үчүн түзүлүп-кураштырылган окуулукарда аңгеме, новелла, эссе, поэма, повесть, жөө жомок, эпос, роман жөнүндө учкай болсо да адабий-теориялык түшүнүк берилген. Ошондой эле тигил же бул класста анализге алынып жаткан конкреттүү аңгеме, повесть, поэма, романдардын мисалында бул адабий жанрлардын өзгөчө касиет-сапаты, камтыган окуясы, образ системасы ж. б. белгилери боюнча бири-биринен айырмаланары да көрсөтүлгөн. Баарынан мурда тигил же бул аңгеме, поэма менен повестте, романда сүрөткер көтөрүп чыккан проблемалар, анан анын көркөм чечилиши V – IX класстарда окулган башка прозалык чыгармаларга таптакыр окшошпойт. Ал өзгөчөлүктөрдү да билүү зарыл.

Адабияттын үчүнчү негизги түрү – драма. Драмалык чыгармаларда турмуштук окуялар, каармандардын мүнөздөрү, лирикалык,

эпикалык чыгармалардагыдай автордун баяндоосу аркылуу сүрөт-төлбөстөн, кейипкердин сүйлөгөн сөздөрү (диалог, монологдору), иштеген иштери, кылык-жоруктары аркылуу ачылат. Ошондуктан драмалык чыгармаларда ар бир каармандын сүйлөгөн сөзү, ички-тышкы монологу зор мааниге эгедер. Драманын эң негизги өзгөчөлүгү ал адегенде эле жетилген окуядан, курч конфликттен башталат. Анын каармандары драматургдун мүнөздөөсүнө, баяндоосуна, сүрөттөөсүнө муктаж эмес. Тагыраак айтканда, анда өзүнө-өзү мүнөздөмө берүүчү кейипкерлер сахнадан чыга келет. Ал каармандардын диалогдору, монологдору, репликалары, мимика-жандоолору аркылуу ишке ашат. Драмалык чыгарма негизинен сахнага коюу үчүн жаралат, андагы окуялар өткөн турмушту көрсөтүп жатса да, көрүүчү аны эми эле болуп жаткан окуядай кабыл алат. Бирок драманын кең жана тар маанисиндеги түшүнүктөрү бар. Кең маанисинде жалпы эле драмалык чыгармалар, тар мааниде драмалык чыгармалардын бир гана түрү туурасында айтылат. Ал негизинен трагедия, комедия, драма деп үч топко бөлүнөт.

Трагедиянын каарманы өзүн өлүмгө дуушар кылуучу турмуштун бөтөнчө айласыз кырсыктуу кырдаалдарына, адамдын чаркы жеткис кыйын абалдар менен жан аябай катуу кармашчу аёсуз күрөштөргө кириптер болот. Натыйжада трагедиянын каарманы өзүнүн адилеттүү ак иши үчүн өлүмгө башын байлайт. Бул күрөш трагедиялык каармандын өз алдына демейки адамдар аткара албас милдеттерди койгондугун, талабынын татаал, бирок асылдыгын, өз идеясынан кайтпаган кайраттуу-кашкөйлүгүн көрсөтөт. Трагедиянын каарманы өзүнүн жазыксыз өлүмү аркылуу кандайдыр бир алдынкы идеянын же иштин акыйкаттуулугун, тууралыгын, өлбөстүгүн, түбөлүктүүлүгүн да далилдейт. Мындай чыгармалардын каармандарынын тагдыры кейиш менен бүтсө да, анын жазмышына адам ыраазы болуп, иштеген ишине сыймыктанат. Англиянын улуу акын-драматургу Вильям Шекспирдин (XVI кылымдын акырында, XVII кылымдын башында жашаган) бүткүл дүйнө билген «Король Лир», «Гамлет», «Ромео менен Жульетта», «Отелло» сыяктуу трагедияларын көргөн адам дал ушундай сезимде калат.

Комедияда сөз жана кыймыл-аракет аркылуу көбүнчө адамдын мүнөзүндөгү жат көрүнүштөр, алардын тескери нравасы менен кыял-жоругу катуу шылдыңдалып келекеленет. Кээде адамдын оң сапаттары да турмуштук кызык ситуацияларга кириптер болгон учурлар кездешет. Мындай окуяга да көрүүчү таң калып, күлкүсү келет. Комедиялык чыгармалардын чыныгы классикалык үлгүсүнө Н. В. Гоголдун «Текшерүүчүсү» кирет. Кыргыз адабиятынын тарыхында кээ бир кемчиликтерине карабастан өз мезгилинде учур талабын аздыр-көптүр аткарган, кыргыз драматургиясы менен театр өнөрүн өнүктүрүүгө өз үлүшүн кошкон «Жапалак Жатпасов», «Менин айылым», «Жашыл токой», «Эки дос», (Р. Шүкүрбеков), «Жантектин керээзи», «Курорттогу окуя» (М. Алыбаев), «Тар капчыгай» (Т. Абдумо-

мунов) аттуу сатиралуу жана юморлуу комедиялар жаралганы белгилүү. Бул жанр айрыкча 60 – 70-жылдардан кийин өрүш алып, турмуштагы ар кандай тескери жорук-жосундар камтылган «Жыгылган ооганга күлөт», «Эч кимге айтпа», «Машырбек үйлөнөт» (сатиралык), «Жарыктык каралдым» (лирикалык, Т. Абдумомунов), «Бир көчөнүн кыздары» (К. Маликов), «Шайтан кыз» (К. Жантөшев), «Жаны келин», «Жоронун жоруктары», «Ак тамак, көк тамак» (М. Тойбаев), «Коңшулар» (К. Жапаров), «Эртең жаны жыл» (Б. Жакиев), «Уят эмеспи» (Ш. Садыбакасов) сыяктуу комедиялар пайда болду.

Бардык эле драмалык чыгармаларда көбүнчө оң менен терстин, жакшы менен жамандын, ак менен каранын, адилеттик менен адилетсиздиктин, акылдуу менен наадандын ортосундагы айыгышкан күрөш көрсөтүлөт. Бирок мында окуя бардык эле учурда трагедиядагыдай каармандын өлүмү менен бүтө бербейт. Тематикалык жагынан да драмалык чыгармалар өтө бай жана ар түрдүү. Эгер «Ажал ордуна» (Ж. Турусбеков), «Бийик жерде» (К. Маликов), «Ак боз ат» (Ш. Садыбакасов) сыяктуу бир элдин басып өткөн зор татаал тагдырына байланышкан чыгармалар тарыхый драма деп аталса, К. Маликовдун «Айланган тоонун бүркүтү», Р. Шүкүрбековдун «Акындын үмүтү», Т. Абдумомуновдун «Сүйүү жана үмүтү», Б. Жакиевдин «Миң кыял», Т. Касымбековдун «Алымканы» (булардын баары улуу акын Токтогул, анын шакирттери Эшмамбет, Калык, Ниязалы жөнүндө), К. Маликовдун «Осмонкулу», Ш. Бейшеналиевдин «Кычаны», Ж. Садыковдун «Жукеев-Пудовкини», «Боз торгою» (Тоголок Молдо жөнүндө) жана «Күйөө жолдошу», Н. Байтемировдун «Уркуясы», М. В. Фрунзенин балалык чагына арналган М. Тойбаевдин «Жашыл дарагы» тарыхый-таржымал драмалар деп аталат. Ал эми Ч. Айтматовдун бардык чыгармаларынын сахналашкан варианты менен «Фудзиямадагы кадыр түн», Б. Жакиевдин «Атанын тагдыры», М. Байжиевдин «Төрт адамы», Т. Абдумомуновдун «Абийир кечирбейт», «Каркыралар кайтканда», «Бюро жүрүп жатат» өндүү адамдын ички руханий дүйнөсүнө үңүлүп кирген чыгармалар психологиялык-философиялык драмаларга кирет. Мындан тышкары «Курманбек» (К. Жантөшев), «Жаныл» (К. Маликов), «Айкөл Манас», «Манастын уулу Семетей», «Сейтек» (Ж. Садыков), «Ак боз ат» (Ш. Садыбакасов)... сыяктуу элдик оозеки чыгармалардын сюжетинде жазылган чыгармалар да кыргыз драматургиясында арбын.

Юмор жана сатира. Жазуучу адамдар ар кандай турмуш окуялары жөнүндө баяндаганда аны туш келди жаза бербестен, белгилүү бир көз караштын, турмуш талабынын негизинде жазары белгилүү. Т. Сыдыкбеков «Биздин замандын кишилеринде» карапайым колхозчу карыяларды, аялдарды сүймөнчүлүк менен сүрөттөйт. А. Осмонов да кадыресе жумушчулар менен дыйкандардын образдарын көңүл эргиген жылуу сезим менен, бирок бөтөнчө бир көркөм каражат, ык, көркөм табылга менен жаратат. Деген менен турмушта бардык окуялар, бардык эле адамдардын кыял-жоруктары кубанта бербейт.

Коомчулуктун жүзүнө көө жаап, кара так түшүргөн, адамды уялган, кордогон, ыза кылган турмуштун түрдүү тескери жактары, адам мүнөздөрүнүн, кылык-жоруктарынын ар кандай начар, жан кейиткен учурлары да кездешет. Турмуштун, адамдын мындай кемчиликтерин, начар жактарын көркөм чыгарма таасын, таамай көрсөтүп, ага каршы күрөшө да алат. Андай кемчиликтер менен кейиштүү көрүнүштөргө каршы адабият күлкү, шылдын, шакаба, келеке менен күрөш жүргүзөт. Буга байланыштуу юмордук, сатиралык чыгармаларды жаратуу зарылчылыгы туулат.

Көркөм чыгармадагы күлкү эки түрдүү мааниге ээ. Биринде күлкү, шылдын менен келекелөө максатын көздөйт да, андай күлкүнүн «кермек», ачуу даамы болот. Экинчиси – «ачуусу» жок, «жазыксыз» күлкү. Юмордук мүнөздөгү чыгармалардын күлкүсү – дал ушундай «ачуусу» жок, «жазыксыз» күлкү. Жазуучу кээде жамандыгы жок, кала берсе өзү жакшы көргөн кишилердин кээ бир кылык-жоруктарын күлкүлүү кылып көрсөтөт. Бирок анын бул күлкүсү – жазыксыз, сүйкүмдүү, жумшак, жагымдуу күлкү. Мисалы, Чаргындын айрым кемчиликтерин жазуучу дал ушундай сүйкүмдүү, жумшак юмор менен берген.

Айрым эл жомоктору менен ылакаптары да юмордук мүнөздө айтылат. Апенди туурасындагы ылакаптар, Куйручук менен Шаршендин, Жоошбай менен Бекназардын кылык-жоруктары жөнүндөгү аңгемелер элдик юморго жатат. Сатирада адамдардын мүнөзүндөгү ар кандай тескери, начар сапаттар катуу сындылып, шылдынга алынат. «Биздин замандын кишилериндеги» Чегирткенин образы дал ушундай сатиралык мүнөздө жазылган. Ар кандай адабий чыгармалардын дээрлик баары (роман, повесть, аңгеме, пьесалар, ырлар, жомоктор) сатиралык да, юмордук да өңүттө жазыла берсе, анын кээ бир түрлөрү, мисалы, тамсил менен комедия турмуштун тескери, начар жактарын көрсөтүп, алар же юмордук, же сатиралык мүнөздө гана жазылат.

Чыгарманын темасы жана идеясы. Кандай гана чыгарма болбосун, ал турмуш окуяларынын негизинде жаралат. Башкача айтканда, көркөм чыгарма белгилүү бир турмуш фактыларын, окуяларын, адамдын тагдырын, жекече мүнөзүн баяндайт. Адабий чыгармада көрсөтүлгөн ошол белгилүү турмуш окуялары чыгарманын темасы деп аталат. Ачыгыраак айтканда, жазуучу эмне тууралуу жазса, ошол нерсе чыгарманын темасы болот. «Мезгил учат» жана «Жараланган жүрөк» повесттери эркин заманда гана жаш таланттардын өсүп-өнүгүшүнө кеңири жол ачылат деген темага арналган. Ал эми «Ажар», «Кыйың кезең», «Адам болгум келет», «Бетме-бет», «Биринчи мугалим», «Эрте келген турналар», «Саманчынын жолу», «Кыздын сыры» сыяктуу аңгеме, повесттердин, А. Осмоновдун поэмаларынын ар биринин өз алдынча көтөргөн проблемасы менен темасы бар. Мазмуну татаал, чоң чыгармаларда бир эле тема эмес, бир нече тема камтыла берет, алар – башкы жана ага багынган майда темалар болуп экиге бөлүнөт. Мисалы, жогоруда «Жараланган жүрөк» жана «Мезгил

учат» повесттеринин башкы темасы жөнүндө учкай сөз болду. Бирок ал чыгармалардын темасы эркин заманда гана таланттардын өсүшү үчүн кенири жол ачылганын көрсөтүү менен гана чектелбейт. Ал повесттерде мындан башка да төңкөрүштүн алгачкы жылдарындагы кыргыз кедейлеринин эзилген турмушу көрсөтүлгөн, ошондой эле кыргыз маданий агартуу иштеринин өнүгө башташы жана эл достугу жөнүндөгү тема да орун алган.

Жазуучу турмуштун белгилүү бир учурун, адамдардын тынчын алган маанилүү, омоктуу маселелерди, чечилбей жаткан олуттуу проблемаларды көтөрүп чыгып, көрсөтүү менен бирге, ага байланыштуу өзүнүн толгонууларын да билдирет, алар жөнүндөгү өзүнүн корутунду-баасын да чыгарат. Адам турмушу, жаратылыш сүрөттөрү аркылуу, каармандардын мүнөзү, кыял-жоруктары, алардын түйшүк-кубанычтары аркылуу айтылган жазуучунун ой-пикири чыгарманын идеясы болот. Башкача айтканда, чыгармада сүрөттөлгөн турмуш окуялары аркылуу жазуучунун айтайын деген негизги ою – идея деп аталат. Мисалы, жаңы заман кыргыз элин теңдикке, жакшы турмушка жеткирген деген ой «Мезгил учат» жана «Жараланган жүрөк» повесттеринин негизги идеясы. Ошондой эле ар бир чыгармада анын негизги идеясынан башка, ага тыгыз байланышкан кошумча, жекече идеялар да болот. Ошол эле «Мезгил учат» жана «Жараланган жүрөктө» негизги идеядан башка да, бай менен жардынын карама-каршылыктары болбой койбойт, кыргыздын жаш интеллигенциясы жаңы замандын жардамы менен гана өсүп жетиле алды деген кошумча идеялар орун алып, алар повесттин негизги идеясы менен тыгыз байланышкан. Ошентип, негизги идея менен жекече идеялардын бардыгы биригип келип, чыгарманын бүтүн бир бирдиктүү идеялык мазмунун түзөт.

Көркөм чыгарманын композициясы жана сюжети. Композиция – көркөм чыгарманын түзүлүш-курулушу, анда сүрөттөлгөн турмуш окуяларынын өз ара карым-катышынын жана байланышынын белгилүү тартиби. Чыгарманын композициясында кокусунан кирип калган артыкбаш материалдар болбошу керек. Анын ар бир бөлүгү, андагы ар бир окуя кадиксиз чындыкты ырастап, жазуучунун берейин деген идеясын, ой-сезимин, толгонууларын даана, ачык түшүнүүгө жардам берүүгө тийиш. Композициянын негизги элементтерине: лирикалык чегинүү, эпизод, портрет, психологиялык мүнөздөмө, монолог, диалог, пейзаж, буюм-тайым (интерьер) кирет.

Өз чыгармасында автор ар кандай маселелер боюнча ой-макساتын, сезимин билдирет. Бул лирикалык чегинүү деп аталат. Мындай чегинүү эпикалык чыгармаларда гана болот, драмада дегеле автордук сөз (речь) болбойт, ал эми лирика бүт бойдон автордун көңүл жайын билдирет. Лирикалык чегинүүнүн мааниси ар түрдүү. Мисалы, «Жеңишбек» поэмасында А. Осмонов адегенде эле кыргыз көлүн сүрөттөйт. Бул лирикалык чегинүүгө автор чон жүк жүктөйт да, ал чегинүү чыгарманын башкы каарманы Миңбай чалдын оор кайгысын, мүнөзүн тереңирээк ачып берүүгө шарт түзөт.

Композиция көбүнчө өз алдынча бүткөн окуядан жана эпизоддордон түзүлүп-куралат. Бардык эле эпикалык чыгармаларда сюжет боюнча тутумдашып бириккен окуялардын ичинен өз алдынча белгилүү даражада бүткөн бир кичине бөлүк эпизод деп аталат. «Жараланган жүрөк» повестиндеги Бектурган менен Бөкөнчүнүн жолугушуусу, «Биринчи мугалимдеги» түлкү тумак «бултуйган кара кишинин» Алтынайды токолдукка алып кетиши, «Тоо балдары» романындагы Омор акенин өз оюн айтышы, аталган чыгармалардын сюжеттик ички кыймылы менен тыгыз байланыштуу. Ошондой эле ал эпизоддордун ар бири белгилүү даражада өз алдынча бүткөн окуя катары идеялык-көркөмдүк милдет да аткарып турат.

Ар кандай кейипкерди сүрөттөөдө жазуучу анын мүнөз белгилеринин улам жаңы касиет-сапатын көрсөтүп жүрүп отурат. Акырында биз ал каармандын мүнөзүн толук билүүгө мүмкүндүк алабыз. Жазуучу адамдарды мүнөздөп жатып анын сырткы түспөлүн, кийген киймин да сүрөттөйт. Бул портрет деп аталат.

Каармандардын мүнөзү бири-бири менен болгон мамилелеринде, маек, кеп-кеңештеринде, сүйлөшүүлөрүндө ого бетер белгилүү боло берет. Сүйлөшүүнүн мындай түрү диалог деп аталат. «Ажар» повестиндеги Айткулу менен Сагындын, «Жараланган жүрөктөгү» Бектурган менен Бөкөнчүнүн, Бектурган менен Супа молдонун, «Биринчи мугалимдеги» Дүйшөн менен Алтынайдын, Дүйшөн менен Сатымкул кераяктын же Картанбайдын диалогдорунда аталган кейипкерлердин мүнөздөрүнүн негизги белгилери дагы даанараак көрүнөт. Монолог менен диалог драмалык чыгармалардын композициялык түзүлүшүндө өзгөчө мааниге ээ. «Жаңыл» жана «Курманбек» драмаларындагы Жаңыл, Курманбек, Тейитбектин монологдору, Жаңыл менен Түлкүнүн, Курманбек менен Тейитбектин диалогдору буга ачык мисал боло алат. Драмалык чыгармалар көбүнчө эки же андан ашык кейипкерлердин сүйлөшкөн диалогдоруна курулат.

Табият көрүнүшү (пейзаж) менен буюм-тайымдар (интерьер) да композициялык бирдикти түзүү менен бирге кейипкердин мүнөзүн ачууну тереңдетет. «Жараланган жүрөк» повестин ачкан эле жерден өтө суз, жүрөк эзген табият көрүнүшү көз алдыга тартылат. Бул чыгармада Бектурган менен Өмүрбектин тагдыры башка түшкөн кайгы менен мунга шайкеш келип турат. Же ата-баланын буюм-тайымы да (бир ууч талкан, бир тутам текей, көнөчөктөгү чаңгылт суу ж. б.) алардын социалдык абалынан толук кабар бере алат.

Көркөм чыгармаларда окуялардын жогорудагыдай татаал түзүлүшү жана алардын жайгаштырылышы адам мүнөздөрүнүн мындай тартипте ар тараптан, ар кыл жол менен ачылышы композиция деп аталат. Кандай гана жанрдагы чыгарма болбосун анын белгилүү композициясы жана ар бир жазуучунун өзүнүн композициялык принциби болот. Бирок чыгарманын структуралык негизин конфликт түзөрүн унутпоо керек. Ар бир чыгарма өзүнүн композициялык түзүлүшүнө жараша сюжеттүү да, сюжетсиз да боло берет. Мисалы, лирикалык

чыгармада сюжет болбойт. Ошентип, мейли чоң-чоң романбы, мейли кичинекей лирикалык ырбы өзүнүн мазмунуна ылайык композициялык курулушка ээ. А. Осмоновдун «Комуз», «Мен тансам...» деген бүт кыргыз журтуна таанымал көөнөрбөс көркөм дөөлөттөрү бар болгону бир гана шингил ырдан турат. Буга карабастан, ал чыгарманын экөөнүн тең кадыресе композициялык курулушу бар. Анын биринчисинде – кылым карыткан кыргыз комузунун ажайып дошун асманга чыгара данктоо менен, анын жөнөкөйлүгү элинин жөнөкөй, басмырттыгына бап келип турганын, бул комуз кылымдан кылымга эл мүдөөсүн көксөп-какшап айтып келгенин билдирсе, экинчисинде – акындын максат-тилеги жөнүндөгү олчойгон орошон ойду төрт сап ырга батырган. Анан алар композициялык жактан ары ырааттуу, ары жыйынтыктуу жогорку чеберчиликте жазылган. Же ошол эле Алыкул Осмоновдун «Менин күнүм» деген ырынын композициялык түзүлүшүн карап көрөлү. Чыгарма үч куплеттен турат, анын композициялык түзүлүшүн да үч бөлүккө бөлүүгө болор эле. Биринчи куплетте – акын карыган чакта да жаш уландай бир гүлдөөрүн айтса, экинчисинде өзү өлсө да ал жараткан поэзия гүлдөп тура берерин, ал эми акыркысында кылымдар өтсө да акын өз окурмандары менен кайра кайрылып жолугушары тууралуу сөз кылат. Жогоруда айтылган үч ыр тең ириде акын-адамдын ички дүйнөсүн, жекече көңүл-жайын билдирет. Алардын үчөө тең кандайдыр бир сюжеттик мазмунга да, турмуш-тиричилик окуяларга да муктаж эмес.

Чыгарманын композициясы андагы адам мүнөздөрүнөн ажыратылбай бирге каралууга тийиш. Тигил же бул адам мүнөздөрүн кантип жазуу, алардын бири-бирине болгон мамилелерин кандайча көрсөтүү, чыгармадагы окуяларды кандайча жайгаштыруу, алардын кайсынысын биринчи планга алып чыгуу, буга байланыштуу чыгарманын сырткы структурасын (бөлүм, глава, эпизоддорго бөлүштүрүү) кандайча түзүү керектигин жазуучу өзү билет. Мына ушунун баары чыгарманын композициялык принцибин аныктайт. Адамдардын башынан өткөргөн белгилүү бир турмуштук окуяларды, ал адамдардын бири-бирине болгон мамилелерин, кыял-жоруктарын кынаптап көрсөтүүнүн негизинде кандайдыр бир мазмун пайда болот. Композициянын мындай формасы сюжет деп аталат. Ошентип, композиция да, сюжет да адам мүнөзүн ачуучу негизги каражат катары каралышы зарыл.

Сюжет адатта конфликттүү курулат, анда карама-каршы эки тарап дайыма бой тирешип турат. Бирок бул конфликт дайыма эле элдешпес эки топтун кармашы боло бербейт. Бирин-бири чексиз сүйүшкөн эки адамдын ортосунда да пикир келишпегендиктин болушу ыктымал. Буга карап чыгармада сүрөттөлгөн күрөштүн формасы да түрдүү боло берет. Ал кээде трагедиялуу болсо, кээде күлкүлүү, кээде татаал да, кээде катаал, айрым учурда арзыбаган бирдеме болушу мүмкүн. Сюжеттеги карма-каршылык менен пикир келишпегендиктин кандай болушу жазуучунун өз алдына кандай проблема койгонуна байланыштуу.

Повесть Ажардын энесинин мүрзөсүнө келип, жалооруп ыйлап-турган **прологдон** башталат. Бул боло турган окуянын келип чыгыш себептерин түшүндүрүү максатында берилген жазуучунун алгачкы сөзү. Мындан кийин Ажар эмне үчүн мынчалык жапа чегинин себептери ачылууга тийиш. Анын себептери дароо эле ачыла койбойт. Анткени бул окуянын келип чыгышынын далай себептери бар. Чыгарманын 2-бөлүмү көлөмдүү. Анда Ажардын ата-энеси, 16-жылдагы боштондук кыймыл, Айткулу менен Жапаркулдун, Көбөгөн абышка менен кемпиринин өлүмү, качкан кыргыздардын бөтөн жер, бөтөн элге барышы, Батма менен Козубектин үй-бүлөсүнүн Сабитахун деген байдын атсарайында баш калкалашы баяндалат. Мына ушунун баары негизги окуянын башталышына себепкер болгон чыгарманын киришүү бөлүмү. Повесттин 3-бөлүмүндө кытай жериндеги оор турмуш көрсөтүлүп, Ажардын энеси өлөт. Бул окуянын андан ары өнүгүп, чиелене башташы, Козубектин Ажарды Сабитахунга сатышы, андан Чырга башы байланышы – **окуя ырбап отуруп жогорку чекке жеткени**. Мындай азаптуу турмуштан кутулуунун жолун издеп, Чырдыкынан качып чыккан Ажардын өлүмү менен **окуя чечилет**. Ошентип каармандардын мүнөзү, көз карашы сюжетте берилген окуялар, турмуштук кырдаалды көрсөтүү аркылуу ачылат. Башкача айтканда, сюжет – адабий чыгармалардын мазмунунда берилген окуялардын өз ара тыгыз байланышы, алардын ырааттуу өсүп-өнүгүшү.

Адабий чыгарманын баяндалыш ыкмалары жана тили. Адабий чыгарманын баяндалыш ыкмалары: баяндоо, сүрөттөө, диалог түзөт. Бирок чыгарманын баяндалыш ыкмаларына портрет менен пейзаждык сүрөттөөлөрдүн да, диалог менен монологдун да тиешеси бар. Баяндоонун бул ыкмаларын чыгарманын сюжеттик-композициялык түзүлүшүнөн да ажыратууга болбойт. Ошондуктан жогоруда портрет, диалог, монолог жөнүндө кадыресе сөз болгону да табигый иш. Мындай болгондон кийин мурда айтылгандарды кайталабай, маселенин ток эгер жерине токтолуп, айрым аныктамаларды тактоо гана зарыл болуп турат.

Окуялардын өнүгүшү жөнүндө жазуучунун системалуу, ырааттуу түрдө сүйлөп, айтып, жазып бериши **баяндоо** деп аталат. Чыгарманын сюжети негизинен баяндоо аркылуу түзүлөт, бирок сюжет курууда сүрөттөө менен диалогдун да мааниси зор. Каармандардын өң-түсү, сын-сыпаты, окуя жүрүп жаткан жер жана жаратылыш, кейипкерди курчап турган турмуш-шарттарынын бөтөнчөлүктөрү белгилүү бир тартипте ырааттуулук менен жазылса – бул **сүрөттөө**. Анын да: пейзаждык, портреттик сүрөттөөлөр, автордук мүнөздөмөлөр, турмуш шарттарынын сүрөттөлүшү деген түрлөрү бар.

Табият көркүнүн сүрөттөлүшү пейзаждык сүрөттөөлөр деп аталат. Мындай сүрөттөөлөр аркылуу жазуучу окуя болуп жаткан жердин жаратылыш бөтөнчөлүктөрүн көрсөтөт. Андай сүрөттөөлөрдү көркөм чыгарманын баарынан эле кезиктиребиз. Ал гана эмес, пейзаж аркылуу жазуучу өзүнүн же каармандын көңүл жайын, ички

сезимин билдирет. Мисалы, «Жеңишбек» поэмасынын башындагы Ысыккөлдүн, же «Эрте келген турналардагы» Султанмурат менен атасынын Жамбылга бараткандагы кутман талаанын сүрөтүнүн таасын тартылышы авторлордун да, каармандардын да көңүл жайын билдирүүчү дал ушундай пейзаждык сүрөттөөлөр.

Турмуш көрүнүштөрү менен шарттарынын сүрөттөлүшү каармандын ал-жайын, түшүнүгүн, билим жана маданий деңгээлин, дүйнө таанымын, эмнени жакшы көрө тургандыгын билүүгө жардам берет. Каармандын турмуш жагдайынын сүрөттөлүшү анын ички дүйнөсүн, психологиялык бөтөнчөлүгүн ачууга да шарт түзөт. Кээде каармандардын моралдык сапатын, эмнеге кызыгарын, мүнөзүн, дүйнөгө көз караштарын жазуучу өзү баяндайт. Мындай сүрөттөө автордук мүнөздөмө деп аталат.

Адабий чыгармада эки кишинин же бир нече кишинин бири-бири менен сүйлөшкөнү диалог деп аталат. Диалог да баяндоо, сүрөттөө сыяктуу эле чыгарманын каармандарынын мүнөзүн, алардын бири-бири менен болгон мамилесин ачууга чоң өбөлгө түзөт. Диалог драмалык чыгармалардагы эң негизги ыкмалардын бири. Ал эми каармандардын өз алдынча, же башка адамдарга сүйлөгөн сөзү, көрүүчүлөргө кайрылып өз оюн айтышы монолог деп аталат.

Ар кандай жазуучу элдик тилден кеңири пайдаланат. Тилдин негизги каражаты сөз экени белгилүү. Сөз түз жана өтмө мааниде колдонулат. Анын мындай мааниде колдонулушу жалпы жонунан троп деп аталат. Троптун жана элестүү сөз каражаттарынын салыштыруу, гипербола, аллегория, кейиптештирүү, эпитет, метафора ж. б. түрлөрү бар.

Салыштыруу – өтмө мааниде айтылуучу элестүү сөздөрдүн жөнөкөй бир түрү. Бир нерсени ачык, даана мүнөздөш үчүн дагы бир экинчи нерсенин кандайдыр бир өзгөчө белгиси менен салыштырылып, алар бири-бирине жакындаштырылып айтылса, ал салыштыруу болот. Мисалы, «карагаттай көзү мөлтүрөп» десек, мында карагаттын капкаралыгы жана анын мөлтүрөгөн көрүнүшү аркылуу адамдын көзү өтө бир ачык, даана, элестүү түрдө сүрөттөлүп жатат. Кыргыз тилинде салыштыруу көбүнчө – «дай» мүчөсүнүн жардамы менен түзүлөт (карагаттай, анардай, тоодой, көлдөй, кымындай). Мындан башка да бетер, сыяктуу, сыңары, сындуу, окшош, түстүү деген жардамчы сөздөрү аркылуу да салыштыруулар жасалат. («Макмал түстүү кулпунат» – Ж. Бөкөнбаев).

Гипербола – өтмө мааниде айтылуучу элестүү сөздүн бир түрү. Сөз болуп жаткан окуянын же заттын кандайдыр бир касиети (сапаты, саны, ал-жайы) апыртылган түрдө ашыра мүнөздөлсө, гипербола деп аталат. Гипербола өтмө мааниде айтылуучу башка элестүү сөздөрдөй эле окуяны, затты адамга таасирдүү кылып көрсөтүү үчүн колдонулат. Мисалы: «Көздүн жашын көлдөтүү», «Айта берип тилим тешилди», «Карай берип эки көзүм төрт болду».

Астына сала бергенде
Ажыдаардын түрү бар.

Мында көркөм чыгарманын табиятына ылайык Манас баатырдын сырткы келбети, кайрат-күчү өтмө мааниде айтылып жатат. Мындай гипербоалык салыштыруулар поэзияда, айрыкча элдик чыгармаларда көп кездешет.

Эгерде адамдын турмушуна байланышкан кандайдыр бир идея айбандар жана башка жаныбарлар аркылуу каймана түрдө конкреттештирилип көрсөтүлсө, ал троптун аллегориялык ыкмасына жатат. Айрым адамдар тарабынан «унутулуп» баратса да, М. Горькийдин «Шумкар жөнүндөгү ыры» буга ачык мисал боло алат. Мындагы шумкар менен жылан – каймана түрдө мүнөздөлгөн аллегориялык образдар. Шумкар аркылуу эркиндик үчүн күрөш жүргүзгөн эр жүрөк адамдын образы берилген. Эркиндиктин маанисин түшүнбөгөн, жанынын тынчтыгына караган жанбакты, асмандап бийик учкандын кубаныч, лаззатын билбеген, сойлоп күн көргөн жылан аркылуу турмушунан кайыл болгон коркок, байкуш кишилердин образдары көркөм жалпылаштырылган. Ж. Бөкөнбаевдин Ажалы, Ар-Намысы, Ч. Айтматовдун Гүлсарат, Жер эне, Ташчайнар менен Акбарасы жөнүндө да ушул эле мүнөздө узун сабак сөз кылса болор эле.

Кейиптештирүү да – көркөм адабияттагы турмушту сүрөттөп көрсөтүү ыкмаларынын биринен. Жаныбарларды, жансыз заттарды жаратылыш кубулуштарын сүйлөтүп, ойлотуп, кубантып, кейитип, адамдын кейпине келтирсе, ал кейиптештирүү деп аталат. М. Горькийдин ошол «Шумкар жөнүндөгү ырындагы» шумкар менен жыланга же жогорку эле чыгармадагы Ажал менен Ар-Намыска, «адамдан акылдуу» Гүлсаратка, дүйнөдөгү бүт кайгы-кубаныч, жакшы-жаманга ортоктош Жер энеге, тукуму үзүлүп, биротоло жер жүзүнөн жок болуп бараткандарына жандары жай таппаган Ташчайнар менен Акбарага адамдын касиети берилип сүрөттөлүшү кейиптештирүүнүн чыныгы үлгүсү боло алат. Кейиптештирүү өзгөчө жомок, тамсилдерде колдонулуучу сүрөттөөнүн негизги ыкмасы.

Өтмө мааниде айтылып, сүрөткер көп колдонуучу сөздүн дагы бир түрү – эпитет. Кенири мааниде айтканда, кандайдыр бир нерсенин же заттын өзгөчө бир бөтөнчөлүгүн мүнөздөп, аныктап, тактап түшүндүргөн сөздөр эпитет болуп эсептелет. Бул жагынан алганда сын атоочтун бардыгы эпитеттин милдетин аткарат. Эгер «асман», «суу» деген зат атооч сөздөрдү «тунук», «көк кашка» деген сын атооч сөздөр менен бирге айтсак, анда асмандын ачыктыгы менен суунун өтө тунуктугу жөнүндө айтылып жатканы белгилүү болор эле. Демек, эпитет ар бир заттын, нерсенин же окуянын бөтөнчөлүгүн мүнөздөп көрсөткөн көркөм сөз каражаты экен. Эпитет жалаң сын атооч сөздөрдөн гана эмес, башка сөз түркүмдөрү аркылуу да жасалат.

**Шаңшытып чалып комузду,
Сайраттың булбул добушту.
Саймалап турат жаңылык,
Шибердүү жаңы конушту.**

Бул ырдагы «шаңшытып» деген этиш сөз, «булбул» деген зат атооч эпитеттин милдетин аткарып жатат. Ошону менен бирге, бир

зат бир гана эпитет эмес, эки түрдүү эпитет менен мүнөздөлгөндүгүн да көрүүгө болот. «Конуш» деген сөз «шибердүү» «жаны» деген эпитет менен эмес, бир нече эпитет менен да мүнөздөлүшү мүмкүн.

Кээде эпитет мазмунунан ажырап, өзү мүнөздөгөн сөзү менен бир маанилеш болуп да кетет. Мисалы, ак сакал, алтын баш, кара жол. Бул сыяктуу өзү мүнөздөгөн сөзүнө биротоло байланып бирге айтылып калган эпитеттер – туруктуу эпитеттер деп аталат. Туруктуу эпитеттер көбүнчө кыргыздын элдик поэзиясында, айрыкча «Манас» эпосунда көп кездешет.

Метафора – өтмө мааниде айтылуучу сөздөрдүн негизги бир түрү. Кандайдыр бир затты же окуяны мүнөздөө үчүн башка бир заттын, же окуянын окшоштугун же бөтөнчөлүгүн ачык, даана көрсөтүү максатында метафора пайдаланылат. А. Осмоновдун «Россия» деген белгилүү ыры бар. Ошол ырда акын Россияны «бир боор энем» деп, өтө сүймөнчүлүк менен өтмө мааниде айтат. Өзүн тоолук жигит деп атоонун ордуна «тоо кушу» деп, Россия элинин, жеринин кеңдигин, бейпилдигин көрсөтүү үчүн «койнуң кенен» деген сөз топторун колдонот. Метафора жөнөкөй да, татаал түрдө да кездешет. Эгерде ал бир гана сөздөн куралган болсо жөнөкөй метафора, ал эми эки же андан ашык сөз өтмө маанидеги түшүнүктү туюнтса, ал татаал метафора деп аталат. «Күмүш зымдар» деген А. Токомбаевдин ыры буга ачык мисал боло алат. Мында убакыт өткөн сайын өмүр да өтүп, чач агарып, бетке бырыш түшүп, адамдын карый бергендигин акын өтмө мааниде мындайча жазган:

Күмүш зымдар көрктөгөндөй башымды,
Жаркыратса, секунд уурдайт жашымды.
Жыбыраган секунддардын жибеси,
Тордоп жатат кабак менен кашымды.

Жогоруда айтылгандардан башка да троптун: метонимия, синекдоха, литота, символ сыяктуу түрлөрү бар.

Суроолор жана тапшырмалар

1. 9-класста окуган чыгармаларды тек, түр, жанр боюнча классификациялап дептеринеңерге жазгыла. Ошол эле чыгармалардан эпитет, метафора, литота, гипербола, салыштырууларды таап, көчүргүлө.

2. Окуган чыгармалардын темасын, идеясын айтып бергиле.

3. Образ, каарман, образдуулук деген түшүнүктөрдү чечмелегиле.

4. Адабият терминдеринин сөздүгүн, адабият теориясы китептерин пайдаланып, быйып окуган адабият теориясынын маалыматтарын тереңдеткиле.

МАЗМУН

Киришүү. Көркөм адабият деген эмне? 5

Касым Тыныстанов	11
Сыдык Карачев	32
Аалы Токомбаев	53
Касымалы Баялинов	80
Касымалы Жантөшев	98
Мукай Элебаев	122
Жусуп Турусбеков	136
Жоомарт Бөкөнбаев	148
Кубанычбек Маликов	160
Түгөлбай Сыдыкбеков	179
Алыкул Осмонов	210
Чыңгыз Айтматов	250
Насирдин Байтемиров	281
Касым Каимов	291
Аман Саспаев	303
Өскөн Даникеев	324
Шатман Садыбакасов	346

Чыгыш элдеринин классикалык мурастарынан 379

Кабус-Наама 379

Адабият теориясы боюнча V – IX класстарда
алган маалыматтарды жыйынтыктоо 402

ват бир гана эпитет эмес, эки түрдүү
да көрүүгө болот. «Конуш» деп

АТИА
1

Учебное издание

Бектурсун Алымов

КЫРГЫЗСКАЯ ЛИТЕРАТУРА

Учебник для IX класса средних школ

На кыргызском языке

Окуу китеби

Бектурсун Алымов

КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫ

Орто мектептердин IX класстары үчүн

Кыргыз тилинде

3-басылышынын жооптуу редактору *Абдыкерим Муратов*

Редактору *Сайрагул Дуулатова*

Тех. редактору *Валентина Крутякова*

Компьютердик калыптоочу *Сайрагул Дуулатова*

Корректору *Бурулкан Кыдырбаева*

1-нүсүбө 20.11.2006. берилди. Басууга 10.01. 2007. кол коюлду.
Офсет кагазы № 1. Форматы 60X90 ¹/₁₆. «Мектеп» ариби.
26,0 физ. басма табак. Нускасы 50 000. Заказдын № 6.

«Учкун» ААК басмаканасында басылды.
720031, Бишкек ш., С. Ибраимов көчөсү, 24.

Savage

Tep
C

W

Boyer

ват бир гана э
да көрүүгө бол
тот менен

3-басы

үүгө 20
офсет каг
26,0 д